

JUGOSLAVIJA
SPOMENICI
REVOLUCIJE

TURISTIČKI VODIČ

turistička štampa

JUGOSLAVIJA
SPOMENICI
REVOLUCIJE
TURISTIČKI VODIČ

GOJKO JOKIĆ

JUGOSLAVIJA

SPOMENICI
REVOLUCIJE

TURISTIČKI VODIČ

turistička štampa

1986.

Turistički vodiči
Biblioteka
SPOMENICI REVOLUCIJE

Autor

Gojko JOKIĆ
Jugoslavija
SPOMENICI REVOLUCIJE
turistički vodič

Recenzent

Dr Vojislav ĆIRKOVIĆ

Izdavač

TURISTIČKA ŠTAMPA,
Beograd, Knez Mihailova 21

Za izdavača

Miroljub MAKSIMOVIĆ-MARKŠTAJN

Urednik

Tanja ROVIĆ

Štampa

BEOGRADSKI IZDAVAČKO GRAFIČKI ZAVOD,
Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

SADRŽAJ

BELA CRKVA	
Memorijalni spomenik Bela Crkva; Memorijalni spomenik Stolice	27
BEOGRAD	
Grad-heroj	35
Beograd	
MEMORIJALNI CENTAR „JOSIP BROZ TITO“	44
BIHAĆ	
Grad Prvog zasjedanja AVNOJ-a	49
BIJELI POTOCI-KAMENSKO	
Spomen-područje Bijeli Potoci — Kamensko, Titova Korenica	57
BOSANSKI ŠAMAC	
Spomen-dom „Mitar Trifunović Učo“	64
BRIONI	
Nacionalni park i spomen-područje Brioni	72
CERKNO	
Partizanska bolnica Franja	78
CETINJE	
Grad-heroj	84
FOČA	
Fočanski period NOB	90
GLAMOČ	
Spomen-dom „Ivo Lola Ribar“	99
GRMEČ	
Memorijalna zona Korčanica, Sanski Most (Lušci Palanka); Muzej Podgrmeč u NOB, u Jasenici, Bosanska Krupa	105

Turistički vodiči
Biblioteka
SPOMENICI REVOLUCIJE

Autor

Gojko JOKIĆ
Jugoslavija
SPOMENICI REVOLUCIJE
turistički vodič

Recenzent

Dr Vojislav ĆIRKOVIĆ

Izdavač

TURISTIČKA ŠTAMPA,
Beograd, Knez Mihailova 21

Za izdavača

Miroljub MAKSIMOVIĆ-MARKŠTAJN

Urednik

Tanja ROVIĆ

Štampa

BEOGRADSKI IZDAVAČKO GRAFIČKI ZAVOD,
Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

SADRŽAJ

BELA CRKVA	
Memorijalni spomenik Bela Crkva; Memorijalni spomenik Stolice	27
BEOGRAD	
Grad-heroj	35
Beograd	
MEMORIJALNI CENTAR „JOSIP BROZ TITO“	44
BIHAĆ	
Grad Prvog zasjedanja AVNOJ-a	49
BIJELI POTOCI-KAMENSKO	
Spomen-područje Bijeli Potoci — Kamensko, Titova Korenica	57
BOSANSKI ŠAMAC	
Spomen-dom „Mitar Trifunović Učo“	64
BRIONI	
Nacionalni park i spomen-područje Brioni	72
CERKNO	
Partizanska bolnica Franja	78
CETINJE	
Grad-heroj	84
FOČA	
Fočanski period NOB	90
GLAMOČ	
Spomen-dom „Ivo Lola Ribar“	99
GRMEČ	
Memorijalna zona Korčanica, Sanski Most (Lušci Palanka); Muzej Podgrmeč u NOB, u Jasenici, Bosanska Krupa	105

JABLANICA	
Bitka na Neretvi	115
JABUKA	
Memorijalni prostor „Boško Buha“	123
JAJCE	
Grad Drugog zasjedanja AVNOJ-a	129
JASENOVAC	
Spomen-područje Jasenovac	137
JASTREBARSKO	
Pionirski centar „Bratstvo-jedinstvo“	145
KOČEVSKI ROG — BAZA 20	
Novo Mesto — Dolenjske Toplice	150
KOLAŠIN	
Grad ZAVNO Crne Gore i Boke	157
KOZARA	
Nacionalni park Kozara, Prijedor — Mrakovica	161
KRAGUJEVAC	
Spomen-park Kragujevački oktobar	169
KRALJEVO	
Spomen-park Kraljevo	179
KRUŠEVO	
Ilindenski ustanak	184
KUMROVEC	
Spomen-park Kumrovec	192
LANDOVICA	
Spomenik narodnim herojima Bori Vukmiroviću i Ramizu Sadiku	201
LJUBLJANA	
Grad-heroj	205
MAKARSKA — PODGORA	
Spomen-područje Biokovo	215
MOSTAR	
Partizanski spomenik	223
MRKONJIĆ-GRAD	
Grad Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a	231
NIŠ	
Logor Crveni krst; Spomen-park Bujanj	238
NOVI SAD	
Grad-heroj	246
PETROVA GORA	
Memorijalni park Petrova gora, Vojnić	252
PRILEP	
Grad-heroj	260

PRIŠTINA	
Grad-heroj	264
RUDO	
Grad Prve proleterske NOU brigade	269
SARAJEVO	
Spomen-park Vraca	277
SUTJESKA	
Nacionalni park Sutjeska, Tjentište	285
ŠEKOVIĆI	
Središte partizanskog Birča	293
TITOV DRVAR	
Grad-heroj	299
TITOVO UŽICE	
Period Užičke republike; Muzej Ustanka 1941. g.; Spomenik Kadinjača	309
VIS	
Partizanska tvrđava na Jadranu	318
VUKOVAR	
Drugi kongres KPJ; Memorijalni park Dudik	328
ZAGREB	
Grad-heroj	337
ŽABLJAK	
Durmitorska partizanska republika	345
Andrijeвица 369,	
Banjaluka 369, Batina 371, Begunje 374, Berovo (Mitrašinci) 374, Bileća 375, Bitolj 375, Bjelovar (Veliko Trojstvo) 376, Bohinjska Bistrica 376, Bojnik 377, Bosanski Petrovac 377, Bosansko Grahovo 379, Brestanica (Krško) 379, Brezovica (Šara) 380, Bugojno 381,	
Celje 381, Crna Trava 382,	
Čačak 382, Čajniče 383, Čebine 383, Čitluk 384,	
Danilovgrad 384, Donja Trnova 385, Draginac 385, Draksenić 385, Dražgoše 386,	
Đakovica 387, Đevđelija 387,	
Glina 387, Gornji Milanovac 388, Gospić (Jadovno) 388, Gostivar 389, Grahovo 389,	
Herceg-Novi (Mamula) 390,	
Idrija 391, Iriški venac (Fruška gora) 391, Ivangrad 392,	
Kalnik 392, Kamenska 393, Kavadarci 393, Kičevo 394, Kikinda 394, Knjaževac 395, Kosmaj 395, Kruševac 396, Kumanovo (Prohor Pčinski) 397,	

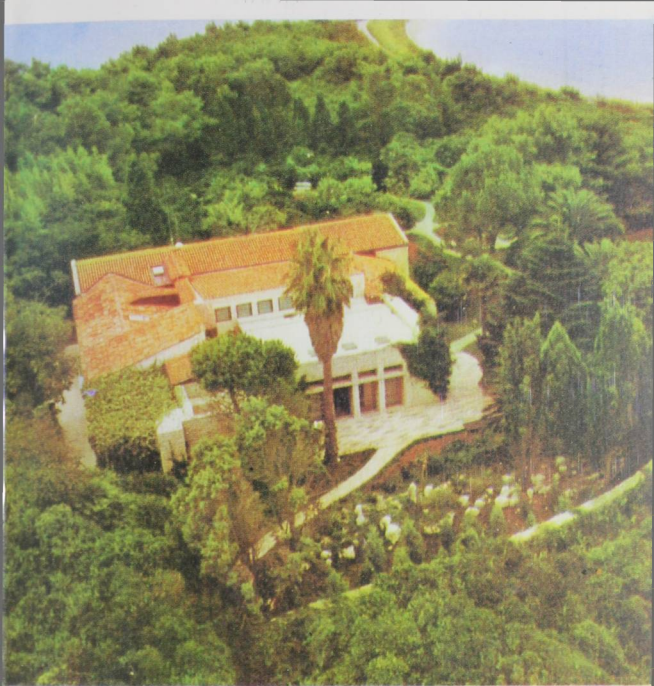
Labin 399, Lepoglava 399, Leskovac 399, Lipljan 400,
 Livno 400,
 Ljubelj 401,
 Matić Poljana 402, Maribor 402,
 Negotin 403, Negotino 403, Nikšić 404,
 Ohrid 404, Opuzen 405, Oteševo 405,
 Pančevo (Jabuka) 405, Papuk (Zvečevo) 406, Partizanska
 Drežnica 406, Pazin 408, Peć 408, Plitvice 410,
 Plužine (Doli) 412, Pljevlja 412, Podgarić 412, Pohorje
 (Osankarica) 413, Pokljuka 413, Poljana pri
 Mežici 414, Popina 414, Požarevac 415,
 Prokuplje 415, Pula 415,
 Rab 417, Robaje 417, Rogaška Slatina (Knežec) 418,
 Romanija 419,
 Slavonski Brod 419, Slovenj Gradec 420, Skoplje 420,
 Split 422, Srb 423, Sremska Mitrovica 424,
 Subotica 424,
 Šamarica 424, Šibenik 426, Šid 426, Štip 427,
 Tacen 427, Tetovo 427, Titograd 428, Titova
 Mitrovica 429, Titov Veles 430, Topola 431,
 Topusko 432, Trbovlje 433, Tuzla 433,
 Uroševac 435,
 Valjevo 435, 382, Virpazar 436, Vukmanić 436,
 Vukosavci 437,
 Zaječar 437, Zrenjanin 438,
 Žabalj 438,
 PUTOVANJA 439

*Spomen-dom boraca NOR i
omladine Jugoslavije, Kumrovec
Spomen-zbirka, Memorijalni centar
„Josip Broz Tito“, Beograd*

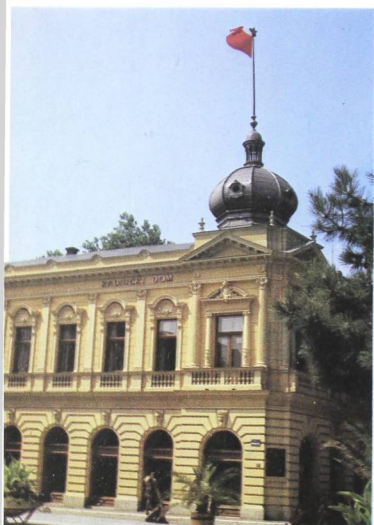
*Titov dom na Vangi, Brioni
Kuća cvijeća, Beograd*

Rodna kuća Josipa Broza Tita, Kumrovec

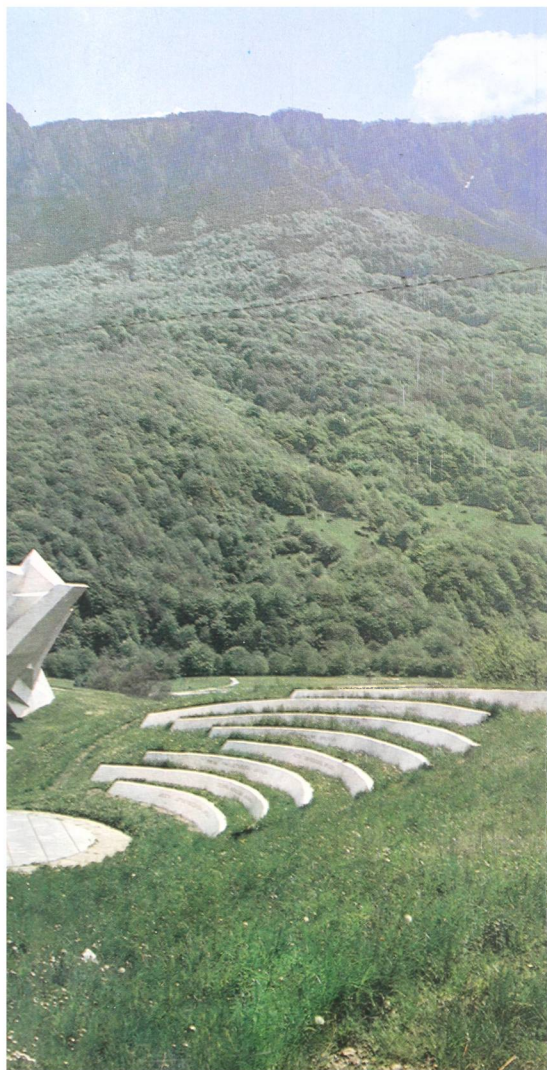
*Muzej Drugog zasjedanja AVNOJ-a, Jajce
Radnički dom. Vukovar*

*Muzej Prvog zasjedanja AVNOJ-a, Bihac
Memorijalni park Dudik, Vukovar*

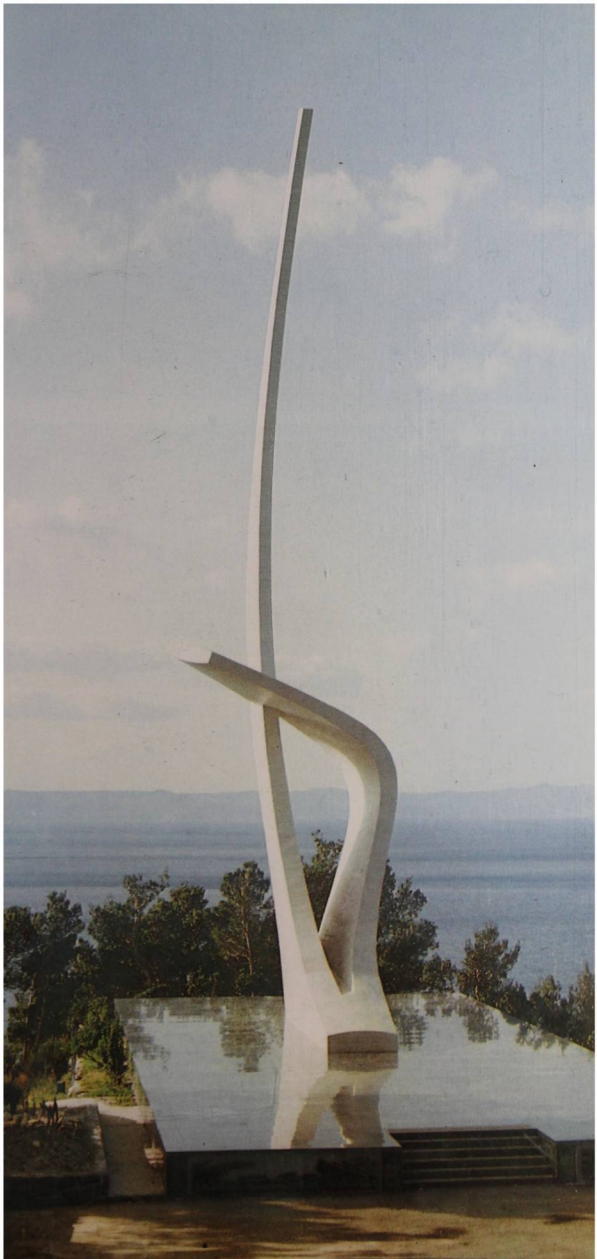
Spomenik u Dolini heroja, Tjentište
Spomen-kuća Bitke na Sutjesci, Tjentište

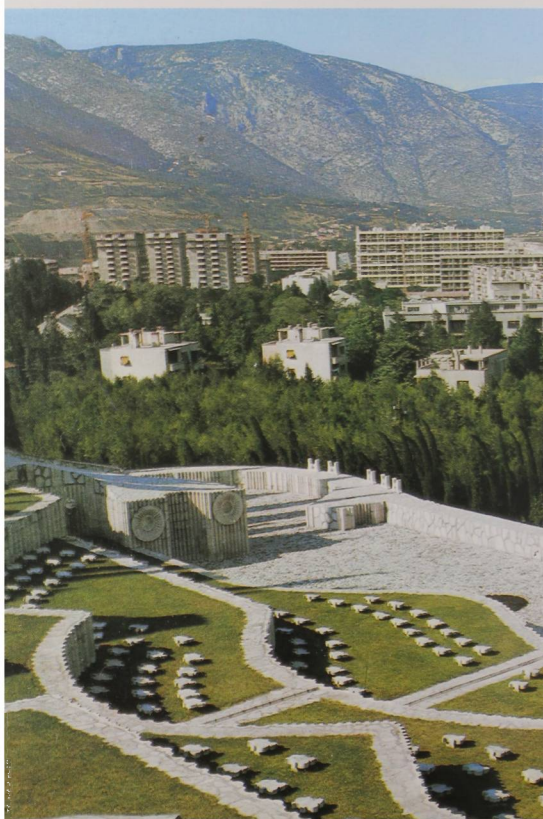
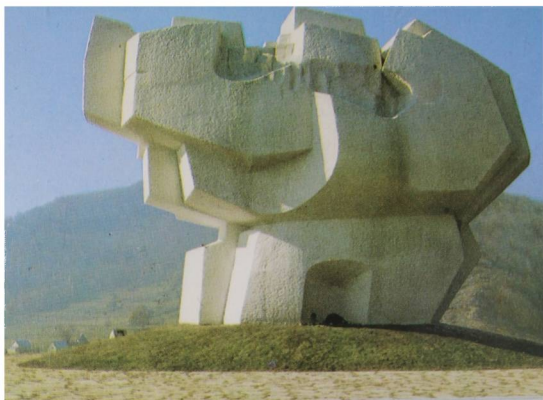

Titova pećina na Gradini, Titov Drvar

Spomenik „Galebova krila“, Podgora

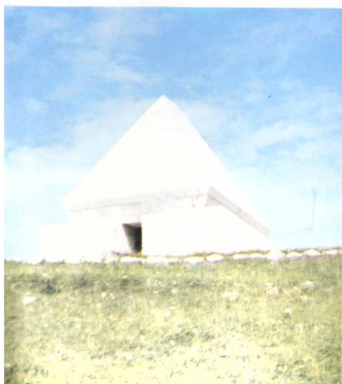
*Spomenik Bitke na Neretvi,
Makljen kod Prozora*

Most u Jablanici, simbol Bitke na Neretvi

Partizanski spomenik, Mostar

*Muzej Podgrmeč u NOB,
Jasenica (Bosanska Krupa)
Spomenik Prvoj proleterskoj
brigadi, Rudo*

*Spomenik u Korčanici
(Grmeč)
Muzej Fočanski period NOB,
Foča
Spomenik palim borcima i
ŽFT, Žabljak*

Spomen-park Vraca, Sarajevo

O OVOJ KNJIZI

Ova knjiga je turistički vodič, znači da je namijenjena, prije svega, onima koji putuju. Zatim, ona je specijalizovani turistički vodič na jednu temu — spomenici revolucije i narodnooslobodilačke borbe . . . Veće memorijalne komplekse godišnje obiđe između četiri i pet miliona posjetilaca, što je dovoljan razlog za pojavljivanje upravo ovakve knjige.

Bitna je činjenica da je ova knjiga izrasla na izuzetno dragocjenom iskustvu: *Turistička štampa* u nastojanjima da se uključi u njegovanje tradicija revolucije, tokom posljednjih godina, u svojoj *Biblioteci turističkih vodiča Spomenici revolucije* objavila je 29 pojedinačnih turističkih vodiča većih memorijala, u ukupnom tiražu od dva miliona primjeraka, što je priličan kuriozitet za naše izdavačke prilike. Uz vodiče, u ovoj biblioteci pojavile su se još tri serije knjiga — *Tito među nama*, *Istorijske fotografije* i *Trajanja*, koje dalje šire krug angažovanja na njegovanju tradicija narodnooslobodilačke borbe. Taj trud donio je i visoko društveno priznanje — *Biblioteka Spomenici revolucije* dobila je 1984. godine *Povelju 4. juli SUBNOR Jugoslavije za publicistiku*. Sav napor, pri realizaciji ovih knjiga, usmjeren je ka tome da se, uz istorijske dimenzije, predstave i turističke vrijednosti pojedinih memorijala i tako ostvari zaokružena cjelina.

Iz čitavog tog angažovanja, kao korak dalje, ishodište ima ova knjiga. Namjera je da se na jednom mjestu predstave oni memorijali koji su najposjećeniji. I opet, osnova svemu je njihovo turističko vrednovanje; naravno, u svakom trenutku vodilo se računa o onoj historijskoj dimenziji zbog koje su postali ono što jesu. Taj krug je i proširen, pa su obuhvaćeni svi gradovi-heroji i drugi značajniji spomenici. Osim toga, uz memorijale koji organizovano prihvataju posjetioce, kao što su, na primjer, Sutjeska, Kragujevac, Kozara i drugi, u ovom turističkom vodiču predstavljeni su — kratko — spomenici revolucije u još preko sto mjesta u cijeloj zemlji. Razlozi su jednostavni: šire informisati sve one koji putuju i dati im ono osnovno što bi ih u određenom trenutku moglo zanimati. Razumljivo, napravljen je izbor, jer u Jugoslaviji nema mjesta koje nije obilježilo događaje i ličnosti revolucionarnog radničkog pokreta i narodnooslobodilačke borbe. Sasvim sigurno da i najmanja spomen-ploča ima svoju simboliku, ali to prelazi okvire ovakvog turističkog vodiča.

Treći dio ove knjige jeste neka vrsta prijedloga kako putovati, kuda vode uobičajeni pravci. To je, na izvjestan način, turistička sinteza. Te praktične informacije namijenjene su svima onima koji uobičajaju planirati putovanja.

Turistička štampa izdala je ovu knjigu u saradnji sa memorijalima posvećenim revoluciji.

BELA CRKVA

Memorijalni spomenik Bela Crkva

Memorijalni spomenik Stolice

Ustanički hici 7. jula 1941. godine u Beloj Crkvi oglasili su da je narod Srbije otpočeo oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

— *Sedmi juli spada među najveće dane u historiji srpskog naroda i historiji naroda Jugoslavije . . . Jedno od najznačajnijih obilježja 7. jula je u tome što je baš u Srbiji, gdje su slobodarske tradicije naroda uvijek bile na visini, toga dana pukla puška i što je narod dao dokaze da je spreman dati nebrojane žrtve ne samo za svoju slobodu nego i za slobodu svih naroda Jugoslavije. Taj dan je značajan i po tome što je datum početka borbe i svih naroda Jugoslavije . . . Sedmi jul nije dan običnog ustanka, nego dan revolucionarnog oslobodilačkog ustanka.* — TITO, 5. juli 1952. g.

PRIPREME ZA USTANAK. — Okružni komitet KPJ Valjeva 18. aprila 1941. godine, raspravljajući o situaciji nastaloj poslije sloma Jugoslavije, ocijenio da je raspoloženje naroda patriotsko. Odlučeno je da se nastavi sa povezivanjem svih rodoljubivo opredjeljenih, da se primaju novi članovi i stvaraju nove partijske ćelije. Naloženo je da se prikuplja i sklanja oružje. Djelovanje komunista koje je uslijedilo donijelo je ubrzo i rezultate.

Krajem maja Okružni komitet razmatra odluke majskog savjetovanja i proglaš CK KPJ, a za 22. juni zakazana je okružna partijska konferencija u selu Zlatariću. Na tom skupu, kojem su prisustvovali i Dragojlo Dudić i Miloš Minić, dogovoreno je kako dalje djelovati. Iste večeri saznalo se da je Njemačka napala Sovjetski Savez.

Čim se vratio u Valjevo poslije konferencije u Zlatariću, Okružni komitet KPJ, preduzima prve mjere predostrožnosti i povlači u ilegalnost poznatije i kompromitovane članove Partije, da ih ne pohapse policija i Nijemci. Već 23. juna, pored ostalih, u ilegalnosti su dr Miša Pantić, Žikica Jovanović-Španac, Đura Mešterović i Zdravko Jovanović, koji odlaze u obližnja sela. To čine i ostali, među njima i Mile Milatović i čiča Dragojlo Dudić. U Valjevu je ostala većina članova Okružnog komiteta, sa sekretarom Milosavom Milosavljevićem, u gradu je i više istaknutih i nekompromitovanih članova Partije, rukovodilaca SKOJ-a, kao i instruktor Pokrajinskog komiteta Miloš Minić Crni. To je omogućilo da se partijski rad i pripreme za oružanu borbu normalno odvijaju. Tako su osujećeni planovi policije i Gestapoa o hapšenju komunista.

U Valjevo je 25. juna došao Filip Fića Kljajić, član Glavnog štaba Srbije i član PK KPJ i tražio da se sazove sastanak Okružnog komiteta. Održan je istog dana, a bio je prisutan i instruktor PK Miloš Minić. Kljajić je saopštio odluku Centralnog komiteta KPJ i druga Tita o dizanju narodnog ustanka i formiranju narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. Na sastanku je odlučeno da se obrazuje Valjevski NOP odred. Za komandanta je imenovan Zdravko Jovanović, za političkog komesara Milosav Milosavljević.

Sutradan, 26. juna, Štab odreda je u Valjevu (Gradac) obrazovao četiri čete — Kolubarsku, Podgorsku, Tamnavsku i Rađevsku. Za komandira Rađevske čete imenovan je Nikola Andrić, za komesara Žikica Jovanović Španac a za ljekara dr Miša Pantić. Andrić zbog bolesti nije mogao da preuzme dužnost, pa ju je obavljao Žikica Španac.

Na terenu se ubrzano djeluje, posebno okupljaju borci, priprema oružje . . . Četvrti juli. Po dogovoru sa Špancem i dr Pantićem, Vladan Bojanić je sazvao grupu omladinaca, odanih aktivista iz Belotića i Mojkovića. U Beloj Crkvi, u dvorištu ispred kuće Marka Bojanića, održan je sastanak i formirana prva partijska organizacija u Rađevini. Žikica Španac je saopštio odluku Okružnog komiteta KPJ o formiranju Rađevske partizanske čete. Dogovoreno je da se tradicionalni Ivandanski vašar, koji se svakog 7. jula održava u Beloj Crkvi, pretvori u ustanički zbor naroda Rađevine.

USTANAK 7. JULA 1941. g.

Noću između 6. i 7. jula Španac i dr Pantić, sa grupom prvih partizana Rađevske čete, stižu u zoru na mjesto

Litice, u šumi Slaovina, iznad Bele Crkve. Španac je odmah otišao do sekretara partijske organizacije da provjeri kako teku pripreme za zbor.

Ponedjeljak, 7. jul. Bela Crkva djelovala je praznično. Decenijama se ovdje, na Ivandan sastajalo . . . I sada, tu na „placu“, skupilo se mnoštvo naroda.

Za to vrijeme, u blizini, partizani Rađevske čete pripremaju se za prvi ustanički zbor. O njihovim namjerama se saznalo, pa su opštinari zahtijevali da se okupljeni razidu.

Između 16 i 17 časova naišla je grupa naoružanih partizana, na čelu sa Žikicom Špancem. Nastaje komešanje, žagor, svako je želio da ih vidi. I dok se straža raspoređivala, Žikica, dr Pantić i Čeda Milosavljević sjeli su za sto, ispod stoljetne lipe pred kafanom i razgovarali sa prisutnima.

Na kamene stepenice popeo se prvo dr Miša Pantić i govorio gromko, plameno, a zatim stari revolucionar Čeda Milosavljević, s izvanrednim žarom i oduševljenjem. Na kraju se Žikica Španac svojim tihim i ozbiljnim glasom obratio narodu i odlučnim riječima pozvao ga na ustanak.

Po završenom zboru, partizani su posjedali na travu ispod lipe, nedaleko od opštinske zgrade. Oko njih okupljene grupe ljudi, žena, omladine, interesuju se za događaje, pitaju, traže objašnjenja. Ostavili su snažan utisak na seljake . . . Javljaју se novi borci da stupe u četu.

Oko 18 časova borci Rađevske čete kreću seoskim putem ka izvoru Džebarevac. Nekoliko minuta kasnije pristigla je žandarmerijska patrola iz Zavlake i počela da rastjeruje narod.

Kod kladenca Džebarevac partizane sustiže Vladan Bojanić i obavještava ih o žandarmima. U istom momentu Španac je naredio da se trkom pođe natrag. U blizini „placa“ izdvaja se iz kolone, poziva borca Cvetina Soldatovića da krene sa njim, i sa „štajerom“ u ruci energično se upućuje preko brisanog prostora prema žandarmima. Ovi, zauzeti ispitivanjem, maltretiranjem i rastjerivanjem seljaka, nisu primjetili povratak partizana.

Španac se približio na oko 15 koraka. Tek tada predsjednik opštine i seljak Rajko Vujkovac gotovo u glas povikaše žandarmima:

— Evo ih, bacite oružje!

Žandarmi su se okrenuli sa puškama „na gotovs“, repetirali i viknuli:

— U ime zakona ruke u vis!

Istovremeno je naredio i Žikica:

— Dole oružje!

I tog momenta razlegoše se belocrkvanskom dolinom pucnji izdajnika. Žandarmi su pucali na Žikicu Španca, a u istom trenutku oglasio se „štajer“ u njegovoj ruci. Žikica je hitro pucao padajući na koljena — i smrtno pogodio dvojicu žandarma.

Odlazeći, Španac se obratio narodu i pokazao rukom na dvojicu poginulih:

— Ovako će proći svaki onaj koji se usudi da podigne ruku protiv sopstvenog naroda!

Tako su tog vrelog ljetnjeg dana, 7. jula 1941. godine, odjeknuli prvi ustanički pucnji i objavili početak narodnog ustanka u Srbiji, koji je organizovala i vodila KPJ.

Poslije događaja u Beloj Crkvi, Rađevska partizanska četa naglo je narastala. U julu i avgustu izvršila je niz akcija. Razbijane su opštinske uprave, spaljivane arhive i mobilizacijski spiskovi, rušeni mostovi, onesposobljavani drumovi, sjećene telefonske bandere i žice, uništavane žandarmerijske stanice, iz zasjeda napadani njemački kamioni i transporti, rastjerivani popisivači žita na vršajima, sprečavano uzimanje hrane i stoke iz sela za okupatora. Četa je 19. jula likvidirala policijsku ispostavu i žandarmerijsku stanicu u Peckoj, a 22. jula sresko načelstvo sa žandarmerijskom stanicom u Valjevskoj Kamenici. Zatim, 13. avgusta isturenu njemačku posadu u Beloj Crkvi.

Polovinom avgusta, na Miletinoj kosi, Rađevska partizanska četa položila je zakletvu u prisustvu članova Glavnog štaba NOPO Srbije Rodoljuba Čolakovića i Filipa Kljajića.

Glavni štab Srbije prenio je, 19. avgusta, odluku CK KPJ i druga Tita Štabu Valjevskog odreda da počne stvaranje slobodne teritorije u Zapadnoj Srbiji i da se oslobodi Krupanj.

Tako je i postupljeno. Štab Valjevskog odreda izvršio je sve pripreme. Noću između 1. i 2. septembra oslobođene su Stolice. Slijedi bitka za Krupanj. Jak njemački garnizon uporno se brani, a neprekidno mu pomaže avijacija. Pod zaštitom aviona Nijemci se izvlače iz Krupnja 4. septembra, ali ih partizanske snage dočekuju kod Čotareve ćuprije i zarobljavaju. Ukupno je zarobljeno 112 njemačkih vojnika i oficira, kao i znatna količina oružja.

Bitka za Krupanj imala je ogroman značaj. Nijemci su morali da angažuju velike snage na širem prostoru, jer su pored Valjevskog odreda akcije vodili na svojim terenima i

drugi, susjedni odredi. Tih dana oslobođene su i Loznica i Banja Koviljača. Tako je počelo stvaranje prve slobodne teritorije u Srbiji, prve slobodne oaze u porobljenoj Evropi.

Oslobađanjem Stolica i Krupnja, 5. septembra, na velikom narodnom zboru proklamovan je i objašnjen prvi dekret nove vlasti, kojim se ukida stara vlast i njeni organi. Tada je obrazovan i privremeni Sreski NOO na oslobođenoj teritoriji Rađevine i Donje Azbukovice, i Narodna straža kao organ lične i imovinske sigurnosti građana. Ubrzo nastaju i institucije nove vlasti — komanda mjesta, Odbor radničke kontrole u Topionici antimona, bolnica, dom kulture, Porotni sud, izlazi „Glas Slobode“. Djeluju društvene organizacije — Narodni front, Omladinsko društvo, AFŽ i druge.

SAVJETOVANJE U STOLICAMA

Drug Tito je odlučio da se savjetovanje političkih i vojnih rukovodilaca održi u Stolicama. Krenuo je iz Beograda 16. septembra 1941. i preko Stalaća, Čačka i Požege, 18. septembra stigao u Robaje, među valjevske partizane. Odlazi u selo Struganik na razgovor sa pukovnikom Dražom Mihajlovićem, pokušavajući da ovaj zajedno s partizanima počne borbu protiv okupatora. Ali, Mihajlović je imao druge ciljeve, i, između ostalog, tvrdio da za to „još nije vreme“.

Tito je 21. septembra u Krupnju. To večer izdao je naredbu da se odustane od pokušaja oslobađanja Šapca i Valjeva, i da se ovi gradovi drže u blokadi.

Nastavljene su i pripreme za savjetovanja vojnih i političkih rukovodilaca iz čitave zemlje, koje je održano u Stolicama 26. i 27. septembra 1941. godine.

Sutradan, 28. septembra 1941. godine, drug Tito je iz Krupnja obavijestio Moskvu i Dimitrova da je održano savjetovanje u rudniku Stolice iznad Krupnja, na kojem je učestvovalo 20 članova CK KPJ i okolni komandanti. Naveo je, između ostalog, da su donijete dalekosežne odluke, koje će snažno uticati na dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji.

Savjetovanju u Stolicama prisustvovali su Josip Broz Tito, generalni sekretar KPJ, članovi Politbiroa CK KPJ Ivan Milutinović, Ivo Lola Ribar i Aleksandar Ranković Marko; članovi Glavnog štaba Srbije Sreten Žujović, Filip Fića Kljajić i Rodoljub Čolaković; iz Hrvatske Rade Končar i Vlada Popović; iz Bosne i Hercegovine Svetozar Vukmano-

vić Tempo i Slobodan Princip Seljo; iz Slovenije Miha Marinko i Franc Leskovšek Luka; komandant Posavskog odreda Koča Popović, komandant Mačvanskog odreda Nebojša Jerković; iz Valjevskog odreda komandant Zdravko Jovanović, zamjenik komandanta Dragojlo Dudić, komesar Milosav Milosavljević; instruktor PK KPJ za Srbiju pri CK Valjevo Miloš Minić. Edvard Kardelj je zakasnio; stigao je 29. septembra uveče.

Znamenja revolucije

MEMORIJALNI SPOMENIK BELA CRKVA

Memorijalni spomenik Bela Crkva obuhvata 16 ha.

Na mjestu sa koga su se Žikica Jovanović, Miša Pantić i Čeda Milosavljević obratili narodu, postavljene su njihove biste (rad Stevana Bodnarova). Zaštićena je i istorijska lipa pod kojom je održan zbor. U zgradi bivše Nedeljkovića kafane postavio je Istorijski muzej Srbije, povodom 40-godišnjice ustanka, stalnu izložbu „7. jul 1941. g.“

Godine 1981. otvorena je i izložba „*Revolucionarne tradicije Zapadne Srbije 1804—1981. godine*“, u zgradi seoske opštine, koja naglašava kontinuitet oslobodilačkih tradicija od borbi protiv Turaka preko balkanskih ratova od prvog svjetskog rata (bitke na Ceru, Gučevu, Mačkovom Kamenu, Kolubari).

Povodom 30-godišnjice ustanka otkriven je spomenički kompleks — djelo Bogdana Bogdanovića. Oslanjajući se na narodnu tradiciju, umetnik je sa devet figura od tesanog granita sa „šajkačama“ i ornamentalnim simbolima, predstavio nepobjedivost i vitalnost srpskog naroda. Česma sa nepresušnom izvorskom vodom i epitafom Ivana Lalića: „Ovde je Srbija rekla Sloboda“, upotpunjuje ambijent.

Sanirana je zgrada stare seoske škole iz 19. vijeka u kojoj je 1914. godine bila bolnica.

Selo je zaštićeno kao jedinstvena spomenička i pejzažna cjelina. Sve kuće su bijelo okrečene, što stvara snažan vizuelan utisak. U širem dijelu je izvor sa česmom Džebarevac i stara seoska vodenica na Kolaruši.

MEMORIJALNI SPOMENIK STOLICE

Stolice su planinski prevoj Boranje (480 m n/m). Memorijalni kompleks obuhvata 32 ha.

Bivša Uprava rudnika sada je Istorijska kuća. Sagrađena je 1938. godine. Prva izložba u njoj prikazala je enterijer

sobe u kojoj je održano Savjetovanje. Izložba Vojnog muzeja iz Beograda (postavljena 1979. g.) pored rekonstruisanog enterijera ukazuje i na značaj Savjetovanja za razvoj NOB do stvaranja Prve proleterske brigade.

Pored Istorijske kuće stoji, od 1954. godine, spomenik Partizanskom kuriru — skulptura od bronzе (rad Stevana Bodnarova).

Na mjestu bivših rudarskih baraka rekonstruisana su 1975. godine u planinskom stilu četiri paviljona od borovine. U prvom paviljonu je Omladinski dom sa salama za predavanja i Spomen-bibliotekom. Drugi je Muzej republika i pokrajina; u osam spomen-soba postavili su izložbe muzeji revolucije i istorijski muzeji republika i pokrajina Jugoslavije. Tema stalne postavke: *Značaj Savjetovanja u Stolicama za razvoj NOB u republikama i pokrajinama*. U trećem paviljonu je prodavnica suvenira.

Povodom 40-godišnjice Savjetovanja postavljeno je centralno spomen-obilježje ispred Istorijske kuće. Augustinčićeva skulptura Tita — vrhovnog komandanta, okrenuta je u pravcu spomen-česme. Po projektu arh. Miluna Stambolića urađene su ulazne kapije koje obilježavaju raniji put — sada Svečanu stazu; njom je Tito došao u Stolicе. Simbolizuju početak komandovanja na slobodnoj teritoriji.

KRUPANJ

Rađevina je pretežno brdsko-planinski kraj, pun šuma i pašnjaka ispresjecanih bistrim i brzim rječicama.

Krupanj (280 m n/m), sa oko 4.000 stanovnika, je politički, kulturni i ekonomski centar opštine. Okružen je planinama Jagodnjom i Boranjom, a kroz grad protiču četiri planinske rječice.

U istorijskim izvorima pominje se prvi put 1422. godine kao rudarski grad sa katoličkom crkvom Sv. Petra. Dubrovčani su trgovali s Krupnjem, Zajačom i Borinom.

U starije spomenike srpske kulture ubraja se crkva u Dobrom Potoku kod Krupnja. Brojni su bili i srednjovjekovni stećci, u narodu poznati kao „belezi“ (Tomanj, Krupanj, Krasava, Lipenović), a po takvom „belegu“ u selu Ravnaji — Rađevom kamenu, po predanju, Rađevina je dobila ime. U pisanim izvorima „župa Rađevo“ se prvi put pominje 1427. godine u sastavu Mačvanske banovine.

U prvom svjetskom ratu 1914. godine postaje poprište borbi između Srbije i Austro-Ugarske. Po prelasku Drine,

12. avgusta, peta austrougarska armija nadire dolinom Jadrta i nailazi na junački otpor srpske vojske na Ceru. Ova srpska pobjeda prva je veća saveznička pobjeda. Septembra 1914. godine austrougarska vojska ponovo prelazi Drinu i zauzima Gučevo, Boranju, Jagodnju, Sokolske planine. No, pred otporom Prve srpske armije, povučene iz Srema, prinuđen je na povlačenje 16. austrougarski korpus. Odsudna bitka vodi se na Mačkovom kamenu, gdje su poginula 263 srpska vojnika i 140 oficira i podoficira, dok su gubici neprijatelja veći.

Spomen-kosturnica na Mačkovom kamenu (građena 1933—1936. g.) je od tesanog kamena iz sela Planine (13 km od Krupnja).

Do *Tekeriša na Ceru* dolazi se iz Zavlake putem za Šabac. Pored spomenika poginulima u Cerskoj bici, u kapeli je izložba Cerske bitke (postavio Narodni muzej iz Šapca).

INFORMACIJE

MUZEJI

- *Memorijalni spomenik Bela Crkva*
Najave posjeta na tel. (015) 83-715
- *Memorijalni spomenik Stolice*
Telefoni (015) 83-160, 83-161
Vrijeme posjeta: april — oktobar svakog dana od 8.30 do 17 h; novembar — mart svakog dana od 9 do 15 h.
Stalna vodička služba. Najave i na telefon (015) 83-122, Narodni univerzitet „Ustanak“ u Krupnju.

STALNE MANIFESTACIJE

- *Sedmojulske svečanosti* u Krupnju i Beloj Crkvi, 1—7. jul.
- *Istorijski čas u Stolicama* povodom Savjetovanja, u nedjelju najbližu 26. septembru.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Borac“* (801), B-kategorije; tel. (015) 83-126.
Mogućnost smještaja u domaćoj radinosti, kao i u Banji Koviljači (32 km), Valjevu i Šapcu.

UDALJENOSTI

- Bela Crkva — Krupanj 24 km; Bela Crkva — Stolice 30 km; Stolice — Krupanj 6 km; Bela Crkva — Šabac 52 km; Bela Crkva — Valjevo 52 km; Bela Crkva — Šabac — Beograd 140 km; Krupanj — Stolice — Loznica 28 km.

BEOGRAD

Grad-heroj

Orden narodnog heroja, to najviše ratno znamenje, Beograd nosi zbog svog slobodarstva, zbog istrajavanja u borbi sa neprijateljem tokom godina prošlog svjetskog rata.

Revolucionarno i antifašistički opredjeljen još mnogo ranije — predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije — znao je šta ga čeka sa okupacijom.

... Pečat heroja gradu Beogradu dali su oni kojih danas među nama više nema. To su bili omladinci i omladinke, djeca i odrasli ljudi, borci koji su išli u smrt da bi dajući svoje živote, doprinijeli oslobođenju ovog grada i cijele Jugoslavije.

Na ulicama Beograda, omladinci i omladinke, gotovo djeca, ginuli su u vrijeme kada su najviše voljeli da žive, kada su tek stupali u život. Oni nisu išli u borbu i u smrt slijepo i avanturistički, već duboko uvjereni da se bore za nešto što je mnogo više, nego što su njihovi životi — za slobodu svojih naroda, za slobodu svoga grada. Ti ljudi — i djeca i odrasli — koji su tokom četiri godine na ulicama Beograda prkosili neprijatelju, prkosili okupatoru i domaćim izdajnicima, svojim herojstvom su dali ne samo pečat heroja ovog grada, nego su i svojom krvlju prali sramotu koju su mu nanijeli izdajnici nalazeći se tu, u gradu Beogradu.

... Ja sam tada bio u Beogradu i svojim očima vidio kako je to izgledalo. Ja nemam drugih riječi, ne mogu ih naći, nego da još jedanput ovdje kažem: hvala onim herojima, hvala toj omladini i svima onima koji su tu dali živote, pružajući primjer i sadašnjim i budućim generacija-

ma. Takva treba da bude naša omladina — i danas i u budućnosti.

Tako je rekao Josip Broz Tito svečano predajući Orden narodnog heroja Beogradu, 20. oktobra 1974. godine.

GODINE BORBE I OTPORA (1941—1945. godina)

Komunisti su najbolje osjećali ratnu opasnost koja se bila nadvila nad Jugoslavijom, i jedini se spremali da otporom dočekaju agresora stvaranjem najšireg antifašističkog i antiratnog fronta. Beograd je u žiži svih tokova, a kroz njega se u dobroj mjeri prelamala sudbina čitave zemlje.

27. mart. — Noću 26/27. marta, koristeći se revolucionarnim raspoloženjem naroda, grupa prozapadno orijentisanih oficira izvršila je puč i zbacila vladu Cvetković-Maček. Ujutro, 27. marta, više od 100.000 Beograđana izašlo je na ulice odlučno izražavajući spremnost da se bore za očuvanje nezavisnosti zemlje i pozivajući vladu da zaključi sporazum sa SSSR. Tada su nastale i poznate parole — „Bolje grob nego rob“, „Bolje rat nego pakt“.

PK KPJ za Srbiju uputio je 28. marta u Zagreb svoja dva člana da o svemu obavijeste generalnog sekretara KPJ Tita. Iste večeri on je avionom stigao u Beograd i neposredno učestvovao u daljim događajima. Odlučan stav za odbranu zemlje od nacističke Njemačke i fašističke Italije jasno je izražen 30. marta u proglasu CK KPJ objavljenom u Beogradu.

6. april. — Saznavši za demonstracije u Beogradu Hitler već 27. marta naređuje da se napadne Jugoslavija. Posebno insistira da avijacija „uzastopnim napadima razori glavni grad Beograd“. Bez objave rata 6. aprila, u nedjelju ujutro, 484 njemačka bombardera i 250 lovaca bombardovali su u tri talasa Beograd. Napadi su ponovljeni u 11 časova i predveče, i sutradan. od avionskih bombi poginulo je 2.271 lice, a ranjenih je bilo nekoliko puta više. Grad se našao u ruševinama — 682 zgrade su potpuno srušene, 1.601 teško oštećena a 6.829 lakše. Stradali su i mnogi spomenici, među njima i Narodna biblioteka (u plamenu je nestalo 350.000 knjiga i 500.000 svezaka).

Prve njemačke okupacione jedinice ušle su u Beograd, bez otpora, 12. aprila. Pet dana kasnije ovdje je potpisana bezuslovna kapitulacija Kraljevine Jugoslavije.

Do slobode. — Za kratkotrajnog aprilskog rata 1941. godine u Beogradu je neprekidno djelovao Mjesni komitet KPJ, a već krajem aprila i Pokrajinski komitet KPJ za

Srbiju. Kako su okupatori primljeni svjedoči njihov proglas, objavljen u maju, u kome piše da „civilno stanovništvo u odnosu prema njemačkim oficirima i vojnicima ne pokazuje dužnu pažnju“.

„Beogradski komunisti bili su neumorni. Stotine i hiljade ilegalnih sastanaka održano je u aprilu, maju i junu; organizovana su tajna skloništa za prikupljanje oružja ili za ilegalce; nastavile su da rade ilegalne štamparije, a stvaraju se i nove; tu je štampan i prvomajski proglas CK KPJ; reorganizovana su i popunjena partijska i skojevska rukovodstva u rejonima i osnovnim organizacijama; stvaraju se ilegalne vojne desetine iz kojih će se razviti udarne i diverzantske grupe; stalno se održavaju kursevi za bolničarke i prikuplja se sanitetski materijal; svakodnevno se građanima objašnjavaju uzroci brzog aprilskog poraza i potreba borbe protiv okupatora; u mnogim ulicama ispisane su razne antiokupatorske parole; u Beogradu je osnovan Vojni komitet PK KPJ za Srbiju; širi se napredna literatura razne vrste; dok je jedan broj članova KPJ i SKOJ-a pao u zarobljeništvo, a drugi napustio grad i nastavio rad u unutrašnjosti, u Beogradu se u ovo vreme primaju u Partiju i SKOJ novi članovi, tako da juna 1941. KPJ opet ima oko 400 članova, itd. itd.“. Sam SKOJ broji oko 1.500 članova. Slobodarski Beograd pokrenuo je sve svoje patriotske i antifašističke snage. O tome koliko je izuzetno i snažno organizovan svjedoči i to da je omogućio bezbjedan rad CK KPJ i njegovog generalnog sekretara Tita, koji ovdje djeluje od 8. maja.

Od Beograda Nijemci stvaraju centar svoje okupacione uprave. najviše saradnika našli su u bivšem Ministarstvu unutrašnjih poslova, među policajcima, agentima i žandari-ma. Domaći izdajnici (u junu 210 agenata) služe Gestapou i ostalim okupatorskim službama. Početkom jula formiran je koncentracioni logor na Banjici, iz kojeg se svakodnevno odvođe na strijeljanje zatočenici.

U isto vrijeme u gradu se vrše pripreme za početak oružane borbe naroda Jugoslavije. U kući Vladimira Ribnikara, 4. jula, sastaje se prošireni Politbiro Centralnog komiteta KPJ. Odlučeno je da se odmah počne sa oružanim ustankom.

Mjesni komitet KPJ neposredno rukovodi diverzijama i sabotажama. U julu, avgustu i septembru udarne grupe — koje čine radnici, studenti i omladina — djeluje kao izvanredno organizovana gradska gerila. Izvršen je veliki broj akcija (u julu i avgustu preko 50). Planulo je nekoliko

njemačkih garaža, magacina municije i ratnog materijala, više radionica i znatan broj motornih vozila. Napadani su njemački oficiri i vojnici, domaći agenti; vršeni upadi u ustanove, ometan saobraćaj, paljena štampa na kioscima, organizovane sabotaže na željeznici, šlepovima i tankerima, proizvodnje u fabrikama.

Okupatori su, uz pomoć domaćih izdajnika, otpočeli najsuroviji obračun. Strijeljanka su vršena gotovo neprekidno... Njemački komandant Srbije naredio je 30. jula da grad Beograd ima da plati kontribuciju od 10 miliona dinara ili 500.000 njemačkih maraka „kao odmazdu za teroristička djela koja su izvršena posljednjih dana“. Istovremeno, u Beogradu je proglašeno opsadno stanje i uveden najstroži policijski čas za kretanje građana (od 6 do 18 časova)... U mjerama zastrašivanja ide se dalje. Tako su Nijemci u nedjelju 17. avgusta objesili na stubove, na Terazijama, pet ubijenih partizana. Prema zvaničnim njemačkim izvorima do 30. oktobra 1941. godine u Beogradu je strijeljano 4.750 osoba, ali je taj broj daleko veći. U banjički logor, u novembru, dovedeno je 400 viđenih intelektualaca.

Iz okupiranog Beograda, 16. septembra, poslije višemesečnog uspješnog djelovanja, Tito, Glavni štab NOPOJ i Politbiro CK KPJ prelaze na slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji.

Okružni komitet KPJ za beogradski okrug, čije je sjedište bilo u Mladenovcu, po nalogu PK KPJ za Srbiju, uputio je početkom septembra 1943. godine u Beograd partijsko povjereništvo čiji je zadatak bio da se poveže s oslobodilačkim grupama u gradu i pristupi formiranju Narodnooslobodilačkog fronta (NOF). Ubrzo je okupljeno oko 600 ljudi i počelo organizovanje borbenih grupa koje će stupiti u akciju kada jedinice Narodnooslobodilačke vojske počnu s napadom na grad.

Cijena kojom je platio to svoje slobodarsko opredjeljenje bila je visoka... „Samo na streljštima u Jajincima, na Bežanijskoj kosi, na Centralnom i Jevrejskom groblju i kod sela Jabuke neprijateljski okupatori i njihove domaće sluge pogubili su oko 80.000 Beograđana i zatvorenika iz drugih krajeva zemlje. U bombardovanjima poginulo je više od 5.000 ljudi. U Zemunu je u toku rata na razne načine izgubilo život oko 12.000 ljudi. Sve u svemu, u Beogradu i Zemunu u toku rata izgubilo je život oko sto hiljada ljudi.

Beograd je podneo i ogromne materijalne gubitke. Bilo je potpuno porušeno ili teško oštećeno 7.067 zgrada sa 17.750 stanova. Uništeno je ili oštećeno preko 450 komunal-

nih građevina. U ratu je bio gotovo potpuno uništen čitav gradski saobraćaj . . . Ukupna materijalna šteta Beograda u toku rata dostizala je desetine milijardi ondašnjih dinara“. (Svi citati — Branko Pešić: „U bici za socijalistički Beograd“).

Beogradska operacija. — Bitka za oslobođenje Beograda trajala je, u tri etape, od 11. do 22. oktobra 1944. godine. Vodile su je jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, uz sadejstvo sa jedinicama Crvene armije.

U borbama učestvuje Prva armijska grupa NOVJ sa oko 50.000 boraca, do tada najveća koncentracija partizanskih snaga uopšte, a snage Crvene armije predstavlja Četvrti gardijski mehanizovani korpus (u drugoj i trećoj fazi postupno uključeno još pet streljačkih divizija). Imali su zaista težak zadatak. Neprijatelj se uporno branio, znajući da gubitkom Beograda ostaje bez izuzetnog strateškog uporišta. Zbog toga se tuklo iz ulice u ulicu, za svaki objekat i gotovo svaku zgradu.

Uoči borbi za oslobođenje u Beogradu su dejstvovala tri grupe otpora (koje je beogradska partijska organizacija još ranije formirala za borbu protiv njemačkih okupatora i njihovih pomagača u okupiranom gradu). U svojim redovima imale su preko 2.000 naoružanih boraca.

Tako je Beograd — i sam nastavljajući sa borbom koju je vodio cijelog rata — dočekao slobodu 20. oktobra 1944. godine. Iz jedinica Prve armijske grupe NOVJ u operaciji palo je oko 3.000 a ranjeno 4.000 boraca; poginulo je oko 960 crvenoarmejaca. Nijemci su imali oko 15.000 mrtvih a 9.000 ih je zarobljeno.

Banjica. — Prvi zatočenici u koncentracionom logoru na Banjici dovedeni su 9. jula 1941. godine iz zatvora Specijalne policije. Logor je, osnovan 5. jula na zahtjev njemačkih okupacionih vlasti. Uprava je bila povjerena domaćim izdajnicima (sve vrijeme upravnik je bio zloglasni beogradski policajac Svetozar Vujković), uz koje su neprekidno gestapovci. Režim je bio izuzetno surov, po probanim njemačkim metodama konclogora. Zatočenici su mučeni i maltretirani, izlagani najtežoj torturi. Oni koji su izlazili na logorsku kapiju — znalo se — odvođeni su na strijeljanje u Jajince. Malo je ostalo živih svjedoka. Tačan broj dovedenih u logor (postojao do 3. oktobra 1944. g.) nije mogao da bude utvrđen. Pronađen je samo dio logorskih knjiga u koje je upisano 23.637 lica (od toga 2.267 žena), što je daleko manje od stvarnog stanja.

Sajmište. — Logor Sajmište, na lijevoj obali Save,

osnovali su Nijemci. U prvo vrijeme ovdje su smješteni Jevreji (oko 11.000). Poslije njihove likvidacije, od ljeta 1942. godine postao je „komunistički logor“. Od 1942. do 1944. godine kroz logor Sajmište prošlo je preko 93.000 zatočenika. Pobijeno je ili umrlo preko 47.000 lica. Mnogi su prebačeni u druge logore, posebno u Njemačkoj i Norveškoj. Gestapovci su ga 17. maja 1944. godine predali ustašama, koji ga ubrzo likvidiraju. Na stratištu na Bežanijskoj kosi samo sa Sajmišta ubijeno je oko 10.000 ljudi.

Jajinci. — Oko 80.000 ljudi ubijeno je na stratištu u Jajincima (na 11. km Avalskog puta). Nijemci su ovo mjesto odredili za likvidiranje logoraša Banjice i sa Sajmišta, kao i zatvorenika Specijalne policije, njemačkog vojnog suda, Gestapoa i njegove (Glavne) centrale za Balkan. Prve žrtve pale su 6. jula 1941. a posljednja grupa strijeljana 8. aprila 1944. godine. Posao dželata obavljali su njemački vojnici. Da bi sakrili svoja zlodjela Nijemci su 1943. godine počeli da otkopavaju masovne grobnice i spaljuju žrtve.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

Na mnogo načina Beograd je obilježio događaje vezane za revolucionarne procese i narodnooslobodilačku borbu. Odao je i dužnu poštu palim u borbi sa neprijateljem.

- *Spomenik u Jajincima*, Avalski drum, na mjestu gdje su fašistički okupatori strijeljali prošlog rata 80.000 rodoljuba.
- *Spomenik Moše Pijade* (1890—1957), istaknutog komuniste i revolucionara, u Makedonskoj ulici.
- *Spomenik palim obalskim radnicima u NOB 1941—1944. godine*, kod putničkog pristaništa na Savi, Karađorđeva ulica.
- *Spomenik Jevrejima*, sa područja Srbije, palim kao borci NOR i žrtve fašističkog terora, na Jevrejskom groblju, Ruzveltova ulica.
- *Spomen-sala narodnih heroja*, na prvom spratu zgrade Prirodno-matematičkog fakulteta, Studentski trg 16 — u znak sjećanja na 28 studenata Beogradskog univerziteta koji su pali u revoluciji i proglašeni za narodne heroje.
- *Spomen-obelisk* na Terazijama, gdje su Nijemci 17. avgusta 1941. g. objesili pet ubijenih partizana.
- *Grobnica narodnih jeroja*, na Kalemegdanu, u kojoj su sahranjeni Ivan Milutinović (1901—1944), Đuro Đaković (1886—1929), Ivo Lola Ribar (1916—1943) i Moša Pijade (1890—1957).

- *Spomen-groblje oslobodiocima Beograda 1944. godine*, u Ruzveltovoj ulici. — Na ulaznom spomeniku prikazane su borbe protiv okupatora, a sa unutrašnje strane dva teksta. Prvi glasi: „Za oslobođenje Beograda od fašističkih okupatora dali su svoje živote 2.953 borca Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i 975 boraca Crvene armije. Na ovom groblju sahranjeno je 1.395 boraca Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i 808 boraca Crvene armije“. Drugi: „U borbama za oslobođenje Beograda oktobra 1944. godine učestvovali su: 1. proleterska, 6. proleterska lička, 21. i 23. srpska, 11. bosanska, 5. krajiška, 16. i 36. vojvođanska i 28. slavonska divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i IV motomehanizovani korpus Crvene armije“.
- *Spomen-groblje palim borcima u Beogradu 1941—1944. godine*, na Novom groblju, Ruzveltova ulica. — U zajedničkoj grobnici su posmrtni ostaci boraca palih, ubijenih i strijeljanih tokom okupacije u gradu.

MUZEJI

- *Muzej revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije*, Trg Marksa i Engelsa 11. — „Šest decenija revolucionarne borbe Partije, SKOJ-a i naprednog sindikalnog pokreta“ naziv je muzejske izložbe.
- *Muzej ilegalnih partijskih štamparija*, Banjički venac 12. — Od 1. avgusta 1941. do 31. avgusta 1943. godine u ovoj zgradi je radila ilegalna štamparija CK KPJ, koju neprijatelj nikada nije otkrio. Izložene su mašine, matrice, slova probni i korekturni primjerci proglašenja i drugo.
- *Muzej banjičkog logora*, Ul. Veljka Lukića Kurjaka 33. — Dat je prikaz života u ovom zloglasnom koncentracionom logoru. Tu su svjedočanstva o zločinima, a takođe i predmeti koje su izradili zatočenici.
- *Vojni muzej*, na Kalemegdanu. — Prezentira vojnoistorijska zbivanja na ovom tlu od najstarijih vremena, a centralno mjesto ima narodnooslobodilački rat — od prvih ustaničkih dana 1941. godine, preko stvaranja partizanskih odreda i jedinica, glavnih ratnih operacija, do završnih borbi 1945. godine.

BEOGRAD

Uvijek je Beograd bio okrenut rijekama, širio se obalama Save i Dunava. Ima oko 1.400.000 stanovnika na širem području svojih 16 opština (322.185 ha). Od završetka drugog svjetskog rata, koji je dočekao sa 270.000 stanovni-

ka, u protekle tri i po decenije izrasta u snažan gradski organizam i formira se kao istinska prestolnica Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i glavni grad Socijalističke Republike Srbije.

Revolucionarni tokovi. Poslije oslobođenja od turske vlasti (1867. g.) Beograd počinje da se snažno razvija. Njegova građanska klasa ulazi u političke borbe. U isto vrijeme i socijalistički pokret dobija sve širi značaj. Ovdje, 1871. godine, Svetozar Marković pokreće „Radenik“, prvi socijalistički list na Balkanu. Godine 1903. osnovana je Srpska socijaldemokratska stranka.

U Radničkom domu, na Slaviji, aprila 1919. godine, u prisustvu preko 400 delegata, osnovana je Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). Ubrzo počinje da djeluje Klub studenata marksista na Univerzitetu.

Kandidati sa liste KPJ na opštinskim izborima, 21. avgusta 1920. godine, dobili su najviše glasova, a za predsjednika beogradske opštine izabran je Filip Filipović, sekretar KPJ. Potvrdiće se to u novembru, na izborima za Ustavotvornu skupštinu. Djelovanje komunista nasilno je prekinuto donošenjem Obznane (decembar 1920. g.) i Zakona o zaštiti države (1. avgust 1921. g.), koji Komunističku partiju Jugoslavije stavljaju van zakona.

Decembra 1923. godine ilegalno je održana Treća zemaljska konferencija KPJ. Žestoke demonstracije radnika i studenata protiv vladajućeg režima izbijaju 1930. i 1931. godine. U ilegalnim štamparijama MK KPJ za Beograd, 1933. godine štampano je više listova („Proleter“, „Komunist“, „Mladi komunist“ i drugi).

Front antifašističkih snaga koji predvodi Partija postaje sve širi i jači. Pored ostalog, 1937. godine, organizovano je nekoliko velikih demonstracija. Od 1937. godine, dolaskom druga Tita na čelo KPJ, revolucionarni pokret u Beogradu sve je masovniji.

KPJ je 1939. godine u Beogradu imala oko 200 članova a 1941. godine 400, dok je SKOJ svojim uticajem okupljao nekoliko hiljada mladih. Uopšte, Partija je imala široku podršku građana.

INFORMACIJE

Turistički put

Turistički savez Beograda postavio je table (žute boje) koje označavaju najbolje pravce za obilazak istorijskih znamenitosti.

Kalemgedan, iznad ušća Save u Dunav, dobro je očuvana stara tvrđava, čiji su pojedini dijelovi pripadali dvije hiljade godina drevnom Singidunumu. Dijeli se na Gornji i Donji grad. Sve zajedno je prostran park sa mnoštvom spomenika. Na ovom prostoru, su stare kapije, Rimski bunar, Vojni muzej, Muzej šumarstva i lova, te Zoološki vrt.

Konak knjeginje Ljubice (Ulica Sime Markovića 8), završen 1831. godine, spada u građevine orijentalnog tipa. U blizini je Saborna crkva, u neoklasičnom stilu sa baroknim tornjem. Tu je i stara kafana „Znak pitanja“ (oko 1823. g.).

U Gospodar Jevremovoj ulici, oko koje se sačuvalo najviše iz turskog perioda, je Bajrakli džamija (najvjerojatnije oko 1690. g.), a u njenoj blizini Šeik Mustafino turbe (1783. g.). U tipičnoj balkanskoj građevini, zgradi prvog liceja (osnovan 1808. g.), je Vukov i Dositejev muzej, a uz njega Muzej pozorišne umetnosti. U Galeriji fresaka (Ulica Cara Uroša 20) su kopije svih važnijih srednjovjekovnih fresaka.

Na *Studentskom trgu* u Kapetan Mišinom zdanju (iz 1863. g.) je Rektorat Beogradskog univerziteta. Uz njega je Kolarčev narodni univerzitet, a preko puta Etnografski muzej. U parku, gdje su otkopane rimske terme, stoje spomenici prosvetitelju Dositeju Obradoviću (1742—1811) i poznatom botaničaru Josifu Pančiću (1814—1888). Na mjestu gdje se u prošlom ratu nalazio zloglasni zatvor „glavnjača“ postavljeno je spomen-obilježje.

Na *Trgu Republike* su Narodni muzej (osnovan 1844. g.), zgrada Narodnog pozorišta u kojoj je prva predstava održana 30. oktobra 1869. godine; spomenik knezu Mihailu (podignut 1882. g.). Pred Domom JNA je spomenik Vasi Čarapiću, junaku prvog srpskog ustanka.

Knez Mihailova ulica uvijek je bila trgovački centar grada. Njom se stiže do Terazija, gdje je Terazijska česma. Sa Terazija Ulica maršala Tita vodi prema Slaviji; ovdje je i Trg Marksa i Engelsa, i Bulevar revolucije na čijem je početku zgrada Skupštine SFRJ (završena 1932. g.).

Skadarlija (Skadarska ulica), ispod Trga Republike, stara beomska četvrt, poznata po tome što su se nekada u njenim kafanama sastajale istaknute ličnosti kulturnog života. Uređena kao što je i nekada izgledala, mjesto je održavanja mnogih atraktivnih kulturno-zabavnih programa.

MEMORIJALNI CENTAR „JOSIP BROZ TITO“

Beograd

Predsjednik Josip Broz Tito umro je u Ljubljani 4. maja 1980. godine. Sahranjen je 8. maja po sopstvenoj želji, u Kući cvijeća na Dedinju, u Beogradu. Samo dva dana kasnije ovuda je krenula nepregledna kolona da odaje počast velikom jugoslovenskom revolucionaru i državniku. Taj milionski mimohod se ne prekida, traje iz dana u dan, mjeran ljubavlju i poštovanjem za Tita kao ličnost i njegovo istorijsko djelo.

Čitav kompleks na Dedinju, gdje je nekoliko decenija bila Predsjednikova rezidencija, sada je uređen kao Memorijalni centar „Josip Broz Tito“. Uz Kuću cvijeća, njega sačinjavaju zgrada Rezidencije, Bilijarnica, Lovačka kuća, Spomen-zbirka, Stari muzej, Muzej 4. jula 1941. godine, Muzej 25. maj, Arhiv Josipa Broza Tita i prostrani park. U sastavu Centra su kuća u Kumrovcu u kojoj je Tito rođen 1892. godine, i ostrvce Vanga (Brioni) gdje se nalazila njegova ljetna rezidencija i kuća za odmor.

Memorijalni centar je osnovan da bi se što više doprinijelo očuvanju i njegovanju uspomene na život i djelo Josipa Broza Tita. Ali, i da se na organizovan način omogući što širem krugu ljudi da se upoznaju sa njegovom istorijskom ulogom u sudbonosnim trenucima jugoslovenske borbe za slobodu i nezavisnost, kao i sa izuzetnom međunarodnom aktivnošću u decenijama poslije drugog svjetskog rata.

Ovdje se čuvaju, i obrađuju, dokumenti i predmeti vezani za Titov život i rad; vode i daju na korištenje njegova bogata arhiva i biblioteka. Tu su, takođe, izuzetno vrijedne muzejske zbirke, zatim fototeka i filmoteka.

Memorijalni centar organizuje posjete i razgledanje ovog kompleksa, i istovremeno čuva, obrađuje i izlaže dokumente i predmete koji su vezani za život i rad Josipa Broza Tita. Osim toga, bavi se organizovanjem stručnih i prigodnih manifestacija, i obavlja druge djelatnosti.

KUĆA CVIJEĆA

Grob predsjednika Tita u Kući cvijeća čuva počasna straža gardijske jedinice Jugoslovenske narodne armije.

Njegova sahrana, 8. maja 1980. godine, bila je jedinstveni svjetski skup državnika i političara. Prisustvovalo je 209 delegacija iz 128 zemalja: 122 državne, 68 partijskih, četiri oslobodilačkih pokreta, devet međunarodnih organizacija i šest drugih delegacija. Došli su 31 predsjednik republike, četiri kralja, osam potpredsjednika republike, šest prinčeva, 22 predsjednika vlada, 11 predsjednika nacionalnih parlamenata, 12 potpredsjednika vlada i 47 ministara inostranih poslova. Toliko okupljanje državnika na sahrani jednog šefa države, do tada, istorija nije bila zabilježila.

Za Titova života, Kuća cvijeća bila je zimska bašta i služila mu za odmor i rad. Podignuta je 1975. godine.

REZIDENCIJA

Rezidencija predsjednika Tita, u Užičkoj 15, izgleda kao i za vrijeme njegovog života. Tu je mnoštvo umjetničkih predmeta koje je dobio na poklon.

U kabinetu, na radnom stolu, sve je kako je on ostavio pred polazak na liječenje. Tu su i novine koje je posljednji put čitao na Dan Republike, 29. novembra 1979. godine.

Mali sat na stolu, kao i svi satovi u Rezidenciji, zaustavljen je 4. maja 1980. godine u 15.05 časova.

Tito se u ovu zgradu uselio neposredno poslije oslobođenja Beograda oktobra 1944. godine. Odavde je komandovao završnim operacijama u drugom svjetskom ratu za konačno oslobođenje Jugoslavije. Tu je proveo sve naredne godine, do smrti, u plodnom državničkom radu.

Ovo neveliko zdanje, podignuto još prije rata, dva puta je kasnije adaptirano.

Hol na ulazu služio je za doček i ispraćaj Tita i njegovih gostiju. U malom salonu zadržavali su se članovi pratnje visokih ličnosti za vrijeme prijema.

Centralno mjesto ima oveći hol sa galerijom, koji

povezuje sve prostorije u prizemlju, a iz njega drvene stepenice vode na sprat.

Veliki salon korišten je za susrete i razgovore, a takođe i za svečanosti.

Radni kabinet bilo je mjesto gdje se odvijao najveći dio Titovih aktivnosti — tu je radio, primao strane državnike i delegacije, držao radne sastanke i vodio razgovore sa najbližim saradnicima, pripremao se za naredne događaje.

Slobodne trenutke Tito je najčešće provodio u biblioteci, gdje se odmarao, čitao i gledao televizijski program. Kompletna biblioteka ima oko 14.000, a u ovoj prostoriji je oko 9.000 knjiga.

U fototeci su snimci o svim Titovim službenim i privatnim aktivnostima od 1948. godine do smrti. Takođe, oko 1.500 fotografija njegovih saboraca, kao i fotografije koje je lično snimio i izradio u svojoj foto-laboratoriji.

BILJARNICA

Ova mala prizemna zgrada, u neposrednoj blizini Rezidencije, je adaptirana stara kuća, sagrađena 1932. godine.

Posljednjih godina drug Tito je često započinjao svoj radni dan upravo ovdje — sam sebi skuvao kafu, pročitao jutarnje novine, a ponekad i radio preko dana. Unutra je bilijarski sto, po kojem je i nazvana kuća.

U jednom dijelu je mala metalska radionica, gdje je Tito, u trenucima odmora, volio ponešto da sam napravi ili popravi. Uz nju je i foto-laboratorija, u kojoj je lično razvijao filmove i izrađivao fotografije koje je snimio.

LOVAČKA KUĆA

Za života druga Tita bila je to lovačka kuća, brvnara u slovenačkom stilu, koju mu je Socijalistička Republika Slovenija poklonila 1952. godine za njegov 60. rođendan. Sada je to muzej Titovih ličnih lovačkih trofeja, uz koje su izloženi lovačko oružje koje je najčešće koristio, i različita priznanja što ih je dobio u zemlji i inostranstvu.

Među trofejima, iz zemlje i svijeta, ima nekoliko ocijenjenih rekordnim brojem poena, te su svjetske vrijednosti.

STARI MUZEJ

U zgradi Starog muzeja, u krugu Rezidencije, čuva se etnografska zbirka sa oko 4.000 narodnih nošnji iz svih

krajeva Jugoslavije i mnoštvom drugih najrazličitijih narodnih rukotvorina — peškiri, ćilimi, tapiserije, lutke u nošnjama, predmeti u duborezu, škrinje, preslice i drugo.

Sve su to pokloni koje je Josip Broz Tito dobio u našoj zemlji ili za vrijeme posjeta drugim državama.

PARK

Rezidenciju i ostale objekte Memorijalnog centra okružuje veliki park, jedan od najljepših uopšte u Beogradu. Prostire se na oko 12 hektara, a u njemu je oko 3.000 stabala i 165 vrsta četinara i lišćara, ukrasnog rastinja i cvijeća.

Pored mnogih drugih, na ulazu u Kuću cvijeća, raste ruža „Maršal Tito“, koju je odgajio vlasnik cvjećarske firme Mejana sa Azurne obale i posvetio je Josipu Brozu Titu.

U parku je postavljeno nekoliko desetina skulptura, uglavnom djela savremenih jugoslovenskih vajara.

SPOMEN-ZBIRKA

Zgrada Spomen-zbirke najnoviji je objekat u kompleksu Memorijalnog centra. Podignuta je 1979. godine i pripremana za novu rezidenciju predsjednika Tita. Međutim, zbog njegove bolesti, i smrti, nikada nije korištena u tu svrhu.

Sada je pretvorena u stalni izložbeni prostor, površine od 1.320 m², i u njoj su postavljene različite zbirke poklona koje je Tito dobio.

Zbirke su nastajale spontano, a oformljene su kada je stvoren Memorijalni centar. Svaki predmet u njoj ima sopstvenu istoriju, pa su darovaoci važniji od eksponata.

Izložena su domaća i inostrana priznanja Josipu Brozu, njegovi lični predmeti, kao i dio poklona. Ostalo je pohranjeno i koristi se za različite tematske izložbe.

U vitrinama se nalaze sva domaća i inostrana odlikovanja, doktorat vojnih nauka, diplome počasnih doktorata jugoslovenskih i inostranih univerziteta, zatim povelje jugoslovenskih i inostranih gradova kojima su Josipa Broza Tita proglasili za svog počasnog građanina, te oko 300 plaketa naših i stranih radnih organizacija, različitih društveno-političkih zajednica, udruženja, gradova, društava, institucija i Jugoslovenske narodne armije.

Među ličnim predmetima izloženi su Titovi dokumenti, Partizanska spomenica 1941. godine, knjižica narodnog poslanika, pasoši, članske knjižice, zatim niz predmeta (satovi, naočare, pribor za pisanje i drugo). Isto tako i četiri

maršalske uniforme — Kopnene vojske (dnevna i svečana), Ratne mornarice i Ratnog vazduhoplovstva Jugoslovenske narodne armije.

U zbirci likovne umjetnosti su darovi, po pravilu djela visoke kreativne vrijednosti — slike, skulpture, sitna plastika, rad istaknutih autora.

Među predmetima velike zbirke oružja zanatske proizvodnje nalazi se više posebno dragocjenih starih predmeta (strele, štitovi, sablje i drugo).

U arheološkoj zbirci čuvaju se eksponati stari i više hiljada godina.

MUZEJ 25. MAJ

Zgrada muzeja je poklon grada Beograda Josipu Brozu Titu za njegov 70. rođendan, 1962. godine. Namjenski je podignuta za izlaganje poklona i priznanja koja je dobio.

U muzeju se čuva jedinstvena zbirka od preko 20.000 štafetnih palica sa rođendanskim pozdravima omladine i naroda Jugoslavije Titu.

Ovdje se priređuju tematske izložbe iz fondova Memorijalnog centra, a takođe održavaju i susreti mladih sa umjetnicima. U muzejskoj dvorani prikazuju se dokumentarni filmovi o životu i radu druga Tita.

MUZEJ 4. JUL 1941. G.

Muzejska izložba uređena je u kući Vladislava Ribnikara, nekadašnjeg direktora lista „Politika“, gdje je 4. jula 1941. godine Politbiro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije donio istorijsku odluku o podizanju opštenarodnog ustanka protiv okupatora.

Muzej ima dva dijela. Memorijalni čine trpezarija, u kojoj je održan sastanak Politbiroa CK KPJ, i dječija soba, gdje je izvjesno vrijeme 1941. godine u strogoj ilegalnosti boravio Tito. U izložbenom dijelu prikazani su boravak i Titova djelatnost u Beogradu od maja 1941. godine do odlaska na slobodnu teritoriju.

INFORMACIJE

- *Memorijalni centar „Josip Broz Tito“*, Beograd, Bulevar oktobarske revolucije 92, tel. (011) 660-322.
- *Muzej 25. maj*, Botičeva 6, tel. 680-349.

BIHAĆ

Grad Prvog zasjedanja AVNOJ-a

Na historijskoj skupštini 26. novembra 1942. godine, u Bihaću, prvi put u našoj historiji sastalo se jedno predstavništvo svih naših naroda, poniklo iz njihovih redova u jeku borbe i njihovim najtežim časovima. Ono je donijelo dalekosežne odluke, usmjerene da se do krajnjih granica ujedine naponi svih rodoljubivih snaga u revolucionarnoj borbi za konačno oslobođenje zemlje i za srećniju budućnost jugoslovenskih naroda. Formiranjem AVNOJ-a položeni su temelji istinskog bratstva i ravnopravnosti naroda Jugoslavije — jednog novog i pravednijeg društvenog uređenja. — TITO.

Bili su to slavni dani Bihaćke republike. Dani koji najbolje svjedoče o stvaranju nove države putem revolucije svih naših naroda i narodnosti.

Bihać i Bihaćka republika, velika slobodna partizanska teritorija usred okupirane Evrope, bili su domaćini i mjesto gdje su se prvi put sastali, 26. i 27. novembra 1942. godine, vijećnici Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ).

Drevnom gradu na obalama Une, priroda je darovala ljepotu, a hod vremena ostavio neizbrisive tragove.

Pred rat grad je imao oko 11.000 stanovnika, a po završetku tek nešto više od polovine. Dao je više od 5.200 boraca (poginulih 937); „Partizansku spomenicu 1941.“ ponijelo je 237 boraca. Svaki četvrti stanovnik pao je kao žrtva fašističkog terora. Tokom rata grad je preko 50 puta teže bombardovan, a oko 80 odsto zgrada je porušeno; mnoga okolna sela su spaljena.

U svemu što se događalo od prvih ustaničkih dana 1941. godine isprepliću se dvije stvari — stalno vojničko jačanje narodnooslobodilačkog pokreta i stalan proces stvaranja narodne vlasti. Partizanski odredi prerastaju u veće jedinice, a novembra 1942. godine imaju 150.000 boraca. Narodnooslobodilački odbori na oslobođenim područjima, sa vojno-pozadinskim organima, preuzimaju značajne poslove; prvi dokumenti o njihovom organizovanju su Fočanski propisi iz februara 1942. godine.

„Politbiro CK KPJ donijeće u blizini Glamoča, 21. avgusta 1942. godine važne odluke o budućoj organizaciji narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji, koje su konkretizovane, najvjerovatnije 2. septembra 1942. izdavanjem dvije naredbe Vrhovnog štaba; o izborima NOO i obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti, poznate kao „Septembarski“ ili „Krajiški“, odnosno „Drinički“ propisi, nešto više od pola godine poslije „Fočanskih propisa.“

To je vrijeme stvaranja Bihačke republike, slobodne teritorije koja se novembarskih dana 1942. prostire na oko 50.000 km² — od Banjaluke do Rijeke, od Imotskog do prilaza Zagrebu.

„Njemački izvori govore o „komunističkoj državi“ koja se proteže u dužini 250 km i u širinu oko 80 do 100 km, čiji prostor brane 63.000 partizana, naoružanih i topovima. Saznanje Nijemaca o partizanskoj organizaciji potvrđuje da su oni pažljivo proučili svoga protivnika: oni znaju da na slobodnoj teritoriji vladaju red i disciplina, da radi pošta, poreska služba i željeznički saobraćaj u dužini od preko 120 km; njemačke informacije govore o postojanju i radu partizanske obavještajne službe, izlaženju novina i održavanju radio-veze . . .“ (B. Petranović: AVNOJ — revolucionarna smena vlasti).

Tada su na slobodnoj teritoriji radila 932 narodnooslobodilačka odbora, od kojih 33 sreska i dva okružna (bez Dalmacije). U zapadnoj Bosni postoji 14 sreskih, 66 opštinskih i 414 seoskih narodnih odbora, 18 komandi mjesta i 16 komandi područja.

Bihačka operacija. — Glavna operativna grupa brigada Narodnooslobodilačke vojske, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, postigla je, od kraja juna 1942. godine, velike vojne uspjehe u zapadnoj Bosni. Neprijatelj je potisnut, stvorena slobodna teritorija, koja obuhvata i dijelove susjedne Hrvatske.

Bosanska krajina postaje centar narodnooslobodilačkog pokreta. Tu su prisutni drug Tito, Vrhovni štab, Centralni komitet KPJ, Centralni komitet SKOJ-a, Agit-prop i drugi . . . Život se odvija organizovano. U Drinićima radi štamparija. U Bosanskom Petrovcu (25. i 26. septembra 1942. g.) održan je kongres partizanskih ljekara.

Bihać je držao jak i dobro utvrđen neprijateljski garnizon, a sa okolnim posadama imao je oko 5.000 vojnika.

„Negdje posljednjih dana oktobra 1942. godine, na sastanku u Vrhovnom štabu, održanom u Bosanskom Petrovcu, Vrhovni komandant nam je rekao: „Trebamo jedan veći grad . . .“. On je istakao da su sazreli uslovi da se sazovu predstavnici narodnooslobodilačkog pokreta iz čitave zemlje, sa slobodne i neoslobođene teritorije, na zasjedanje Vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Rekao je da bi bilo dobro kad bi se taj sastanak, to zasjedanje, održalo u jednom većem gradu“ — sjeća se general armije Kosta Nađ, koji je komandovao Bihaćkom operacijom.

U prvom trenutku predloženo je da to bude Jajce, ali se odustalo. Odlučeno je da se oslobodi Bihać.

Tačno u 21.30 sati, 2. novembra 1942. godine počeo je partizanski napad na Bihać, koji je oslobođen poslije 42 sata teških borbi. Poslije ove pobjede, nastavljaju se borbe i do 15. novembra oslobođeni su Bosanska Krupa, Otok, Cazin, Bužim, Vrnograč, Velika Kladuša, Slunj i Ličko Petrovo Selo. Bihaćka operacija, u kojoj je učestvovalo ukupno oko 6.900 boraca, najveći je poduhvat jedinica Narodnooslobodilačke vojske izveden od početka ustanka 1941. godine.

Dani Bihaćke republike. — Život, potpuno drugačiji od dotadašnjeg počinje da teče u slobodnom Bihaću. Ka njemu se slivaju svi događaji sa velike slobodne teritorije, koja se prostire na 50.000 km². To je najznačajnije mjesto Bihaćke republike, kako je narod prozvao slobodnu teritoriju. U gradu su Tito, članovi Vrhovnog štaba, Centralnog komiteta KPJ, Centralnog komiteta SKOJ-a, mnoge istaknute ličnosti.

Posebno mjesto ima narodni zbor u Cazinu, održan 22. decembra. Na njemu je drug Tito prvi put rekao da se zove Josip Broz i da je radnik iz Hrvatskog zagorja.

Kazalište narodnog oslobođenja održalo je svoju prvu predstavu 12. novembra u Bihaću, a zatim još dvadeset. Formiran je prvi Narodni univerzitet.

Posljednjih dana decembra 1942. godine iz Zagreba su stigli pjesnici Vladimir Nazor i Ivan Goran Kovačić.

Nova 1943. godina proslavljena je veoma svečano. Izveden je i prigodni program. Te noći slavio je i drug Tito.

PRVO ZASJEDANJE AVNOJ-a

S potpisom druga Tita, u ime Vrhovnog štaba, upućeni su 20. novembra pozivi budućim vijećnicima — ukupno 71.

Došao je i dan zasjedanja. Svečana sjednica počela je u 18 sati, 26. novembra 1942. godine. U ukrašenoj dvorani su bila 54 vijećnika. Dolazak druga Tita burno je pozdravljen.

Izabrano je počasno i radno predsjedništvo, te ostala radna tijela. Predsjedavao je dr Ivan Ribar.

Otvarajući Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije — AVNOJ-a, drug Tito je rekao:

— Rezultat dugotrajne, teške i krvave borbe — nejednake borbe, jer smo mi u borbu stupili gotovo goloruki — rezultat te borbe jest i to što mi danas imamo mogućnost da se ovdje sastanemo, da stvorimo jedan organ, jedno tijelo koje će zajedno sa Vrhovnim štabom Narodnooslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije, zajedno sa narodnooslobodilačkim odborima, podupirati našu borbu, organizirati pozadinu, organizirati našu politički i ekonomski razrušenu zemlju — ukoliko se to u ovim prilikama može učiniti, da bismo ovu tešku borbu mogli dovesti do pobjedonosnog svršetka . . . Ja sam sretan što mogu danas i ovdje vidjeti najbolje sinove naših naroda, rodoljube, istinske predstavnike naših naroda, koji su se očeličili u ovoj krvavoj borbi . . .

Drugog dana Veselin Masleša podnio je referat „Narodnooslobodilačka borba i osnivanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije“, a Moša Pijade referat o organizaciji AVNOJ-a. Govorilo je i više vijećnika.

Na kraju rada usvojene su Rezolucija o osnivanju AVNOJ-a i Rezolucija o organizaciji AVNOJ-a, a usvojen je i tekst Proglasa narodima Jugoslavije.

Izabran je Izvršni odbor — predsjednik dr Ivan Ribar, potpredsjednici dr Pavle Savić (zadužen i za prosvjetna pitanja), Nuriya Pozderac i Edvard Kocbek, a članovi Mile Peruničić (za opšte poslove), Ivan Milutinović (za privredna pitanja), dr Simo Milošević (za zdravstvene poslove), Vlada Zečević (za vjerska pitanja), dr Mladen Iveković (za socijalna pitanja) i Veselin Masleša (za propagandu).

Poslije zasjedanja Izvršni odbor AVNOJ-a odmah je razvio veoma živu aktivnost. U kratkom vremenu obavljeno je mnogo poslova od opšteg značaja. Sačuvani su dokumenti

koji govore o radu pojedinih odsjeka — Zdravstvenog, Prosvjetnog, Upravnog, Privredno-finansijskog, Vjerskog, Propagandnog i Socijalnog.

Osnivanjem AVNOJ-a razgraničavaju se vojni i politički poslovi narodnooslobodilačkog pokreta.

PRVI KONGRES USAOJ-a

U Bihaću je 27, 28. i 29. decembra 1942. godine održan Prvi kongres antifašističke omladine Jugoslavije, i na njemu osnovan USAOJ — Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije. Prisustvovalo je 365 delegata, od kojih su 123 bili borci. Kongres je otvorio sekretar CK SKOJ-a Ivo Lola Ribar.

Podnesena su tri referata. U njima su Rato Dugonjić, Ljubinka Milosavljević i Drago Teslić, posebno istakli važnost jedinstva omladine, uspjehe narodnooslobodilačke borbe i osudili politiku okupatora i domaćih izdajnika. Među govornicima bio je i čuveni bombaš Druge proleterske brigade pionir Boško Buha.

Na kongresu omladine formiran je — 27. decembra 1942. godine, Savez pionira Jugoslavije.

U proglasu koji je, 9. februara 1943. godine Izvršni odbor AVNOJ-a uputio svim Jugoslovenima, kaže se da je na slobodnu teritoriju krenulo 100.000 neprijateljskih vojnika. Ističe se: „I ova ofanziva svršiće se kao i prijašnje“. Tako je i bilo.

MUZEJ PRVOG ZASJEDANJA AVNOJ-a

- Radno vrijeme: svakog dana od 7 do 20 h (1. januar—30. juni, 1. septembar—30. novembar); od 8 do 15 h (1. juli—31. avgust, decembar); takođe, prema najavi. Telefon (077) 229-173.

Muzej Prvog zasjedanja AVNOJ-a otvoren je 26. novembra 1952. godine; 1956. godine obnovljena je postavka;; sadašnja stalna muzejska izložba je iz 1982. godine. Muzej raspolaže značajnim fondovima u zbirkama muzeolija, od kojih su većina originali. Uređen je u zgradi, i dvorani, gdje je održano Prvo zasjedanje AVNOJ-a, u autentičnom i rekonstruisanom prostoru i ambijentu.

Muzejska postavka daje hronološkim redom — razvoj narodnooslobodilačkog pokreta polovinom 1942. godine, situaciju u zemlji, dolazak proletera i vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita u zapadnu Bosnu, aktivnost na političkom i vojnom planu na slobodnoj teritoriji Bihačke

republike, Bihaćku operaciju i niz drugog dokumentarnog materijala. Posebno su predstavljene pripreme za Prvo zasjedanje, sam tok zasjedanja i usvojeni akti, takođe rad Izvršnog odbora AVNOJ-a i dokumenti koje je donio.

Centralno mjesto u muzejskoj postavci ima pozornica na kojoj se za vrijeme zasjedanja nalazilo radno predsjedništvo. Izgleda isto kao i novembarskih dana 1942. godine.

Na balkonu je izložba „Vijećnici Prvog zasjedanja AVNOJ-a“. U 12 vitrina izloženi su mnogi dokumenti i lični predmeti članova Izvršnog odbora i vijećnika AVNOJ-a.

- U istoj zgradi — 27, 28. i 29. decembra 1942. godine — održan je osnivački Prvi kongres USAOJ-a. Na njemu je formiran Savez pionira Jugoslavije. Ovi događaji označeni su spomen-pločama na zgradi Muzeja.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

- *Spomen-park žrtava fašističkog terora Garavice* (3 km od centra) mjesto je gdje su ustaše od juna do oktobra 1941. godine zvjerski poubijale između 9.000 i 12.000 stanovnika Bihaća, Pounja, Korduna i Like. Stratište, na 15 ha, uređeno je kao spomen-park sa 13 figuralnih kompozicija (rad Bogdana Bogdanovića) i Alejom uspomena.
- *Partizansko groblje* u Borićima, sa spomenikom (i 907 nadgrobni ploča) palim borcima.
- *Spomen-ploče* na više zgrada u kojima su se odvijali događaji u vrijeme Bihaćke republike i Prvog zasjedanja AVNOJ-a, u jesen i zimu 1942. godine.
- *Spomen-obilježje*, kod mosta na Uni, borcima Treće prekomorske udarne brigade i Prve tenkovske brigade NOVJ palim u borbama za konačno oslobođenje Bihaća, marta 1945. godine.

BIHAĆ

Bihać (231 m n/m) je grad mnogih vremena i epoha, od onih najstarijih do slavni bitaka za slobodu u prošlom svjetskom ratu. Ima 41.674 stanovnika (opština 65.679). Najznačajnije je mjesto Pounja, centar šire regije.

Nalazi se na obalama rijeke Une, na Bihaćkom polju, zvanom i Bišće polje. Dodiruju ga obronci planina Plješevice i Grmeč.

U godinama poslije drugog svjetskog rata doživio je vanredan ekonomski napredak razvijajući industriju, a

zahvaljujući snažnijim radnim organizacijama praktično nosilac je privrednog razvoja čitave regije. Na ruševinama ratom opustošenog grada nikao je novi, prijatne arhitekture, prostran, šireći se u Bišće polje. Rijeka Una ostala je u svoj ljepoti, nezagađena i čista kao suza.

Starija istorija. – Kraj je naseljen u praistoriji. Na smjeni epoha jedan je od centara snažnog ilirskog plemena Japoda. U gaju Privilica (2 km od centra) bilo je njihovo svetišće, do sada najveće nalazište ilirskog kulta, sa više spomenika, božanstvu voda i izvora Bindusu-Neptunu (2—1. vijek prije naše ere).

O značaju bihaćkog kraja poslije doseljavanja Slovena, u srednjem vijeku, najbolje svjedoči više od 70 gradova i tvrđava (sačuvane 32 ruševine). Kao najvažnija tvrđava Pounja, Bihać se spominje prvi put 1260. godine. Za municij, sa svim pravima, proglašava ga kralj Bela IV 1262. godine.

U posjedu je bosanskog vojvode Hrvoja Vukčića, pred kraj 14. vijeka. Kralj Sigismund poklanja ga 1434. godine Frankopanima, čiji je do početka 16. vijeka.

Vojnički postaje sve značajniji nakon pada Bosne pod Turke, 1463. godine, kao jedna od najdragocjenijih prepreka turskom nadiranju prema Zapadu. Konačno je pao 19. juna 1592. godine. Do tada najisturenija tačka prema Turskoj, postaje najisturenije mjesto Turske prema Zapadu.

Bihać je 1878. godine, od austro-ugarske vojske koja okupira Bosnu i Hercegovinu, branilo 4.000 ljudi. Teške bitke trajale su od 7. do 19. septembra.

Sačuvalo se nekoliko vrijednih spomenika.

- *Džamija Fethija* bila je do dolaska Turaka crkva sv. Antuna. Gradili su je domaći majstori u 15. vijeku, od finog kamena. Nosila je sve elemente gotike; osnova je romanička. Turci su crkvu (poslije 1592. g.) pretvorili u džamiju.
- *Kapetanova kula* (15—16. vijek), jedina je sačuvana od nekadašnjeg utvrđenog grada Bihaća, koji je 1890. i 1891. godine porušila Austro-Ugarska. Postojale su četiri kule: Dunderska, Žablja, Kapetanova i Kanli-kula, te devet tabija. U grad, kvadratnog oblika, ulazilo se kroz tri teške kapije; u sredini je stajala četvorougona kula — džebela (citadela). Sa tri strane grad su okruživali duboki oklopi, a sa četvrte Una.
- *Dio odbrambenog zida* (13. vijek), dobro je očuvan. Na njemu je *Spomen-reljef 700-godišnjici grada*, koji simbolično govori o dugoj istoriji Bihaća.

INFORMACIJE

MUZEJ POUNJA

Ulica AVNOJ-a 8, tel. (077) 229-743

Osnovan 1953. godine. Posjeduje dragocjenu građu vezanu za istoriju Pounja od najstarijih dana u arheološkoj, srednjovjekovnoj, istorijskoj, etnološkoj, numizmatičkoj zbirci, zbirci dokumenata iz NOB, te umjetničkih predmeta.

U Kapetanovoj kuli postavljene su muzejske izložbe — arheološki nalazi iz okoline (praistorija, Japodi, Rimljani), etnografska kolekcija „*Borbe za konačno oslobođenje Bihaća 22—28. mart 1945. g.*“, te „*Partizansko oružje*“.

TURISTIČKE AGENCIJE

- *Turistička agencija Pounjeturist*, Ulica maršala Tita 1, tel. (077) 229-344.
- *Olimpik-turs*, Ulica AVNOJ-a 20, tel. 229-487.

STALNE MANIFESTACIJE

- *Unska regata*, međunarodno takmičenje u kajaku (spust i slalom na divljim vodama); druga polovina jula.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Park“* (180 1), B-kategorija, u centru; kafana, restoran, aperitiv-bar. — Tel. 229-400, 229-780.
- „*Ada*“-*garni hotel* (172 1), B-kategorija, udaljen 3 km, na Putu AVNOJ-a. — Tel. 229-365.
- *Auto-kamp „Orljani“*, uz hotel *Ada*. — Tel. 229-365.

UDALJENOSTI

- Bihać—Bosanski Petrovac—Titov Drvar 81 km; Bihać—Titov Drvar—Šibenik 190 km; Bihać—Titov Drvar—Split 230 km; Bihać—Bosanski Petrovac—Jajce 155 km; Bihać—Jajce—Sarajevo 317 km; Bihać—Plitvička jezera 41 km; Bihać—Karlovac—Zagreb 161 km; Bihać—Prije-dor—Banjaluka 154 km.

BIJELI POTOCI — KAMENSKO

Spomen-područje Bijeli Potoci-Kamensko, Titova Korenica

U njedrima Plješevice ispisane su svijetle stranice historije 1941—1945. godine. Planina je sve četiri godine rata bila centar narodnooslobodilačkog pokreta većeg dijela Like, a posebno srbsko-lapačkog, udbinskog i koreničkog kraja, gdje je i planuo masovni ustanak 27. jula 1941. godine. Bijeli Potoci i Kamensko su dugi period centar rukovodstva NOP Hrvatske

Tu su ratne lokacije Partizanske bolnice Bijeli Potoci, partizanskih radionica, mjesto boravka CK KPH, Agitropa CK KPH, Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, vojnog savjetovanja 21. septembra 1941. godine od značaja za čitavu Liku, mjesto formiranja slavnog bataljona „Marko Orešković“ . . . U legendu su utkane ljudske sudbine, podvizi mladosti, mobe djevojačke i ličke pjesme partizanske.

USTANAK 1941. g.

Uvjerivši se već u maju 1941. godine na mnoštvu masovnih i pojedinačnih zločina, da ustaše ne štede nikoga, pa ni tek rođenu djecu, narod se počeo povlačiti u šume, stvarati zbjegove na obroncima Plješevice.

Poslije masovnog narodnog ustanka 27. jula 1941. godine u Srbu koji je predvođen komunistima, oslobođen je Srb, a tri dana kasnije i Donji Lapac.

Na Malom Kamenskom održano je, 21. septembra 1941. godine, vojnopolitičko savjetovanje za ustaničko područje Like. Na Kamenskom je 29. novembra 1941. godine formiran bataljon „Marko Orešković“. U Prvoj četi bili su borci ustaničkog Srba; u Drugoj četi iz zрманjske opštine, Tiškovca i Ličke Kaldreme; u Trećoj četi najviše ih je bilo iz

Šibenika i okoline, okoline Zadra i njegovih obližnjih ostrva, te iz Bukovice.

Partizanske radionice. — Formiranje radionica u masivu Plješevice počinje 1941. godine otvaranjem partizanske pilane i mlina. U napadu na pilanu u Kosinju (12. novembar 1941. g.) skinuto je transmisiono remenje i ovamo dopremljeno.

„Na Kamenskom nije bilo mira nikada. Cijelu noć se čulo zujanje šivaćih mašina, udaranje razboja, tara za tkanje tekstila (zavojnog materijala, platna, sukna)... U daljini, na kraju Velikog Kamenskog, štekće motor „vatrenke“. To neprekidno radi mlin i pilana Maće Kosanovića“, — piše o tim februarskim danima 1942. godine Petar Kleut, tada zamjenik komandanta Štaba grupe NOP odreda za Liku. Radionica se razvila u toku 1942. godine, a imala je šest odjeljenja:

Elektro odjel. — Održavao agregat dopremljen iz koreničke bolnice, kasnije agregat s unske pruge prerađen na plin (saugas). Izrađivao električne induktore za paljenje mina.

Mašinski odjel. — Nalazio se u baraci 5 × 7 m, u koju su smješteni drebang, brusilica i bravarski alat.

Odjel za lako naoružanje. — Popravljao puške, mitraljeze, pištolje, automate i izrađivao bacače mina.

Kovački odjel. — Izrađivao skije, namještaj, sanduke za umrle u partizanskoj bolnici i drugo.

Pirotehnički odjel. — Demontirao neeksplozivne avionske bombe i artiljerijske granate, topio eksploziv, izrađivao mine, ručne bombe i upaljače.

Ovdje je počeo raditi Prvi diverzantski kurs Štaba grupe NOP odreda za Liku, koji prerasta u kurs Prve operativne zone, i u kurs Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske.

Centralna partizanska bolnica. — Centralna partizanska bolnica Bijeli Potoci podignuta je po naređenju Štaba grupe NOP odreda za Liku, od 13. jula 1942. godine. Bolnica je sagrađena od drveta obrađenog u pilani na Kamenskom. Kostur jednospratne zgrade (26 × 8 m) napravljen je od tesane građe, pa obložen izvana i iznutra daskama, a između njih nabijena pilovina, dovezena iz pilane na Kamenskom.

U bolničko-radioničkoj bazi na Bijelim Potocima proizvođeni su razni tipovi udloga, hirurški instrumenti, razne vrste farmaceutskih intenzilija, sterilizirani zavoji, tube ljekovitih masti za skabies kabies — svrab, razne otopine,

kombinovani prašci, sirćetna kiselina, carbo animalis, razne vrste sredstava za dezinfekciju. Pioniri i omladina Like organizuju masovne akcije sabiranja ljekovitog bilja koje je ovamo dopremano. Posebno je bila dragocjena tkaonica zavojnog materijala, preseljena iz Korenice.

Partizanski hirurg dr Franz Kleinhappel dolazi u jesen 1942. godine u bolnicu gdje je bilo 70 teških ranjenika. Jedno od najvećih dostignuća bilo je formiranje hirurške ekipe, koja često radi tamo gdje su vođene borbe. Maja 1943. godine dolaze u obilazak bolnice engleska vojna misija i kanadski major Džonson.

Borbe na ličkom kršu bile su neprekidne i žestoke, a ranjenika mnogo. Nije bilo dovoljno oko 150 kreveta u Bijelim Potocima. Zato je na obroncima Plješevice radilo više partizanskih bolnica: Dobroselo (osnovana decembra 1941, preseljena u oktobru 1942. g. u Doljane), Mišljenovac, Vrelo (teški ranjenici ličkih i kordunaških jedinica), Krbavica (za tifusare), Ličko Petrovo Selo (u vrijeme borbi za Bihać 1942. g.), u Srbu (za sjevernodalmatinski partizanski odred), Dječija bolnica i privatna stanica u Frkašiću.

Centralne ustanove NOP Hrvatske. — U jesen i zimu 1942. godine, u vrijeme Bihačke republike, masiv Plješevice je centar velike slobodne teritorije, gdje su koncentrisane centralne institucije i materijalne rezerve narodnooslobodilačkog pokreta Hrvatske. U Bijelim Potocima, u Projevskoj dragi (600 m od Centralne bolnice) podignuta je zgrada za Glavni štab NOV i PO Hrvatske. Decembra 1942. godine formiran je Ekonomski odjel GŠH sa sjedištem na Kamenskom, a na Šuputovcu centralni magazin i zemunice GŠH. Na Kamenskom je Vojni (prijeki) sud GŠH i zarobljenički logor za neprijateljske vojnike. Krojačka i obučarska radionica su pod upravom Ekonomskog odjela GŠH. Tu su Tehnička radionica GŠH, štamparija lista CK KPH „Naprijed“ u kojoj je izašao prvi broj lista „Naprijed“; Centralni komitet KPH, Agitrop CK KPH i Diverzantski kurs GŠH-e.

Iz partizanske baze Bijeli Potoci — Kamensko rukovodilo se narodnooslobodilačkim pokretom Hrvatske, posebno u teškim borbama u vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive.

Četvrta neprijateljska ofanziva. — Četvrta neprijateljska ofanziva (operacija Weiss) počinje 20. januara 1943. godine. Usmjerena je prema srcu slobodne teritorije, Bihaću, u kojem su centralne institucije i rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije, i planini Plješevici gdje su baza i rukovodstvo NOP Hrvatske.

Padom Bihaća Nijemci su se približili planini Plješevici. Planirali su prodrijeti preko Drenovače u Lapačko polje, ugroziti partizanske baze u Plješevici, i spojiti se s italijanskim snagama. Dio partizanskih ranjenika s Banije i Korduna dopremljen je u Bijele Potoke. Osmu kordunašku diviziju tih dana vodila je teške borbe na Drenovači, a Šesta lička divizija na Ljubovu i zapadnim prilazima Plješevice.

Krajem januara, da bi se zaštitio narod i partizanske institucije u Plješevici, formiran je Drugi sektor (Druga lička brigada, Šesta primorsko-goranska brigada, Četrnaesta primorsko-goranska brigada i Treći bataljon Ličkog NOP odreda). U borbama su učestvovali i po jedan bataljon 4. i 15. kordunaške brigade. Komanda Drugog sektora bila je u Frkašiću (komandant Đoko Jovanić, komesar Šime Balen).

Partizanske baze brani oko 3.000 partizana. Neprijatelj je usmjerio prema Plješevici oko 13.000 vojnika. Partizani uspijevaju u toku 20-dnevnih borbi neprijatelju nanijeti velike gubitke, odbaciti ga od Plješevice i sačuvati na hiljade civilnog stanovništva i bazu u Bijelim Potocima i Kamenskom.

U maju 1943. godine neprijatelj je doznao za partizansku bazu Bijeli Potoci — Kamensko. Snažan napad iz vazduha uslijedio je 19. i 20. maja, a 24. maja počela evakuacija bolnice za Ličko Lešće i Otočac.

Zbjegovi u Plješevici. — Sklanjajući se pred ustašama, narod je još prije ustanka u Plješevici tražio spas. Već jula 1941. godine dolazi iz bosanskih sela. Planina marta 1942. postaje masovni zbijeg naroda koreničkog, udbinskog, pa i lapačkog kotara. Ponovo je Plješevica masovni zbijeg januara i februara 1943. godine, za četvrte neprijateljske ofanzive.

Dječiji dom u Frkašiću. — Već 1942. godine osnovan je dječiji dom u selu Ponoru, gdje su, uglavnom, bila djeca iz Ličkog Petrovog Sela kod Bihaća, u kojem su ustaše pobile gotovo sve muškarce ovog sela — ostalo je oko 500 udovica s djecom. Marta 1943. godine osnovan je Dječiji dom u Gornjem Frkašiću, u kojem su bila djeca s Banije i Korduna, iz Gorskog Kotara, Hrvatskog primorja i Bosne.

Ofanziva „Morgenstern“. — Nijemci, četnici i ustaše početkom septembra 1943. godine uspijevaju doći na Kamensko. Šesta lička i Osmu kordunašku diviziju vodile su sa njima žestoke borbe u septembru i početkom oktobra. U proljeće 1944. godine neprijatelj ponovo kreće na Plješevicu (jedan od ciljeva je partizanski aerodrom Krbava). U

ofanzivi „Morgenstern“ (Jutarnja zvijezda) učestvuje oko 15.000 Nijemaca, ustaša i četnika. Počela je 7. maja, i već 10. maja spaljuju Centralnu partizansku bolnicu u Bijelim Potocima. Borbu s neprijateljem vode 35. lička divizija, Osmo kordunaška divizija i Lički partizanski odred. Postojala je opasnost da neprijatelj pronađe ranjenike u Srednjoj gori i Oslovači. Partizanske jedinice, pod izuzetno teškim vremenskim uslovima i stalnom borbom sa neprijateljem, evakuisale su ranjenike u bolnice na Petrovoj gori i u pravcu Velebita.

SPOMEN-PODRUČJE BIJELI POTOCI — KAMENSKO

Bijeli Potoci — Kamensko proglašeni su 1972. godine, memorijalnim prirodnim spomenikom i rezervatom prirodnih predjela (površina 1.056 hektara). Osnovni razlog za donošenje takve odluke jeste uloga i značaj ovog područja u narodnooslobodilačkoj borbi.

Veliki je broj događaja koji su se ovdje zbivali za vrijeme narodnooslobodilačke borbe. Dragocjene građevine, što su ih za svoje potrebe podigli partizani i narod, nalazile su se na Velikom i Malom Kamenskom, a od polovine 1942. godine i u Bijelim Potocima.

Na visovima Velikog i Malog Kamenskog povremeno su liječeni i oporavljali su se ranjenici i bolesni uglavnom iz borbenih partizanskih jedinica. Tu su radile različite radionice, pilana i finalna obrada drveta.

Najveća specifičnost ovog Spomen-područja kao partizanske baze, u poređenju sa drugima, jeste u tome što je tu trajno podignut partizanski grad, u kojem su se — uz ostalo — razvili snažan medicinski punkt i značajna privredna djelatnost.

Zadatak cjelokupnog poduhvata na uređenju Spomen-područja jeste da najvažnije događaje bogate istorije što više približi svakom posjetiocu. U tom smislu usvojen je i program podizanja novog niza spomen-obilježja i drugih pratećih objekata.

Do 1990. godine predviđena je rekonstrukcija bolnice, zgrade Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, kuće Milana Mileusnića-Zarića i četiri zemunice.

Spomen-područje Bijeli Potoci — Kamensko nalazi se u šumskom masivu Plješevice. Po prirodnim vrijednostima spada među najočuvanije i najljepše u čitavoj Jugoslaviji.

TITOVA KORENICA

Titova Korenica (oko 1.500 stanovnika; 657 m n/m) je na raskrsnici prirodnih, historijskih i privredno-strateških puteva. Od 5. oktobra 1945. godine sa ponosom nosi — kao prvi grad u slobodnoj Jugoslaviji — Titovo ime. Sa izuzetnom ljubavlju dočekala je i pozdravila Josipa Broza Tita dva puta — 27. jula 1946. godine i u oktobru 1967. godine.

Opštinski je centar, a na njenom području je i Nacionalni park Plitvička jezera.

Lika je postala jedno od prvih žarišta narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj, čiji su početak označile ustaničke partizanske puške 27. jula 1941. godine u Srbu.

SPOMENICI NOB

Na ovom području, u širem smislu, postoji veći broj spomen-obilježja podignutih u znak sjećanja na pojedine događaje iz narodnooslobodilačke borbe i na istaknute revolucionare. Među njima su:

- *Spomenik Marku Oreškoviću-Krntiji* u Titovoj Korenici, uz koji je spomen-kosturnica gdje su sahranjeni narodni heroji Marko Orešković, Staniša Opsenica i Vladimir Četković, kao i prvi predsjednik Kotarskog NOO Petar Končar.
- *Muzej Prve partizanske čete*, u Trnavcu; od Titove Korenice 18 km.
- *Memorijalni muzej narodnog heroja Rade Končara*, u selu Končarev Kraj kod Plitvičkih jezera, uređen u njegovoj rodnoj kući.
- *Spomen-dom Šeste ličke divizije „Nikola Tesla“* na Plitvičkim jezerima. U njemu je i muzejska izložba o borbenom putu ove proslavljene partizanske jedinice.
- *Spomenik ustanku u Srbu*, gdje je 27. jula 1941. godine počeo opštenarodni ustanak predvođen Komunističkom partijom.
- *Spomenik palim borcima* u Donjem Lapcu. U ovoj opštini podignuta su tri spomenika, postavljeno 16 spomen-ploča i drugih obilježja događajima i ličnostima iz NOB.
- *Spomenik ubijenim djevojkama* u selu Bubnju (12 km od Donjeg Lapca prema Kulen Vakufu) — nazvan „Spomenik 12 srpskih cura“ — na mjestu gdje su ustaše ubile 12 djevojaka koje su tu okopavale kukuruz, jula 1941. g.

INFORMACIJE

SPOMEN-PODRUČJE BIJELI POTOCI — KAMENSKO

- *Uprava Memorijalnog prirodnog spomenika i rezervata prirodnih predjela Bijeli Potoci — Kamensko* nalazi se u Titovoj Korenici. — Radno vrijeme od 7 do 14 h. — Informacije: telefon (048) 76-212.

SMJEŠTAJ

- *Titova Korenica*: Hotel „Plješevica“ B-kategorije, tel. (048) 76-112 (190 l); Motel „Borje“ (160 l) sa kampom (800 mjesta), tel. (048) 76-230.
- *Donji Lapac*: Hotel „Kamensko“ (80 l), B-kategorije, tel. (048) 75-142.
- *Srb*: Hotel „Srb“ (40 l), B-kategorije, tel. (048) 75-770.
- *Na Plitvičkim jezerima* (od Titove Korenice 18 km); Hotel „Jezero“ (480 l), A-kategorije, tel. (048) 76-316, telex 23817; Hotel „Plitvice“ (140 l), A-kategorije, tel. 76-320;
- *Gračac*: „Lički Krovovi“ (60 l), B-kategorije, tel. (048) 73-008, 73-028; Motel „Cerovačke pećine“ (34 l), tel. (048) 73-212; 4 km od Gračaca.
- *Otočac*: Hotel „Park“ (94 l). B-kategorije, tel. (048) 71-174.
- *Ličko Lešće*: Hotel „Gacka“ (108 l), B-kategorije, tel. (048) 77-315.
- *Gospić*: Hotel „Lika“ (149 l), B-kategorije, tel. (048) 28-000.
- *Baške Oštarije* (na prevoju Velebita); Hotel „Velebno“ (100 l), B-kategorije, tel. (048) 23-11.

UDALJENOSTI

- Titova Korenica — Bijeli Potoci 16 km; Titova Korenica — Kamensko 22 km; Bijeli Potoci — Kamensko 6 km; Donji Lapac — Kamensko 12 km; Titova Korenica — Donji Lapac 34 km; Titova Korenica — Zagreb 150 km; Donji Lapac — Bihać 40 km.

BOSANSKI ŠAMAC

Spomen-dom „Mitar Trifunović Učo“

... Mitar Trifunović Učo ostaće oličenje one herojske revolucionarne borbe koju je vodila radnička klasa... On je umio da, bolje nego iko drugi, običnim razumljivim jezikom objašnjava i ubjeđuje, da razbija sumnje, da hrabri i otvara perspektivu. On je, istovremeno, pokazao veliki smisao za realnost, smisao da pronalazi konkretne i moguće forme borbe, da ocjenjuje vrijeme i mogućnosti za pojedine akcije, a iz neuspjeha da izvlači pouke. Poznata je bila njegova staloženost, hrabrost, upornost, rijetko samopožrtvovanje i skromnost. On se svuda nalazio i nije imao vremena za lični život.— CVLJETIN MLJATOVIĆ.

U širini Posavine, tamo gdje uvire Bosna u Savu, je Bosanski Šamac. Odavde, iz obližnjeg sela Brvnika, krenuo je u vrtlog borbe za radnička prava Mitar Trifunović Učo. Djelovao je kao revolucionar i komunista preko tri decenije i ostavio dubokog traga u radničkom pokretu.

Uči se Bosanski Šamac dostojno odužio — širokom akcijom solidarnosti podignut je spomen-dom koji nosi njegovo ime. Ljepšeg spomenika takvoj ličnosti nema, jer život mu je protekao u borbi bez uzmaca, „svaka mu bila jasna koju reče“. Takav je ostao do zadnjeg daha, do surove smrti u koncentracionom logoru Jasenovac polovinom jula 1942. godine.

MITAR TRIFUNOVIĆ UČO

U selu Brvniku, kod Bosanskog Šamca, 27. oktobra 1880. godine rodio se Mitar Trifunović, sin Ilije i Cvijete.

Najranije djetinjstvo proteklo je u siromaštvu i oskudici. Sa devet godina pohađa osnovnu školu u obližnjem Obudovcu, a u Brčkom Trgovačku školu. Od oca nije mogao očekivati pomoć, pa radi po bogatim kućama.

Željani znanja odlazi u Sarajevo, u Učiteljsku školu. Iako bez sredstava, upućen da živi od onoga što zaradi, odbija državnu stipendiju, jer nije spreman da bude odan režimski učitelj okupatorske Austro-Ugarske. U 20. godini redovno je završio Učiteljsku školu.

Mladi učitelj Mitar, upravo suprotno od onoga što zahtjeva režim, objašnjavajući ljudima kako je okupator uzrok bijede i mnogih nedaća, nastoji da razvija patriotska osjećanja, da im objasni stvarni socijalni položaj. Zato je poštovan i cijenjen.

Tajno prelazi preko Drine u Srbiju. Radio je kao učitelj u selu Ram, okrug požarevački, pa u Rakincu. U ljeto 1906. godine premješten u selo Izvaricu, gdje ostaje do 21. avgusta 1910. godine, kada daje ostavku odlučivši da se vrati u Bosnu i Hercegovinu. Zapamćen je kao pravi narodni prosvjetitelj.

U Srbiji prihvata učenje o putevima borbe za prava radničke klase Radovana Dragovića i Dimitrija Tucovića. Krajem ljeta 1910. godine dolazi u Sarajevo. Povezuje se sa rukovodstvom Socijaldemokratske stranke.

Na trećem kongresu Socijaldemokratske partije, 10—11. jula 1911. godine, Učo je delegat, veoma zapažen po svojim istupanjima. Izabran je u Glavni odbor, i sve angažovaniji u radu Socijaldemokratske partije. Glavni odbor donosi odluku da pređe na profesionalni politički rad u Tuzlu, gdje odlazi avgusta 1911. godine i radi kao blagajnik sreske bolesničke blagajne.

Učino prisustvo veoma brzo se osjetilo u Tuzli, posebno među rudarima Kreke. U decembru oni najavljuju štrajk, a januara 1912. godine počinje pasivni otpor smanjenjem proizvodnje u jamama. Radnička uprava drastično reaguje otpuštanjem, ali je to povod za štrajk koji donosi i prve rezultate. Vlasti tada — i u mnogo navrata kasnije — nastoje, ne birajući sredstva, da razbiju radnike i njihove organizacije, a Uču onemoguće.

Na skupštini u Kreki, 25. februara 1912. godine, izabran je za sekretara Mjesnog odbora Socijaldemokratske partije za tuzlanski kraj. Vodi mnoge akcije za poboljšanje položaja radnika. Nezamenljiv je govornik na zborovima ne samo u Tuzli i Kreki, nego i u Lukavcu, Zvorniku, Zenici, Brezi... Uhapšen je poslije atentata na austrougarskog

prestolonasljednika Franju Ferdinanda u Sarajevu (29. jula 1914. g.). Ostaje godinu dana u tuzlanskom zatvoru, pa sa kažnjeničkim bataljonom poslan na italijanski front. Tamo okuplja grupu Jugoslovena i sa njima uspijeva da prebjegne saveznicima. Iz vojnog logora kod Rima, poslije više pokušaja, izdejtvovalao je odobrenje da se prebaci na Solunski front. Primljen je u IV dobrovoljački puk, a rat je završio kao podnarednik.

Mitar Trifunović se vraća u svoju Bosnu. Marta 1919. godine stiže u Tuzlu, odakle je iz zatvora odveden na front. Vlast ga odmah hapsi i trpa u onaj isti zatvor.

Na zaključnom kongresu Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine, 17. aprila 1919. godine, izabran je za delegata osnivačkog kongresa Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Postaje član Centralnog partijskog vijeća.

Sredinom 1920. godine Učo postaje najčešće pominjani komunistički propagator u policijskim zapisnicima. Učestvuje u radu konferencije žena socijalista (komunista) u Sarajevu, na zborovima u Zenici, Doboju, Derventi, Brčkom i Bijeljini.

Na Vukovarskom kongresu (20—25. juni 1920. g.) Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) promijenila je ime u Komunistička partija Jugoslavije. Učo učestvuje kao delegat i ponovo je izabran u Centralno partijsko vijeće. Nešto ranije, u maju, prisustvuje Kongresu ujedinjenja rudarskih radnika u Slavonskom Brodu, gdje se zalaže za jedinstveno organizovanje sindikata. Na njegov prijedlog, 15. avgusta 1920. godine, u Tuzli je organizovan veliki narodni skup, na koji su došli seljaci iz 34 sela tuzlanskog okruga, da bi se sirotinji dala podrška u pravilnom rješavanju agrarnog pitanja.

Husinska buna. — Na izborima za Ustavotvornu skupštinu Mitar Trifunović izabran je u Tuzli — sa 3.685 glasova — za narodnog poslanika na listi Komunističke partije. Skupština se prvi put sastala 12. decembra 1920. godine, u Beogradu. U to vrijeme Učo je, kao sekretar Saveza rudarskih radnika BiH, u žarištu bitke koju vode rudari za poštovanje kolektivnih ugovora.

Generalni štrajk 8.000 bosanskohercegovačkih rudara počinje 21. decembra. Vlada tvrdi da je to politička manifestacija (austrofilaska i komunistička) i guši ga policijskim mjerama. Naređuje da bude otpušten svaki rudar koji se u roku od tri dana ne vrati na posao. Uprava rudnika u Kreki smatra da su kolovođe i glavni krivci rudari „stranci“,

iz Slovenije i Hrvatske, pa će biti izbačeni iz državnih stanova i protjerani. Rudari Kreke odlučni su da tako nešto ne dozvole. Već 22. decembra dogovoreno je da „strance“ prime u svoje domove po okolnim selima — Husino, Lipnicu i druga, pa je preseljeno 105 porodica.

Žandarmi prvi put upadaju u Husino noću 25. decembra. Sutradan dolaze s namjerom da počnu protjerivanje. Rudari, tek poneki naoružan, štite selo i porodice svojih drugova. U puškaranju gine jedan žandarm. To je povod da, 27. decembra, na Husino krene kaznena ekspedicija — uz žandarme i dva bataljona vojske sa topovima. U krvavom obračunu ubijena su dva rudara, uhapšeno oko 500 rudara i seljaka, a 200 premlaćeno.

Tuzla je u blokadi. Učo, koji je na zasjedanju Skupštine u Beogradu, i komunistički poslanici napuštanjem sjednica protestvuju zbog svega što se događa među rudarima.

Noću 30/31. decembra 1920. godine vlada donosi obznanu, na osnovu koje se zabranjuje aktivnost komunista. KPJ preostaje još kao jedini legalni oblik rada, Klub komunističkih poslanika u Skupštini . . . Za vrijeme suđenja husinskim rudarima (11. januar — 16. februar 1921. g.) u Tuzli, na kojem je optuženo 14 lica — komunistički poslanici Mitar Trifunović i Đuro Đaković podnose interpelaciju ministrima unutrašnjih poslova i ruda i šuma, tražeći da se ispita odgovornost onih koji su krivi za zločine među rudarima Kreke. Interpelacija ostaje bez odgovora. Zapravo, odgovor je bio donošenje Zakona o zaštiti bezbjednosti i poretka u državi (2. avgusta 1921. g.), kojim je iz Skupštine isključeno 58 komunističkih poslanika i, pod najoštrijim terorom, počeo progon svake komunističke djelatnosti.

Za vrijeme rada u Skupštini, gdje je predložen za člana Ustavotvornog odbora i bio na listi za Administrativni odbor, Učo je često dolazio u Tuzlu, stalno pod prismotrom policije, jednom čak i uhapšen pored imuniteta koji je uživao kao poslanik. Poslije donošenja Zakona o zaštiti države oduzet mu je poslanički mandat i zabranjeno kretanje van Tuzle.

Trebalo je da ide kao delegat na Drugi kongres Crvene sindikalne internacionale, krajem 1922. godine, u Moskvu, ali nije mogao da izmakne policijskoj kontroli . . . U Beču (maj 1923. g.), na Drugoj konferenciji KPJ, izabran je za člana Centralnog partijskog vijeća.

Policija, 6. marta 1929. godine, vrši pretres Učinog stana. Nalazi pečat sa tekstom „Mesno radničko sindikalno veće Tuzla“ i dva manja za poništavanje markica. Uhapšen

je, i u zatvoru je do maja. Da bi ga izolovale, vlasti donose odluku o progonu u rodno selo Brvnik. Kako tamo više nije imao nikoga, poslije dvadesetak dana dozvoljavaju mu da se nastani u Bosanskom Šancu.

U međuvremenu, u Sarajevu i Tuzli, zbog provala uhapšen je veći broj komunista. Po Uču u Bosanski Šamac, 14. septembra, dolaze žandarmi, i odvođe ga u zloglasni sarajevski zatvor Belediju. Nekoliko mjeseci kasnije, pred Sudom za zaštitu države u Beogradu, osuđen je (7. februar 1930. g.) na dvije godine robije i na gubitak časnih prava za tri godine. Robijao je u kaznenom zavodu u Sremskoj Mitrovici. Pušten 15. septembra 1931. godine, sproveden stražarno u Tuzlu, odmah pritvoren, a sutra ujutro mu je uručeno rješenje o progonu u Bosanski Šamac.

Gotovo deset godina trajaće ovo drugo Učino progonstvo u Bosanski Šamac, sve do početka drugog svjetskog rata. Nije smio izlaziti iz grada, čak ni zalaziti u neke kafane. Bio je pod strogim policijskim nadzorom.

Aprila 1941. godine počinje rat. Stari komunista, u poodmaklom dobu, želi da se uključi u akcije koje je vodila Komunistička partija Jugoslavije. Oblasni komitet KPJ organizovao je njegovo prebacivanje u Tuzlu.

Vlasti u Tuzli dobro su znale ko je Mitar Trifunović Učo. Zato mora ostati u ilegalnosti; krijući se od ustaša živi u Kreki. Neko ga je ipak vidio i prijavio ustašama. Uhapšen je 28. juna 1941. godine, odveden u tuzlanski zatvor, pa ubrzo otpremljen u koncentracioni logor Jasenovac.

Tu, u jednoj od najstrašnijih „fabrika smrti“ okupirane Evrope, gdje je ubijeno oko 700.000 ljudi, Učo ostaje dosljedan sebi.

— Učo se starao o djeci — koja su bila mahom sa partizanske Kozare — kao najbrižniji roditelj, nastojeći da svako dobije malo hrane, da održava najosnovniju higijenu... Držao ih na okupu... Držao im je najosnovniju školsku nastavu. Kada su ustaše ovo vidjele i one su počele da vrše nekakvu svoju obuku djece, koja se svodila na beskrajno marširanje... U julu 1942. godine došao je u inspekciju logora zloglasni koljač Maks Luburić. Sa grupom ustaša obišao je i djecu, koja su pred njim marširala i pjevala, a zatim ih je počeo da propituje. Jedan dječak obratio mu se sa „druže“, na šta se Luburić ljutito okrenuo svojim pratiocima i rekao: „Vuk dlaku mijenja, a ćud nikada“. Djeca su mu recitovala pjesmu „Oj Alija, Alija ti u zurlu sviraš...“, a kod dijela „ne pitam te čija je staza u raj kraća, već te pitam znaš li da smo braća...“, Luburić je

opet ljutito reagovao. Posebno se obratio koljaču Alagi: „Čuješ li ovo Alaga, nazivaju te bratom!“ a djeci: „Biće vama staza u raj najkraća!“ . . . Sutradan, poslije ove Luburićeve inspekcije, ustaše su pokupile svu djecu — njih preko 200 — odvele i poubijale. Učo je ostao sam, sav klonuo, utučen . . . Ubrzo su ustaše odvele i njega, i zvjerski ubile . . . Bilo je to polovinom jula 1942. godine — zapisao je preživjeli logoraš Risto Stjepanović.

Tako su protekli posljednji dani starog revolucionara . . .

Odlikovan je Ordenom narodnog heroja — najvišim ratničkim znamenjem za neustrašive borce narodnooslobodilačkog rata.

SPOMEN-DOM „MITAR TRIFUNOVIĆ UČO“

Opšti sabor opštine Bosanski Šamac — na svečanoj sjednici povodom 50-godišnjice KPJ, SKOJ-a i revolucionarnih sindikata, 25. novembra 1969. godine — odlučio je da se trajno obilježi sjećanje na Mitra Trifunovića Uču. Poslije toga, dogovoreno je da to bude u vidu spomen-doma.

Pod pokroviteljstvom predsjednika Republike Josipa Broza Tita, 26. i 27. juna 1976. godine, u Bosanskom Šamcu održana je proslava 95-godišnjice Učinog rođenja. Tada je svečano označen početak radova; kamen-temeljac položio je husinski rudar Jure Kerošević.

Spomen-dom „Mitar Trifunović Učo“ otvoren je 6. jula 1980. godine, povodom stogodišnjice Učinog rođenja.

Po karakteru i ulozi Spomen-dom predstavlja centralni društveni i kulturni objekat grada i čitave komune. Na 4.400 m² površine okupio je čitav niz djelatnosti od najšireg značaja. Koncipiran je, i ostvaren, da već u prvoj fazi bude zborište svih generacija. U narednoj fazi izgradnje dobiće nove prostore — sportsku i univerzalnu dvoranu.

Monumentalno zdanje, sraslo sa širinom ravnice, djeluje veoma privlačno. U njegovoj unutrašnjosti, na izgled, sve teče spontano zbog jedinstva prostora. Centralni dio je vestibil građana, koji se doima poput gradskog trga, i za njega su vezane sve djelatnosti. Projekt je arh. Marka Mušiča, iz Ljubljane.

Memorijalni dio ima izložbu posvećenu Mitru Trifunoviću Uči. Koristi se i za različite tematske izložbe. U prostorijama za *društvenu djelatnost* odvija se rad kulturno-umjetničkog i sportskog društva, održavaju predavanja i seminari, sastanci privrednih i društvenih radnika itd.

Kulturna djelatnost objedinjuje rad čitaonica i biblioteke (za 15.000 knjiga), organizuje kulturno-obrazovne i društvene manifestacije, od kojih su neke tradicionalne. *Obrazovna djelatnost* ima tri učionice sa didaktičkim kabinetom. *Informativnu djelatnost* predvode lokalna radio-stanica i opštinski list. Za *zabavno-rekreativnu djelatnost*, organizovanje različitih priredbi, postoje disko-klub i kuglana. Za *ugostiteljstvo* uređen je kafe-restoran. U *prostoru za trgovinu* nalazi se knjižara.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

- *Spomen-kosturnica*, sa spomenikom, u gradskom parku, gdje je sahranjen 21 borac NOV.
- *Bista Mitra Trifunovića Uče*, u Ulici 27. jula.
- *Bista narodnog heroja Pere Bosića*, u Titovoj ulici. — Takođe i pred Osnovnom školom u Gornjoj Slatini, njegovom rodnom mjestu.
- *Spomen-kosturnica* u Gornjoj Slatini, gdje je, pored pet boraca, sahranjen i narodni heroj Pero Bosić.
- *Spomenik borcima Posavskog partizanskog odreda*, u Obudovcu.

BOSANSKI ŠAMAC

Grad je u neposrednoj blizini ušća rijeke Bosne u Savu, u sjeveroistočnom dijelu Bosne, izrastao u pitomoj ravnici Posavine, na 86 metara nadmorske visine. Ima 5.585 stanovnika (na području opštine živi 32.292 stanovnika).

Danas moderna luka, na domaku obala dvije rijeke za koje je dobrim dijelom vezao i svoju sudbinu. Podignut na mjestu močvara koje su nasute debelim slojem pijeska. Samo 12 kilometara udaljen je od puta Zagreb — Beograd.

Poslijeratni razvoj posebno vezuje za izgradnju željezničke pruge normalnog kolosjeka Šamac — Sarajevo.

Starija istorija. — Sudeći po arheološkim otkrićima kraj oko ušća Bosne u Savu bio je prilično gusto naseljen u praistoriji. Na ovom području mogao je biti i rimski vojnički logor Ad Basante.

Prvi put se spominje 1725. godine kao Lukašev Šamac, kada pripada Austriji (1718—1739. g.).

Godine 1863. razvija se kao gradsko naselje, kada se ovamo naseljavaju Muslimani iz Beograda, Šapca, Valjeva, Užica i još nekih mjesta u Srbiji. Građeno je prema nacrtu Saliha ef. Muvekita, a francuski inženjeri napravili su prvi

urbanistički plan. Iz tih vremena ostalo mu je jedinstveno rješenje — sve ulice se sijeku pod pravim uglom.

Prva osnovna škola otvorena je 1832. godine u selu Obudovcu, čiji su učenici Vaso Pelagić i Mitar Trifunović Učo.

INFORMACIJE

- *Spomen-dom „Mitar Trifunović Učo“* 73230 Bosanski Šamac. — Telefoni (076) 61-444, 61-258.

STALNE MANIFESTACIJE

- *Smotra „Bratstvo-jedinstvo“ omladine Jugoslavije* okupi mlade iz 12 gradova svih republika i pokrajina; maj.
- *Susreti „Mitar Trifunović Učo“*, održavaju se tradicionalno 27. oktobra na dan rođenja ovog radničkog tribuna.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Plaža“* (70 l), B-kategorije; restoran, kafana, aperitiv-bar. — Tel. 61-250.
- *Motel „Slatina“* (4 l); 12 km prema Gradačcu.

UDALJENOSTI

- Bosanski Šamac-Doboj 71 km; Bosanski Šamac — Doboj — Sarajevo 246 km; Bosanski Šamac — Kopanica (put Beograd—Zagreb) 12 km; Bosanski Šamac — Kopanica — Beograd 148 km; Bosanski Šamac — Kopanica — Zagreb 239 km; Bosanski Šamac — Gradačac — Tuzla 83 km.

BRIONI

Nacionalni park i spomen-područje Brioni

Brioni su grupa od 14 ostrva i ostrvca na domak Pule, odvojena dva kilometra, širokim kanalom od Fažane, na istarskoj obali (do Pule 7 km). Sada je to Nacionalni park i spomen-područje Brioni na oko hiljadu hektara. Najveće ostrvo je Veliki Brion (60 ha) najznačajniji u ovoj skupini gdje je i centar života.

Ova nevelika ostrvska grupa izuzetno je značajna zbog tridesetogodišnjeg Titovog prisustva. On se ovdje — na Velikom Brionu i Vangi — odmarao, radio, susretao sa mnogim istaknutim ličnostima svjetske politike; primio više od 90 državnika, i oko 250 službenih delegacija. Tako su jula 1956. godine, sa Titom vodili razgovore Nehru i Naser, iz kojih je nastala Brionska deklaracija, označivši početak svjetskog procesa nesvrstavanja.

Titovo prisustvo i lična briga vidljivi su na svakom koraku, naročito u očuvanju i unapređenju prirodne vrijednosti ovog jedinstvenog jadranskog arhipelaga, jedne od najuređenijih mediteranskih cjelina ove vrste.

Posebno je Titu bilo drago malo ostrvce Vanga, na koje je prvi put došao 1952. godine.

TITO I BRIONI

Josip Broz Tito prvi put je došao na Brione 20. juna 1947. godine, u vrijeme kada su Pula i njena okolina pod anglo-američkom vojnom upravom (dio Zone A, kojoj je pripadao i Trst). Krajem rata Nijemci su se utvrdili na Brionima, braneći odavde Pulu čak i posadama „živih torpeda“. Ostrva su u tri navrata bombardovali saveznički

avioni i teško oštetili zgrade i vojne objekte. Partizani su oslobodili Brione posljednjih dana aprila 1945. godine.

Januara 1948. godine arhipelag je stavljen pod zaštitu odlukom Zemaljskog zavoda za zaštitu prirodnih rijetkosti NR Hrvatske, a u maju je osnovana uprava Briona. Od tada počinje i temeljna obnova. Na mjestu porušene zgrade 1953. godine podignuta je Bijela vila, rezidencija predsjednika Tita (do tada je to bila vila „Jadranka“); vila „Brionka“ je dovršena 1957. godine. Hotel „Karmen“ obnovljen je 1952. godine, a konačno adaptiran 1976. godine. Na mjestu bombardovanog „Neptuna“ nikao je 1962. godine hotel „Istra“; hotel „Neptun“ osposobljen je 1956. a sadašnji izgled dobio je između 1976. i 1979. godine.

Tito je ovamo dolazio da se odmori, ali i da radi i djeluje kao državnik. Tako, 31. marta 1949. godine prima 150 predstavnika hrvatskog, slovenačkog i italijanskog stanovništva Istre i Slovenačkog primorja; 1. jula predstavnike jugoslovenske zone Slobodne teritorije Trsta (STT). Bio je to početak izuzetno bogate hronologije onoga što se dešavalo za vrijeme Titovih boravaka na Brionima — računa se da je imao oko 1.400 političkih i međunarodnih susreta, bio domaćin 90 šefova država i 68 puta kretao u misije mira po svijetu. Uz tu međunarodnu aktivnost, tekli su i mnogi događaji domaće politike.

Kod Tita na Brione stigao je 27. avgusta 1949. godine, Luj Adamič, progresivni američki književnik slovenačkog porijekla. Od stranih državnika prvi je bio etiopski car Haile Selasije, 27. jula 1954. godine, koji je dolazio još pet puta. Događaj od posebnog značaja je potpisivanje Brionske deklaracije, 19. jula 1956. godine, kojom su Tito, Nehru i Naser označili početak procesa nesvrstavanja. Uopšte, Brioni su posebno vezani za Titovu djelatnost vezanu za nesvrstanu politiku.

Duga je lista ličnosti sa kojima se Tito susreo na Brionima, bio im domaćin, a mnoge ugostio i u svom domu na Vangi. Gotovo da nema državnika koji nije došao ovamo — Ho Ši Min, Vladislav Gomulka, Kvame Nkrumah, Urho Kekonen, Anton Novotni, Norodom Sihanuk, Nikita Hruščov, Nikolaj Podgorni, Aldo Moro, Fidel Kastro, Envar el Sadat, Djan Karlo Pajeta, Indira Gandi, Vili Brant, Bruno Krajski... Rado je ovdje prijateljvao sa književnikom Miroslavom Krležom, vajarom Antunom Augustinčićem; razgovarao sa čitavom plejadom umjetnika — Jure Kaštelan, Zinka Kunc, Marija Crnobori, Oskar Davičo, Blaže Koneski, Mihajlo Lalić, Ivan Meštović. Ovdje je primio

Sofiju Loren, Elizabetu Tejlor, Ričarda Bartona . . . Često je odlazio u Pulu i druga mjesta Istre, susretao sa narodom, prisustvovao svečanostima, držao govore na velikim narodnim zborovima, i uopšte, prisno bio vezan za čitav ovaj kraj.

Istovremeno, teku poslovi iz oblasti domaće politike. Uz Tita su njegovi saradnici; dogovara se, raspravlja i priprema realizacija mnogih planova. Održan je tu i Četvrti plenum Centralnog komiteta SKJ, poznat kao Brionski plenum, odlučan obračun Tita i Saveza komunista Jugoslavije sa birokratskim i dogmatskim pojavama.

Uz svu aktivnost, Tito se ovdje odmara. Ali, i ta zatišja su ispunjena radom na pripremama za putovanja po svijetu, za susrete i konferencije nesvrstanih, za predstojeće događaje u zemlji.

U svemu tome, Tito je imao svoj lični, intimni odnos prema ovoj rijetkoj oazi prirode. Vodio je računa o svakom detalju, o svakom zahvatu, o svakoj gradnji, uvijek brinući da se ne naruši sklad ambijenta. Sa putovanja je donosio biljke, u zoološki vrt poklonjene životinje . . . Bio je domaćin u pravom smislu riječi.

Sa Briona je posljednji put krenuo 29. avgusta 1979. godine na Konferenciju nesvrstanih u Havani.

VANGA

Tito je posebno volio ostrvce Vanga, koje čine dva spojena školja (18 ha). Doveslao je ovamo proljeća 1952. godine, i oduševio se iskonskim mirom što se nadvio nad gustom makijom. Svraćaće sve češće, i početi i sam da krči makiju. Naredne godine koristi šator, napravljena je i skromna sjenica.

„Stariji dio građevine nastaje od 1954. godine. Nedaleko od sjenice sazidana je najprije pitoma kamena prizemnica s malom nadstrešnicom, u kojoj je pletena garnitura namještaja iz Indonezije, pa je taj prostor popularno nazvan — indonezijski salon. U produžetku je nešto veći prostor rustikalno uređen i s vidljivim krovijem. To je „ribarski salon“, dekoriran ribarskim mrežama i popunjen s nekoliko stolnih garnitura ukusno obojenih i prekrivenih čipkanim stolnjacima. Dvokrilna vrata vode dalje, do tzv. „slovenske sobe“, malog prostora s ovalnim stolom, ormarom i djelomičnom lamperijom od ariša. Uz jedan zid je mali kamin. Ambijent vrlo jednostavan i nadasve prisan.

Od sjenice se vijugavom stazom, širokom šezdeset centimetara, stiže do malog vrta s limunima, narančama,

mandarinama i drugim rijetkim voćkama i biljkama, poput banana, manga, kaktusa, palmi, čije je sjemenke ili mladice predsjednik Tito donosio iz različitih krajeva svijeta . . . Tih uređenih 1,5 — 2 ha, i dalje okružuje netaknuta makija.

Nekoliko desetaka koraka dalje, kroz trijem, ulazi se u noviji dio objekta, zvani „boravak“. Prva prostorija — „makedonska soba“ — opremljena je bogato rezbarenim namještajem, poklonom Ohridske škole rezbarenja . . .“ (Mirko Urošević: Brioni, kulturno-povijesni vodič).

Sve je jednostavno, opremljeno za Titov rad i odmor. Iza dnevnog boravka su radionica i fotolaboratorij.

Nedaleko su mali vinograd, sa svega 530 čokota, voćnjak, bašta i dva mala vinska podruma — jedan radni za podrumarske poslove, a drugi sa vinotekom za goste. Tito je, u rijetkim slobodnim trenucima, izuzetno volio da radi na tom malom imanju. U vinski podrum često bi dovodio goste i tu počastio svojim vinom.

VRIJEME I PROSTOR

Iako neveliki, Brioni imaju zanimljivu istoriju. Čovjek je na njima već u mlađem kamenom dobu (neolit). Ilirsko pleme Histri naseljava se prije 2.500 godina. Pod Rimskim Carstvom su od 177. godine prije naše ere; podižu se raskošni dvorci, vodovod, solane, vinogradi. Poslije propasti Zapadnog Rimskog Carstva, 476. godine, kratko vladaju Istočni Goti, poslije njih Vizantija, pa Franci. U 10. vijeku stižu Sloveni; Brioni su feudalni posjed patrijarha iz Akvileje. Od 1331. godine pripadaju Mlecima, a od 1815. godine Austro-Ugarskoj. Opustošene i malarične Brione kupio je 1893. godine austrijski industrijalac Paul Kupelvajser, koji ih uređuje u elitno turističko mjesto. Poslije prvog svjetskog rata arhipelag je pod Italijom, ali i dalje vlasništvo Kupelvajsera. Kasnije (1936. g.), pripadaju italijanskom ministarstvu finansija, koje ulaže znatna sredstva. Brioni, ponovo postaju ekskluzivno evropsko ljetovalište. Tokom drugog svjetskog rata tu su prvo italijanske, pa njemačke vojne ustanove; mnogo toga je uništeno, a posebno u savezničkim bombardovanjima (april 1945. g.).

Nađeni su tragovi praistorijskih životinja. Na nekoliko vrhova stoje ostaci Ilirskih gradina. U zalivu Verige otkopani su raskošan rimski dvorac, iz prvog vijeka naše ere, vinski podrum sa bazenima za vino, terme, u blizini vunara sa svim postrojenjima; vjerovatno da se radi o ljetnjikovcu rimskih careva. U zalivu Dobrika su ostaci Vizantijskog

kastruma, gdje je život tekao od 2. vijeka prije naše ere do 14. vijeka, odnosno, 1.500 godina; arheolozi su tu našli 300.000 predmeta. Kod glavnog pristaništa je gotska crkva Sv. Germana (1481. g.). Mlečani ostavljaju kvadratnu kulu — donžon i kaštel (12. vijek). Austro-Ugarska je podigla više utvrđenja, a u Fort Đakone i sada je top kalibra 250 mm.

Brionska ostrva pokrivena su bujnom vegetacijom, posebno mediteranskim šumama (najviše hrasta crnike). Na Velikim Brionima je oko 30 hektara park-šume, a uz njih livade i travnjaci. Neka stabla crnike stara su do 200 godina (visoka do 15 m); debla masline imaju i po nekoliko stoljeća; rastu alepski bor, pinijske, čempresi, cedrovi . . . Između njih promiču stada jelena, muflona i druge divljači. Tu je pravi safari, a u zoološkom vrtu mnoge rijetke životinje, koje je Tito dobio na poklon.

Klima je blaga sredozemna, sa 2.387 sunčanih sati godišnje.

IZLOŽBE I MUZEJI

- *Bijela vila*, na rtu Turanj, sagrađena 1953. godine, bila je službena rezidencija predsjednika Tita. Njen gornji dio je spomen-prostor.
- *Vanga* je memorijalna cjelina, gdje se čuva uspomena na Josipa Broza Tita.
- *Izložba „Tito na Brionima“*, sa preko 200 fotografija, predstavlja Titov boravak i rad na Brionima. Počinje sa prvim dolaskom 20. juna 1947. godine, a završava sa rastankom 29. avgusta 1979. godine na brionskom molu kada je kretao na samit nesvrstanih u Havanu. Prvi dio prikazuje aktivnosti u domenu unutrašnje politike, zatim neslužbene surete sa umjetnicima i delegacijama, te detalje iz privatnog života i aktivnog odmora. Drugi dio posvećen je međunarodnoj aktivnosti, posebno utemeljavanju nesvrstanosti.
- *Jahte „Jadranka“ i „Podgoroka“*, u luci na Velikom Brionu.
- *Arheološki muzej*, u zgradi mletačkog kaštela, bogatim izborom sakupljenog materijala na arheološkim nalazištima daje pregled starije istorije brionskog arhipelaga.
- *Etnografski muzej*, u mletačkoj kući iz 13. vijeka, prikazuje jugoslovensko etnografsko naslijeđe po područjima (alpsko, panonsko, moravsko-varždarsko, dinarsko i jadransko). Ispred je uređeno istarsko dvorište, sa alatom i predmetima starim do tri stoljeća.

- *Izložba fresaka i glagoljskih napisa* je u crkvi Sv. Germana. Tu su kopije fresaka i glagoljice iz Istre i sa ostrva u Kvarneru; u sredini je kopija Županskog stola iz istarskog Tinjana; na podu je originalni rimski mozaik iz dvorca u zalivu Verige.

INFORMACIJE

- *Nacionalni park i spomen-područje Brioni*, 52214 Brioni, tel. (052) 22-144, 22-455, 22-774, teleks 52286.
+ *Poslovnica za izlete u Fažani*

PRIHVAT POSJETILACA I OBILAZAK

Posjetioци koji žele da obišu Nacionalni park i spomen područje Brioni javljaju se turističkim agencijama ili Poslovnici za izlete u Fažani, gdje je i prodavnica suvenira.

Posjeta Brionima moguća je samo u grupama. Pojedinci posjetioци priključuju se grupama. Iz Fažane prevozi se brodovima u luku na Velikim Brionima (15 minuta vožnje).

Postoje tri programa — obilazak Velikih Briona, zatim posjeta Vangi, te programi kružnih vožnji kroz Brionski arhipelag.

U programu Velikih Briona obilazi se izložba „Tito na Brionima“, Arheološki muzej, Etnografski muzej, izložba fresaka i glagoljskih napisa u crkvi Sv. Germana, Zoološki vrt, Safari, Fazaneriya, Spomen-česma, Vizantijski kastrum, Soline, Rimski dvorac. Boravak traje oko tri sata, od čega se sat putuje turističkim vozilom kroz šume i parkove, pored krda divljači. Vrijeme za predah koristi se u Turističko-ugostiteljskom centru (ugostiteljske usluge, prodavnica suvenira).

SMJEŠTAJ

- *Hoteli „Neptun“, „Istra“ i „Karmen“* (ukupno 251 ležaj), A-kategorije; restorani, kafane, kafe-bar, sale, manje dvorane, bazen, biblioteka, prodavnica suvenira.
- *Vile „Borika“, „Dubravka“, „Fažanka“, „Lovorka“, „Šumadinka“, „Zagorka“, „Perojka“ i „Primorka“*, apartman-vile sa ukupno 60 ležaja, A-kategorije.
- *Garni hotel „Beograd“* (60 1), B-kategorije, u Fažani.

CERKNO

Partizanska bolnica Franja

U kanjonu Pasice, nedaleko od gradića Cerkno, nalazi se jedinstven spomenik narodnooslobodilačke borbe — Bolnica Franja, sačuvana u autentičnom izgledu, onakva kakva je bila od svojih prvih nastajanja u decembru 1943. godine. Godišnje je posjeti preko 30.000 ljudi.

Mjesto za njeno podizanje odabrano je po savjetu okolnih seljaka, aktivista Osvobodilne fronte. Radila je od 23. decembra 1943. godine, sa kratkim prekidom, sve do kraja rata. Ime je dobila po dr Franji Bojč, koja je bila najduže upravnik.

Ovdje je liječeno oko 600 partizana.

Bolničke barake podignute su između strmih litica kanjona, iznad vodenog toka. Bio je to čitav mali gradić — od barake sa operacionom salom, rentgenom, do hidrocentrale koja je obezbjeđivala struju i internog telefona.

Pravi je podvig bilo prikriti bolnicu sa preko sto ležaja. Međutim, ranjenike su dovozili do okolnih javki u seoskim kućama. Tu bi ih prihvatili bolničari i po mraku, kroz vodu, uklanjajući pokretne mostiće donosili u bolnicu.

Bolnica je imala i sopstvenu odbranu, bunkere i mitraljeska gnijezda. Bilo je i teških, pa i dramatičnih trenutaka, ali kanjon Pasice bio je najbezbednije mjesto. Područje Primorske proživljavalo je teške dane 1944. i posebno 1945. godine kada su tu bile koncentrisane ogromne neprijateljske snage.

PARTIZANSKA BOLNICA FRANJA

Partizanska bolnica Franja, odnosno SVPB — Slovenska vojno-partizanska bolnica, bila je pouzdano sklonište

teško ranjenim partizanima od decembra 1943. do konačnog oslobođenja 1945. godine. Izgrađena je postupno u uvali Pasice, blizu primorskog sela Novaki kod Cerčna. U njoj su ranjeni partizani — ukupno ih je bilo 523 — imali neophodan mir za liječenje, dobre uslove za boravak, bolničku njegu, stalnu ljekarsku a pri kraju rata i hiruršku pomoć.

Sada je bolnica Franja, od koje su sačuvane barake, spomenik stradanja i veličine oslobodilačke borbe, narodne svijesti stanovništva Primorske i snalažljivosti partizanskih zdravstvenih radnika.

Poslije kapitulacije Italije u Slovenskom primorju stvoreno je veliko oslobođeno područje od Furlanske nizije do centralne Slovenije i od Julijskih Alpa do Jadranskog mora (osim željezničkih stanica). Krajem septembra neprijatelj je sa snažnim snagama zauzeo dio tog područja, ali je oblast sjeverno od rijeke Idrije ostala slobodna; oktobra se proširila u Poljansku i Selšku dolinu na Gorenjskem, a glavno mjesto tog oslobođenog područja bilo je Cerčno.

Ranjenici su bili razmješteni po kućama sela Novaki, najviše u Podnjivču. Raspoloženje je bilo izvrsno — svi su očekivali kraj njemačkog fašizma i ratnih strahota.

Međutim, neprijatelj, koji je otpočeo veliku ofanzivu u centralnom dijelu Slovenačkog primorja, Istri, Gorskom kotaru i tzv. ljubljanskoj pokrajini, sa dvije strane pritisnuo je oslobođenu teritoriju na Cerkljanskom, u Poljanski i Selški dolini. Komanda mjesta Cerčno i drugi bataljon brigade „France Prešern“ štitili su uzmak ranjenika i zdravstvenog osoblja kroz Črni vrh i Davčo u sigurno područje Ratitovca i šume na Jelovici. Tamo je radio dr Edvard Pahor u skrivenoj bolnici u planini, koja je u najtežoj nuždi prihvatila ranjenike. Kretalo se po snijegu uskim i strmim stazama. Bataljon je u bojevima izgubio 25 boraca.

Zdravstveno osoblje, raspršeno u ofanzivi, koje se opet vraćalo u Cerčno, Novake i Podnjivč, naišlo je na ranjenike u klisuri između Podnjiča i Novaka koji su preživjeli teške dane, kao i na lijekove i materijal sakrivene u ovoj prirodnoj udolini.

Poslije temeljitog pregleda sutjeske Pasice, vodenog toka, slapova i strmih stijena i dolina donijeta je odluka: izgraditi na vodi, usred jaruge drvenu baraku za ranjenike; u slučaju opasnosti, prenositi ih u veliku udolinu u lijevoj stijeni; dolaziti i odlaziti kroz vodu da ne bi ostajali tragovi.

Noću su volovi dovozili daske i ostali građevinski

materijal iz Cerknog, pored Loga, do ulaza u jarugu, a po danu ga je zdravstveno osoblje prenosilo na gradilište.

Za mjesec dana nastala je prva baraka i bili postavljeni najnužniji mostovi; 23. decembra 1943. baraka je primila prve ranjenike. To je bio početak rada partizanske bolnice Franja.

Kada je vojno rukovodstvo vidjelo novu bolnicu insistiralo je na njenom širenju, kako bi se dobilo što više postelja za eventualne potrebe Devetog korpusa.

Čitave 1944. godine, pa sve do oslobođenja građevinska grupa i osoblje bolnice neprekidno su nešto gradili, preuređivali i rušili. Zbog toga je u strmim stijenama ostalo mnogo utvrđenih bunkera za odbranu i sakrivanje ranjenika u prirodnim udolinama. Gradnja tih mitraljeskih gnijezda iziskivala je mnogo žuljeva, znoja i hrabrosti. Neka od njih su na tako nedostupnim mjestima da se do njih može doći samo pomoću konopca.

U martu 1944. godine u gornjem dijelu potoka postavljene su barake za 70 ranjenika; sve su imale pomoćne prostorije. U barake se ulazilo pomoću ljestvica i strmim stepenicama, nemalo pred bunkerima za lake ranjenike. Kada se neprijatelj pojavio na gornjem ulazu u sutjesku, branitelji su po njemu osuli takvu vatru da je morao uzmaknuti. Žrtava nije bilo, ali je napad pokazao ranjivu tačku bolnice. Prvobitno postavljene barake trebalo je pomjeriti usred potoka, još više unazad.

S tom dogradnjom bolnica je imala nešto više od sto ležaja. Zatim su napravljene nove barake: za električnu centralu, ostava za namirnice, izolirnica za umiruće i ranjenike sa zatrovanim ranama, praonica i kupatilo, vodovod, operaciona sala, invalidski dom i baraka za rentgen.

Sve je to podignuto po originalnim rješenjima, bez velikih nacрта, bez priznatih zanatlija i stručnjaka, dobrom voljom i složnim naporima.

Osoblje bolnice. — Stručnog zdravstvenog osoblja, u početku je bilo malo: ljekar opšte prakse, medicinar i medicinska sestra instrumentarka. Mladi ljudi, koji su došli u bolnicu pa ostali u njoj po ozdravljenju, svega su se latili: nosili su preko strmina daske, naveče i noću prenosili ranjenike po vodi i klizavim stepenicama, a sljedećeg jutra pravili u prirodnim uvalama mitraljeska gnijezda. Kada je prijetila opasnost za mitraljezima su pratili pokrete neprijatelja.

Ljekar nije samo liječio i operisao ranjenike, već je bio

savjetodavac u svim događajima i poslovima, i upravnik. Jedan za drugim smjenjivali su se: dr Viktor Volčjak, dr Vladislav Klein, dr Franja Bojc, dr France Podkoritnik i ponovo dr Franja Bojc.

Medicinska sestra Lidija Zlatoper nije bila samo instrumentarka i savjetodavka bolničarima, nego i njegovateljica, pisar, apotekarica, a nosila je i ranjenike ako je trebalo. Bolničar je obavljao svoj posao i prije i poslije podne, a naveče kroz vodu i tamu odlazio na javku u Podnjivč po ranjenike; donosio je i hranu i druge potrepštine, a svakog časa bio je pripravan da na poziv vojnog komandira uzme pušku i uskoči u svoje odbrambeno gnijezdo visoko gore na vrlatnoj stijeni.

Potpuno prikriti bolnicu sa sto ranjenika bio je izuzetan posao, pravi podvig. Pri tome moralo je sudjelovati sve bolničko osoblje, ranjenici i sva mrtva i živa priroda. Oni koji su prevozili ili donosili ranjenike sa bojišta, nisu smijeli doći blizu bolnice, nego samo do javke, koja je bila kod Janeza Peternelja ili pri Metodu u Lugu, ili pri Cmilku u Gornjim Novakima. Odatle su bolničari kroz vodu, da ne bi ostali tragovi, prenosili ranjenike u bolnicu. Ukratko, bolničko osoblje imalo je najveći udio u konspiraciji.

Takođe su i najbliži seljaci, susjedi, sudjelovali u prikrivanju bolnice i svega što se događalo u njenoj blizini.

Teška iskušenja. — Sredinom aprila 1944. godine rukovodstvo Devetog korpusa obavijestilo je bolnicu da je neprijatelj prodro u Cerkljansko i da ugrožava bezbjednost ranjenika. Uvedena je najstrožija pripravnost. Tri dana su ranjenici bili sklonjeni u tamne i uske zaklone, a zdravi borci na položajima. Stigla je poruka: „Nijemci su uzmakli!“ Međutim, to je bilo za trenutak, je je ubrzo počela pucnjava. Poslije dva sata borbe neprijatelj se morao povući. Ali, mira više nije bilo.

Uprava bolnice uputila je pozive za pomoć, i u očekivanju napada namjeravala se povući iz sutjeske. Došli su okolni seljaci i pomagali u prenošenju ranjenika; požurila su dva bataljona Gorenjskog odreda i polaznici Oficirske škole; u jednoj noći bolnica je ostala prazna.

U šumama Davče građevinska grupa dovršila je veliku baraku i u njoj su ranjenici i osoblje bolnice Franja dobili zaklonište. Taman su malo odahnuli, a izdaja ih je nagnala kroz dolinu Selške Sore u šume Jelovice. Ni tu nije bilo opstanka. Poslije tih teških iskušenja odlučeno je: natrag u sutjesku Pasice, naizgled popaliti barake, pritajiti se, graditi, još bolje utvrditi odbranu i ojačati konspiraciju. Koncem

juna 1944. godine bolnica Franja po drugi put je oživjela.

Bolnica je radila u miru sve do konca marta 1945, kad je njemačka vojska uz pomoć kvislinških snaga počela ofanzivu na oslobođenu teritoriju Devetog korpusa. Ta ofanziva nije bila slična prethodnima: ne samo da je neprijatelj napadao u velikim i gustim grupama, nego je i mijenjao način napada i bitaka. Svuda je bio, svuda napadao, odlazio pa se ponovo vraćao. Njegova namjera bila je da potpuno očisti ovaj prelaz sa Balkana u Italiju.

Bolnica Franja se temeljito pripremila i odlučila: niku-da ići, tu prihvatiti bitku, jer je svugdje drugdje slabije . . . To je pokazao prvi napad. Njemačke patrole su zašle i u sutjesku Pasice. Kada se neprijateljska patrola približila pokretnom mostu, partizani su iz mitraljeskih gnijezda žestoko osuli po njoj. Nije odgovorila, nego je žurno umakla iz pakla Pasice; izgubila je dva čovjeka. U Podnjivču i Logu bilo je mnogo Nijemaca. Nabrojali su ih nekoliko hiljada. Pred veče istog dana oglasila se kanonada iz topova i minobacača: granate i upaljene mine padale su na oba ruba kanjona. Upalila se suha trava i grmlje, a plamen je osvijetlio svu sutjesku. Borci u nekoliko mitraljeskih gnijezda našli su se u blizini vatre, ali im nije naškodila. Ni jedna granata nije pala u samu sutjesku ili na baraku, sve su eksplodirale po stranama. No, kamenje se rušilo u dubinu. Neprijatelj je nekoliko dana divljao, palio i ubijao po okolnim selima, ali se više nije drznuo da napadne bolnicu. Tada je bilo u bolnici 113 ranjenika i svi su srećno preživjeli ofanzivu.

Život u bolnici. — I pored stalne budnosti da se bolnica obezbijedi od upada neprijatelja, u njoj je tekao izuzetno organizovan život. To se prije svega može reći za medicinsku pomoć. Uz redovnu ljekarsku njegu, ovdje su u početku vršeni jednostavniji operativni zahvati, a dolaskom hirurga i složenije operacije. Umrlo je 60 ranjenika, jer im se u ovakvim uslovima nije moglo pomoći.

Hrane za bolnicu uvijek se moralo naći. O tome se, najčešće, brinulo okolno stanovništvo i privredna komisija u Cerknom, a kasnije vojni sanitetski ekonomat.

Relativno dobra bila je i situacija sa sanitetskim materijalom, mada su nedostajali neki važni lijekovi.

Dobro je bio organizovan politički rad, kao i kulturno-politički život. Izdavan je čak i „Bolnički list“. U tim poslovima posebno su prednjačili invalidi. Postojao je i pjevački hor. (Prema knjizi dra Viktora Vojčjaka: Partizanska bolnica „Franja“).

CERKNO

Cerkno je gradić sa oko 2.000 stanovnika u dolini rijeke Cerknice. U toku prošlog rata bilo je jedno od žarišta narodnooslobodilačke borbe u Slovenskom primorju, a poslije kapitulacije Italije centar šire slobodne teritorije. Tokom 1942. godine ovdje djeluje više odbora Osvobodilne fronte. U jesen 1943. godine formirani su Komanda mjesta, Narodna zaštita i Šesnaesta slovenačka brigada „Janko Premrl Vojko“. U Cerkljanskim šumama bile su radionice i pozadinske ustanove 31. divizije i Devetog korpusa NOVJ. U okolini, 1944. godine, saveznički avioni spuštali su vojni i drugi materijal za partizanske jedinice. Krajem 1943. godine na ovom području radilo je 25 slovenačkih škola koje je otvorila narodna vlast. Često je na udaru Nijemaca, čiji je jedan bataljon iznenadio 27. januara 1944. godine partijsku školu i ubio 47 omladinaca. Nešto kasnije, u martu, njemački avioni bombama su gotovo sasvim porušili mjesto. U narodnooslobodilačkom ratu 995 mještana pali su kao borci ili žrtve fašističkog terora.

Podignuto je više spomen-obilježja, među kojima su *Spomenik seljačkoj majci*, *Spomenik i grobnica* (sahranjeno 731 partizan, talaca i žrtava terora, 89 garibaldijaca i 176 neznanih boraca), *Spomenik 47-morici na Brdču*. Širom akcijom sagrađena je nova Osnovna škola — spomenik NOB.

INFORMACIJE

- Turističko društvo Cerkno, tel. (065) 75-111

SMJEŠTAJ

- *Hotel „ETA“* (104 1), B-kategorije; kafana, restoran, zatvoreni bazen, sportski tereni. — Tel. (065) 75-111.

UDALJENOSTI

- Cerkno — Idrija — Postojna 62 km; Cerkno — Škofja Loka — Ljubljana 62 km; Cerkno — Idrija — Logatec — Ljubljana 78 km; Cerkno — Bohinjska Bistrica — Bled 73 km; Cerkno — Tolmin 34 km.

CETINJE

Grad-heroj

Cetinje je grad koji traje pet stoljeća, gdje se stapaju epohe čineći ga izuzetnom riznicom kulture podno Lovčena. U toj jedinstvenoj hronologiji hoda kroz vrijeme vječito je bio grad-borac, revolucionarno žarište, ishodište smjelih.

Trinaestog jula 1975. godine Cetinje je odlikovano Ordenom narodnog heroja, proglašeno za grad-heroj. Ovo najviše ratno odličje pōnijelo je 49 njegovih sinova i kćeri; grad je pedeseti heroj — za sva junaštva preko 5.000 boraca u partizanskim jedinicama, za 903 pala u bitkama, za 511 žrtava fašističkog terora, za 2.000 mučenih u 50 zatvora i logora, za otpor stanovnika opasanih žicama i bunkerima za vrijeme četiri teške ratne godine.

USTANAK

Prve ustaničke puške u Crnoj Gori ispaljene su 13. jula 1941. godine, u Čevu i Virpazaru . . . Ustanak je planuo u cijelom cetinjskom kraju; zauzeta su, osim grada, gotovo sva neprijateljska uporišta, a sljedećeg dana vođene žestoke borbe na mnogim mjestima. Na Košćelama, 15. jula, oko 80 ustanika u toku osmočasovne borbe uništilo je fašistički motorizovani bataljon; ubijeno je 70, teže i lakše ranjeno 440, zarobljeno 800 neprijateljskih vojnika; zaplijenjeno je 12.000 pušaka, 48 mitraljeza, četiri topa, 28 kamiona i velika količina municije i ratne opreme.

Komunistička partija uoči ustanka je imala preko 170, a SKOJ 400 članova. U cetinjskom srezu je formirano 50 udarnih grupa sa nešto više od hiljadu boraca — 13 grupa u gradu, a 35 u selima.

U prvim ustaničkim danima u Crnoj Gori poginulo je,

ranjeno ili zarobljeno oko 5.000 neprijateljskih vojnika. Italijanski komandanti tražili su nove snage i uskoro okupili šest divizija sa preko 100.000 dobro naoružanih vojnika da bi ugušili ustanak u Crnoj Gori.

Sve snažniji otpor na Cetinju i njegovoj okolini neprijatelj pokušava da uguši. Krajem jula Italijani su u gradu pohapsili svo muško stanovništvo od 16 do 66 godina.

Komandant italijanskih okupacionih snaga za Crnu Goru, sa sjedištem na Cetinju, armijski general Pircio Biroli, koji je 26. juna 1941. godine preuzeo vojnu i civilnu upravu u Crnoj Gori, traži od svojih vojnika: „Zapamtite da je neprijatelj svuda: prolaznik kojeg sretnete i koji vas pozdravi, žena kojoj pridete, domaćica koja vas ugosti... Ne vjerujte — ubijte!“... Ubijali su, strijeljali, hapsili — rat je postajao sve žešći. General Biroli uskoro će zatražiti od Musolinija da ga prebaci na istočni front, jer mu je „dozlogrdila borba protiv crnogorskih razbojnika“. Ljut na Crnogorce je bio i italijanski kralj Viktor Emanuelo, kada je 15. maja 1941. godine došao na Cetinje, u svoju tazbinu; Naišao je na neočekivan otpor, bojkot i protest, koji je organizovala Partija i poslije dva sata boravka — vratio se!

Početkom septembra održana je Mjesna partijska konferencija i izabran novi Komitet, a okuplja 205 komunista.

Partizanske snage stalno rastu. Sredinom novembra 1941. godine Lovčenski odred ima oko 500 boraca, koji učestvuju u bici za Pljevlja 1. decembra 1941. godine. U stroju slavne Prve proleterske brigade koji je stajao pred Titom u Rudom 22. decembra 1941. godine, bio je i Prvi crnogorski bataljon u čijem su sastavu Prva i Druga cetinjska četa sa 95 boraca. Od tih hrabrih Lovćenaca, koji su pod zastavom Prve proleterske jurišali iz bitke u bitku, 36 je odlikovano Ordenom narodnog heroja (20 iz cetinjskog sreza).

U prvim proljećnim danima 1942. godine Lovčenski odred imao je oko 3.500 boraca. Od Lovćenaca su bila sastavljena i dva bataljona Četvrtе proleterske crnogorske brigade. Jurišali su da oslobode Kupres, Livno, bili na Sutjesci i Neretvi, u bitkama za oslobođenje Beograda, Zagreba, Trsta, a Cetinje su oslobodili 13. novembra 1944. godine, poslije velike šesnaestodnevne borbe, sa dobro utvrđenim i naoružanim njemačkim jedinicama.

OTPOR U ŽICAMA

Opkoljen gustim neprijateljskim mitraljeskim gnijezdima, stotinama bunkera, bodljikavom žicom visokom i do

šest metara, grad ipak nije bio utamničen. Naprotiv, sve vrijeme se borio i bio povezan sa partizanskim snagama.

Hapšeno je nekoliko hiljada građana Cetinja. Više od dvije hiljade ih je tamnovalo u 50 robijašnica i koncentracijskih logora u raznim mjestima Crne Gore, Jugoslavije, Albanije, Italije, Grčke, Norveške, Austrije i Njemačke. Neprijatelj ni strijeljanjima, ni vješanjima, ni drugim oblicima surovog terora, ni osvetom „deset za jednog“ nije ugasio vjeru u slobodu.

Život u okupiranom gradu bio je tako dobro organizovan da su rijetko, ili samo kratko, prekidane vitalne linije. Partijska organizacija je početkom septembra 1941. imala 205 članova, a 240 u martu 1942. godine. Uz njih je radilo oko 2.500 članova SKOJ i mnoštvo simpatizera i pristalica NOB.

Jedan od značajnih punktova bio je Odbor narodne pomoći, kojim je uoči ustanka i kasnije do hapšenja, rukovodio Stanko Martinović, kasnije ljekar Centralne bolnice pri Vrhovnom štabu (poginuo u petoj ofanzivi braneći ranjenike). Odbor se razvio u Narodnooslobodilački fond koji je imao svoje organe, a ovi su djelovali u cijelom gradu. U njegovim raznim odborima (za izbjeglice, partizanske porodice, uhapšene i drugo) neumorno je radilo više od sto ljudi a na vezi su imali oko 1.100 „povjerenika“. Fond je uspijevaao da dnevno obezbijedi oko 9.000 obroka za izbjeglice i pohapšene.

Cetinje prkosi neprijatelju. Za ulazak i izlazak u grad bile su otvorene samo četiri kapije.

Fašistički general Biroli bio je zaprepašćen 14. marta 1942. godine kada su mu delegati prigradskog naselja Bajice uručili svoju rezoluciju, usvojenu dan ranije na zboru. Taj dokument potpisalo je 195 vojnih obveznika iz Bajica. Bio je to njihov odgovor na formiranje takozvanog Crnogorskog nacionalnog komiteta koji je, sastavljen od kvislinga i izdajnika, pozivao na zajedničku borbu sa Italijanima protiv partizana. U rezoluciji Bajičani poručuju „da će svaki oružani pokret protiv Crnogoraca u saradnji sa okupatorima prouzrokovati još jači nemir i bratoubilačka krvoprolića, pa bi prema tome takav pokret bio najveći zločin i izdajstvo prema svom narodu i prema našim slavnim precima koji su se borili i dali svoje živote za slobodu. Radi toga odlučujemo i svojim ličnim potpisima dajemo obavezu da po cijeni života naših, naših porodica i našeg imetka, nećemo uzimati oružje i boriti se protiv ustanika“. Sutra-

dan neprijatelj je ušao u Bajice i iz domova odveo u logore i na strelišta 86 građana.

Sa terorom nastavlja i sljedeći okupator. Krajem 1943. godine njihov vojni sud osudio je veću grupu omladinaca na stotine godina zatvora. Njemačka komanda izdala je naređenje „da se od izlaska do zalaska sunca ne smiju zatvarati kućna vrata i kapije koje vode u dvorišta i bašte“. Ali, uprkos tome u jesen 1943. godine iz Cetinja je izašlo blizu 450 stanovnika a u proljeće 1944. još nekoliko stotina, da bi se odmah našlo u stroju Četvrte crnogorske udarne brigade.

REVOLUCIONARNE TRADICLJE

Socijalističke ideje javljaju se na Cetinju sedamdesetih godina prošlog vijeka. List „Crnogorac“, u broju od 20. marta 1871. godine, je pozdravio Parisku komunu. „Komunistički manifest“ pojavio se u ovdašnjim knjižarama 1879. godine. Krajem vijeka dolazi do prvih štrajkova kao oblika klasne borbe, i do stvaranja radničkih društava. Velik odjek imala je oktobarska revolucija. Tek stvorena Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). 1919. godine, imala je na Cetinju organizaciju sa 226 članova; na osnivačkom kongresu u Beogradu njeni delegati bili su Jovan Tomašević, Marko Mašanović i Mihailo Vojinović. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu za komunističku listu Jovana Tomaševića glasalo je 10.900 birača, za republiku 15.512 birača (pod uticajem Partije), a za monarhiju 13.318.

Cetinje je kroz sve godine između dva svjetska rata glavni centar komunističkog pokreta, i pored svih represivnih mjera režima. Štrajkovi i demonstracije su česti, a posljedica su organizovanog rada komunista. Posebno su žestoke bile poslije ubistva u Beogradu Mirka Srzentića (1. februara 1935. g.), kada je na ulice izašlo 700 demonstranata, koje nije uspio da rastjera žandarmerijski puk; uhapšeno je oko 300 demonstranata a 127 zadržano u zatvoru. U borbi za autonomiju univerziteta u Beogradu ubijen je 4. aprila 1936. godine student prava Cetinjanin Žarko Marinković. Partijska organizacija pozvala je sve Cetinjane na protestni zbor na Belvederu, 26. juna. Okupilo se oko 3.500 ljudi, poslije govora i isticanja revolucionarnih parola vojska i žandarmi otvorili su žestoku vatru. Učesnici zbora pokušali su da se probiju prema gradu, a u obračunu ubijeno je šest demonstranata, 14 teže ranjeno a nekoliko desetina lakše. Protiv demonstranata upotrebljeni su i avioni. Odavde je na ratišta Španije otišlo 30 dobrovoljaca.

MUZEJ NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE

Muzejska postavka upoznaje sa razvitkom naprednog radničkog pokreta, borbom protiv okupatora u drugom svjetskom ratu, represalijama okupatora, stvaranjem narodne vlasti i oslobođenjem Crne Gore 1944. godine. — Prikazana je pobuna crvenih mornara u Boki početkom 1918. godine; stvaranje organizacija Komunističke partije u Crnoj Gori, njeno djelovanje u međuratnom periodu. Posebna cjelina je vrijeme narodnooslobodilačke borbe.

• Na području cetinjske opštine podignuto je 70 spomenika i drugih spomen-obilježja posvećenih događajima i ličnostima iz narodnooslobodilačke borbe.

CETINJE

Cetinje (672 m/m), grad sa oko 15.000 stanovnika, leži u Cetinjskom polju, podno Lovćena. Plijeni svojim izgledom kao grad-muzej, ali je živa cjelina sa svim savremenim društvenim tokovima. Tako se dopunjavaju toplina arhaike i moderni ritam.

Grad je star pet stoljeća. Povlačeći se ispred Turaka posljednji gospodar Zete Ivan Crnojević prenio je 1482. godine svoju prijestolnicu u Cetinjsko polje. Tu je sa Oboda donio i svoju štampariju koja je počela da radi 1493. godine, kao prva ćiriljska štamparija na Balkanu a druga uopšte među Slovenima. Sagrađiće Vlašku crkvu (1450. g.), a 1484. godine Cetinjski manastir koji su Turci pet puta palili. Stalno je na udaru Turaka (spalili ga i opljačkali 1685, 1692, 1712, 1714. i 1785. g.). Uprkos svemu ostalo je slobodarsko, bilo sjedište vlasti, političkih zbivanja, kulturni centar, grad u koji su stizali vladari, diplomati, pjesnici. Engleski naučnik I.G. Vilkison zapisao je 1844. godine da je to „najmanja prijestolnica Evrope, a vjerovatno i svijeta“.

Krajem prošlog vijeka imalo je oko 400 kuća i 2.500 stanovnika. Nikle su lijepe i značajne građevine — pozorište, biblioteka, dvorci, vojne zgrade. U prvoj deceniji ovog vijeka ovdje ima 12 akreditovnih diplomatskih predstavništava — Rusije, Njemačke, Engleske, Francuske, Italije, Austrije, Grčke, Bugarske, Turske, Belgije, Srbije i SAD.

Danas je Cetinje grad spomenika i muzeja — Državni muzej, Njegošev muzej, Etnografski muzej, Muzej narodnooslobodilačke borbe, Umjetnička galerija Crne Gore, Reljef Crne Gore, Riznica Cetinjskog manastira.

Njegošev mauzolej na Lovćenu. — Lovćen, inače nacionalni park, svojevrsan je simbol Cetinja. Na njegovom

Jezerskom vrhu stoji imponozantan Njegošev mauzolej, rad Ivana Meštrovića. Svjetovni i duhovni vladar Crne Gore Petar II Petrović Njegoš (1813—1815) sahranjen je ovdje po vlastitoj želji. Prilikom proslave 100-godišnjice Njegoševe smrti odlučeno je da se velikom misliocu podigne dostojan spomenik. Izgradnja je počela 1970. godine, a mauzolej svečano otvoren 28. jula 1974. godine. To je ogromna građevina, na 1.660 metara nadmorske visine, kojoj se prilazi uklesanim stepeništem (461 stepenik) kroz tunel. Ulaz u sakralni dio vodi kroz drugi pravougaoni atrij sa bunarom i karijatidama: U kapeli je monumentalna skulptura Njegoša (teška 28 tona), a vijugavim stepenicama silazi u kriptu. Sa gumna, vidikovca, pruža se pogled na Bokū i kameno more Crne Gore.

INFORMACIJE

TURISTIČKA AGENCIJA

- *Industrijaimport*, Njegoševa 30, tel. (086) 21-157.

SMJEŠTAJ

- *Hotel Grand* (420 1), A-kategorije; kafane, restorani, bar; kongresna dvorana; otvoreni i zatvoreni bazen, sauna; sportski tereni; tel. (086) 21-047, teleks 61294.

UDALJENOSTI

- Cetinje — Budva 32 km; Cetinje — Njeguši — Kotor 46 km; Cetinje — Lovćen 18 km; Cetinje — Titograd 32 km.

FOČA

Fočanski period NOB

Poslije druge ofanzive u istočnoj Bosni, u januaru 1942, glavnina naših snaga probila se na jug, pod izuzetno teškim okolnostima — dovoljno je pomenuti samo Igmanski marš — i oslobodila novu teritoriju sa središtem u Foči. Taj boravak u Foči iskoristili smo za dalju izgradnju oružanih snaga i nove narodne vlasti. Tu su tada formulisana osnovna načela narodnooslobodilačkih odbora, njihov karakter i dužnosti, i jasno je istaknuto da ona važe za cijelu zemlju. — TITO.

Foča je 110 dana, od 20. januara do 10. maja 1942. godine, bila centar prostrane partizanske slobodne teritorije. U svim hronikama revolucije ti dani su upisani kao — *Fočanski period narodnooslobodilačke borbe.*

Grad na obalama Drine i Čehotine bio je tada sjedište vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita i vojno-političkog rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta.

Ono po čemu ostaje trajno značenje Fočanskog perioda NOB, jeste široka i mnogostruka akcija na daljem vojnom organizovanju partizanskih jedinica i stvaranju narodne vlasti. Ovdje nastaju „Fočanski propisi“, dokument — „Zadaci i ustrojstvo narodnih oslobodilačkih odbora“. Takođe i Statut proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada. Pored ostalog, već 9. februara uspostavljena je direktna radio-veza sa Izvršnim komitetom kominterne.

Život u gradu teče normalnim, dobro organizovanim tokovima — od saniteta, preko željeznice, pošte, do partizanske sportske olimpijade.

STO DESET DANA SLOBODE

(20. januar — 10. maj 1942. godine)

Italijanske okupatorske jedinice napustile su Foču 5. decembra 1941. godine i otišle u Pljevlja. Zamijenili su ih četnički bataljoni Draže Mihailovića. Zavladao je pravo bezvlašće i otpočeli pokolji muslimanskog stanovništva. Inače, grad je prije toga u sastavu kvislinške NDH i pod terorom ustaša.

Durmitorski partizani — Uskočka i Drobnjačka četa bataljona „Vojvoda Momčilo“, ušli su u Foču 20. januara 1942. godine. Pred njihovim iznenadnim naletom četnici, koji su izvršili teške zločine nad narodom, bježe u rasulu. Tri dana kasnije dolazi i bataljon „Bajo Pivljanin“. U centru grada održan je narodni zbor, i na njemu izabran Narodnooslobodilački odbor Foče.

Predveče 24. januara u Foču je stigao Beogradski bataljon Prve proleterske brigade, a sa njim Moša Pijade, Kosta Nađ, Mitar Bakić i druge ličnosti. Sljedećeg dana poslije podne dolazi drug Tito, članovi CK KPJ i Vrhovnog štaba i smještaju se u hotel „Gerstl“.

Oslobođeni su Goražde, Čajniče i druga mjesta u istočnoj Bosni. Ova teritorija povezana je sa slobodnom teritorijom na susjednom Dumitoru, sa Sandžakom i Hercegovinom.

Foča je od trenutka najvažniji centar narodnooslobodilačke borbe sa izuzetno živom političkom i vojnom aktivnosti.

Vrhovni štab naređuje da se obrazuju vojni sudovi, da se formiraju vojno-pozadinski organi. Uvodi se zvanje narodnog heroja, prvi vojni činovi, stvaraju nove jedinice, donosi Statut proleterskih narodnooslobodilačkih brigada. CK KPJ upućuje instrukciju „O radu partije u vojsci“ sa uputstvima kako se u jedinicama formiraju partijske organizacije.

Politička aktivnost je veoma široka — od donošenja „Fočanskih propisa“ do njihove praktične primjene u stvaranju narodnooslobodilačkih odbora i njihovog funkcionisanja. Na sjednici Centralnog komiteta KPJ, održanoj u Foči 4. aprila, ukazano je na potrebu što šireg okupljanja svih rodoljuba u narodnooslobodilački pokret.

Svi donošeni dokumenti su i objavljeni. U Foči je izašao dvobroj lista „Proleter“ organa CK KPJ, tri Biltena Vrhovnog štaba, nekoliko brojeva „Narodnog borca“ i medicinski časopis „Partizanski sanitet“.

Na konferenciji antifašistkinja, 22. februara, u Foči se okupilo oko 500 žena istočne Bosne. Održano je više priredbi i narodnih zborova (najveći 27. marta i 6. aprila). Na proslavi 1. maja u Duvanskoj stanici, gdje je bio i drug Tito, govorio je Ivo Lola Ribar.

Foča poprima izgled dobro organizovanog grada, u kojem se život odvija normalno. Vozovi su saobraćali na pruzi Foča — Goražde i na šumsko-industrijskoj pruzi Brod na Drini — Miljevina. Drumski saobraćaj se redovno odvija prema Goraždu i Kalinoviku. Do teško dostupnih mjesta stizali su posebni karavani konja. Rade telefonske centrale u Foči i Goraždu, održavaju veze sa Ustikolinom, Čelebićima, Miljevinom, Trnovom, Šćepan Poljem. Kuriri po slobodnoj teritoriji raznose pisma sa pečatom i markama partizanske pošte . . . I tako sve do organizovanih sportskih takmičenja, partizanske olimpijade.

Početak maja, iz više pravaca, otpočela je neprijateljska ofanziva, širih razmjera na slobodnom teritoriju. Foču su 10. maja zaposjeli dijelovi italijanske divizije „Pusterija“.

Partizanske jedinice vode stalne borbe. Drug Tito 9. maja odlazi u Bastase, a sutradan preko Tare i Liječevine na padine Pivske planine. Mjesec dana ostaje na terenu slobodne Durmitorske partizanske republike; 9. juna ponovo je u fočanskom području. Sa Glavnom operativnom grupom kreće 24. juna prema Bosanskoj krajini, gdje će ubrzo nastati još veća slobodna teritorija — Bihaćka republika.

Igmanci. — Foča je posljednjih dana januara sa posebnom brižnošću prihvatila borce Prve proleterske brigade, koji su pod izuzetno teškim uslovima usiljenim maršem prešli ledeni Igman. Oko 730 proletera otpočelo je Igmanski marš 25. januara 1942. godine sa Visojevice (Grabljiva njiva). Prešli su preko Sarajevskog polja, a od Vrela Bosne u planinu Igman, na kojoj je te noći temperatura pala na minus 32°C. Ljekarska pomoć promrzlim partizanima pružena je u Foči, koja je tada imala 140 bolničkih ležaja. Prema sačuvanim izvještajima, u fočanskoj partizanskoj bolnici „Igman“ liječena su 172 borca (22 slučaja prvog stepena smrzavanja, 62 drugog i 88 trećeg stepena; lekari su amputirali 224 smrznuta prsta).

Fočanski propisi. — Vojno-političko rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta pripremila je i objelodanilo u Foči, početkom februara 1942. godine, dva dokumenta od posebnog značaja. To su — „Zadaci i ustrojstvo narodnih oslobodilačkih odbora“ i „Objašnjenja i uputstva za rad narodno-oslobodilačkih odbora u oslobođenim krajevima“.

Poznati su kao *Fočanski propisi*. To je prva pravno regulisana materija iz domena razvoja narodne vlasti. Nisu to samo formalni akti, nego — kako je 1949. godine pisao Moša Pijade — „Bili su izraz dotle stečenog iskustva i dotle sprovedene organizacije, izvesna kodifikacija pravila nastalih u razvitku naše borbe . . . Velika istorijska vrednost svih tih dokumenata i sastoji se baš u tome što su tako potpuno bili ogledalo stvarnog razvitka. Nicali su iz prakse, iz žive realnosti. Zato su tako dobro i služili kao oružje daljeg političkog i društvenog kretanja, zato su to dokumentaci naše narodne revolucije“.

Sušтина Fočanskih propisa je u tome što objašnjavaju stvaranje nove narodne vlasti na liniji kursa KPJ, kao nosioca revolucionarnog preobražaja društva, koje je počelo izrastati u borbi za slobodu. Sa njima je praktično otpočeo proces izgradnje nove države, čiju je fizionomiju odredilo Drugo zasjedanje AVNOJ-a, a konačnu riječ dao narod u slobodnoj zemlji.

U Foči je ubrzo izabran Gradski narodnooslobodilački odbor. Prvi Sreski narodnooslobodilački odbor sa 30 članova, 11. marta 1942. godine biralo je 170 delegata iz čitavog fočanskog sreza. Na ovom području rade 92 seoska narodnooslobodilačka odbora koji imaju 436 odbornika. Slično je i u drugim mjestima slobodne teritorije.

Statut proletera. — „Proleterske brigade jesu vojne udarne formacije naroda Jugoslavije, pod rukovodstvom Komunističke partije, čiji su borci iskovani u redovima naših herojskih partizanskih odreda u procesu borbe protiv okupatora i njegovih slugu“ — stoji, između ostalog, u Statutu proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada, objavljenom u Biltenu Vrhovnog štaba NOP i DVJ, broj 14—15 (februar—mart 1942. g.) u Foči.

Statutom je precizirano ko i kako može postati proleter, kakvi su međusobni odnosi boraca i starješina; da su njihove zastave crvene boje sa srpom i čekićem izvezenim u zvijezdi petokratki. Ostaće, praktično, sve do kraja rata temeljni dokument izgradnje oružanih snaga nove Jugoslavije.

Vojno-političko rukovodstvo obavilo je u Foči i druge značajne poslove vojnog karaktera. Prije svega oko iniciranja, i političkog i praktičnog organizovanja brigada, kao i stvaranja novih jedinica, posebno onih koje najvećim dijelom sačinjava omladina. Takođe i na stvaranju vojno-pozadinskih organa. Prvi put su uvedene i oznake — činovi za starješine u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske.

Zaokružuje se i način komandovanja partizanskim jedinicama stvaranjem operativnih štabova za pojedina područja — istočnu Bosnu, Bosansku krajinu i istočnu Hercegovinu.

U Čajniču je, 1. marta 1941. u prisustvu druga Tita, formirana Druga proleterska brigada. Zatim, u Foči je Vrhovni komandant, 5. marta, predao proletersku zastavu Kragujevačkom bataljonu, a 15. aprila Lovčenskom i Šumadijskom bataljonu Prve proleterske brigade. Kraljevačkom bataljonu zastava je predana na Ustikolini.

U Biltenu Vrhovnog štaba (broj 14—15) u kojem je štampan Statut proleterskih brigada, objavljeno je i prvo proglašenje narodnog heroja Jugoslavije. To najveće ratno odličje ponio je, još za života, neustrašivi Petar Leković, zamjenik komandanta Prvog bataljona Druge proleterske brigade. Odluku je, na prijedlog Vrhovnog štaba, donio CK KPJ.

Fočanska omladinska četa. — Kada je predavao prvu ratnu zastavu, 5. marta 1942. godine, pred Titom je u svečanom stroju Kragujevačkog bataljona Prve proleterske brigade stajala i Fočanska omladinska četa. Formirana početkom februara, prošla je čitav ratni put Prve proleterske. Kada je stvorena imala je 63 borca, mahom starih između 13 i 17 godina.

Partizanska olimpijada. — U vrijeme boravka u Foči Ivo Lola Ribar prihvatio se da bude organizator sportskih takmičenja. Počele su da se okupljaju ekipe, posebno fudbalske. Na igralištu pored Čehotine, 20. aprila 1942. godine odigrana je prva javna fudbalska utakmica. Za prvomajske praznike pripremana su prva organizovana partizanska takmičenja — u fudbalu, odbojci, atletici (trčanje na 1.500 m) i šahu. Dva fudbalska susreta održana su 2. maja, naredna, 6. maja, a dogovoreni za 10. maj otkazuju se zbog sve složenije ratne situacije.

Susreti mladih. — *Partizanska olimpijada* održava se u Foči, od 1977. godine, uvijek u prvoj polovini maja, kao sjećanje na sportske susrete za vrijeme narodnooslobodilačke borbe. Učestvuju juniorske reprezentacije svih socijalističkih republika i pokrajina, sportisti jedne vojne škole i grada domaćina. Mladići se takmiče u fudbalu, odbojci i atletici, a djevojke u atletici.

MUZEJ FOČANSKOG PERIODA NOB

- Radno vrijeme 8—14, 17—19 h; subotom, nedjeljom i praznikom 8—14 h; U vansezoni (1. novembar — 1. april) 8—14 h. — Telefon (073) 571-135.

Muzej, na izložbenom prostoru od 300 m², prikazuje mnogostruku aktivnost rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta za vrijeme boravka u Foči, u prvoj polovini 1942. godine.

Zanimljiva građa podijeljena je na devet tema — Dolazak CK KPJ i VŠ NOP i DVJ u Foču, 25. januara 1942. godine; Zločini okupatora, četnika i ustaša na području istočne Bosne; Rad Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOP i DVJ i učvršćivanje oružanih snaga; Sanitet na teritoriji jugoistočne Bosne; Politička aktivnost CK KPJ i CK SKOJ-a; Fočanski propisi i zadaci o ustrojstvu narodnooslobodilačkih odbora; Narodnooslobodilački odbori na oslobođenoj teritoriji jugoistočne Bosne; Publicistička aktivnost CK KPJ i VŠ u Foči; Okupatorsko-kvislinške operacije u jugoistočnoj Bosni. Fotosi, dokumenti i autentični predmeti smenjuju jedni druge, nadopunjujući se i objašnjavajući.

Na karti je ucrtan ratni put druga Tita od Beograda do Foče. Fotosi prikazuju svečanosti na kojima je Vrhovni komandant predao ratne zastave bataljonima Prve proleterske brigade. Tu su i zastave koje su, ratnih dana, izvezle fočanske djevojke — Kragujevačkog, Lovćenskog, Kraljevačkog i Šumadijskog bataljona.

Uz hirurški pribor kojim su ovdje ljekari operisali promrzle Igmance, stoje, pored ostalog, i ljekarski recepti.

Politička aktivnost CK KPJ i CK SKOJ-a prikazana je nizom dokumenata, među kojima je i telegramska korespondencija sa Kominternom. Pored eksponata posvećenih Fočanskim propisima, njihovom objavljivanju i primjeni na slobodnoj teritoriji, izloženi su pečati narodnooslobodilačkih odbora i alat kojim su pravljeni.

Muzej Fočanskog perioda NOB daje potpun uvid u dinamičan život tokom 110 dana, koliko su Foča i jugoistočna Bosna bili slobodni u prvoj polovini 1942. godine.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

Spomenik Fočanskoj omladinskoj četi, ispred Osnovne škole „Ivan Goran Kovačić“. Rad vajara Ante Kostovića.

- Titov portret* sa početka 1942. godine, na zgradi kod gornjeg mosta na Čehotini. Ispod ovog jedinog Titovog ratnog fresko-portreta stoji parola „Živio drug Tito“ i petokraka. Po povlačenju partizanskih jedinica, u maju 1942. godine, neprijatelj je prebojio Titov lik i parolu. Poslije rata kreč je spao i otkrio ovo jedinstveno djelo nepoznatog autora.
- Spomen-ploča* na zgradi u Ulici Moše Pijade 17, gdje su februara 1942. godine doneseni „Fočanski propisi“.
- Spomen-ploča* na zgradi, Igmanska 3, u kojoj je Tito boravio i radio u periodu januar—maj 1942. godine.
- Spomen-ploča* na zgradi Muzeja Fočanskog perioda NOB (bivši hotel „Gerstl“) u kojoj su od kraja januara do 8. maja 1942. godine boravili Tito i članovi Vrhovnog štaba.
- Spomen-ploča* na Medicinskom centru „Proleterske brigade“, gdje je, januar—maj 1942. godine, bila bolnica u kojoj su poslije Igmanskog marša liječeni borci Prve proleterske brigade.
- Spomen-ploča* na zgradi u Ulici 29. novembra, gdje je u prvoj polovini 1942. godine radio Centralni komitet SKOJ-a i njegov sekretar Ivo Lola Ribar.
- Spomen-ploča* u centru, u znak sjećanja na prvo oslobođenje grada 20. januara 1942. godine, i dolazak Durmitorskog partizanskog odreda.
- Spomen-ploča* na zgradi u kojoj je radio prvi Sreski narodnooslobodilački odbor Foče, i održan osnivački zbor Saveza žena antifašistkinja istočne Bosne (22. februar 1942. g.).
- Spomen-bista narodnog heroja Šerifa Loje* (1920—1943), borca Fočanske omladinske čete, koji je poginuo na Borovnu, na Sutjesci, za pete neprijateljske ofanzive.

FOČA

Foča, okružena visokim planinama, na nadmorskoj visini od 390 metara, ima preko 10.000 stanovnika. Grad, na ušću Čehotine u Drinu, poslije drugog svjetskog rata stalno je u usponu, razvijajući sve oblasti društvenog i privrednog života.

Grad je na magistralnom pravcu Beograd—Titovo Užice—Foča—Trebinje—Dubrovnik, naročito frekventnom u turističkoj sezoni. Značajan je i zbor Sutjeske, čiji memorijalni kompleks i nacionalni park godišnje posjeti više stotina hiljada ljudi.

Starija istorija. — Kod Bakarevca (prema Čelebiću) pronađene su praistorijske gromile. Možda je ovdje (ili kod Ustikoline) bio rimski grad Berselum. Gornje Podrinje, pa i Foča, do 1376. godine u sastavu je Raške, a od tada pripada Bosni. Kasnije, u vlasti je Sandalja Hranića (umro 1435. g.), koga nasljeđuje Stjepan Kosača (do 1466.), poznatiji kao herceg Stjepan. Tvrđi Soko na litici iznad Šćepan Polja (25 km), gdje se sastaju vode Pive i Tare čineći Drinu, bio je njegov grad.

Foča ni prije ni kasnije, nije imala vojnička obilježja. Bilo je to neutvrđeno trgovačko mjesto, kroz koje je, što mu uvijek daje poseban značaj, prolazio karavanski „Dubrovački put“, povezujući Jadran sa sjeverom. Arhivi u Dubrovniku spominju je od 1368. do 1436. godine, i zovu Hotča i Choča. Turci su u ovim krajevima najvjerojatnije 1465. godine. Od 1470. godine, u narednih stotinu godina, Foča je sjedište sandžakbega Hercegovine. Pročule su se vrsne zanatlije — nožari (bičakčije), puškari (tufekčije), kujundžije, kazandžije.

U 17. vijeku dostigla je ekonomski vrhunac. Zbog živog prometa između Jadrana i sjevera podižu se novi karavan-saraji i hanovi. Stara čaršija (Prijecka čaršija), tipično orijentalna, bila je središte života. U njoj se sačuvalo nekoliko karakterističnih dućana iz minulih vremena.

Među kulturno-istorijskim spomenicima najznačajniji su:

- *Aladža džamija*, iz 1550. godine, spada među vrhunska ostvarenja turskog graditeljstva. Bogato dekorisana ornamentima, rad je najboljih kaligrafa i slikara (aladža na turskom znači šaren). Osnove je 11,30×11,25, visoka iznutra 19,85 m. Presvođena kupolom koja stoji na zidovima debelim 112 cm. Vitak minaret, u kojem ima 120 spiralno postavljenih stepenica, visok je 36 m.
- *Veliki han*, u Gornjoj čaršiji, dovršen 1758. godine, dimenzija je 20,90×15,40 m. U prizemlju su bile štale, a na spratu sobe. Obnovljen 1953. godine.
- *Sahat-kula*, podignuta između 1758. i 1761. godine, visoka je 20 a osnova 3,10×3,20 m. Za Foču je vezan i najstariji spomen o satu u Bosni — u septembru 1493. godine hercegovačkom sandžakbegu Sulejmanbegu poslali su Dubrovčani na poklon sat (horologium).
- *Kuća porodice Avdagić*, iz polovine 18. vijeka, tipičan je primjer fočanske stambene zgrade, originalne gradnje.

INFORMACIJE

STALNE MANIFESTACIJE

Januarski dani kulture, povodom Dana oslobođenja.

Partizanska olimpijada, sportska takmičenja mladih u fudbalu, odbojki i atletici; u maju svake godine.

SMJEŠTAJ

Hotel EHOS „Zelengora“ (230 1), B-kategorije; restoran, kafana, saloni, bar, kuglana, bazen, sauna. — Telefoni (073) 571-012, 571-133.

TURISTIČKA AGENCIJA

- UNIS-turist, kod hotela „Zelengora“, tel. 571-866.

UDALJENOSTI

- Foča — Brod — Sarajevo 74 km; Foča — Višegrad 71 km; Foča — Titovo Užice — Beograd 360 km; Foča — Plužine — Nikšić 115 km; Foča — Brod — Tjentište 27 km; Foča — Tjentište — Dubrovnik 169 km.

GLAMOČ

Spomen-dom „Ivo Lola Ribar“

Ivo Lola Ribar je simbol omladine Jugoslavije i njene borbe za slobodu. Takav ostaje za sva vremena . . . Legendarni sekretar SKOJ-a pao je na Glamočkom polju 27. novembra 1943. godine. Toga jutra krenuo je na čelu prve diplomatske misije nove Jugoslavije . . . Imao je 27 godina.

Na Suhopolju, mjestu pogibije, stoji spomen-dom posvećen Loli i njegovom revolucionarnom putu, posvećen čitavoj njegovoj generaciji. Stjecište je mladih, koji ovamo dolaze iz cijele zemlje.

POGIBLIJA NA GLAMOČKOM POLJU

Lola je bio određen za opunomoćenog predstavnika Vrhovnog štaba NOVJ kod saveznika u Italiji.

U Jajcu, koje se spremalo za Drugo zasjedanje AVNOJ-a, vodio je posljednje razgovore sa Titom i ostalim ličnostima u Vrhovnom štabu NOVJ i Centralnom komitetu KPJ . . . Oprostio se i sa ocem, dr Ivanom Ribarom i krenuo u Livno . . .

— Ja sam mnogo volio Lolu, on se takoreći pod mojom rukom razvijao, a i dok sam bio u inostranstvu, u Parizu, često je dolazio k meni — kazivao je 1953. godine Tito. — To je bio vrlo pametan i nadaren mladić koji je mnogo obećavao. Za mene je to bio strašan udarac i ja nisam mogao reći starome Ribaru što se dogodilo jer sam se bojao da će to na njega suviše teško djelovati. Nisam mu to rekao odmah, ali mu se ipak jednog dana moralo saopćiti . . . Pitali smo se ko će mu to saopćiti i drugovi su riješili da to ipak budem ja. I ja sam mu saopćio.

Tako je dr Ivan Ribar saznao za Lolinu pogibiju, istovremeno i za Juricinu. O tome šta se dogodilo na Glamočkom polju ispričao mu je dr Vladimir Velebit.

— Iz pravca Banjaluke odjednom se pojavio njemački izviđački avion „henšel“ i brišućim letom ustremio se pravo na naš avion na zemlji. Pošto su motori našeg aviona stalno radili, to se njemački avion čuo tek kada je bio u neposrednoj blizini. Dvije stotine metara od „dorniera 17“ pala je prva bomba, zatim i još pet koje su padale sve bliže i bliže . . . Iz kabine su članovi misije počeli iskakati. Mehaničar Petar Hercigonja na samim vratima uklonio se da bi Lolu propustio, da što prije iskoči. Lola je iskočio iz aviona. Istog trenutka pala je na desetak metara od njega posljednja bomba, Lolu su pogodila tri gelera, najveći u vrat, zatim jedan u grudi i jedan manji u glavu. On se odmah srušio tri-četiri metra od aviona. Od svih šest bombi ukupno su poginula četiri čovjeka. Da Lola nije iskočio iz aviona, možda bi ostao u životu, jer se Milentiju Popoviću, Velebitu, potpukovniku Dikinu, koji su ostali u avionu, nije ništa dogodilo, kaže dr Velebit.

Za sve je to bio užasan udarac . . . Sa Glamočkog polja Lola je prenesen u Jajce, u kapelicu na groblju. Došlo je kišno i sumorno veče, 28 novembra. Pored odra počasnu stražu držali su Tito i članovi Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba NOVJ. Od Lole su se oprostili Moša Pijade i Edvard Kocbek. Učinio je to i stari Ribar.

O tim trenucima zapisao je Edvard Kocbek u svom partizanskom dnevniku sljedeće:

„Zavladala je atmosfera koja nas je nekoliko trenutaka pretvorila u svjedoke antičkog prizora. Kad sam završio, predsjednik se blago izvio iz zagrljaja Titovog desnog lakta i istupio korak pred svog mrtvog sina. Svi smo zanijemili. Pri sjaju baklji pogled mu je zaokružio preko nas, a onda se spustio na lijes. Samo na časak se zamislio, a već u narednom trenutku podigao je svoju lavovsku glavu i progovorio riječi oprostaja sa sinom. Još nikad nisam čuo da bi neki otac smogao snage za javni oprostaj i da bi smogao takve riječi:

— . . . Od tebe se dragi sinko, moram oprostiti na poseban način. Nisi mi bio samo sin i učenik, bio si mi više od toga, moj voditelj i moj učitelj. Među nama je vladao jedinstven odnos, bio si moje neobično dijete, sin koji je znao voditi svoga vaspitača. Odgajao sam te i dopuštao ti da se razvijaš po sklonostima svoga duha. A ti si mi svojim pitanjima otvarao nova obzorja i svojim mislima uznemiri-

vao moju nutrinu. Sada, kada je naša škola završena, znam da je tvoj udio bio veći od mojega. Svoga si oca toliko oblikovao da je riskirao sve i prihvatio se najviše odgovornosti. S njom stojim sada pred tobom i opraštam se s tobom. Opraštam se sa svom zahvalnošću za koju sam sposoban. Opraštam se s obećanjem da ću u tvoje ime učiniti sve što mora slobodoljubiv čovjek danas učiniti. Slušat ću te i uvijek ću te slijediti, jer u meni ćeš ostati živ i neprestano prisutan. Taj mi osjećaj olakšava bol. Svjestan sam strašne žrtve kada te darujem domovini, ali istovremeno osjećam neizreciv ponos. Zato se pred svima vama zaklinjem da ću s tvojom pomoći ostati neumoran i poduzetan. Sve svoje snage želim posvetiti novoj Jugoslaviji . . .

Dah mu je zastao i trnci su nas podišli, tama iznad nas podigla se kao svetište, kiša se pretvorila u jeziv šapat, preko nas je preletjela povijest, začuli smo lepet njenih krila, ukočili smo se kao spomenici, mramorno zbijeni, a ipak eterično pribrani“.

Posmrtni ostaci ispraćeni su iz Jajca u selo Gornji Ribnik, kod Ključa, i iste noći u najvećoj tajnosti sahranjeni. Poslije rata, 1948. godine, preneseni su u Grobnicu narodnih heroja na beogradskom Kalemegdanu.

PUT REVOLUCIONARA

Ivo Lola Ribar rođen je 23. aprila 1915. godine u Zagrebu. Osnovnu školu i gimnaziju pohađao je u Karlovcu i Beogradu. U roditeljskom domu stekao je radne navike i naučio strane jezike, a školujući se nastojao da postigne što šire obrazovanje. U gimnaziji je pokazivao poseban interes za društvene nauke. Izučavao je klasike filozofije, da bi se opredijelio za učenje Marksa i Lenjina. U jesen 1934. godine odlazi na studije u Pariz, ali ubrzo prelazi u Ženevu, gdje uči metodologiju naučnog rada i političku ekonomiju, posebno se interesujući za marksističku literaturu. Upisuje se na Pravni fakultet u Beogradu. „Već 1935. godine primljen je u SKOJ i izabran za člana Akcionog odbora stručnih studentskih udruženja, a 1936. član je KPJ. U vrijeme kada su fašističke države od verbalnih prijetnji svjetskom miru prešle na ratne pohode (Etiopija) i otvorene oružane intervencije (Španija), Lola je bio gotovo stalni delegat jugoslovenske omladine na svim značajnijim svjetskim mirovnim omladinskim skupovima (Ženeva, Brisel, Pariz), i svojom je načelnošću i ugledom znatno doprinio da već afirmiran mirovni pokret mladih u Jugoslaviji dobije i

međunarodno priznanje, koje se ogledalo u činjenici što su jugoslovenski prijedlozi rezolucija usvajani kao zvanični dokumenti tih skupova“.

Tito je 1937. godine, kada je postao organizacioni sekretar Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, nastojao da okupi što više sposobnih ljudi. Želio je da reorganizuje Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), da postane široko otvorena organizacija mladih. Od komunista iz Beograda traži da mu sa Beogradskog univerziteta pošalju „jednog ponajboljeg omladinca, nekompromitovanog i bistrog mladog čovjeka“. Ubrzo stiže Lola Ribar, već afirmisana ličnost omladinskog pokreta, iako je imao 21 godinu. Tito je u njemu dobio pouzdanog i iskusnog saradnika. Kao rukovodioca Centralne izvršne omladinske komisije pri Centralnom komitetu KPJ.

Na Petoj zemaljskoj konferenciji SKOJ-a 1939. godine u Kamniku, i naredne godine na Šestoj zemaljskoj konferenciji u Zagrebu, Lola je biran za političkog sekretara SKOJ-a. Na Petoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije, održanoj 1940. godine u Zagrebu, izabran je za člana Centralnog komiteta KPJ.

Januara 1940. godine interniran je u koncentracioni logor u Bileći. „Poslije fašističke okupacije Jugoslavije, Lola preuzima najodgovornije dužnosti u pripremama za ustanak. Sudjeluje na Majskom savjetovanju u Zagrebu, rukovodi sastankom Centralnog komiteta SKOJ-a krajem juna u Beogradu, a bio je i jedan od šestorice članova CK KPJ koji su, sa historijske sjednice 4. jula 1941. godine, narodima Jugoslavije uputili poziv na oružanu borbu. U julu i avgustu 1941. g. Lola neposredno rukovodi akcijama skojevaca u okupiranom Beogradu, a u septembru iste godine prelazi na slobodnu teritoriju, u Užice. . . . Titovoj zemisli o stvaranju široke platforme na kojoj bi se u narodnooslobodilačkom pokretu okupila sva rodoljubiva i antifašistički raspoložena omladina, Lola daje i organizacione oblike. Od prvih narodnooslobodilačkih saveza omladine, koji su u različitim krajevima dobijali različite nazive, stvara se krajem 1942, na kongresu u Bihaću, masovni jedinstveni Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije. Kroz taj Savez stotine hiljada mladića i djevojaka pristupilo je narodnooslobodilačkom pokretu, a Lolina zasluga u stvaranju tog Saveza je neprocjenjiva“ (Narodni heroji Jugoslavije).

Lolina životna priča tragično završava na Glamočkom polju. Međutim, on ostaje zavjet omladine, omladine koja se borila i koja je spremna da brani slobodu.

SPOMEN-MUZEJ „IVO LOLA RIBAR“

Na Suhopolju, četiri kilometra od Glamoča, na mjestu gdje je 27. novembra 1943. godine poginuo sekretar Centralnog komiteta SKOJ-a Ivo Lola Ribar, uređen je memorijski kompleks.

Tu, u širini Glamočkog polja, omladina je, na četiri hektara, zasadila Lolin borik. Usred borika su dva spomenika — jedan Loli, a drugi napravljen od ostataka aviona u kojem je poginuo (rad M. Ostoje). Okolo je niz manjih spomen-obilježja što su ih postavili mladi iz čitave Jugoslavije.

Usred borika je spomen-dom, sagrađen od borovog drveta (projekt N. Neškovića), privlačne arhitekture. U njemu su stalna muzejska postavka i biblioteka sa napisanom dokumentacijom o Ivi Loli Ribaru.

Muzejska izložba „*Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1945. godine*“, daje presjek borbe i stremljenja napredne jugoslovenske omladine. Podijeljena je tematski na tri perioda. Prvi obuhvata vrijeme između 1919 i 1937. godina kada je omladina sticala političko iskustvo za kasnije borbe. Slijedi period od 1937. do početka ustanka 1941. godine. Treći dio izložbe govori o narodnooslobodilačkom ratu, u kojem je omladina činila tri četvrtine boračkog sastava partizanskih jedinica.

Dio prostora u muzeju posvećen je porodici dr Ivana Ribara (Vukmanić kod Karlovca, 1881 — Zagreb, 1968.), prvog predsjednika AVNOJ-a. Njegova dva sina — Ivo Lola Ribar (Zagreb, 23. april 1916 — Glamočko polje, 27. novembar 1943) i Jurica Ribar (Đakovo, 26. mart 1918 — Kolašin, oktobar 1943) pali su kao borci, a suprugu Tonicu strijeljali su fašisti 7. jula 1944. godine u sremskom selu Kupinovu. Izloženo je više Lolinih ličnih predmeta i odlikovanja.

Muzejska postavka završava prikazom angažovanja omladine na obnovi i izgradnji zemlje poslije rata.

GLAMOČ

Grad sa oko 4.000 stanovnika, u Glamočkom polju (1.031 m/m), okružen planinama Hrblijina (1.413 m) i Staretna (1.892 m). Kraj naseljen već u doba Ilira. Sačuvani su i

rimski spomenici. Za srednjovjekovne bosanske države ovdje je tvrdi grad Biograd. Na starom groblju u selu Jakir (9 km) stoji jedinstven nišan — visok 4,20 m, težak sedam tona, a pod njegovu „kapu“ može da se skloni osam ljudi; podignut 1797. godine kao nadgrobni spomenik Omerage Bašića.

U Busiji je mlin, u kojem je avgusta i septembra 1942. godine boravio vrhovni komandant Josip Broz Tito. Uređen kako je izgledao tih ratnih dana.

INFORMACIJE

STALNE MANIFESTACIJE

Svake godine 24. aprila, na dan Lolinog rođenja, na svečanostima u Suhopolju okupljaju se učenici srednjih škola iz čitave zemlje koje nose njegovo ime i ime „Braća Ribar“. — Svakog 27. novembra, na dan Loline pogibije, dolaze mladi Jugoslavije da odaju poštu legendarnom sekretaru SKOJ-a. — Tradicionalne su i svečanosti za Dan mladosti, 25. maj, kada se održavaju kulturne manifestacije. — Kod Lolinog spomenika u Suhopolju mladi se svečano primaju u Savez komunista.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Split“* (50 1), C-kategorije
- *Motel „Hrast“* (40 1)

UDALJENOSTI

- Glamoč — Livno 36 km; Glamoč — Livno — Split — 136 km; Glamoč — Mrkonjić-Grad 81 km; Glamoč — Mrkonjić-Grad — Jajce 105 km.

GRMEČ

Memorijalna zona Korčanica,
Sanski Most (Lušci Palanka)
Muzej Podgrmeč u NOB u Jasenici,
Bosanska Krupa

Grmeč je velika krajiška epopeja narodnooslobodilačke borbe — dio blistavog kruga što ga čine prve ustaničke puške u Drvaru, nikad pokorena partizanska Kozara, Bihaćka republika sa Prvim zasjedanjem AVNOJ-a, Sanski Most sa teritorijom neprekidno slobodnom od jeseni 1943. godine do kraja rata, kao i sve ono što je činilo borbu za slobodom.

Desetina hiljada boraca sa grmečkog područja svrstala se u jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Među njima je 2.218 nosilaca Partizanske spomenice 1941. godine i 46 odlikovana Ordenom narodnog heroja. Za slobodu je palo 8.193 borca, a kao žrtve fašističkog terora 21.353 ljudi, žena i djece. Na hiljade ratnih siročadi i samohranih ostalo je poslije ofanziva i zločinačkih kaznenih ekspedicija, kao i 4.250 ratnih invalida.

Sama planina Grmeč proteže se 70 km sredinom Bosanske krajine, okružen i dijeljen opštinama Sanski Most, Bosanska Krupa, Bihać, Bosanski Petrovac, Ključ i Bosanski Novi. Najviši je Crni vrh (1.604 m), u jugoistočnom dijelu. Između tokova rijeka Une i Sane, na sjevernoj strani planine, je prostrani Podgrmeč sa Majdanskom planinom i Lušci-poljem; Sanička dolina je sa istočne strane, južno su Bravsko polje i Bjelajsko-petrovačko polje, a na zapadu kanjon Une i Bihaćko polje.

Ustaničke puške oglasile su se 27. jula 1941. godine u Drvaru — bio je to početak narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini. Njima se pridružio slobodarski Grmeč i Podgrmeč, nizom akcija izvedenih narednih dana. Stvorena je i prva slobodna teritorija, na koju neprijatelj nije smio zaći.

„Krajem 1941. i početkom 1942. godine sav Podgrmeč je bio slobodan. Svi putevi koji su povezivali okolne gradove, za neprijatelja su bili zatvoreni. Neprijateljstvo je bilo samo ono što je žicom opasano u uporištima: Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Prijedor, Sanski Most, a sve ostalo teritorija kojom se moglo ići uzduž i poprijeko, slobodno, pojedinačno i bez oružja“. (Dr Dušan Lukač: Partizanska Jasenica).

Tokom 1942. godine narodnooslobodilački pokret je snažniji a slobodna teritorija sve veća. Polovinom godine u Bosansku krajinu dolaze vrhovni komandant Josip Broz Tito i grupa proleterskih brigada. Uslijedile su nove partizanske akcije — pašće mnoga snažna neprijateljska uporišta, među njima i Bihać.

Podgrmeč je dobro organizovan, sav okrenut odbrani slobodne teritorije i stvaranju uslova za što normalniji život partizanske vojske i naroda, kao i velikog broja izbeglica koje su se ovako sklonile od zločina neprijatelja.

Grade se bolnice, veliki magacini hrane, rade mlinovi i pekare, električne centrale, podižu zgrade i uređuju skloništa.

U pet partizanskih bolnica — iznad Majkić-Japre, na Metli, u Korčanici, Lastve kod sela Jurjevci i Kozinu — sagrađena su 54 objekta sa 6.542 m² površine. Sve one, čitavi mali gradovi usred šume, čuvane su kao posebna dragocjenost.

Obrađivana je svaka stopa zemlje. U ljeto 1942. godine u Sanici je organizovana prva i najveća omladinska radna akcija u toku NOB — Sanička žetva. U Sanici, 14. avgusta 1942. godine je formirana Prva omladinska radna brigada sa oko 2.000 brigadira, većinom djevojaka.

U Suvajskom Međugorju (20 km od Bosanske Krupe) radila je Vojno-tehnička radionica Vrhovnog štaba sa više odjeljenja (za opravak oružja, pirotehničko, mašinsko, to-karsko, kovačko). Avgusta 1942. godine imala je oko sto stručnih radnika.

Teku mnoge političke akcije. Sve je više članova KPJ, sve više partijskih ćelija, skojevaca. Velik je doprinos žena, omladine i pionira. Podgrmeč posebno pamti 7. januar 1943. godine kada je u Jasenici vrhovni komandant Josip Broz Tito izvršio smotru Četvrte krajiške NOU divizije.

Zahuktali proces borbe za slobodu za kratko je zaustavila četvrta neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju, koja je počela 20. januara 1943. godine. Povlačeći se pred neprijateljem po zbjegovima u planini Grmeč našlo se

krajem januara više desetina hiljada ljudi. Mnoge izbjeglice iz Podgrmeča i Banije odlazile su cestama prema jugoistoku, prema Krnjevuši, Petrovcu, Driniću, Oštrelju i dalje. Njemački avioni pratili su kolone, bombardovali i zasipali mitraljeskom vatrom, ubijali nedužne i izmorene starce, žene i djecu...

Njemačke jedinice usmjerile su početkom februara glavne udarce direktno prema Grmeču i Bosanskom Petrovcu. Pred Grmečom je stajalo pet njemačkih i italijanske divizije, a u grmečkim šumama bile su Druga i Peta krajiška brigada sa masom izbjeglica. Šesta krajiška brigada je štitila sjevernu stranu planine. Bez odmora, hrane i vode, po snijegu i zimskoj hladnoći, partizani su se uz velike napore nekoliko dana borili protiv njemačke vojske po grmečkim šumama, a zatim su se u toku dvije noći (11-13. februar), prebacili zajedno sa masom izbjeglica iz Grmeča u Podgrmeč, za leđa neprijatelju. Još dvije manje ofanzive izvršili su Nijemci na Grmeč i njegovu bližu okolinu u aprilu 1943. godine. Od tada do kraja rata na Grmeč i njegove visove više nije kročila fašistička noga.

Prohujala je četvrta neprijateljska ofanziva. U Grmeču i 15 tadašnjih podgrmečkih opština ona je odnijela 3.370 nedužnih života djece, žena i muškaraca a plamen je progutao 1.142 kuće.

Ponovo su oslobođeni gradovi Ključ, Bosanski Petrovac, Drvar i Sanski Most.

Korčanica. — U rano proljeće 1942. godine odlučeno je da se kod izvora Korčanica podigne bolnica za potrebe Prvog bataljona „Petar Škondrić“ Prvog krajiškog odreda. Za nešto više od dva mjeseca (april-maj), u grmečkoj uvali, između gustih jela, sagrađeno je 19 zgrada (2.732 m²). Oko centralne bolničke zgrade (36 × 8 m) nalazile su se radionice, magacini, pekara i električna centrala za koju je iz Lušci Palanke dopremljena lokomobila.

Uoči četvrte neprijateljske ofanzive ranjenici iz Korčаницe, Stare i Nove Centralne bolnice, su evakuisani. Činili su legendarnu ranjeničku kolonu koja se zaputila prema Neretvi.

Korčanica je bombardovana početkom februara kada su srušene dvije zgrade, a potpuno spaljena 26. aprila 1943. godine. Neprijatelj je na nju naišao slučajno tek u drugom naletu i spalio sve zgrade. Smatra da je tu bio visoki partizanski štab. Bjesomučno traga za arhivom i opremom; raskopao je sve okolne grobove, porazbijao mrtvačke san-

duke a leševe ostavio na površini. Našao je i odnio oko 200 šivaćih mašina bolničke krojačke radionice.

Jasenica. — Mnogo je događaja vezanih za ovo neveliko selo. Ovdje su, na smotri u školskom dvorištu, 1. marta 1942. godine, proleterske čete Prvog i Petog krajiškog NOP odreda, pod komandom Zdravka Čelara, primile crvene proleterske zastave i krenule u centralnu Bosnu. Jula i avgusta radio je jedan od najmasovnijih vojno-političkih kurseva u toku NOB — sa preko 200 omladinaca i blizu sto djevojaka, a u susjednom Benakovcu sa još 200 polaznika. Njih 500 svečano su položili zakletvu, pred oko 30.000 ljudi Podgrmeča, na narodnom zboru u šumi kod izvora Elezovac.

Tokom 1942. godine stalno se nalazi po 5.000 izbjeglica i ranjenika, uz partizanske jedinice i razne organe NOP. U zgradi osnovne škole bio je dom djece sa Kozare koju su kordunaški partizani oslobodili 26. avgusta 1942. godine iz ustaškog logora u Jastrebarskom.

Partizanska Jasenica posebno i sa ponosom pamti smotru Četvrte krajiške NOU divizije, 7. januara 1943. godine. Toga dana, od ranog zimskog jutra, ovamo su krenule duge povorke vojske i naroda sa zastavama i poklonima. Pred školom bilo je postrojeno 4.700 boraca po brigadama, bataljonima i četama. Uz njih omladinske čete i odred pionira. Podgrmečke djevojke okitile su partizanske topove vezenim peškirimama i darovima pa su im samo izvirivale cijevi... Iz Bihaća, oko 9 sati stigao je vrhovni komandant Josip Broz Tito. Pozdravili su ga rukovodioci NOP Bosanske krajine, među njima Kosta Nađ i Đuro Pucar-Stari, a raport predao komandant divizije Josip Mažar Šoša. Tito je izvršio smotru postrojenih jedinica, i održao govor. Toga dana još jednom se obratio skupljenom narodu.

U smiraj zimskog dana — duboko uzrezanog u pamćenje svakog ko je tu bio — Vrhovni komandant je ispraćen u Bihać, a jedinice Četvrte divizije krenule su prema svojim položajima.

SIMBOLI GRMEČA

Odlučeno je, 1972. godine, da budu obilježena dva mjesta — Korčanica, gdje se nalazila bolnica i Jasenica, u kojoj je drug Tito izvršio smotru Četvrte krajiške NOU divizije.

Spomenik u Korčanici i muzej u Jasenici svečano su

otvoreni 27. jula 1979. godine, prilikom proslave Dana ustanka Bosne i Hercegovine.

KORČANICA. — Korčanica je na sjevernim padinama Grmeča, 9 km od Lušci Palanke. Ovdje je u proljeće 1942. godine počela izgradnja treće i najveće partizanske bolnice. Najuzi dio memorijalnog kompleksa prostire se na oko 12 hektara.

Centralnom spomeniku prilazi se širokom betonskom stazom, prosječenom kroz gustu borovu šumu. Spomenik je stilizovani pupoljak cvijeta što se otvara, visok 15 a prečnika deset metara. Jednim dijelom izniče iz zemlje a drugim iz vode. Unutrašnji prostor simbolizira otvorena njedra Grmeča.

Kako od bolnice nije sačuvano ništa, svi njeni objekti simbolično su označeni kamenim biljezima sa natpisima. Impresivne su dvije grobnice, dva zašječena kamena bora — u prvoj je sahranjeno 130 boraca i uklesan stih „Ej djeco moja, ej smioni ždrali“, u drugoj 186 boraca i poruka „Plać je za klonule, za nejake“.

Krug se zatvara kod centralnog spomenika, na čijem donjem dijelu je ispisano: „Na ovom mjestu od januara 1942. godine do februara 1943. godine bila je smještena glavna partizanska bolnica za Bosansku krajinu. U ovoj bolnici liječeno je više hiljada boraca partizanskih udarnih i proleterskih jedinica NOV i POJ iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore“. U staklenom paviljonu je velika maketa sa svim ratnim objektima na ovoj lokaciji.

Spomenik je rad vajara Ljubomira Denkovića, realizovan u saradnji sa inž. Milovanom Matovićem i inž. Savom Subotinom.

JASENICA. — U Jasenici, na 250 hektara, uređen je memorijalni kompleks koji čine Muzej Podgrmeč u NOB, spomen-fontana, spomen-biste osam narodnih heroja, Partizansko groblje, spomen-crkva i spomen-šuma. Tu je prostor za prihvata posjetilaca i hotel.

Ispred nekadašnje škole u Jasenici (sada muzej), 7. januara 1943. godine, vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito izvršio je smotru Četvrte krajiške NOU divizije. Muzej. — U adaptiranoj školskoj zgradi; podignut 1910. godine. Postavka obuhvata period 1937—1945. godine, a bavi se događajima u Podgrmeču. Izloženo je 520 eksponata, a još toliko pohranjeno u muzejskoj dokumentaciji.

U uvodnom dijelu, u prizemlju, prikazan je radnički pokret i djelovanje KPJ 1937—1941. godine u Podgrmeču. Slijedi početak rata i okupacija 1941. godine, teror ustaša.

Iz doba kada je narod Podgrmeča masovno podigao ustanak (28. i 29. jula 1941. g.) izložene su puške, bombe, vile i rogljice. Predstavljena je slobodna teritorija krajem 1941. i početkom 1942. godine sa svim oblicima organizovanog života. Zatim se govori o dolasku Vrhovnog štaba i druga Tita u Bosansku krajinu, stvaranju podgrmečkih brigada, razvoju narodne vlasti, Bihaćkoj republici i njenom centralnom događaju Prvom zasjedanju AVNOJ-a, smotri Četvrte krajiške NOU divizije.

Šematski je prikazana četvrta neprijateljska ofanziva na Podgrmeč (20. januar — 15. februar 1943. g.). Tada je neprijatelj ovdje ubio 3.370 a u internaciju odveo 1.229 ljudi. Slijede dokumenti o ponovnom snaženju NOP, obnavljanju narodnooslobodilačkih odbora, formiranju partizanskih jedinica i događajima do konačnog oslobođenja. Postavka se završava kraćim pregledom početka obnove ovog kraja u slobodi.

Na spratu je spomen-sala Četvrte krajiške NOU divizije u kojoj je predstavljen njen ratni put, izloženo više predmeta, ispisana imena boraca proglašeni za narodne heroje, a na zidu je velika fresko-slika. Tu je i reljef (3,5 × 2,5 m), sa elektronskim uređajima, sa prikazom slobodne teritorije Podgrmeča od novembra 1942. do 20. januara 1943. godine.

- *Spomen-fontana.* — Spomen-fontana u obliku raspolovljene jabuke kazuje o spremnosti naroda Podgrmeča da sve podijeli sa svojom partizanskom vojskom. Iz mlaznica fontane — koja je rad vajara Marijana Kockovića — teče pitka voda.
- *Spomen-biste.* — Uz fontanu su i biste osam narodnih heroja Podgrmeča — Dušana M. Gavrana (1922—1942), Dušana P. Košutića (1910—1945), Cvije T. Kukolja (1917—1944), Milana P. Ličine (1917—1942), Veljka M. Miljevića (1916—1943), Davida T. Pajića (1911—1941), Petra S. Škundrića (1913—1941) i Mirka J. Vejinovića (1920—1944). Ispred bista je postolje za polaganje vijenaca i cvijeća.
- *Partizansko groblje,* gdje je sahranjeno 77 boraca i nekoliko stotina žrtava fašističkog terora.
- *Spomen-crkva.* — Na pravoslavnoj crkvi, u kojoj je 15. novembra 1942. godine održana skupština pravoslavnih sveštenika — učesnika NOR, postavljena je novembra 1957. godine spomen-ploča.
- *Spomen-šuma.* — Nekoliko hiljada mladih Bosanske

krajine zasadili su u Jasenici crnogoričnu šumu na 50 hektara.

SANSKI MOST

Kroz Sanski Most (162 m/m) protiče rijeka Sana, u koju se ovdje ulivaju Zdena i Bliha. Grad ima 13.774, a opština 62.108 stanovnika. Tradicionalno je sav u cvijeću.

Poznat po „Majskom drugovanju na Sani“, manifestaciji u maju koja okuplja umetnike — naivce, slikare i skulptore iz čitave Jugoslavije. Tako je nastala Galerija naivne umjetnosti Bosne i Hercegovine, sa značajnim fondom djela.

Pored puta za Lušci Palanku je vodopad rječice Blihe, visok preko 50 m. Nedaleko su Hrustovačka i Dabarska pećina.

Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a. — Počelo je 30. juna 1944. godine, u 21 sat, u Domu kulture u Sanskom Mostu. Prema zapisniku Verifikacionog odbora prisutno je bilo 107 vijećnika, 41 je poslao punomoćje, a 25 nije stiglo. Tu su i vojne misije pri Vrhovnom štabu — SSSR, Velike Britanije i SAD. Referate su podnijeli Đuro Pucar — „Značaj odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a za dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine“; Hasan Brkić — „Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije“; Dušan Ivezić o privrednim zadacima narodne vlasti, dr Vaso Butozan o zdravstvenim problemima, prof. Ante Babić o radu na prosvjetnom polju.

Na dvodnevnom zasjedanju donesene su Odluka o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine, kao i druga važna akta.

Na kraju zasjedanja izabrano je Predsjedništvo ZAVNOBiH-a — predsjednik dr Vojislav Kecmanović, potpredsjednici Avdo Humo, Jakov Grgurić i Đuro Pucar Stari, sekretar Hasan Brkić,

Osnivačka konferencija NOF. — Po završetku Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, 3. jula, održana je u Zdeni kod Sanskog Mosta, Prva zemaljska konferencija Narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine.

Sa ovog područja u jedinicama NOVJ bilo je 6.949 boraca, od kojih je palo 1.414. Partizansku spomenicu 1941. ima 471 borac, pet je proglašeno za narodne heroje. Kao žrtve fašističkog terora život je izgubilo 3.605 stanovnika (2.409 muškaraca i 1.196 žena).

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

- *Dom ZAVNOBiH-a*, Sanski Most, zgrada u kojoj je održano Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, 30. juna i 1. jula 1944. g.
- *Spomen-obilježje kod vrela Zdene* (3 km), gdje je održana Prva konferencija Narodnooslobodilačkog fronta BiH, 3. jula 1944. g.
- *Spomenik žrtvama fašističkog terora na Šušnjaru*, na mjestu masovnih strijeljanja rodoljuba za prošlog rata.
- *Spomen-kuća Sime Miljuša* (1894—1938) u Lušci Palanci. Rodna kuća Sime Miljuša, organizacionog sekretara KPJ, koji je likvidiran u SSSR za vrijeme Staljinovih čistki, uređena je kao muzej.
- *Zgrada u Lušci Palanci* u kojoj je boravio Operativni štab za Bosansku krajinu.
- *Dom „Đuro Đaković“* u Lušci Palanci, podignut u znak sjećanja na 537 palih partizanskih boraca sa područja Lušci Palanke.
- *Spomen-obilježja* na mjestima gdje su bile Stara i Nova Centralna partizanska bolnica iznad Majkić Japre.
- *Spomen-obilježje na Milinom Birtu* (5 km od Sanskog Mosta) gdje je sahranjeno 840 boraca i žrtava fašističkog terora.
- *Kozin* (34 km od Sanskog Mosta). U Partizanskom groblju sahranjeno je 114 boraca umrlih u bolnici Petog korpusa, koja je tu radila od 1943. do 1945. g.

INFORMACIJE

MEMORIJALNA ZONA KORČANICA

- *Memorijalna zona Korčanica*, na Korčanici, od Sanskog Mosta udaljena 37 km, od Lušci Palanke 9 km, od Jasenice 26 km. — Telefon (079) 84-138.

STALNE MANIFESTACIJE

- *Majsko drugovanje na Sani*, skup likovnih umjetnika-naivaca iz čitave zemlje; polovinom maja.
- *Grmečke julske vatre*, manifestacije na Korčanici povodom Dana borca; izložba, partizanski marš, partizansko veče, smotra amaterskog kulturno-umjetničkog stvaralaštva, narodni zbor.
- *Grmečka korida* na Međeđem brdu (30 km od Sanskog Mosta) — tradicionalna bodljavina bikova, smotra folklora i narodnih rukotvorina; prva nedjelja avgusta.

GALERIJA

- *Prva galerija naivnih umjetnika BiH* ima preko 250 radova stvaralaca-naivaca, učesnika Majskog drugovanja na Sani.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Korčanica“* (70 1) na Korčanici, B-kategorije; kafana, restoran; tel. (079) 86-031.
- *Hotel „Sanus“* (72 1) u Sanskom Mostu; B-kategorije; tel. 86-138.
- *Motel u Lušci Palanci* (12 1), tel. 88-127.

BOSANSKA KRUPA

Bosanska Krupa (176 m/m), grad u srednjem Pounju sa 12.066 stanovnika (opština ima 55.229 stanovnika). Na magistralnom željezničkom pravcu što spaja prugu Beograd-Zagreb sa obalom Jadrana je Stari krupski grad iz 13. vijeka, najznačajniji je kulturno-istorijski spomenik.

Sa područja opštine u jedinicama NOVJ bilo je 5.429 boraca, od kojih 445 nosilaca Partizanske spomenice 1941. Palo je 1.569 boraca, i 5.256 žrtava fašističkog terora.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

- *Bosanska Krupa* — Partizansko spomen-groblje, na brdu Grad; spomen-biste narodnom heroju Dušanu Košutiću i borcu-proleteru Salku Terziću; spomen-ploča na mjestu gdje je obješena narodni heroj Lepa Radić; spomen-ploča žrtvama fašističkog terora.
- *Crno jezero* (4 km) — Spomen-obilježje na mjestu gdje su ustaše jula 1941. g. ubile i u vodu bacile 2.000 ljudi.
- *Hašani* (30 km) — Zgrada Osnovne spomen-škole u kojoj je 17. maja 1943. g. održana Okružna partijska konferencija za Podgrmeč; 24. avgusta 1943. g. osnovan Okružni NOO za Podgrmeč; 5. septembra 1943. g. Prva oblasna konferencija AFŽ; 19. i 20. septembra 1943. g. Prva oblasna konferencija USAOJ-a, na kojoj je izabran Oblasni dobor USAOJ-a za Bosansku krajinu.
- *Srednji Dubrovnik* — Spomen-obilježje na školi u kojoj je novembra 1941. g. održan prvi omladinski vojno-politički kurs u Podgrmeču; od aprila 1942. g. bolnica Drugog bataljona Prvog krajiškog NOP odreda, kasniji Invalidski dom.

INFORMACIJE

MUZEJ PODGRMEČ U NOB

- *Muzej Podgrmeč u NOB*, Jasenici; od Bosanske Krupe 18 km, od Korčanice 26 km. — Telefon (077) 420-012.

TURISTIČKE INFORMACIJE

- *Turističko društvo Krušnica*, tel. (077), 472-514.

STALNE MANIFESTACIJE

- *Likovna kolonija Krušnica*, sa ljetnom školom slikarstva; avgust.
- *Unski lađari*, brzinsko takmičenje čamaca; juni.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Stari grad“* (110 1), B-kategorije; restoran, kafana, aperitiv-bar. — Tel. 472-344.
- *Motel „Jasenica“* (22 1), B-kategorije, u Jasenici (18 km); kafana, restoran. — Tel. 420-017.

UDALJENOSTI

- Sanski Most — Lušci Palanka — Korčanica 37 km; Bosanska Krupa — Jasenica 18 km; Korčanica — Lušci Palanka — Jasenica 39 km; Bosanska Krupa — Lušci Palanka — Sanski Most 61 km; Bosanska Krupa — Prijedor 64 km; Sanski Most — Prijedor 31 km; Bosanska Krupa — Banjaluka 120 km; Sanski Most — Banjaluka 87 km; Bosanska Krupa — Bihać 35 km; Sanski Most — Ključ (put Bihać-Jajce) 34 km.

JABLANICA

Bitka na Neretvi

Bitka na Neretvi bila je bitka za ranjenike, najhumanija bitka u istoriji ratova. — TITO.

Teško je naći poređenja Neretvi — hercegovačkoj rijeci ljepotici. Poređenja za bitku na Neretvi ne treba ni tražiti. Titove riječi njena su najbolja i najpreciznija ocjena — najhumanija bitka u istoriji ratova.

Bitka na Neretvi nije samo završnica četvrte neprijateljske ofanzive. To je bitka za ranjenike, duboko urezana u svijest svakog borca. Bitka za druga, ranjenog u nekom od prethodnih okršaja. Svi oni nošeni su ne samo na rukama, nego i u svim njedrima i srcima. Vrhovni komandant Josip Broz Tito je odlučan: „Ni stope nazad, jer se pozadi nalaze hiljade ranjenika za čije živote snosimo mi odgovornost“.

S tom mišlju tuklo se sa neprijateljem od Korduna, Bosanske krajine, na Grmeču, kod Gornjeg Vakufa, za Prozor, na Makljenu gdje su djevojke snijegom hladile usijane topovske cijevi, i na svakom koraku.

Kada je počela ofanziva sa Glavnom operativnom grupom NOVJ i bolnicama, krenuo je narod — zbjegovi u kojima je bilo oko 80.000 ljudi, žena i djece. Pošli su za svojom vojskom.

ČETVRTA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

Glavna operativna grupa NOV, pod neposrednom komandom druga Tita i Vrhovnog štaba, postigla je, do kraja 1942. godine, izuzetno značajne vojne uspjehe u zapadnoj Bosni. Početkom novembra oslobođen je i Bihać koji postaje

centar jedinstvene slobodne teritorije na oko 50.000 km². To je, praktično, dobro organizovana država, prozvana Bihaćka republika.

Hitler lično vodi sastanak u Rastenburgu, 18. i 19. decembra 1942. godine. Tu su ministri inostranih poslova i načelnici generalštabova Njemačke i Italije. Tema je „Titova država“. Hitler je odlučan: „Zavjerenici moraju biti uništeni! Moraju se upotrijebiti i najsurovije metode!“. Postignut je sporazum za vođenje zajedničkih zimskih operacija protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Očito da „Titova država“ za okupatore nije bila „običan slučaj“, tim prije jer se sa četvrtom neprijateljskom ofanzivom odvija i završni dio njemačke bitke za Staljingrad.

Odluke se razrađuju već 3. januara 1943. godine u Rimu. Na sastanku su Musolini, načelnik njegovog generalštaba maršal Kavelerio, njemački komandant Jugoistoka general Ler, komandant Druge italijanske armije u Jugoslaviji general Roata, te visoki njemački i italijanski oficiri. Utvrđeno je kako će se djelovati u predstojećoj ofanzivi, koja će imati tri faze — Vajs 1, Vajs 2 i Vajs 3. Hitler odobrava ovaj plan i naređuje da ga dva puta dnevno obavještavaju o svemu. Bilo je dogovoreno da ofanziva počne 15. januara, ali je pomjerena za 20. januar. Trajala je mjesec dana — do 20. februara. Na udaru su bili Kordun, Banija, Lika i Bosanska krajina.

Vajs 1. — Po zamisli operacije Vajs 1 — u kojoj je angažovano 94.000 neprijateljskih vojnika — trebalo je da se okruži slobodna teritorija i razdvoji pravcem Karlovac—Slunj—Bihać—Bosanski Petrovac. Zatim bi slijedilo „pročešljavanje“ terena. Praktično, to razdvajanje neprijatelj nije ostvario; samo je potiskivao, i to dosta sporo, partizanske jedinice, što je omogućilo evakuaciju ranjenika, naroda, ustanova i svega ostalog.

Ofanziva neprijatelja na slobodnoj partizanskoj teritoriji spremno je dočekana. Vrhovni štab je još sredinom novembra 1942. godine imao utvrđenu koncepciju odbrane. U januaru 1943. godine pristižu vijesti o pripremama neprijatelja, njegovoj koncentraciji oko Karlovca i Knina, i o okupljanju četnika u Hercegovini. Bili su to znaci da se sprema ofanziva. U Vrhovnom štabu i ranije se razmišljalo da se težište operacija pomjeri istočno, kako bi se stvorila nova slobodna teritorija i formirale nove partizanske jedinice. Suština plana bila je da Prvi bosanski i Prvi hrvatski k
pus brane slobodnu teritoriju, zadržavaju i usporavaju

neprijatelja. To bi omogućilo Glavnoj operativnoj grupi da pređe u protivofanzivu prema Hercegovini, Crnoj Gori i najzad ka Srbiji.

Naređenje za protivofanzivu Vrhovni komandant izdaje 27. januara. U prvoj etapi Glavna operativna grupa, koju čine Prva, Druga, Treća, Sedma i Deveta divizija, imala je zadatak da prodre do Neretve, u drugoj do Drine, a u trećoj do Lima. Takvo strategijsko postavljanje značilo je razbijanje operacije Vajs 1. To je potvrdio i tok događaja. Nakon prvih pet dana ofanzive dvije njemačke divizije bile su udaljene jedna od druge 150 kilometara; italijanska divizija Sasari napredovala je za sedam dana samo dva kilometra a divizija Re nije se ni pomjerila. Poslije 18 dana udaljenost između 7. SS i 717. divizije iznosila je 70 kilometara. Tako je osujećena osnovna okupatorova zamisao da se munjevitim prodorom slobodna teritorija presiječe na dva dijela a zatim očisti.

Glavna operativna grupa NOV, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, imala je ukupno 14.500 boraca.

Prema operativnom planu, koji je Tito 8. februara obrazložio u Duvnu, na savjetovanju sa komandantima i komesarima Prve, Druge i Treće divizije Glavne operativne grupe, pravac nastupanja je bio Hercegovina. Svaka jedinica dobila je precizna naređenja. Prva divizija zauzeće neprijateljska uporišta između Ivan-Sedla i Konjica, kako bi zatvorili pravac od Sarajeva; Druga divizija osigurava južni pravac od Mostara, likvidirajući neprijatelja od Mostara prema Jablanici. Treća divizija zauzeće Prozor, Ramu, Ostrožac i Konjic i obezbijediti prelaz preko Neretve; Sedma divizija štiti prodor iz pravca Bihać—Bosanski Petrovac—Drvar—Livno—Prozor; Deveta divizija štiti desni bok glavnih snaga na Neretvi, dejstvujući iz pravca Imotskog prema Vrlici i Ljubuškom. Ovako postavljen strateški plan stvorio je unutrašnji prostor, u kojem će se, prema Hercegovini, kretati oko 3.500 ranjenika i zbjegovi.

Odmah se stupilo u dejstvo. Već 9. februara, Druga proleterska i Deveta dalmatinska divizija zauzimaju Posušje, a dan kasnije Imotski. Na Neretvu Druga proleterska izbija 15. februara, a u dva naredna dana razbija italijanske posade u Drežnici i Grabovici. Na putu Mostar—Jablanica uništen je motorizovani bataljon iz sastava divizije Murđa, koji je poslan iz Mostara da pomogne posadi u Drežnici.

U ovom dijelu partizanske protivofanzive značajna je bitka za Prozor, koju vode Treća udarna divizija i dva bataljona Treće krajiške brigade. Italijani su u gradu imali

jak garnizon — bataljon vojnika, bateriju haubica, vod topova, četvu teških minobacača i tenkovsku četvu. Prvi napad, noću između 15. i 16. februara, Italijani su odbili. Ujutro je Tito naredio borcima: „Prozor noćas mora pasti!“, i obišao njihove položaje. Sljedeće noći partizani su zauzeli Prozor.

Između Konjica i Tarčina, obezbjeđujući pravac od Sarajeva, Prva proleterska je 17/18. februara likvidirala nekoliko manjih neprijateljskih uporišta i 19/20. februara napala Konjic, ali nije uspjela da ga zauzme zbog iznenadnog prodora 2.000 četnika iz pravca Boračkog jezera. Noću 19/20. februara Četvrta crnogorska počela je napad na dobro utvrđeni italijanski garnizon u Jablanici. Spoljna odbrana je brzo razbijena, a udari artiljerije prisilili su, 22. februara, Italijane na predaju. Zarobljeno je 800 vojnika.

Uspjeh protivofanzive bio je potpun. Neprijatelj, osim Konjica, nije imao više nijedno uporište. Italijanska divizija Murđe, ustaše i domobrani, doživjeli su potpun poraz.

Postojali su svi uslovi da se nastavi sa prodorom u Hercegovinu. Međutim, oko 3.500 ranjenika i bolesnika još nije bilo stiglo; 19. februara krenuli su prema Prozorskoj kotlini.

Vajs 2. — Nijemci i Italijani na sastanku u Beogradu, 8. februara, prihvataju plan operacije Vajs 2. Odustaju od operacije Vajs 3, u kojoj su inače namjeravali da razoružaju četnike.

Nijemci ponovo angažuju četiri divizije koje će sa pravca Bosanski Petrovac—Ključ—Mrkonjić Grad—Jajce dejstvovati prema Livnu, jer se očekivalo da će partizani braniti upravo ovo područje. Cilj je — nametnuti frontalnu borbu. Italijanska divizija Bergamo, sa dva bataljona ustaša, djeluje na pravcima Sinj—Livno i Drniš—Vrlika i obezbjeđuje njemački bok. Četnici se angažuju oko Knina.

Operacija Vajs 2 trebalo je da traje od 25. februara do 20. marta 1943. godine. Počela je nešto ranije. Između Nijemaca i Italijana dolazi do neslaganja oko komandovanja. Italijani zahtijevaju od Nijemaca da udar bude ka Neretvi, a ne prema Livnu kako je dogovoreno. Ler to prihvata i odvaja 718. diviziju Vermahta, koja se dijeli na dvije borbene grupe Fogl i Anaker, ojačane ustaškim i domobranskim jedinicama. Grupa Fogl ima zadatak da djeluje na potezu Bugojno—Gornji Vakuf—Prozor—Jablanica, a grupa Anaker od Tarčina, preko Ivan-Sedla prema Konjicu.

Snage Glavne operativne grupe pokušavaju da zaprije-

če prodor neprijatelja iz Mostara, Sarajeva i Bugojna, prema Konjicu, Jablanici i Prozoru. Treća divizija određena je za napad na Konjic pošto bi njegovo osvajanje znatno olakšalo proboj jedinica i ranjenika prema istočnoj Hercegovini.

Grupa Fogl prelazi u napad 21. februara, a već sutradan, zauzima Gornji Vakuf. Njoj se suprotstavlja Treća krajiška i Osma banijska brigada. Grupa Anaker uspjela je da ovlada Ivan-Sedlom. Prvoj proleterskoj nije pošlo za rukom da je potisne sa tog ključnog položaja. Treća divizija, od 22. do 26. februara, u nekoliko navrata napada Konjic, ali bez uspjeha. Druga divizija, od 21. do 26. februara, vodi više borbi sa italijansko-četničkim snagama i zadržava ih kod Drežnice.

Glavna operativna grupa našla se u okruženju, na uskom nevelikom prostoru, slabo prohodnom i nepogodnom za manevrisanje.

U Gračanici, 28. februara, sastaju se Politbiro CK KPJ i Vrhovni štab NOV i POJ. Odlučeno je da se izvrši pregrupisanje snaga, a potom i protivudar kod Gornjeg Vakufa i razbije opasna neprijateljska grupacija koja je bila stalna prijetnja za bezbjednost ranjenika. Za izvršenje toga zadatka određeno je devet brigada Prve, Druge, Treće i Sedme divizije. Treća divizija (Peta crnogorska i Deseta hercegovačka) i Druga dalmatinska brigada zadržane su u dolini Neretve da spriječe spajanje snaga koje su iz Mostara i Konjica vršile pritisak prema Jablanici. Naređeno je da se poruše svi mostovi na Neretvi između Ostrošca i Karaule; neprijatelj je stvarno pomislio da će doći do proboja prema sjeveru.

Kod Gornjeg Vakufa, 1. marta, neprijatelj i dalje napada. Vilića guvno je poprište teških borbi. Za osam sati, 2. marta, proleter i su izvršili 11 juriša, odbili isto toliko njemačkih protivjuriša, i izašli kao pobjednici . . .

Prelaz preko Neretve. — Zauzimanje Gornjeg Vakufa (5. mart) značilo je slabljenje neprijateljskog pritiska na Glavnu operativnu grupu. U tom trenutku i ranjenici su bili nešto bezbjedniji. Međutim, postojala je opasnost da se obruč opet zatvori. Druga dalmatinska, uz pomoć zarobljenih italijanskih tenkova, 5. marta ponovo zauzima grad.

Mostovi na Neretvi su porušeni. Neprijatelj očekuje da će partizani pokušati da izvrše prodor prema sjeveru, jugu ili jugoistoku. Zato na lijevoj obali ostaju samo četnici.

Tito je imao drugi plan — ranjenike iz doline Rame i

Neretve prebaciti na lijevu obalu, u pravcu Prenja i dalje. Forsiranje Neretve određeno je za 6. mart uveče. Ispred Druge čete Trećeg bataljona Druge dalmatinske brigade prva kreće „Grom desetina“ Steve Opačića. Borci, po mraku, najčešće pužući, kreću se preko skeleta srušenog jablaničkog mosta. Na lijevoj obali, pored samog mosta, likvidiraju utvrđeni četnički bunker. Tokom noći prelazi i Treći bataljon Druge dalmatinske brigade i poslije uspješnih borbi sa znatnim četničkim snagama uspostavljen je prvi mostobran. Do zore Neretvu preko srušenog mosta prelaze borci tri bataljona Druge dalmatinske i tri bataljona Druge proletherske. Sukobljavaju se sa jakim četničkim grupacijama na lijevoj obali koje su raspoređene u dvije dobro utvrđene borbene linije. Poslije oštih sukoba četnici su razbijeni i potisnuti, a u dubini od oko osam kilometara partizanske jedinice uspostavljaju ubrzo, istog dana, snažan mostobran. Još dok se vode borbe 7. marta u 8 sati, 35 boraca Inžinjerijske čete Vrhovnog štaba počinju da na metalnom skeletu postavljaju improvizovani drveni most — dug 56 a širok 2,5 metara. Taj posao, pod stalnom neprijateljskom vatrom iz vazduha, uz zaista nadljudske napore, po hladnoći i u vodi, završen je rekordno — za 19 sati, do 3 sata ujutru 8. marta. Napravljene su i pristupi mostu.

Čitava Druga proletherska divizija prešla je na drugu obalu do 8. marta i učvrstila odbranu, a 8. marta i Sedma banijska divizija. Tada, uzanom vrletnom stazom, iznad nabujale rijeke krenuli su ranjenici i bolesnici — njih oko 4.000, pa narod. Borci će poslije njih, a i Vrhovni štab.

Preko mosta se neprekidno prelazi, ali dosta sporo, jer ga zasipaju bombama i mitraljiraju neprijateljski avioni. Nedovoljno je i ljudi za nošenje ranjenika i tifusara. Ovo postaje zadatak boraca Osme brigade Sedme banijske divizije, a zatim i kompletne Devete dalmatinske divizije. Vodi se bitka za svakog.

I posljednji ranjenik prešao je Neretvu u Jablanici do 14. marta. Zatim kreću (14/15. mart) borci Devete dalmatinske i Sedme banijske divizije, i Sedme krajiške brigade. Posljednja je zaštitnica — Treća krajiška i Treća sandžačka brigada. Prije prelaska partizani su uništili svo teško naoružanje. U Neretvu su bačeni topovi, tenkovi i kamioni, kako ne bi pali u ruke neprijatelju. Tek dva dana kasnije, 17. marta, Nijemci ulaze u Jablanicu.

U borbama koje slijede, prvo kod Neretve a potom kod Glavatičeva, Nevesinja i Kalinovika partizani se odlučno razračunavaju sa četnicima. Njihov pokret je doživio potpu-

ni slom, i vojnički i moralno-politički, od koga se nikada nije oporavio. Pobjede nad četnicima krajem marta 1943. godine označavaju završetak četničke neprijateljske ofanzive.

SIMBOLI NERETVE

Spomen-muzej. — U neposrednoj blizini ostataka nekadašnjeg željezničkog mosta u Jablanici nalazi se Spomen-muzej, koji je 12. novembra 1978. godine svečano otvorio drug Tito. U njemu je tematska izložba „Bitka na Neretvi“ sa 182 fotografije, 90 kopija dokumenata, sa kartama i drugim vrijednim predmetima, kao i kopije ratnih zastava.

Prvi dio izložbe daje pregled vojnih i političkih prilika krajem 1942. i početkom 1943. godine u Evropi i u Jugoslaviji. Drugi — prikazuje pripreme njemačkih i italijanskih okupatora i kvislinga za ofanzivu na „Titovu državu“ i planove Vrhovnog štaba NOV i POJ za suzbijanje neprijatelja. Treći obilježava operaciju Vajs 1, odnosno neprijateljski napad na Bosansku krajinu, Baniju, Kordun, Liku i zapadnu Bosnu (20. januar—20. februar 1943. g.). Četvrti je posvećen partizanskim bolnicama na slobodnoj teritoriji Bosanske krajine, Banije, Korduna i Like, i njihovom kretanju u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Posljednji, o razdoblju 9. februar—23. mart 1943. godine — bici za ranjenike.

Muzejska zgrada ima malu i veliku (500 mjesta) dvoranu, te biblioteku.

Spomen-park u Jablanici. — Muzej okružuje spomen-park. Sa ovog mjesta ranjenici su prebacivani na lijevu obalu Neretve. U sklopu parka su:

- *Most na Neretvi*, jedinstven autentičan spomenik. Preko njega su prenošeni ranjenici i prošle partizanske jedinice.
- *Manifestacioni prostor* sa pozornicom, kao i prostor za veće muzejske eksponate.
- *Bunker* na lijevoj obali, koji su noću 6/7. marta 1943. godine osvojili u naletu borci Druge dalmatinske brigade, potukavši četnike. Tu je i kućica čuvara pruge pred tunelom.

Autori kompleksa Spomen-parka sa muzejom jesu arhitekti Branko Tadić, Zdravko Dunderović i Mustafa Ramić, iz Sarajeva.

Spomenik na Makljenu. — Na vrhu Makljena (1.123 m/m), iznad puta Jablanica—Prozor—Bugojno, podignut je monumentalni spomenik bici na Neretvi. Spomenik je, 12. novembra 1978. godine svečano otkrio drug Tito. Gromada, ukopana u široki plato, podsjeća na cvijet koji širi latice. Nalazi se na mjestu jedne od najžešćih bitaka, koja je vođena da bi se zaštitili ranjenici. Visok 14 a širok 12 metara, težak 700 tona; autor prof. dr Boško Kućanski.

JABLANICA

Jablanica (202 m/m) se nalazi u najljepšem dijelu kanjona rijeke Neretve. Ima oko 3.000 stanovnika. Okružena je masivima Vranice (2.112 m), Čvrsnice (2.228 m) i Prenja (2.155 m). Od 70 metara visoke brane hidroelektrane, uzvodno, počinje 31 km dugo Jablaničko jezero. Tu je i ušće rijeke Rame.

U okolini se od 1922. godine vadi čuveni jablanički granit, kamen od koga su napravljeni mnogi spomenici (Neznanom junaku na Avali, kod Beograda; Njegošev mauzolej na Lovćenu).

INFORMACIJE

- *Spomen-muzej Bitka na Neretvi, Jablanica.* — Telefoni (088) 752-611, 752-705.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Jablanica“* (88 1), B-kategorije; restoran, kafana, salon, automatska kuglana, disko-klub. — Tel. (088) 752-702.

UDALJENOSTI

- Jablanica—Konjic—Sarajevo 82 km; Jablanica—Prozor 32 km; Jablanica—Prozor—Bugojno—Donji Vakuf—Jajce 121 km; Jablanica—Jajce—Bosanski Petrovac—Bihać 314 km; Jablanica—Jajce—Banjaluka—Okučani 253 km; Jablanica—Mostar 48 km; Jablanica—Mostar—Opuzen 104 km.

JABUKA

Memorijalni prostor „Boško Buha“

— Kad idu u borbu ljudi, vojska koju je država stvorila, odrasli ljudi, onda je to dug svakog građanina i rodoljuba. Ali, kad bez mobilizacije, dobrovoljno, djeca od 12, 14, 15 i 16 godina idu u borbu, znajući da će u njoj poginuti — onda je to više nego dug prema domovini, onda je to nadčovječanski heroizam mladih ljudi koji žrtvuju sebe, iako još nisu upravo ni stupili u život — da bi buduća pokoljenja bila srećna. — TITO.

Ovdje, na Jabuci, pao je legendarni pionir-bombaš, proleter Boško Buha, narodni heroj.

Jabuka je mjesto gdje se sada okupljaju pioniri iz čitave naše zemlje, tu se druže sa borcima i omladinom. Pitomo zatalasana, uređena je kao memorijalni kompleks sa više spomenika i objektima za boravak.

BOŠKO BUHA

Rodio se 1926. godine u selu Nova Gradina, kod Virovitice, u siromašnoj seljačkoj porodici. Početkom rata, 1941. godine, njegova porodica internirana je u Srbiju, u Mačvu. Sa nepunih 14 godina, Boško dolazi u Mačvanski partizanski odred, a u oslobođenom Užicu priključuje se Užičkom NOP odredu. U Čajniču, 1. marta 1942. godine, postaje proleter, borac Prve čete Četvrtog užičkog bataljona tog dana formirane Druge Proleterske brigade. Od tada, mališan jedva veći od puške, neustrašiv, juriša na bunkere u Čajniču, ranjavaju ga prvi put u Gackom, rodnom mjestu njegovog oca. Na Kupresu, sa Sirogojnom, ruši najjača neprijateljska bunkerska gnjezda. Prolazi Livno, Neretvu, Sutjesku. . .

Predvodio je omladinu Druge proleterske brigade na osnivačkom kongresu Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije u Bihaću (27—29. decembar 1942. g.). Nema tada ni 16 godina. Sa kongresne govornice, propinjući se na prste, pričao je kako sa drugovima juriša na bunkere.

— Naravna stvar, privlačimo se kad je mrak. Dok se mi tako privlačimo, puškomitraljezac puca s druge strane da bi privukao pažnju na sebe. Neprijatelj puca u njegovom pravcu. Mi ubacujemo bombe u bunker. Imali smo jednu akciju u Dalmaciji. Tamo su kuće od kamena. Ne možeš im ništa. Onda smo mi našli ljestve, popeli se na krov, naravna stvar, skinuli ploče od kamena i ubacili bombe unutra. Neprijatelj tada mora da pogine ili da se preda, naravna stvar. . . — ostalo je zabilježeno Boškovo kazivanje.

Vrhovni komandant Tito, oduševljen njegovim govorom, u pauzi ga je pozvao i ponudio cigaretom.

— Treba mi još jedna za komesara! — reče Boško.

Sutradan, Tito je Bošku poklonio pozlaćeni ručni sat.

Jedinice Druge proleterske i Treće sandžačke proleterske brigade oslobodile su Pljevlja, 22. septembra 1943. godine. Boško je u Pljevljima sa omladinom i pionirima držao sastanke, a onda, 27. septembra krenuo na poslednji ratni zadatak.

Sjećanje dr Saše Božović, tada rukovodioca saniteta Druge proleterske brigade:

— „Prolazila sam automobilom iz Pljevalja za Bijelo Polje. Sa mnom je bio i ranjeni komandant bolnice Bogdan Radan. Odjednom je odnekud iskrasnio Boško. Obratio mi se:

— Doktore, kuda?

— Idem u Bijelo Polje za sanitetski materijal.

— Pošao bih i ja.

— Znaju li tvoji u jedinici?

— Znaju.

Posle ovih reči, Boško se okrenuo i nešto objašnjavao sa drugovima, a zatim uskočio u automobil. Shvatio je da nemam ništa protiv toga da i on pođe.

Pred nama je bila neka uzbrdica, a automobil dotrajao, pa se teško kretao. Motor mu je brektao, pucao i nekako seckao, kao da se iskašljava. Boško mi je razdragano dovikivao:

— Doktore, daj mu pilulu da ne kašlje!

Vragolasto se osmehivao, a ja sam mu kao bajagi pretila:

— Boškić, dobićeš ti batina od mene, iako si bombaš!

Svi smo se smejali. Ni slutili nismo šta će se malo kasnije dogoditi.

Naš automobil ubrzo je ušao u jednu okuku na Jabuci. S jedne strane drumu bila je gusta šumica, do same ivice puta, a sa druge čistina bez ikakvog zaklona. Kad smo bili na sredini okuke, iz šume su zapraštili meci, na stotine. Gume na automobilu su popucale, a motor se ugasio. Komadići stakla od prozora zasuli su mi krilo i noge. Šofer, koji je imao dobar vojnički refleks, iskočio je na drugu stranu, a ja još nisam bila shvatila situaciju. Boško je iza automobila već pucao u pravcu zasede i vikao:

— Ovamo, doktore! Iskači! Zaseda!

Tek tada mi je postalo sve jasno. Iskočila sam iz automobila pravo na Boška i čula njegov glas:

— Hvataj zaklon iza automobila!

U istom trenutku rafal metaka me ošinio po nogama i oborio na zemlju. Buha i Radan istrčali su na put i plegali, prihvatajući borbu. Nastala je brza, ogorčena, kratkotrajna borba. Radan je ubrzo klonuo.

Vidim, ostao je samo Boško, protiv bataljona četnika koji su jurišali preko drumu. Mitraljez je kosio i rovio zemlju oko njega. . . Ne prestajući da puca, Boško je brižno gledao u mene. . . Da li je ispitivao novu mogućnost za zaklon i dalju borbu?

. . . Neprijateljska paljba bila je sve žešća. Prašina koju su podizali meci stapala se sa dimom iz motora. Boško je napravio dva koraka, nastavio da puca i odjednom — klonuo. Pred mojim očima. . . Pogođen je u potiljak, jer ga je jedna kolona četnika zaobišla s leđa.

Srce mi se u tom trenutku steglo. Boško je štitio moj život. I poginuo. . . Videla sam: grupa za grupom četnika kulja iz šumice i juriša prema meni i poginulim drugovima. Uхватili su me i povukli u šumu. Čula sam kako galame i dovikuju se, a pogled mi je bio prikovan za nepomična tela. Radan je ležao na samom drumu, a Boško Buha malo dalje, na ledini. U očima, u glavi, sve mi je bilo zeleno, zelena ledina i Boško na njoj. Zeleni kovitlac. Gubila sam svest, a nečije snažne ruke odvlačile su me nezvano kud. . .“

Dva bataljona druge proletherske brzo su krenula, napala četnike i oslobodili dr Božović. Poginule drugove, Bogdana Radana i Boška Buhu, prenijeli su u Pljevlja. Sutradan, na gradskom groblju, uz sve vojne počasti, sahranjen je Boško Buha.

MEMORIJALNI PROSTOR „BOŠKO BUHA“

Jabuka je visoravan (oko 1.260 m/m) na pola puta između Prijepolja i Pljevalja.

Pioniri Prijepolja i Pljevalja pokrenuli su 1959. godine akciju da se tu, na mjestu gdje je poginuo legendarni bombaš Druge proleterske Boško Buha, podigne spomenom. Željeli su da to bude, ujedno, mjesto sjećanja na sve pale pionire i omladince u narodnooslobodilačkom ratu. Ideja je prihvaćena, i svoje priloge dalo je oko milion pionira, desetine hiljada omladinaca i oko tri hiljade radnih kolektiva iz cijele zemlje.

Tako je otpočeo pravi poduhvat, koji će donijeti, kao cjelinu, sadašnji memorijalni prostor „Boško Buha“. Postalo je to mjesto stalnog sastajanja mladih iz čitave Jugoslavije, mjesto mnogih manifestacija bratstva i jedinstva. Istovremeno, Jabuka je prijatan turistički centar, i ljeti i zimi.

● *Spomenik Bošku Buhi*, na Vidikovcu, napravljen je po ideji učenice Jadranke Berić iz Gornjeg Milanovca — dječak sa puškom, bombom i otvorenom knjigom; rad vajarke Mire Letice. Malo dalje, obilježeno je mjesto 'pogibije Boška Buha jednostavnim kamenom i sa 17 borova što su ih zasadili pioniri Pljevalja i Prijepolja za njegovih 17 godina.

● *Aleja neustrašive mladosti*. — Ispred spomenoma stoje biste devet pionira i omladinaca iz svih republika i pokrajina, simbolišući jedinstvo mladih Jugoslavije u borbi za slobodu. To su:

Savo Jovanović-Sirogojno, bombaš Druge proleterske brigade; narodni heroj. Rodio se 21. aprila 1926. godine u Trnovi kod Čajetine; pao 1. maja 1944. godine na Mravinjaci, nedaleko od Užica.

Vera Mišćević, bolničarka; narodni heroj. Rođena u Belegišu (Srem), 7. aprila 1925. godine; poginula oktobra 1944. godine u borbama za oslobođenje Obrenovca.

Lepa Radić, spada među 45 narodnih heroja sa Kozare. Rođena je u Gašnici kod Bosanske Gradiške 19. decembra 1925. godine. Brinula je o zbjegovima naroda na Grmeču za četvrte neprijateljske ofanzive. Zarobili su je Nijemci i poslije zlostavljanja objesili u Bosanskoj Krupi, 11. februara 1943. godine.

Zlate Malakovski, rođen u Bogdevu, kod Gostivara, 1926. godine; narodni heroj. Poginuo je u borbama za oslobođenje Prilepa, a prethodno je mitraljezom likvidirao dva kamiona bugarskih vojnika.

Mate Blažina, rođen u Čemparovici kod Labina, 10. marta 1925. godine; pao kao mitraljezac 15. aprila 1945. godine, u borbama u Gorskom kotaru; narodni heroj. Izveo je niz smjelih akcija — sa drugovima zarobio 25 karabinjera u Savudriji, kod Krivog Puta sam jurnuo sa puškomitraljezom na bunkere i tako iz podviga u podvig.

Dragan Kovačević, kurir. Rođen u Nudolu kod Grahova, 1929. godine. Poginuo je na Sutjesci, 13. juna 1943. godine, zajedno sa svojim stricem, legendarnim komandantom Treće divizije Savom Kovačevićem.

Ganimet Terbeši, rođena u Đakovici, 1927. godine. Radila je kao ilegalac u rodnom gradu. Uхваćena je 1944. godine; poslije zlostavljanja u zatvoru u Peći i logoru u Prištini, obješena u Đakovici, 24. avgusta 1944. godine, sa još devet rodoljuba.

Milan Mravlje, rođen 21. januara 1927. godine u Ljubljani, skojevac, član Oblasnog komiteta SKOJ-a, hrabri kurir Dolomitskog partizanskog odreda. Na povratku u rodni grad sa jednog zadatka, presreli su ga bjelogardejci i mučki ubili, 28. novembra 1942. godine.

Slavoljub-Slava Ković, rođen u mačvanskom Bogatiću, 21. avgusta 1924. godine. Decembra 1941. godine je uhapšen i zvjerski mučen — urezana mu je petokraka u čelo. Prkoseći neprijatelju strijeljan 10. januara 1942. godine.

- *Muzej pionira i omladine Jugoslavije*. — Izloženi su značajni dokumenti o pionirskom i omladinskom pokretu, fotosi, oružje i drugo što govori o učešću mladih u narodnooslobodilačkoj borbi i poslijeratnoj izgradnji zemlje. Stalna postavka nazvana je „Pioniri u NOB i pioniri danas“. — U muzeju se čuva oko 7.000 radova (crteža) kako pioniri zamišljaju da bi trebalo da izgleda ovo spomen-obilježje. — Pred muzejom je bista male Dolores, kćerke partizanske ljekarke dr Saše Božović.
- *Spomenik graditeljima* — mladima koji su ovdje boravili, njih 14.000 iz 240 omladinskih radnih brigada, gradeći prugu Beograd—Bar.
- *Spomenik palim borcima i žrtvama* ovog kraja u dva svjetska rata. U kameni stub, visok tri metra, uklesano je 135 imena.
- U blizini je *spomen-grobnica 17 boraca* iz raznih krajeva zemlje, palih ovdje u posljednje dvije godine rata. — Na seoskom groblju uređen je grob *Milana Stanojevića*, prvoborca iz Pipera, koji je poginuo na Savinom laktu 1. decembra 1941. godine, a čije ime nosi pionirski odred škole na Jabuci.

PRIJEPOLJE

Spomenik 4. decembar, posvećen je prijepoljskoj bici, vođenoj 4. decembra 1943. godine; rad Lojza Dolinara.

U Domu revolucije se čuva *srebrna spomen-knjiga* sa 906 imena palih boraca i žrtava fašističkog terora.

PLJEVLJA

Na brdu Stražica stoji *Spomenik palim borcima u bici za Pljevlja*, 1. decembra 1941. godine.

Spomenik italijanskoj partizanskoj diviziji Garibaldi, u selu Mrzovići, otkrili su 1983. godine tadašnji predsjednik Italije Sandro Pertini i predsjednik Predsjedništva SFRJ Mika Špiljak.

INFORMACIJE

- *Memorijalni prostor „Boško Buha“*, 31306 Jabuka kod Prijepolja, tel. (033) 73-010.

TURISTIČKE INFORMACIJE

- *Turistički centar na Jabuci*, tel. (033) 75-010.
- *Turistički savez Prijepolje*, tel. (033) 22-188.
- *Putnik* — OOUR Mileševo, Prijepolje, tel. 23-350.

SMJEŠTAJ

- *Jabuka*: Omladinsko naselje (350 1); svečana sala, restoran sa 450 sjedišta, kafana, prostorije za odmor, zabavu i sport; ski-oprema; tel. 75-010.
- *Prijepolje*: Hotel „Mileševa“ (104 1), B-kategorije, tel. (033) 21-078; Hotel „Park“ (69 1), B-kategorije, tel. 22-528.
- *Pljevlja*: Hotel „Pljevlja“ (62 1), B-kategorije, tel. (084) 81-114.

ŽELJEZNICA

- Prijepolje je željeznička stanica na pruzi Beograd—Bar.

UDALJENOSTI

- Prijepolje—Jabuka 18 km; Pljevlja—Jabuka 15 km; Prijepolje—Pljevlja 33 km; Prijepolje—Titograd 171 km; Prijepolje—Titovo Užice 94 km; Prijepolje—Beograd 298 km; Pljevlja—Žabljak 68 km; Pljevlja—Rudo 50 km; Pljevlja—Goražde 82 km.

JAJCE

Grad Drugog zasjedanja AVNOJ-a

Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije stvorili su sinovi svih naših naroda, pravi narodni predstavnici, u jeku revolucionarne borbe za slobodu i novi bolji život. U najtežim časovima svoje historije narodi naše zemlje imali su dovoljno snage i sposobnosti da ostvare jednu od svojih najvećih tekovina. Poniklo iz samog naroda i formirano na Prvom zasjedanju u Bihaću, ovo tada centralno političko tijelo izrazilo je na svom Drugom zasjedanju u Jajcu čvrstu rješenost svih naših naroda da, kao rezultat svoje borbe, ostvare i svoj slobodan život i pravednije društveno uređenje u jedinstvenoj i ravnopravnoj bratskoj zajednici. Na temeljima tada postavljenim bilo je potrebno, u daljim žestokim borbama protiv okrutnog neprijatelja, ostvariti konačno oslobođenje zemlje. — TITO, na proslavi 20-godišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a, 1963. godine u Jajcu.

Jajce je grad istorije... Ako su spomenici kulture najpouzdaniji trag u spletu zamršenih puteva čovjekovog razvoja, života i stvaranja, onda su ovdje dobili svoju najvjerodostojniju potvrdu. Ostali su tragovi neolitskog čovjeka, Kelta, Ilira, Rimljana i Gota, o doseljavanju Slovena, stvaranju i propadanju srednjovjekovne bosanske države... Pamti ovaj grad Vizantiju, Ugarsku, Tursku, Habzburšku monarhiju, bune i ustanke...

... Sve to teče i sliva se, uzajamno se pretapajući, do novijih vremena, do narodnooslobodilačke borbe. U godinama teškog rata Jajce je mjesto gdje su se okupili vijećnici slobode, a za ono što je urađeno te novembarske noći 1943.

godine najpreciznije je rekao Tito: „odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a bile su sudbonosne za istoriju naroda i narodnosti Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“.

DANI UOČI AVNOJ-a

Odazivajući se pozivu Partije 1941. godine rodoljubi Jajca, Šipova i Janja su se među prvima latili oružja. Na velikom narodnom zboru u selu Grbavica, 6. avgusta, saopštene su direktive CK KPJ o podizanju ustanka, a na zgradi osnovne škole zalepršala se crvena zastava. Formirani su i prvi partizanski odredi, a bataljon „Iskra“, čiji je komandant Simela Šolaja, u avgustu zauzima Šipovo.

Pod komandom Simele Šolaje preko 500 krajiških partizana pokušalo je da oslobodi Jajce u noći između 2. i 3. novembra 1941. godine. Grad je branio garnizon od preko 3.000 ustaša, domobrana i njemačkih vojnika. Iako su uspjeli zauzeti fabriku „Elektrobosna“ zbog guste magle partizani su se povukli.

Jajce je oslobođeno 25. septembra 1942. godine poslije žestokih borbi. Već 28. septembra došao je drug Tito. Slobodno je do 5. oktobra. Drugi put je oslobođeno 26. novembra 1942. godine (do 5. decembra).

Borci Janjskog odreda oslobodili su grad 17. avgusta 1943. godine (partizanski sve do 7. januara 1944. g.). Ubrzo je stigao drug Tito, a Jajce za duže vrijeme postaje sjedište Vrhovnog štaba, Centralnog komiteta KPJ, CK SKOJ-a, Centralnog odbora, USAOJ-a, svih institucija AVNOJ-a, Partijske i Oficirske škole, stranih vojnih misija, Štaba Prvog korpusa i Desete divizije, ansambla Kazališta narodnog oslobođenja Jugoslavije i drugih vojnih, partijskih i institucija narodne vlasti. Tako je glavni grad značajne slobodne teritorije.

Za potrebe kulturnog i političkog života, Tito je naredio da se zgrada bivšeg Sokolskog doma obnovi i pretvori u dom kulture. Dom postaje centar kulturnog života Jajca i cijele slobodne teritorije. Sa izuzetnim uspjehom radi Kazalište narodnog oslobođenja Jugoslavije. Đorđe Andrejević-Kun uredio je u fabrici „Elektrobosna“ jedinstven ratni slikarski atelje, i tu izradio rješenje prvog grba i odlikovanje; Božidar Jakac i Antun Augustinčić portretišu druga Tita . . .

Na inicijativu Moše Pijade u Jajcu je osnovana Telegrafaska agencija nove Jugoslavije (TANJUG), koja je počela da radi 5. novembra 1943. godine.

DRUGO ZASJEDANJE AVNOJ-a

U ime Vrhovnog štaba, 8. februara 1943. godine, Josip Broz Tito potpisao je, zajedno sa dr Ivanom Ribarom, izjavu Vrhovnog štaba NOV i POJ i AVNOJ-a o karakteru i ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta. Izjava je sadržala i osnovne principe na kojima je zasnovana narodna vlast.

Vladi SSSR-a Tito je 2. oktobra uputio telegram povodom predstojeće Moskovske konferencije ministara inostranih poslova SAD, Velike Britanije i SSSR-a. Precizno je rečeno da narodnooslobodilački pokret ne priznaje ni jugoslovensku vladu, ni kralja u inostranstvu, zato što podržavaju saradnika okupatora i izdajnika Dražu Mihailovića. Povratak te vlade i kralja u zemlju značio bi građanski rat. Većina naroda želi demokratsku republiku, koja se oslanja na narodnooslobodilačke odbore.

Tito 5. novembra šalje Izvršnom odboru AVNOJ-a telegram u kome ističe da treba hitno sazvati plenum AVNOJ-a, zbog donošenja odluka povodom značajnih događaja u svijetu i u Jugoslaviji, obavještavajući da kralj Petar II Karađorđević i izbjeglička vlada Kraljevine Jugoslavije namjeravaju da iskoriste sporazum u Moskvi i vrate se u zemlju.

U prvoj polovini 1943. godine propao je pokušaj neprijatelja da (IV i V neprijateljska ofanziva) nanese odlučujući poraz glavni snaga NOV i POJ. Poslije kapitulacije Italije znatno je proširena slobodna teritorija.

Od Prvog do Drugog zasjedanja AVNOJ-a, NOVJ se organizaciono razvila, učvrstila i udvostručila svoje snage. Pred Drugo zasjedanje AVNOJ-a brojala je oko 300.000 boraca, organizovanih u devet korpusa sa ukupno 27 divizija (101 brigada), sto partizanskih odreda i oko dvadesetak samostalnih bataljona. U oktobru 1943. godine formirana je Mornarica. NOVJ je vezivala za jugoslovensko ratište preko 600.000 neprijateljskih vojnika.

Stepen razvitka narodnooslobodilačkog pokreta i opšta situacija u zemlji, omogućavali su da se učini značajan korak u daljoj izgradnji državnosti, i da se pristupi konstituisanju najviših državnih organa. I u Jajcu su počele pripreme za Drugo zasjedanje AVNOJ-a.

Od prve polovine novembra u grad počinju pristizati borci iz svih krajeva naše zemlje. Uoči samog zasjedanja (29. novembra ujutru), arh. Živa Đorđević, zamjenik šefa Tehničkog odeljenja VŠ i vjećnik AVNOJ-a, dobio je naređenje od Vrhovnog štaba slijedeće sadržine: „Noćas će

se u Domu kulture održati Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Na teritoriji Jajca ne smije biti osvjetljenja, a u Domu kulture mora ga biti cijele noći. Ali, potrebno je izvršiti najefikasnije zamračivanje Doma, radi njegovog obezbeđenja od eventualnog napada iz vazduha“.

Naređenje je izvršeno — neposredno pred zasjedanje grad je utonuo u mrak, a u sali doma (zamračenoj spolja), koju je dekorisao Đorđe Andrejević-Kun, blistalo je električno svjetlo. Za svaki slučaj pripremljene su karbitne lampe.

Bilo je tačno 19 sati. Drug Tito sa članovima CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ burno pozdravljen od delegata i gostiju ušao je u salu.

Otpočelo je istorijsko Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Dr Ribar je pristupio čitanju izvještaja o radu AVNOJ-a od Prvog do Drugog zasjedanja, komemorišući na kraju smrt poginulih i umrlih članova AVNOJ-a između dva zasjedanja. Kada je pročitao ime posljednjeg člana Izvršnog odbora koji je pao, dr Ribar je zastao nekoliko trenutaka. Nije mogao da pročita i Lolino ime.

Na prijedlog dr Ribara usvojen je dnevni red:

I Svečani dio sjednice

1. Otvaranje — govor predsjednika Izvršnog odbora AVNOJ-a dr Ivana Ribara,
2. Biranje radnog predsjedništva, Verifikacionog odbora i zapisničara,
3. Pozdravne depeše

II Radni dio sjednice

1. Izvještaj Verifikacionog odbora,
2. Referat „Razvitak Narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije u vezi sa međunarodnim događajima“ — referent drug Josip Broz Tito, Vrhovni komandant NOV i POJ,
3. Diskusija,
4. Prijedlozi deklaracija i odluka AVNOJ-a,
5. Izbor Predsjedništva AVNOJ-a.

III Odmor

6. Prijedlozi odluka AVNOJ-a i Predsjedništva AVNOJ-a,
7. Pitanja i prijedlozi i
8. Zaključenje zasjedanja.

Svi prisutni sa neskrivenim oduševljenjem su očekivali govor druga Tita. Riječi dr Ribara: „Dajem riječ Vrhovnom

komandantu . . ." označile su početak nove epohe u istoriji naših naroda. Referat druga Tita, po suštini zahvaćenih pitanja, po mobilizacionom karakteru, po sintezi svih stremljenja, predstavljao je istorijski datum u daljem toku događaja i razvitka Jugoslavije. Te riječi, naj snažnije su osvjtlile konture nove države, novog društvenog života.

Prema izvještaju Verifikacionog odbora, AVNOJ je imao 250 vijećnika, bez vijećnika iz Makedonije i Sandžaka.

Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a usvojena je Deklaracija u kojoj su date ocjene razvoja oslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda i narodnosti i izložene osnovne odluke AVNOJ-a. Na osnovu Deklaracije prihvaćene su i posebne odluke: o AVNOJ-u kao Vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu Jugoslavije; o Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) kao privremenoj vladi; o oduzimanju prava zakonite vlade Jugoslavije tzv. jugoslovenskoj vladi u inostranstvu i o zabrani povratka kralju Petru II Karađorđeviću u zemlju; o priznanju i zahvalnosti NOVJ; o uvođenju naziva maršala Jugoslavije u NOVJ; o odobravanju odluka, naredaba i izjava Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ. Na zasjedanju Tito je izabran za člana Predsjedništva AVNOJ-a.

Novoizabrano Predsjedništvo AVNOJ-a donijelo je odluke: o imenovanju Nacionalnog komiteta kao privremene narodne vlasti, u kojoj je predsjednik i povjerenik za narodnu odbranu postao Josip Broz Tito; o potvrdi odluka Osvobodilne fronte Slovenije i Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske o priključenju Jugoslaviji onih dijelova jugoslovenske teritorije koje je poslije prvog svjetskog rata anektirala Italija; o dodjeljivanju naziva maršala Josipu Brozu Titu; o obrazovanju Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača.

Noću, između 2. i 3 sata, predlog Josipa Vidmara, u ime slovenačke delegacije, da Predsjedništvo AVNOJ-a donese odluku o dodjeljivanju naziva maršala Jugoslavije drugu Titu, pozdravljen je burnim aplauzom. Proglašenje odluke izazvalo je mnogo radosti.

Ovim državotvornim odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, položeni su temelji nove Jugoslavije.

Sedmog januara 1944. godine završava se najznačajniji period u ratnoj istoriji Jajca. Tog dana su se povukle jedinice NOV i POJ. Ali ne za dugo, jer je ponovo oslobođeno 12. septembra 1944. godine. To je bilo četvrto, i konačno oslobođenje grada.

MUZEJ DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-a

Ulica 29. novembra 8, tel. (070) 31-075

Nalazi se u zgradi nekadašnjeg Sokolskog doma, partizanskog Doma kulture, u kojem je 29. novembra 1943. godine održano Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Osnovan je 1953. godine, na desetogodišnjicu zasjedanja.

Na osnovu sjećanja vijećnika, fotografija i drugog materijala, rekonstruisan je izgled sale u kojoj je održano Drugo zasjedanje, tako da ima autentičan izgled.

Bogatom gradjom muzejska izložba govori o vremenu koje je prethodilo događajima u novembru 1943. godine, kao i o samom Drugom zasjedanju AVNOJ-a.

U maloj sali je zbirka likovnih radova vijećnika-umetnika. Posebno je dragocjena kolekcija djela koju je Muzeju poklonio istaknuti grafičar i slikar Božidar Jakac.

Izuzetnu vrijednost predstavlja tonska zbirka — sjećanja vijećnika snimljena na magnetofonske trake — pohranjena u muzejskom arhivu. Postoje, takođe, zbirke filmskog materijala, dokumenata i predmeta, kao i biblioteka. Muzej je izdavač niza publikacija posvećenih avnojevskim danima.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

- *Titova kuća u parku kraj Vrbasa* (Bibića kuća), u koju se smjestio po dolasku u Jajce, 17. avgusta 1943. g.
- *Borićeva kuća* gdje su se krajem avgusta 1943. g. zbog učestalih bombardovanja preselili Tito i Vrhovni štab.
- *Katakombe i barake Vrhovnog štaba*. — U blizini Burićeve kuće je ulaz koji vodi u Katakombe, koje su služile kao sklonište. Avgusta 1943. g. napravljene su dvije barake (u jednoj je radio Tito).
- *Zgrada Šarenica* služila je za rad i boravak Moše Pijade, Ive Lole Ribara, Vladislava Ribnikara, Antuna Augustinčića i Vladimira Dedijera.
- *Kuća Jove Grubača*. — Tu rade Edvard Kardelj i Vladimir Smirnov-Volođa, šef Tehničkog odjeljenja VŠ.
- *Zgrade i objekti fabrike „Elektrobosna“*. — U krugu fabrike bili su Vrhovni štab, Štab Prvog proleterskog korpusa, ratni atelje slikara Đorđa Andrejevića-Kuna; baraka sa šest prostorija služila je za radio službu i kancelarije, a u njoj su bili smješteni i vijećnici; sklonište iza Elektrolize bilo je radni prostor, a u njemu je održana i prva sjednica Predsjedništva AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta, 3. decembra 1943. godine; u barakama između Elektrolize i skloništa radili su Tito, Edvard Kardelj,

Vladimir Bakarić, Franjo Frol, Vladislav Ribnikar i Predsjedništvo AVNOJ-a, a u jednoj Oficirska i Partijska škola.

JAJCE

Jajce, sa oko 14.000 stanovnika, na ušću je Plive u Vrbas. Grad, u uskoj kotlini, jedinstven je muzej pod vedrim nebom. Dobro poznat po prirodnim ljepotama — Plivina jezera, vodopad Plive, rijeke Vrbas i Pliva, šume . . .

Rijeka Pliva uliva se, u samom gradu, u Vrbas — obrušavajući se divnim vodopadom, visokim oko 20 metara. Kada se pođe uz tok Plive, na oko 4 km od grada, počinje Malo a zatim se nastavlja Veliko plivsko jezero. Odvajaju ih sedrene (bigrene) pregrade. Veliko jezero ima površinu 1.148 km², dugo je 3,3 km, široko 350—650 metara a najdublje 36,2 metra. Spada među najznačajnije kajakaške centre, sa svim pratećim objektima i za najveća takmičenja.

Starija istorija. — U najdoslovnijem smislu — Jajce je grad svih epoha i svih vremena. Ta panorama istorije počinje sa otkrićima iz epohe neolita. Sjedište je moćnih feudalaca, poput Hrvoja Vukčića, u doba srednjovekovne bosanske države. Prestolnica posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, koga su Turci ovdje pogubili 1463. godine. Turke potiskuju Ugari i stvaraju Jajačku banovinu, kao odbranu srednje Evrope od nove opasnosti. Jajce dugo odolijeva napadima Turaka, i biva konačno osvojeno 1528. godine.

Jajačka tvrđava. — Sistem utvrda prostire se na 11.200 m², sa zidovima dugim 1.300 m. Na spoljnjem zidu su kule, a na važnim pravcima kapije. Citadela, u sklopu ostalih gradskih utvrda, čini krunu njihovog piramidalnog završetka. Podigao ju je, u srednjem vijeku, Hrvoje Vukčić Hrvatinić. Kapija na jugozapadnom dijelu Citadele, ukrašena je monumentalnim „kraljevskim portalom“ i grbom.

Bedemi. — U sistemu gradskih utvrda ističu se sjeverni i zapadni bedem. Na sjevernom bedemu je velika tabija (služila za postavljanje topova što su štitili grad sa sjevera) sa Banjalučkom kapijom. Na zapadnom bedemu, najvjerojatnije izgrađeni u 15. vijeku, su Travnička kapija i Medvjed kula.

Ostaci crkve Sv. Luke. — Najinteresantniji dio je zvonik visok 23,15 m, čija je osnova nepravilan četvorougao. Jedini sačuvan srednjovjekovni zvonik u kontinentalnom dijelu Balkana. Nakon 1527. godine pretvoren je u minaret Sulejmanije džamije.

Katakombe, jedinstven spomenik na Balkanu, čine dvije prostorije uklesane u sedru. Najvjerovatnije građene početkom 15. vijeka, kao grobna crkva porodice Vukčić.

Hram boga Mitrasa. — Otkriven 1931. godine ispod starog grada. Na stijeni zapadnog zida urezana je glavna kulturna ikona koja prikazuje žrtvovanje bika. Visina joj je 1,68 metara. Najvjerovatnije potiče iz 4. vijeka.

U gradu su — *džamija Esme sultanije* (iz 1753. g.), *Dizdareva džamija* (1813. g.) i *Šarića džamija* (najvjerovatnije 18. v.). Postoji niz lijepih starih bosanskih kuća, kao što su Omerbegova kuća (iza 1658. g.), Kršlak-Hajrudinova kuća (15—16. v.), zatim ansambl bosanskih kuća.

INFORMACIJE

TURISTIČKE INFORMACIJE

- *Turistički biro*, tel. (070) 32-830, telex 45623.
- *Unis-turist*, tel. 31-083.

STALNE MANIFESTACIJE

- *Smotra profesionalnih pozorišta BiH*, svake godine u junu.
- *Novembarska smotra jugoslovenskih radio-stanica*.
- *Veslačka i kajakaška takmičenja* na Velikom plivnom jezeru, regionalnog, republičkog, jugoslovenskog i međunarodnog značaja, u junu, julu i avgustu.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Jajce“*, A-kategorije (155 l), na obali Velikog plivskog jezera; bazen u zatvorenom prostoru, noćni bar, restorani i kafane, trim-sala i konferencijska sala. Tel. (070) 33-285.
- *Hotel „Plivska jezera“*, C-kategorije (62 l); tel. 34-284.
- *Hotel „Turist“*, B-kategorije (110 l), u gradu; tel. 33-268.
- *Auto-kamp* na Malom plivskom jezeru, druge kategorije, otvoren od 20. maja do 30. septembra; tel. 34-325.
- *Auto-kamp Pliva*, prve kategorije, tel. 33-764.

UDALJENOSTI

- Jajce—Banjaluka 72 km; Jajce—Travnik—Sarajevo 166 km; Jajce—Bugojno—Livno—Split 219 km; Jajce—Mrkonjić Grad—Bihać 161 km.

JASENOVAC

Spomen-područje Jasenovac

Jasenovac je po užasima prvi, a po žrtvama treći koncentracioni logor okupirane Evrope u prošlom svjetskom ratu.

„Prema nalazu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u Zagrebu od 15. novembra 1945. broj 4547/45. komisija umjerenim rješenjem dolazi do zaključka da je u toku rata ubijeno u logoru Jasenovac (misli se na sistem logora) između 500.000 do 600.000 ljudi, pripadnika svih naroda s tla Jugoslavije.

Najnovija istraživanja vrlo su bliska procjeni koju je dala upravo Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, a to je brojka od oko 700.000 ubijenih ljudi. Cjelovita istraživanja nisu dovršena, a u jednom dijelu nikada se neće ni moći provesti. Ipak, autentične grobnice nepobitno su svjedočanstvo. Zločin u logorima Jasenovca nije manji ni pod pretpostavkom da je sto hiljada ljudi manje ubijeno“. (Radovan Trivunčić: „Jasenovac“).

KONCENTRACIONI LOGOR JASENOVAC

Jasenovac je bio najveći i najsuroviji koncentracioni logor tzv. Nezavisne države Hrvatske, i kao sistem logora postojao čitavo vrijeme prošlog svjetskog rata.

Metode genocida, zločina i terora, koje su sprovodile ustaše, „prepisane“ su iz već oprobanih nacističkih recepata. U novembru 1941. godine oni će ih i ozakoniti posebnom odredbom, zasnivajući sve na tvrdnji da Hrvati nisu slovenskog porijekla nego arijevci.

Od juna 1941. godine na području Jasenovca postoje

Logor Bročice i Logor Krapje. Krajem godine počinje formiranje Logora III Ciglana, koji po funkciji ubrzo postaje centralni.

Tako su ka Jasenovcu krenule kolone muškaraca, žena i djece sa presudama, a češće bez njih — na hiljade, desetine i stotine hiljada . . . Mnogi nisu ni prošli kroz logorsku kapiju, nego su direktno iz transporta odvođeni na gubilišta— na Granik, preko Save u Gradinu . . .

Uslovi života u logoru bili su očajni. Spavalo se u prepunim barakama, a često i napolju kada nije bilo mjesta. Harale su zarazne bolesti, množila se gamad. Glad je, kao avet, morila zatčenike. „Ujutro bi dobili toplu vodu, u kojoj je plivalo kukuruzno brašno, u podne juhu od kupusa, graha ili krumpira, u kojoj je bilo nešto povrća, po koji krumpir ili grah, a na večer opet takvu sličnu juhu“. Ubrzo je posljedica takve ishrane bila opšta iscrpljenost.

Istovremeno, moralo se raditi fizički, na teškim poslovima. Na primjer, podignut je nasip dug 872 km, koji je od poplava direktno štitió Logor III.“ . . . Onaj ko zna kako je on građen, reći će da je to stravičan spomenik patnje i stradanja, armiran ljudskim kostima, jer je svaki logoraš koji se radeći spotakao ili od gladi, bolesti, iznemoglosti i batinanja pao, ubijen na licu mjesta“. (inž. Emerik Blum).

U Logoru III dio zatočenika radio je u lančari, ciglani, pekari, električnoj centrali, pilani i po drugim radionicama. Rad je trajao najmanje deset sati, bez odmora, svakodnevno.

Logor je mogao da primi 3.500 do 4.000 ljudi. Često ih je bilo mnogo više. Čim bi postalo tijesno počinjale su masovne likvidacije.

Logoraši su ubijani, najčešće, na Limanu koji je na lijevoj obali Save, zatim u Gradini (desna obala) gdje u masovnim grobnicama leži preko 366.000 žrtava. Takođe na Graniku iznad Save, koji je nekada služio za pretovar robe sa šlepova. Grobove su morali sami sebi kopati. Ustaše su im izbijale zlatne zube, pa klali ili ubijali maljem.

„To je trajalo katkad po čitavu noć. Žrtve su čekale u „Glavnom skladištu“ ili u nekoj drugoj zgradi ili pod vedrim nebom. Prije polaska ustaše su ih skinuli do gola. Zatim su im ruke svezali na leđima žicom, a onda ih privezane žicom jednog za drugog dotjerali na „Granik“. Ovdje je žrtva morala da klekne, a ustaše su joj na ruke privezivali težak željezni teret u obliku koluta. Iza toga su udarili žrtvu maljem, čekićem ili tupom stranom sjekire po glavi, trbuh često rasporili mesarskim nožem te bacili zatim u Savu“. (Svjedočenje Jovana Živkovića).

U zimu 1941/42. godine neprekidno su vršena masovna ubistva. „Na katolički badnjak, 24. XII 1941, dotjerali su ustaše u Jasenovac oko 500 srpskih seljaka iz okolice. Ljubo Miloš, Matković Ivica i Matijević Joso odlučili su da pobiju čitavu ovu grupu nevinih ljudi i da tako „proslave“ badnjak.

Februara 1942. godine završena je, po nacrtu inž. Hinka Pičilija, peć za spaljivanje ljudi. Ovaj ustaški oficir pobio je prethodno sve graditelje krematorija, a onda je počelo spaljivanje. Pretpostavlja se da je za tri mjeseca spaljeno oko 15.000 logoraša, pretežno žena i djece.

„... Tokom cijele godine 1942. dolazili su železnicom, kamionima ili pješke veliki transporti ljudi, žena i djece, koje ustaše uopće nisu uveli u jasenovački logor, već su ih odmah prebacili preko Save u blizini Jasenovca te ih likvidirali u Gradini i Uštici ili negdje drugdje...“

U proljeće 1942. godine, uz Logor III, ustaše su na otvorenom prostoru postavile Logor III--C i ogradile bodljikavom žicom. Taj goli prostor — bez, doslovno, ikakvih uslova za boravak — postao je sabiralište velikog broja dovedenih muškaraca, žena i djece, koji su tu čekali kada će na njih doći red da krenu u smrt. Grupe su smjenjivale jedna drugu, a krajem novembra 1942. godine u Logoru III-C ostaje oko 160 zatočenika, pretežno intelektualaca.

Oni su drastično likvidirani — glađu.

Računa se da je u Jasenovcu, već u prvom periodu, smrt našlo oko 40.000 Roma-Cigana. Neprekidno su ubijana djeca — samo u ljeto 1942. godine zaklano je na Gradini, u nekoliko grupa, preko 400 djece, stare između 4 i 14 godina.

Jesen 1944. godine posebno je teška... „U Jasenovac su počeli ponovo stizati transporti iz svih neoslobođenih krajeva, čitavi zatvori i kaznionice kao i logori imali su da se evakušu i premjeste u Jasenovac... Cijelu zimu 1944—45. tekla je na Graniku i u Gradini krv.

Metodi ustaških zločinaca bili su surovi, da suroviji ne mogu biti. Predvodili su ih zloglasni koljači Vjekoslav Maks Luburić, Ljubo Miloš, pop Miroslav Filipović Majstorović, Ante Šarac, Ivica Brkljačić, Dinko Šakić, inž. Hinko Picilli, Ivica Matković, Mirko Pavlović, Jakob Džal, a njima se pridružuje i grupa neposrednih logorskih krvnika.

Likvidacija logora. — Rat se bližio kraju. Prvih dana aprila 1945. godine ovdje se sve užurbalo. „Ustaška se uprava jasenovačkog logora počela pripremati na bijeg. Luburić je odlučio da pobije sve zatočenike, a logor i mjesto Jasenovac pretvori u hrpu ruševina i pepela“. Ovom opera-

cijom uništenja upravlja zloglasni Ljubo Miloš, naređujući: „Prije napuštanja Jasenovca treba likvidirati i posljednjeg zatočenika, da ne ostanu živi svjedoci. Također je potrebno uništiti sve objekte da ne ostanu materijalna dokazala o zločinima“. Formirali su ekipe zatočenika-grobara, koje su morale da otkopaju što više grobova u logoru i izvan njega posebno u Gradini i Uštici, i ekshumiraju lješeve poubijanih žrtava. Podizane su ogromne lomače, na čije dno je stavljan koks a odozgo nabacivani lješevi i kosturi. Sve su to polili naftom i zapalili. Dvadesetak dana buktala je vatra ovog jedinstvenog krematorijuma. Svakodnevno se dovode velike grupe logoraša iz Lepoglave, Stare Gradiške i drugih mjesta, i ubijaju na Graniku ili Gradini. Žrtve ili nosi Sava ili gore na lomačama.

U Logoru III je još oko 1.100 muškaraca, oko 800 žena i djece. Ubrzo, 21. aprila, ženski i dječiji logor su likvidirani.

Proboj logoraša. — U logoru je za čitavo vrijeme njegovog postojanja — i pored totalnog terora — djelovala partijska organizacija, nastojeći da poveže snage i koliko-toliko ublaži teške uslove života.

Nastupili su odsudni trenuci... Grupa komunista, među oko 1.100 preostalih logoraša, formirala je Komitet za pripremu ustanka koga je vodio Ante Bakotić.

Sve preostale zatočenike ustaše su potrpale u tvrdo zidanu zgradu, sa nekoliko radionica, na vanjskom rubu nastanjenog dijela logora, oko 50 m od istočne kapije. Prozore i vrata zakovali su daskama a okolo postavili jaku stražu.

„Čitav dan i čitavu noć bili su svi ustaše zaposleni time, da miniraju jednu tvorničku zgradu za drugom, radionicu za radionicom, skladište za skladištem, baraku za barakom, i da tako izazivlju eksplozije i požare. Tako se je čitav logor pretvorio u užarenu baklju, a njime je odzvanjao tutanj eksplozija. Zatočenici u onoj velikoj zgradi su znali da im prijeti sigurna smrt, i pretpostavljali da bi ustaše i njihovu zgradu mogli zapaliti i sve ih pobiti“.

Komitet odlučuje: „U 10 časova 22. 1V 1945. godine otpočet će ustanak. Pravac napada istočna kapija. Cilj: šuma na istočnoj strani i predjeli Mokrog polja. Odluku treba strogo čuvati od eventualnih konfidenata“.

Tako je i bilo: Svaki je zatočenik istrkao iz zida ili vrata po neki predmet, i tačno u 10 sati 22. aprila 1945. godine su razbili sva vrata i prozore i pojurili iz zgrade. „I ako fizički slabi i izmoreni patnjama u logoru, u čežnji za slobodom i životom prikupili su posljednje snage i napali

ustaške stražare, nekoliko njih šakama zadavili te im oduzeli puške. Drugi su zatočenici grabili željezne predmete ili cigle, i udarajući njima po ustašama počeli da trče prema istočnim logorskim vratima... Tako se na tim vratima odigrao konac borbe, pa je zatočenik Ristić Mile šakama zadavio mitraljesca, koji je branio vrata, oteo mu strojnicu i počeo da puca po ustašama". (Citati po knjizi — Zločini u Logoru Jasenovac, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 15. 11. 1945, Zagreb).

Oko 60 logoraša uspjelo je da se probije, ostali su pali pokošeni rafalima. Preostale u logoru ustaše su pobili, a tek jedan logoraš je preživio sakriven u logorskom bunaru. Istog dana, nekoliko sati kasnije, isti podvig napravili su zatočenici u Logoru Kožara — od njih 167 uspjelo je samo sedam da izmakne ustašama.

LOGORI

Logor i bročice — prvi je formiran, u junu 1941. godine, na ledini (oko 10.000 m²) između obale rijeke Veliki Strug, šume Krndija i puta Jasenovac-Novska; okružen bodljikavom žicom. Masovna ubistva logoraša vršena su u šumi Krndija, udaljenoj 300 m. Napušten krajem septembra zbog poplava.

Logor II Krapje primio je prve zatočenike u junu, a ukinut u novembru 1941. godine. Primitivne drvene barake, zbog močvarnog tla, bile su podignute na stubovima. U obližnjoj šumi Gornja Krndija vršena su masovna likvidiranja (pet velikih zajedničkih grobnica), a mnogi logoraši su poubijani dok su sprovedeni iz Jasenovca prema selu Krapje (12 km uzvodno uz Savu).

Logor III Ciglana, na 125 ha, bio je najveći i centralni po funkciji. U njemu su se odigrala i najbrojnija zvjerstva ustaških koljača. U logor je pretvoren prvo proizvodni kompleks (12 ha) gdje su bile ciglana, lančara, mlinovi, pilana i neke druge radionice. Ubrzo su pomaknute bodljikave žice, a u jesen 1943. godine opasan je zidom visokim 3—5 m, na kojem je sedam bunkera sa naoružanim stražarima. Ovdje su, zapravo, tri logora — muški logor, ženski i dječiji logor, te logor za fizičko i psihičko uništenje. Ciglana je preuređena, po projektu inž. Hinka Pičilija, za pečenje cigle i crijepa, ali i za spaljivanje logoraša. Mučilišta su bila u „Zvonari“ i „Lančari“. Ovdje su 22. aprila 1945. godine logoraši digli ustanak i pokušali proboj. Logor je postojao od avgusta 1941. do maja 1945. godine.

Logor IV Kožara, u samom Jasenovcu, formiran je u prvoj polovini 1942. godine. Do kraja rata tu je stalno oko 200 logoraša prerađivalo kožu. Posljednjih dana logora (22. april 1945. g.) došlo je do pobune logoraša-kožara.

Logor Ustica nalazio se u selu Uštica, na ušću Une u Savu. Postojao je od prve polovine 1942. do aprila 1945. godine. Nazvan je „Ciganski“ zato što su ovamo u početku dovođeni Cigani-Romi. Na 3.000 m² bio je i logor i mjesto za stalne likvidacije, o čemu svjedoče masovne grobnice.

U selu *Mlaka* (12 km prema Staroj Gradišci), čije je stanovništvo poubijano, zatvoreno u logor ili izbjeglo, nalazila se ekonomija na kojoj su na najsvirepiji način mučene i likvidirane žene.

Specijalni (istražni) zatvori UNS-a (Ustaška nadzorna služba) postoje u drugoj polovini 1942. godine u samom Jasenovcu. Bilo ih je sedam (četiri muška, tri ženska), u zgradama mještana, koji su prethodno odvedeni u logor. Ovamo su dovođeni svi oni od kojih je trebalo iznuditi neko priznanje. Ovim „poslom“ bavile su se uglavnom ustaše-intelektualci.

Logor Stara Gradiška pripadao je jasenovačkom sistemu. Služio je kao kaznionica, a krajem 1941. godine postaje ustaški logor. Nije se razlikovao od ostalih mučilišta. Posebno je poznat po tome što su ovdje ubijana djeca. Pretpostavlja se da je u njemu palo između 80 i 90 hiljada žrtava.

Znamenja Jasenovca

CVIJET ŽIVOTA

Mjesto nekadašnjeg koncentracionog logora označeno je monumentalnim spomenikom u obliku džinovskog cvijeta, koji dominira prostranim poljem uz lijevu obalu Save. Otkriven je 3. jula 1966. godine: djelo je prof. Bogdana Bogdanovića.

Prilazi mu se širokom drvenom stazom, koja simbolizuje posljednje korake logoraša. U kripti spomenika, gdje se polaže cvijeće i vijenci, ispisani su stihovi iz poeme „Jama“ Ivana Gorana Kovačića.

Mogile okružuju spomenik. Podignute su na mjestima bivših logorskih objekata, a nekoliko na prostorima masovnih stratišta (Granik, Ciglana, Zvonara, na putu koji je vodio prema skeli na Savi . . .).

Uz drvenu stazu prema spomeniku nalazi se reljef na kojem je dat pregled centralnog dijela spomen-područja.

MEMORIJALNI MUZEJ

- Radno vrijeme: april-oktobar od 7 do 20 h, novembar-mart od 7 do 19 h. grupe, prema prethodnoj najavi i po dogovoru.

Nudi mnogo dokumenata i detalja o zločinačkoj djelatnosti okupatora i domaćih izdajnika, kao i o onom što se zbivalo u sistemu logora. Upečatljivo je svjedočanstvo strave i užasa.

U sklopu muzeja je *projekciona dvorana* u kojoj se prikazuju dokumentarni filmovi o zločinačkoj djelatnosti okupatora i njegovih istomišljenika.

Skulptura „Mrtvi logoraš“, rad akademskog kipara Stanka Jančića, postavljena je uz muzejsku zgradu.

SPOMEN OBILJEŽJA NOB

- *Groblja na Gradini*, na desnoj obali Save, kod bosanskog sela Donja Gradina. To je najveće logorsko gubište. Smatra se da je na površini od 57.000 m² sahranjeno više od 360.000 ljudi. To su bili ili zatočenici logora ili su direktno iz transporta dovođeni na gubišta.
- *Logor II na Krapju* ima svoj spomenik; rješenje je arh. Radoslava Jankovića, a podigli su ga pripadnici Jugoslovenske narodne armije.
- Na *Logoru IV — Kožara* je spomen-ploča.
- U *Uštici*, gdje je bio *Logor V*, na ušću Une u Savu, takođe stoji spomenik.
- Na spomeniku u *Mlaki* urezani su stihovi: „I mrtvi govore/To čuti samo kamenje“.
- „Mrtvi živima oči otvaraju“ poruka je sa *spomenika palim Jasenovčanima* (u samom mjestu), žrtvama fašističkog terora i borcima NOR kojih je bilo 376. Rad kipara Stanka Jančića, u saradnji sa inž. Antunom Pandurićem i inž. Josipom Lojenom.

SPOMEN-PODRUČJE JASENOVAC

Zadatak Radne organizacije Spomen-područja Jasenovac je da sačuva i prikaže sve ono vezano za koncentracioni logor. Organizator je naučnih i stručnih istraživanja, kako bi se što tačnije utvrdili svi detalji iz života logora i logoraša, a posebno broj žrtava. U tom cilju ispituju se masovne monstrum-grobnice, kojih ima oko 200 (dosad poznato 163), na 210 km² koliko je ukupna površina Spomen-područja.

Radna organizacija obavlja još čitav niz djelatnosti, a među najznačajnije spada idejno-vaspitna u okviru koje je i prihvatanje i vođenje velikog broja posjetilaca, kojih godišnje bude po nekoliko stotina hiljada.

Posebno je razvijena specijalizovana izdavačka djelatnost.

JASENOVAC

Jasenovac je omanje mjesto na zapadnom obodu Slavonije. Udaljen je osam kilometara od raskrsnice za Novsku na auto-putu Zagreb-Beograd. U samom mjestu mostom se prelazi preko dvije rijeke — Save i Une. Ovuda prolazi i glavni jugoslovenski željeznički pravac, pruga Zagreb-Beograd.

Kao grad hrvatskog feudalca Mihajla Svetačkog spomenut je u zapisu iz 1536. godine, kada ga je zauzeo Husrev-beg. Od 1699. godine u sastavu je Vojne krajine (do 1881. g.) Predstavlja jednu od značajnijih tvrđava u austrijskom sistemu odbrane uz hrvatsko-tursku granicu. U vrijeme Napoleonovih prodora na Balkan, od 1807. do 1813. godine, pripada njegovoj Iliriji, a tu je granica tri carstva — Francuske, Austrije i Turske.

INFORMACIJE

SPOMEN -PODRUČJE JASENOVAC

- Radna organizacija *Spomen-područje Jasenovac*, 41324 Jasenovac, telefon (045) 72-008.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Sava“* (98 1), B-kategorije; kafana, restoran, aperitiv-bar; prodavnica suvenira. — Tel. 71-384.

UDALJENOSTI

- Jasenovac — raskrsnica kod Novske na putu Zagreb-Beograd 8 km; Jasenovac — Zagreb 111 km; Jasenovac — Beograd 271 km; Jasenovac — Bosanska Dubica 16 km; Jasenovac — Prijedor — Kozara (Mrakovica) 73 km; Jasenovac — Bosanski Novi — Bihać 134 km.

JASTREBARSKO

Pionirski centar „Bratstvo-jedinstvo“

Sudbina djece je uvijek ono što najdublje potresa. U vihoru prošlog rata posebno su stradala nejač sa Kozare.

Ustaše su za njih, poslije ofanzive koja je završena početkom jula 1942. godine, formirale posebne koncentracione logore. Jedan od njih bio je u Jastrebarskom, gdje je umrlo od zlostavljanja i gladi 768 djece.

Sada je Jastrebarsko mjesto okupljanja pionira i omladine Jugoslavije. Dolaze ovamo u Pionirski centar „Bratstvo-jedinstvo“.

KONCENTRACIONI LOGOR ZA DJECU

Na partizansku Kozaru 10. juna 1942. godine otpočela je ofanziva neprijatelja. Protiv partizana i naroda krenula je njemačka borbena grupa „Zapadna Bosna“, pod komandom generala Fridriha Štala, sa oko 45.000 izvanredno naoružanih vojnika. Kozara je stegnuta obručom, a poslije proboja partizana 4. i 5. jula, stanovništvo potkozarskih sela našlo se pod svirepim nacističkim terorom. Ubistva su bila masovna, a 68.500 stanovnika, među kojima i oko 23.000 djece, otjerano je u logore.

Posebno surova je sudbina djece — oko 11.000 je ubijeno ili umrlo u koncentracionim logorima Stara Gradiška, Jasenovac, Sajmište, Prijedor, Gornja Rijeka (kod Križevaca), Sisak i Jastrebarsko.

Najorganizovaniji bio je ustaški logor za djecu u Jastrebarskom. Imao je tri dijela — dvorac grofa Erdedija, italijanske barake kraj samostana, i u selu Reka (3 km). Vode ga časne sestre kongregacije Sv. Vinko Paulski, sa

upravitricom Bartom Pulhijer, koja se posebno isticala neljudskim postupcima prema zatočenoj djeci. Ustaše su preko nekih časnih sestara pokušale da među starijom djecom provedu svoj plan „prevaspitanja“ u ustašku mladež i svoje „janjičare“.

Kroz logor u Jastrebarskom od 12. jula do kraja oktobra 1942. godine prošlo je 3.336 djece od jedne do 14 godina. Dopremljena su u transportima 12, 13, 14. i 31. jula, 5. i 15. avgusta iz logora Stara Gradiška, jasenovačkih logora Jablanac i Mlaka i Gornje Rijeka.

Stizala su u očajnom stanju; ličila su na kosture, sa oteklinama od gladi, kože boje cementa, mršavih lica na kojima su se isticala krupne i upale oči; većina ih je oboljela od zaraznih bolesti. Umirala su pri najmanjem naporu. Samo prema podacima Franje Ilvara, grobara u Jastrebarskom, za manje od sto dana umrlo je 768 djece.

Spasavanje djece. — Kada se u javnosti saznalo za masovna stradanja djece, zagrebačka partijska organizacija, posredstvom Crvenog krsta, preduzela je jednu od najhumanijih akcija uopšte, akciju vođenu u teškim ilegalnim uslovima — da izvuče djecu iz ustaških kandži. U nju se uključio širok krug građana Zagreba i okoline. Dramatična je bila borba koja se sa ustašama vodila u logorima na zagrebačkom kolodvoru i Raskužnoj stanici na Senjaku, kroz koju su prošla 53 transporta sa oko 13.000 djece, gde su mališani organizovano prihvatani.

Među učesnicima ovog poduhvata bila je i Jana Koch, koja je zapisala: „Još jednom to sve ne bih mogla preživjeti. U vagonima za stoku dovučeno je 850 djece iz Stare Gradiške. Bio je to prvi transport. Ustaše su nas požurivale da što prije ispraznimo kompoziciju. Izvukli smo 40 mrtve djece. Dok su prenošena umrlo je 17, a za vrijeme raskuživanja još 30. Ne, zaista, to se ne može opisati. Sljedeći transport od 1.000 djece bio je još stravičniji. Pomodrljela od plača, djeca su ležala na golom i prljavom podu. I ovdje je umrlo 84 djece. Transport od 17. avgusta 1942. u kojem je došlo 1.080 djece bio je najstravičniji. Njihovo spasavanje najdulje se urezalo u moje pamćenje. U njemu je bilo najviše dojenčadi. Žene s pelenama i benkicama izvlačile su iz vagona i trpale u korpe, kao duleke, onu najmanju djecu. Kasno u noći, otkrili smo u posljednjem vagonu još 250 dojenčadi...“.

Na ovom preteškom poslu naročito su bili angažovani zdravstveni radnici i drugo osoblje u zagrebačkim prihvatilištima: Zavodu za odgoj gluhonijemih na Ilici, Dvorani sv.

Jeronima, Udruženju učiteljica u Kukuljevićevoj ulici, Zimskom cvijetnjaku Nadbiskupije, prihvatilištu na Josipovcu, zaraznim bolnicama, i u ilegalnom prihvatilištu u vili braće Ribarić na Perjavici (36 djece). Kroz Zavod za gluhoonijemu djecu prošlo je 5.612 djece; od 800 djece u Josipovcu je umrlo 530, pretežno dojenčadi.

U samom logoru Jastrebarsko, krajem jula otpočela je dramatična borba sa upravom, ustaškim vlastima i nekim časnim sestrama za spasavanje djece. Vodi je nekoliko ljekara i zdravstvenih radnika, uz svesrdnu pomoć 26 dobrovoljnih sestara iz Škole za odgojiteljice u Rudama kraj Samobora na čelu sa Tatjanom Marinić (član KPJ od 1919. g.), kao i uz pomoć stanovnika šireg područja oko Jastrebarskog, Samobora i Žumberka.

Podvig Kordunaša. — Akcijom partizana Četvrte kordunaške brigade, 26. avgusta 1942. godine, iz pakla jastrebarskog logora spašeno je 727 dječaka i djevojčica.

„U toku najžešćeg okršaja, oko pet časova ujutru, kada sam sa četom napredovao kroz kukuruzište prema centru varošice, jedan seljak nas je upozorio da pazimo kad pucamo jer su barake pred nama pune zarobljene djece sa Kozare. Naša četa se u jednom skoku našla kod baraka, raspoređena u tri grupe — svaka pred jednu baraku. Dušan Hristić, Stevo Tesla, Mile Lalić, Branko Kresojević i ja polupali smo vrata od baraka i uletjeli među djecu koja su bila u gomilama, šćućurena u strahu pored zidova barake. Ali, kad su djeca vidjela da smo mi partizani, nastalo je oduševljenje. Najednom su svi borci bili zauzeti oko djece da ih što prije usmjere i pomognu im pri povlačenju prema šumi koja se nalazila na drugoj strani varošice. Svi smo bili strahovito potreseni prizorom kada je Pero Radić, hrabri puškomitraljezac, prepoznao svoje dijete, a neki drugi rođake i poznanike.

Dok smo se još nalazili kod baraka, jedan dječacić povukao je za rukav Branka Kresojevića Džindu i pokazao mu dijete koje je te noći ubijeno pijukom i ubačeno u jamu klozeta. To je za mene i moje drugove bilo najteži zločin koji smo ikad vidjeli. I čini mi se da više nije bilo te sile koja bi bila u stanju da ponovo od moje čete otme djecu i vrati ih u logorski pakao. Meni su i danas u živom sjećanju te male sjenke i čudna boja dječje kože koja, kao da jedva pridržava sitne koščice da se ne raspu. Ona malo jača djeca pomagala su slabijim, vukla ih, trgala i ćupala sve pred sobom, mladi kukuruz, repu, voće i sve to trpala u gladna usta. Borci su plaćući nosili i po troje djece, i nismo ni primijetili da se

oko nas okupila gotovo čitava brigada, sem jednog bataljona koji je štitio našu odstupnicu. . . Trebalo je imati kameno srce, i ne zaplakati". (Sjećanje Mile Trkulje, tada komandira Omladinske čete u Četrvtoj kordunaškoj brigadi).

„Duga kolona partizana i djece sporo je odmicala u toplo avgustovsko jutro prema Molunju, Sv. Jani i Žumberku. Dosta djece partizani su nosili u naručju, jer su bila iscrpljena glađu i bolešću. Prvi cilj brigade bilo je selo Molunje, udaljeno jedan sat hoda od Jastrebarskog. Na tom putu do sela umrlo je petoro djece. Na prvom zastanku sahranjena su zajedno sa jednim poginulim borcem. Tada se djeci na brzinu podijeljen zaplijenjeni šećer. Neki drugovi su izvadili sve što se našlo u njihovim torbicama. Tako se ta čudna povorka sporo kretala sve do Sv. Jane, u kojoj je pripremljen ručak i odmor, koji je trajao sve do kasno popodne, a dva bataljona brigade su držali neprijatelja na isturenim položajima prema Jastrebarskom i Samoboru“ (Ivo Ladika).

U Sv. Jani ispostavilo se da jedan dio djece nije uopšte u stanju da podnese napore koji su predstojali. Oko 400 djece bilo je bolesno i potpuno iznemoglo. Poslije pregleda raspoređeni su po kućama u Sv. Jani i okolnim selima, a sa njima su ostali ljekari Branko Davilo i Mile Knežević, kao i nekoliko ljudi Jastrebarskog. U akciju pomoći ovoj djeci uključio se širok krug stanovnika Jastrebarskog, Sv. Jane i okolnih sela, te grupa aktivista predvođeni Tatjanom Marinić i profesorom Kamilom Breslerom.

Na slobodnoj teritoriji. — Predveče 26. avgusta Četvrta kordunaška brigada, sa oko 500 djece, krenula je prema selu Bukovcu, gdje su mališani podijeljeni u tri grupe. Stotinak djece, posredstvom Narodnooslobodilačkog odbora, smješteno je po porodicama u selima Žumberka, da se tu kraće oporave i kasnije uz pomoć Žumberačkog partizanskog odreda prebace na Kordun. Pedesetak dječaka raspoređeno je po četama koje će se po obavljenim zadacima preko Slovenije vratiti na Kordun. Najveća grupa od 350 djece, i nekoliko majki, pretežno sa Kozare, pripremljena je za pokret. Na taj teški i opasni put sa ljubavlju ih je ispratio narod Bukovice. Preko oko 25 km duge neoslobođene teritorije vodili su ih do Kupe žumberački partizani; prešla su preko rijeke i našla se u slobodnoj Baniji. Narednih desetak dana ta neobična kolona kretala se slobodnom teritorijom Banije, Like i Korduna do Bosanske krajine, praćena i dočekivana sa mnogo ljubavi i pažnje od partizanskih jedinica i naroda koji je za njih odvajao najljepše što je

imao. Neka od djece ostala su kod svojih kuća, a oko 180 prešlo je preko rijeke Une kod Kulen-Vakufa u Bosansku krajinu, i ubrzo se našla u Bosanskom Petrovcu, a zatim u Lušci Palanci i odavde prešla u podgrmečku Jasenicu, gdje je u zgradi škole uređen partizanski dječiji dom.

Oslobođenje djece imalo je velikog odjeka. O tome je emitovala vijest, na osnovu Titovog telegrama, radio-stanica Slobodna Jugoslavija, a šire tekstove objavili su „Narodni borac“, glasilo Narodnooslobodilačkog odbora i Komande područja za Kordun, zatim „Omladinski borac“ i „Borba“.

Operativni štab za Bosansku krajinu tih dana uputio je pismo Glavnom štabu NOPO Hrvatske, u kome je između ostalog napisano: „Beskrajna je sreća naroda čitave Krajine što su naša braća — hrvatski partizani, svojim junačkim podvigom oslobodili naše najmlađe iz fašističkog logora. Time su junaci partizanskih četa i bataljona najdivnije manifestovali veliku svetu ideju bratstva i jedinstva i pokazali put kojim treba da idu svi rodoljubi u borbi za oslobođenje svoje zemlje. To veliko i junačko djelo partizana Hrvatske koji oslobodiše 900 kozaračke djece iz zloglasnog logora u Jastrebarskom, ostaće u divnoj uspomeni našim borcima i čitavom narodu Krajine“. — (Prema studiji Dragoja Lukića „Djeca Bosanske krajine u narodnooslobodilačkoj borbi“).

PIONIRSKI CENTAR „BRATSTVO-JEDINSTVO“

U okviru Pionirskog centra „Bratstvo-jedinstvo“ podignut je spomen-dom, u kojem je i memorijalni muzej, te spomen-park. Ovdje se svake godine održavaju susreti pionira i omladine Jugoslavije.

Uređena je *spomen-kosturnica* djece umrle u koncentracionom logoru Jasenovac, sa *spomenikom* — *skulpturom majke i djeteta*.

INFORMACIJE

SMJEŠTAJ

- *Motel „Jaska“* (112 1), tel. (041) 830-326, teleks 22539.

UDALJENOSTI

- Jastrebarsko-Zagreb 32 km: Jastrebarsko—Karlovac 20 km.

KOČEVSKI ROG — BAZA 20

Novo Mesto — Dolenjske Toplice

Omladina Slovenije dala je Kočevskom Rogu, na svom pohodu na Podstenice, 1959. godine, ime — *Partizanski Rog*. Jer, planina je, u godinama prošlog rata i okupacije, bila jedinstven centar narodnooslobodilačke borbe Slovenije.

U tim teškim vremenima Baza 20, i ostale baze, bolnice, radionice, štamparije, kurirski punktovi — čitav jedan složeni mehanizam organizovanog partizanskog života, učinio je ovu planinu — između Novog Mesta, Kočevja i Črnomelja, na granici Dolenjske i Bele Krajine — istinskom prestonicom slobode.

Sve se odvija u uslovima najstrožije i najveće moguće konspiracije. Kočevski Rog je usred ogromne okupirane teritorije koju kontrolišu na hiljade do zuba naoružanih neprijateljskih vojnika, na udaru je njihovih ofanziva i napada.

Upravo tada stoljetne šume Roga pružile su sigurno utočište političkom i vojnom rukovodstvu narodnooslobodilačkog pokreta Slovenije. I ono najvažnije — u preko 20 bolnica i bolničkih punktova, liječeno je tokom ratnih godina oko 10.000 ranjenih i bolesnih partizana!

Ovdje, veći dio rata, djeluju Centralni komitet Komunističke partije Slovenije, Izvršni odbor Osvobodilne fronte, Slovenačko narodnooslobodilačko vijeće, mnogi njihovi organi i službe. Takođe i Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Slovenije.

Tu su štabovi, kurirske stanice, štamparije, radio-stanice, radionice, magacini, skrivena skloništa.

Za Kočevski Rog i ono što se događalo na njemu

neposredno su vezane čitava Dolenjska i Bela Krajina — Novo Mesto, Kočevje, Črnomelj, svako selo i zaselak.

Kočevski Rog je planina kraškog tipa, široko razučena između srednjeg porječja Kupe i Ribničko-kočevskog polja, te između Bele Krajine i Suhe Krajine. Nije ni posebno visoka, Najviši vrh je Rog (1.100 m). Obrasla gustom šumom, listopadnom i četinarskom, na prvi pogled djeluje pitomo. Kroz nju vodi mreža puteva. Međutim, puna je teško pristupačnih i skrovitih mjesta gdje mogu doći samo oni koji dobro poznaju svaku stazu.

DANI RATA

Kočevski Rog, i sama planina i njeno šire područje, od početka ustanka jako su partizansko uporište. Rano pruža borcima sigurno utočište. Prvi punkt za sakupljanje doljenjskih partizana, januara 1942. godine, bila je šumarska kuća na Prati kod Brezove Rebre. Broj boraca stalno se povećavao, pa je 11. marta 1942. godine osnovan Peti partizanski bataljon, nazvan Dolenjski bataljon, sa tri čete. Aprila 1942. godine Šercerov bataljon postaje jezgro Južnodolenjskog bataljona. U isto vrijeme, iznad sela Pogorelec, formirana je Martinova četa (Roška četa). U sastavu Treće grupe partizanskih odreda nastaje, početkom maja 1942. godine, Dolenjski odred sa četiri bataljona.

Slovenački partizani djeluju na širokom frontu, pa je od maja 1942. godine stvorena velika slobodna teritorija — od Kupe do pod Ljubljanu, prema Kočevju i Novom Mestu, a slobodni su Suha Krajina i Dolenjske Toplice. Rog je u to vrijeme partizanski centar. Na Kraljevom kamenu je političko i vojno rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Slovenije.

Italijanska ofanziva. — Velika i dobro organizovana slobodna teritorija bila je trn u oku italijanskom okupatoru. Ofanziva počinje 16. jula 1942. godine napadom na Krim. Bila je podijeljena na jedanaest faza, zahvatila je sve dijelove Ljubljanske pokrajine, pa i Kočevski Rog. Završila je između 29. oktobra i 4. novembra 1942. godine.

Na Rogu, zajedno sa vojnim i političkim rukovodstvom, partizanske snage brojale su manje od hiljadu ljudi. Neprijatelj je doveo (Italijani) diviziju Granatieri de Sardegna, diviziju Cacciatori delle Alpi, manevarske grupe divizija Isonzo i Masceraata, i grupu fašističkih bataljona „M“ — sve zajedno preko 40.000 ljudi. U Kočevju 2. avgusta Italijani održavaju posebno vojno savjetovanje o napadu na Rog.

Ubrzo, 14. avgusta počinju zatvarati obruč oko planine. Tri dana kasnije kreću u direktan napad, kojem je prethodio snažan artiljerijski udar i intenzivno bombardovanje iz aviona.

Na Rogu u to vrijeme bile su dvije bolnice, neke manje jedinice, više radionica Pete grupe partizanskih odreda, te političko i vojno rukovodstvo. Najveći dio boraca, glavnina ranjenika i rukovodstvo probili su se kroz obruč. Dio težih ranjenika ostao je tako dobro sakriven (na Daleč hribu) da ih okupatorski vojnici nisu uspjeli pronaći. Napad na Rog traje deset dana (do 24. avgusta), ali Italijani nisu postigli ono što su željeli.

Između dvije ofanzive. — Period od jeseni 1942. do proljeća 1943. godine značajan je i po tome što je definitivno odlučeno da Kočevski Rog bude partizanski centar. Cilj je bio stvoriti — u uslovima najstrožije konspiracije — što bolje uslove za liječenje ranjenih i bolesnih boraca, omogućiti rad brojnih radionica, te različitih vojnih i političkih organa.

S proljeća 1943. godine počinje gradnja i uređenje nekoliko bolnica. Takođe i Baze 20 u koju se, sa Polhograjskih Dolomita, vraća Centralni komitet Komunističke partije Slovenije i Izvršni odbor Osvobodilne fronte Slovenije, zatim i Baze 21 za Glavni štab NOV i POS i savezničke vojne misije.

Praktično, stvara se jedan dobro smišljen sistem u kojem, pod najtežim uslovima okupacije, funkcionise sve od reda — i političke akcije, i vojno rukovodstvo, i organi narodne vlasti koja je u procesu formiranja, zatim bolnice, štamparije, radio-stanice, radionice . . .

Njemačka ofanziva. — Nijemci poslije propasti Italije ulažu ozbiljne napore kako bi sačuvali preimućstvo u Sloveniji. U jesen 1943. godine počinju ofanzivu na veliku slobodnu teritoriju. Polovinom oktobra, sa tri strane, prodiru prema Dolenjskoj i Notranjskoj. Zauzimaju 21. oktobra Novo Mesto, a četiri dana kasnije Kočevje. Poslije toga njemačke jedinice i tenkovi, od Novog Mesta i Kočevja, nadiru prema Kočevskom Rogu. Nekoliko dana neprijatelj uporno krstari i detaljno pretresa planinu. Za to vrijeme ranjeni partizani sklonjeni su iz bolnice u ranije napravljene bunkere. Jedino kod bolnice Pugled fašisti su otkrili 21 teškog ranjenika, i odmah ih poubijali, Spalili su i neke ispražnjene bolnice.

Svi koji su radili u Bazi 20 prešli su u bunker kod

štamparije Urška, i tu u bezbjednosti sačekali kraj ofanzive. Okupatorov bilans bio je gotovo nikakav.

Po naređenju Glavnog štaba NOV i PO Slovenije počinje 12. novembra 1943. godine partizanska protivofanziva. Novo Mesto se našlo u potpunoj blokadi.

Do kraja rata. — Partizanski Rog je stalno siguran i bezbjedan. Na njemu se odvijaju mnogi značajni poslovi — bolnice prihvataju i liječe ranjenike, djeluju rukovodstva i čitav niz ustanova Komunističke partije Slovenije, Osvobodilne fronte i Slovenačkog narodnooslobodilačkog vijeća (SNOS).

U proljeće 1945. godine Nijemci i razni kvislinzi uzmiču pred jedinicama Jugoslovenske armije. Zato im je posebno stalo da budu slobodni putevi za povlačenje prema sjeveru, kroz Sloveniju. Tada dolazi do težih bitaka na području Dolenjske, koje se prenose i na neke dijelove Kočevskog Roga.

BAZE

Rog je bio sigurno mjesto za podizanje više baza.

U *Bazi 20* radili su članovi SK KP Slovenije, Izvršnog odbora i Vrhovnog plenuma Osvobodilne fronte, redakcije listova i propagandne komisije.

U *Bazi 21* je sjedište Glavnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Slovenije, kao i savezničkih vojnih misija. Odavde je krenula slovenačka delegacija na Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajce.

U *Bazi 80*, kod Rampohe, u *Bazi 80a*, u Srednjoj vasi, nalazili su se odsjeci, komisije i stručni organi Predsjedništva SNOS, Denerni zavod (bankarski zavod koji je imao i svoje štedne knjižice) i Znanstveni institut.

Baza 15 i *Baza 15a*, u blizini Cinka, služile su kao partijska i skojevska škola.

TV 15, u Občicah, bila je centralna kurirska stanica koja je povezivala sve krajeve Slovenije, i komanda 145 kurirskih stanica (1944—1945. g.).

Od prvih dana rata po čitavoj Dolenjskoj osnivane su mnogobrojne *partizanske radionice*, i uređivana skladišta. Već maja 1942. godine u Podstenicama je stvoren sistem radionica — oružarska, krojačka, obučarska, stolarsko-kolarska (uništene u ofanzivi 1942. g.). Rog je krio i partizanske *štamparije*.

Baza 20. — U aprilu 1943. godine sa Polhograjskih Dolomita vraća se na Kočevski Rog političko i vojno

rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Slovenije. Dogovoreno je da se iznad Červanove ceste na Rogu, u gusnoj stoljetnoj šumi, podigne i uredi baza. Mjesto je teško mogao ko da otkrije, a onima koji su poznavali roške staze bilo je relativno lako pristupačno. Prva baraka napravljena je aprila 1943. godine a do jeseni, početka septembra, bilo ih je trinaest. Kako su život i rad postajali sve dinamičniji, baza se stalno širila. Do jula 1944. godine dobila je konačan oblik — ukupno 26 baraka.

Sada Baza 20 stoji u svom prvobitnom obliku. Uređena i sačuvana kao jedinstven spomenik borbe za slobodu. Sa mnogo pažnje u dvije barake postavljene su izložbe sa dokumentarnom građom o životu i radu na Kočevskom Rogu, a u trećoj je prikazan rad slovenačke delegacije na zasjedanju AVNOJ-a i Drugo zasjedanje AVNOJ-a a takođe fotografije i ostalo o pohodima slovenačke omladine putevima avnojevske delegacije. Prikazan je i rad ličnosti koje su boravile i radile u Bazi 20 — Edvarda Kardelja, Borisa Kidriča i drugih.

U Bazu 20 najlakše se dolazi putem (22 km) od Novog Mesta, preko Dolenjskih Toplica.

PARTIZANSKE BOLNICE

Sredinom juna 1942. godine, na Rogu počinje podizanje bolnica. Bile su na dobro skrivenim mjestima, tako da ih je neprijatelj malo otkrio za vrijeme ofanzive. U proljeće 1943. godine uređene su na više mjesta. Najveći dio, od njih dvadesetak, radio je sve do kraja rata. Nosile su zajedničko ime — *Slovenska centralna vojna partizanska bolnišnica* (SCVPB), a posebna uprava brinula se da bude što konspirativnije izabrana lokacija, o opremi, snabdjevenosti i stalnom stručnom uzdizanju zdravstvenog osoblja. Tako, na primjer, u okviru Slovenačko-hrvatske bolnice na Žumberku radila je i sanitetska škola. O njihovoj izuzetnoj ulozi najbolje govori činjenica da je na Rogu tokom rata liječeno oko 10.000 ranjenih i bolesnih boraca.

Bila su to dragocjena mjesta gdje se pružala ljekarska pomoć, a istovremeno centri političkog i kulturnog djelovanja. Tako je u Bolnici za rekonvalescente u Planini pod Mirnom gorom osnovan poznati Invalidski pjevački hor.

Kao jedinstveni spomenici ostale su sačuvane, u autentičnom obliku, dvije partizanske bolnice — u Zgornjem Hrastniku i u Jelendolu. One najbolje svjedoče sa koliko se požrtvovanja borilo za svaki ljudski život.

Bolnica Zgornji Hrastnik. — U bolnici Zgornji Hrastnik, na Bukovoj gorici (zapadno od nekadašnjeg sela Smrečnik), smješteni su bili u prvo vrijeme rekonvalescenti. Ovamo krajem 1943. godine dolazi dr. Janez Milčinski-Peter, pa je preuređena za liječenje teških ranjenika. Početkom 1944. godine obnovljene su stare i podignute nove barake. Imala je operacionu salu sa operacionim stolom i svom opremom. (Takva oprema, kao tipska, rađena je uskoro i za druge partizanske bolnice). Bila je primjerno urađena bolnica, sa svim pratećim objektima, u kojoj su postavljeni temelji bakteriološkog ispitivanja. U njoj je do kraja rata liječeno oko 400 teško ranjenih partizana i obavljeno 60 složenih operacija.

Bolnica Jelendol. — Nalazi se u dolini pod Daleč hribom, pola sata hoda od Baze 20. Tu su za vrijeme italijanske ofanzive, u ljeto 1942. godine, bili sakriveni i ranjenici iz bolnice na Daleč hribu. Neprijatelj ih nije pronašao. Zbog toga kasnije je odlučeno da se nova bolnica podigne upravo na tom mjestu. Njena izgradnja počinje u proljeće 1943. godine, a u jesen naredne godine napravljena je i operaciona sala. Radi sve do kraja rata, a čitavo vrijeme vodi je dr. Pavel Lunaček-Igor. Ovdje je kao sredstvo za liječenje prvi put upotrebljen penicilin, koji su poslali saveznici.

NOVO MESTO

Novo Mesto (202 m/m, 19.601 stanovnik), je najveći i najznačajniji grad Dolenjske.

Zvanično, grad je 1365. godine osnovao habzburški vojvoda Rudolf IV, kao vojničko središte Dolenjske. Nazvan je Rudolfswert, ali ga narod zove Novo Mesto, za razliku od „starog mesta“ Kostanjevice. Bio je to prostran i odlično utvrđen grad. Nalazio se na važnom putu, pa se posebno razvila trgovina, jer ovuda ide gotovo sav promet između Kranjske i Hrvatske. Najveći uspon doživljava u 16. vijeku. U 18. vijeku postaje kulturni i administrativni centar Dolenjske.

Na području nekadašnjeg okruga Novo Mesto poginulo je 2.901 lice, bilo kao borac i aktivista Osvobodilne fronte ili kao žrtva fašističkog terora. Kako ovaj spisak još uvijek nije definitivn, sa sigurnošću se može tvrditi da je u borbi za slobodu palo oko 3.000 ljudi ovog kraja.

SPOMENICI NOB

- Pred Študijskom knjižnicom uređen je *atrij u spomen onih što su pali boreći se za slobodu*. Tu su urezana

imena šest narodnih heroja, 129 boraca, dva taoca, 58 žrtava bombardovanja i 53 druge žrtve. Postavljene su i biste revolucionara Borisa Kidriča i proslavljenog partizanskog komandanta Franca Rozmana.

- *Spomenik taocu* (autor Jakob Savinšek) je na ulazu u stari dio grada.
- Na Glavnom trgu je *spomen-stub* dvojici partizana koje su domobranci objesili 30. decembra 1943. godine.

INFORMACIJE

Novo Mesto

MUZEJ

- *Dolenjski muzej*, Muzejska 7, ima Arheološku i Kulturno-istorijsku zbirku i Odjeljenje NOB. Pripadaju mu Muzejska zbirka NOB u kartuziji Pleterje i Krajevna zbirka NOB u Dolenjskim Toplicama.
- *Dolenjska galerija*, u sastavu Dolenjskog muzeja, ima dvije postavke — Dolenjska u likovnoj umjetnosti i Stari majstori.

TURISTIČKE AGENCIJE

- *Emona-Globtur*, Komandanta Staneta 19, tel. 25-789.
- *Kompas*, Novi trg 6, tel. 21-333, 23-404.

VODIČKA SLUŽBA

- Imaju obje agencije, a takođe i u Dolenjskim Toplicama.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Metropol“* (160 1), B-kategorije; tel. (068) 22-226.
- *Hotel „Kandija“* (50 1), B-kategorije, u Otočcu ob Krki (na auto-putu Ljubljana-Zagreb); tel. 21-830.
- *Zdravilišče Dolenjske Toplice* (260 1), B-kategorije, u Dolenjskim Toplicama; tel. 85-730.
- *Zdravilišče Šmarješke Toplice* (250 1), B-kategorije, u Šmarješkim Toplicama; tel. 84-900.

UDALJENOSTI

- Novo Mesto — Dolenjske Toplice 10 km; Novo Mesto — Dolenjske Toplice — Baza 20 (Kočevski Rog) 22 km; Novo Mesto — Ljubljana 66 km; Novo Mesto — Zagreb 75 km; Novo Mesto — Kumrovec 73 km; Novo Mesto — Šmarješke Toplice 15 km; Novo Mesto — Metlika — Karlovac 63 km; Dolenjske Toplice — Črnomelj — Karlovac 77 km.

KOLAŠIN

Grad ZAVNO Crne Gore i Boke

Tri puta su se predstavnici crnogorskog naroda tokom ratnih godina sastajali u Kolašinu da donesu sudbonosne odluke. Zbog činjenice da su ovdje postavljeni temelji državnosti SR Crne Gore, nazivan je partizanskom prestonicom Crne Gore. Tu su boravila najviša vojna i politička rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta Crne Gore i Boke, održano je više značajnih skupova i formirano nekoliko jedinica Narodnooslobodilačke vojske.

U zgradi bivše gimnazije održano je 15. novembra 1943. godine Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke; deset dana kasnije Prvi kongres mladih antifašista Crne Gore i Boke; 5. i 6. decembra Prvi kongres Antifašističkog fronta žena Crne Gore i Boke. Grad je domaćin Drugog zasjedanja ZAVNO Crne Gore i Boke (16. april 1944. g.) i Trećeg zasjedanja (13—15. juli 1944. g.) na kojem je ovo tijelo preraslo u Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja.

Preživio je i mnoge surove dane okupacije i terora, i odmazde. Bombardovan je 18 puta. — Dao je preko 1.400 partizanskih boraca, od kojih je 700 poginulo, takođe i oko 250 žrtava fašističkog terora. Iz ovog kraja je devet narodnih heroja.

GODINE RATA

Kolašin su 17. aprila 1941. godine okupirali Italijani. Pripreme za ustanak već su bile u toku; partijska organizacija sa oko 110 članova, formirala je 25 udarnih grupa sa preko 500 boraca. Prve akcije ustanika počele su 14. jula 1941. godine; gerilski odredi, koje vodi Aleksa Đilas,

postavili su zasjedu italijanskom transportu na putu Kolašin—Mojkovac. Sutradan su razoružane tri žandarmerijske stanice. Ustaničke snage, narasle na oko 3.000 boraca, su 17. jula blokirale Kolašin, i oslobodile ga 20. jula. Zarobljen je čitav italijanski garnizon od 260 vojnika, zaplijenjeno 230 pušaka i druga ratna oprema. Dan po oslobođenju obrazovani su Sreski i Gradski narodnooslobodilački odbor, Komanda mjesta i imenovan Narodni prijeki sud; od ustaničkih jedinica formirana su tri bataljona. Do 4. avgusta ovdje je Privremena vrhovna komanda narodnooslobodilačkih trupa za Crnu Goru, Boku i Sandžak.

Italijani zauzimaju grad 8. avgusta. Tokom čitavog rata su vođene borbe protiv udruženih okupatorsko-kvislinških snaga — grad je 23 puta prelazio iz ruke u ruku.

Pod pritiskom Komskog NOP odreda italijanske trupe su 5. januara 1942. godine napustile Kolašin, a 23. februara zaposjeli četnici. U drugoj polovini februara brojne snage Italijana i četnika Pavla Đurišića vode borbe protiv partizanskog odreda „Radomir Mitrović“, ali su uz osjetne gubitke odbačene. Sve do kraja maja 1942. godine odvijaju se teške borbe u kojima su četnici, i pored velikih gubitaka, uspjeli da potisnu partizanske snage i potpuno ovladaju ovom teritorijom. U Lipovu na domak Kolašina od ljeta 1942. do maja 1943. godine bio je štab Draže Mihailovića, a u gradu štab Limsko-sandžačke grupe četničkih odreda pod Pavlom Đurišićem. Mjesto je postalo stjecište najcrnje reakcije. Vladao je teror; četnici su uspostavili svoj zloglasni zatvor. Breza je pretvorena u stratište.

Zahvaljujući uspješnom radu partijske organizacije u Kolašinu četnici nisu bili nikada sigurni. Maja 1943. godine, u vrijeme pete neprijateljske ofanzive, grad su zauzeli Nijemci i razoružali 2.000 četnika.

Poslije kapitulacije Italije, 27. septembra 1943. godine, grad su oslobodile jedinice Četvrte proleterske brigade. Jedan bataljon 83. puka italijanske divizije Venecija prišao je Narodnooslobodilačkoj vojsci, a razbijeni četnici odstupili su prema Nateševu. Tokom 1943. i 1944. godine njemačke jedinice više puta su zauzimale Kolašin, a partizanske oslobađale.

U prvoj polovini septembra 1944. godine jedinice Pete i Devete crnogorske brigade vodile su na ovom području danonoćne borbe i uspjele, poslije bitke koja je trajala 18 sati, da oslobode grad 15. septembra. U probouju njemačkog 21. korpusa iz Crne Gore ponovo je 15. decembra u okupatorskim rukama. Kolašin je konačno oslobođen 29. decembra 1944. godine.

TRI ZASJEDANJA

Poslije kapitulacije Italije septembra 1943. godine narodnooslobodilački pokret se u Crnoj Gori naglo razvio. Oslobođen je veći dio, i uspješno radili organi narodne vlasti.

Partijsko rukovodstvo Crne Gore osnovalo je sredinom oktobra 1943. godine Inicijativni odbor za sazivanje zemaljskog vijeća. U Kolašinu je stiglo 544 delegata iz svih krajeva Crne Gore, a u zgradi nekadašnje gimnazije 15. novembra 1943. godine održano Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke, koje se konstituisalo kao najviši organ narodne vlasti. Tada je proklamovano da će ovo tijelo, kao vrhovni predstavnik crnogorskog naroda, ujediniti sve napore u borbi za oslobođenje u bratskoj zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije.

Proteći će tri mjeseca, a 16. februara 1944. godine u Kolašinu su se ponovo okupili vijećnici na Drugom zasjedanju ZAVNO Crne Gore i Boke. Kao predstavnici naroda dali su podršku odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Ljeto 1944. godine je vrijeme žestokih borbi koje se vode u Crnoj Gori sa Nijemcima i četnicima, ali narodnooslobodilački pokret ima političku i vojnu prevlast. Istovremeno, narodna vlast doživljava potpunu afirmaciju. U takvoj situaciji sazvano je u Kolašinu Treće zasjedanje ZAVNO Crne Gore i Boke, i održano 13, 14. i 15. jula 1944. godine. Tada je, uz ostalo, odlučeno da se ovo tijelo pretvori u Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja (CASNO). Time je izvršeno definitivno konstituisanje vlasti, a skupština je izabrala svoje predsjedništvo. Donesena je odluka da Crna Gora, kao ravnopravna federalna jedinica uđe u sastav Demokratske Federativne Jugoslavije. Utvrđeno je da Predsjedništvo CASNO imenuje Nacionalni komitet oslobođenja Crne Gore, kao najviši izvršni i naredbodavni organ vlasti. Aprila 1945. godine CASNO se pretvara u Crnogorsku narodnu skupštinu, koja je imenovala prvu vladu Crne Gore u slobodnoj Jugoslaviji. (Prema Leksikonu narodnooslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji 1941—1945.)

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

- *Spomen-dom Prvog zasjedanja ZAVNO Crne Gore i Boke* podignut je kao sjećanje na istorijske događaje tokom narodnooslobodilačke borbe u Kolašinu. Ima nekoliko funkcija — za održavanje skupova, zatim za rad Skupštine opštine. Posebno je uređen muzej-stalna izložba ratnih

dokumenata, fotografija, proglaša i svega što svjedoči o zbivanjima vezanim za Kolašin. — Projektant arh. Marko Mušič; otvoren 15. novembra 1975. g.

- *Spomen-groblje na Brezi*, na mjestu gdje je 1942. i 1943. g. bilo stratište, na kojem su četnici ubili preko 700 partizana i rodoljuba. — Djelo Mome Vujisića.
- *Spomenik palim borcima i žrtvama fašističkog terora*, u centru grada. — Rad Vojina Bakića.

KOLAŠIN

Kolašin (920 m/m), grad je sa oko 3.000 stanovnika. Podigli su ga Turci sredinom 17. vijeka.

Čitav kraj izuzetnih je prirodnih vrijednosti. Tu su gornji i srednji tokovi i kanjoni rijeke Tare i Morače. Okružuju ga planinski vrhovi Sinjavine, Javorja, Maganika, Komova, Ključa i Bjelasice. Posebnost je Nacionalni park Biogradska gora u području planine Bjelasica, na oko 5.400 hektara od čega je polovina pod šumama; njegov biser je prelijepo Biogradsko jezero.

Među kulturno-istorijskim spomenicima najznačajniji je *manastir Morača*, uz obalu Morače, podignut 1252. godine. Imao je tokom stoljeća burnu istoriju. Čuven je po svojim freskama i ikonama visoke umjetničke vrijednosti.

U turističkom smislu prednosti Kolašina su u tome što je na važnim i frekventnim putnim saobraćajnicama, kao i na željezničkoj pruzi Beograd—Bar.

INFORMACIJE

TURISTIČKE INFORMACIJE

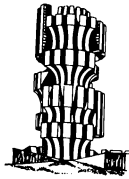
- *Turist-biro* Turističkog društva Bjelasica, Trg borca.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Bjelasica“* (340 l), B-kategorije; kafana, restoran, saloni, prodavnice suvenira; bazen, saune. — Tel. (081) 87-300.
- *Motel „Kolašin“* (30 l), sa ribnjakom. — Tel. 87-312.

UDALJENOSTI

- Kolašin—Titograd 75 km; Kolašin—Žabljak 90 km; Kolašin—Budva 148 km; Kolašin—Bijelo Polje 75 km; Kolašin—Beograd 388 km.

KOZARA

Nacionalni park Kozara, Prijedor —
Mrakovica

Kozara je preživjela jednu od najtežih, a u isto vrijeme i jednu od najslavnijih epopeja u historiji naših naroda. Kozaračka epopeja imala je za narodnooslobodilačku borbu Jugoslavije u cjelini ogroman značaj, jer je to bila prva velika bitka u kojoj je učestvovao i nenaoružani narod. Kozara je među svim našim krajevima na prvom mjestu po broju žrtava koje je dala za oslobođenje naše zemlje, a i po svom bogatom prilogu opštim naporima svih naroda koji su se borili protiv fašizma. To je bio početak najšire borbe za bratstvo i jedinstvo u našoj zemlji. — TITO

Kozara je epopeja i živa legenda, najbolja potvrda da nije bilo sile okupatorske koja je mogla da zavlada našim narodima . . . Dala je revoluciji pet brigada — „tri momaka, dvije djevojaka“, kako pjesma kaže. U redovima narodnooslobodilačke vojske borilo se 21.000 njenih sinova i kćeri. Četrdeset pet je narodnih heroja. U Memorijalnom zidu, na Mrakovici, vrhu Kozare, ispisano je 9.922 imena palih boraca. Kao žrtve fašističkog terora i u logorima užasa palo je preko 30.000 Kozarčana; među njima i 11.000 djece.

USTANAK 1941. GODINE

Područje Kozare ima 2.500 kvadratnih kilometara, preko tri stotine sela i četiri grada — Prijedor, Bosanski Novi, Dubica i Bosanska Gradiška.

Pod rukovodstvom KPJ Kozara se organizovano pripremala za ustanak, posebno poslije savjetovanja komunisti Bosanske krajine, koje je održano na Šehitlucima iznad Banjaluke, polovinom juna 1941. godine. Uveče, 25. jula

1941. godine, u malom selu Orlovcima kraj Prijedora, okupili su se istaknuti komunisti — dr Mladen Stojanović, Osman Karabegović, Veljo Stojnić, Mićo Šurlan, Josip Mažar Šoša, Ale Terzić, Drago Lukić i Ivica Marušić Ratko. Sastankom je rukovodio sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu Đuro Pucar Stari. Određen je dan otpočinjanja oružanih akcija na Kozari i ljudi koji će ih voditi. Sukob sa žandarmima u selu Medvođu i napad na opštinsku zgradu na Palančištu 30. jula, označili su početak ustaničkih akcija na Kozari.

Sutradan, 31. jula, ustanici Knešpolja, predvođeni Boškom i Milošem Šiljegovićem, uspješno su izveli akciju na žandarmerijske stanice u Knežici i Kadinom Jelovcu, protjeravši neprijatelja iz sela uz Dubičku cestu. Istog dana 300 ustanika, naoružanih sa sedam karabina i deset lovačkih pušaka, pod vođstvom Josipa Mažara Šoše, razorilo je rudnik uglja Lješljani i zarobilo njegovu posadu. Istovremeno 500 ustanika je upalo u Dobrljin, a hiljadu u Bosansku Kostajnicu. Napadnute su i Svodna i Dragotinja, srušene desetine telefonskih stubova i uništeni prvi kilometri željezničke pruge do koje je neprijatelju, zbog bogatog rudnika željezne rude u Ljubiji, bilo veoma stalo.

Odmazda neprijatelja sračunata da zastraši stanovništvo i odvoji ga od ustanka, bila je drastična — masovni pokolj na Kozari od 2. do 20. avgusta 1941. godine, prvo u gradu Prijedoru, a zatim u selima prijedorskog i bosansko-novskog sreza. Među sedam hiljada ubijenih nalazilo se i 168 djece. Bila je to prva neprijateljska ofanziva, kako je nazvao narod Kozare.

Usplamtjela vatra borbe za slobodu zahvatila je čitavo Knešpolje. Neprijatelj se morao povući u jača uporišta.

Na drugom vojno-političkom savjetovanju, 10. septembra 1941. godine u Lisini, formiran je zajednički štab kozarskih četa. Ubrzo zatim nastaju još tri partizanske čete, kojima rukovodi štab Drugog krajiškog partizanskog odreda, na čijem je čelu već tada legendarni dr Mladen Stojanović.

Mrakovica. — Aktivnost jedinica Drugog krajiškog partizanskog odreda od avgusta do novembra 1941. godine, a posebno napadi na jače posade i privredne objekte, prisilila je neprijatelja da koncem novembra preduzme koncentričan napad na Kozaru iz pravca Banjaluke, Prijedora, Bosanske Dubice i Bosanske Gradiške. Borba je počela 25. novembra uz učešće oko 5.000 ustaša i domobrana i jednog bataljona njemačkih vojnika. Po direktivi Štaba

odreda čete su vještim manevrima izbjegle frontalnu borbu, pa su neprijateljske snage bez očekivanih rezultata prešle preko Kozare. Cijeneći strateški značaj Mrakovice, neprijatelj je ovdje ostavio stalnu posadu. Štab Drugog krajiškog odreda odlučio je da uništi neprijateljsku posadu na Mrakovici. Napad je izveden noću između 4. i 5. decembra 1941. godine. Uspjeh je bio potpun.

Jedan od najjačih i najaktivnijih u Bosanskoj krajini početkom 1942. godine bio je Drugi krajiški odred sa preko hiljadu boraca (u tri bataljona), 845 pušaka, 30 puškomitraljeza, devet teških mitraljeza i četiri bacača mina.

Narodnooslobodilački odbori. — I prije septembarskog savjetovanja u Stolicama i u ovom području se osnivaju narodnooslobodilački odbori, kao jedinstveni organi narodne vlasti. Do kraja 1941. godine formirano je 50 narodnooslobodilačkih odbora u potkozarskim selima, i već januara i februara 1942. godine djeluje i 14 opštinskih NOO, a tokom 1943. godine formirano je 114 seoskih, 14 opštinskih, četiri sreska i Okružni NOO za Kozaru.

Istim intenzitetom na kozarskom području razvijaju se i partijska organizacija — od ćelija do Okružnog komiteta KPJ, zatim omladinska organizacija, Narodni front i organizacija Antifašističkog fronta žena.

Oslobođenje Prijedora. — U aprilu 1942. godine počele su temeljite pripreme za oslobođenje Prijedora, trećeg po veličini grada u Bosanskoj krajini, koji je već praktično bio potpuno blokiran.

Borci Prvog i Drugog krajiškog partizanskog odreda, sa banijskim proleterima — ukupno ih je bilo blizu 1.300 — otpočeli su kasno uveče 15. maja napad na utvrđene položaje oko grada. Iako se grčevito branio neprijatelj je razbijen do jutra, 16. maja 1942. godine. Kompletan ustaško-domobranski garnizon je zarobljen — oko 1.200 vojnika i oficira. Posebno dragocjen bio je veliki ratni plijen oružja, municije i sanitetskog materijala.

Sutradan, 17. maja, oslobođena je Ljubija.

Oslobođenjem Prijedora uspostavljena je jedinstvena slobodna teritorija od rijeke Save, preko Kozare i Grmeča do Drvara i Jadranskog mora.

Nekoliko dana po oslobođenju Prijedora — 21. maja — u selu Lamovita, pod Kozarom, formirana je Prva krajiška brigada.

Avioni. — Prvi partizanski avion „potez 25“ sa pilotom Franjom Kluzom spustio se na Urije, pored Prijedora, 23. maja oko 11 sati. Samo desetak minuta kasnije doletjeo je i

avion „brege 19“ sa pilotom Rudijem Čajavcem i mehaničarom Milutinom Jazbecom. Oni su poletjeli sa aerodroma Zaluzani pored Banjaluke, gdje su bili u sastavu ustaške avijacije. Tako su partizani dobili avione, prve u narodnooslobodilačkom ratu.

Čajavec i Jazbec, 4. juna, mitraljirali su vojne objekte u Banjaluci i pri povratku bili pogođeni. Sa oštećenim avionom prisilno su sletjeli u selo Kadinjani, kod Banjaluke. U neravnopravnoj borbi sa četnicima Čajavec je posljednjim metkom oduzeo sebi život. Zarobljeni Jazbec predat je ustašama, koji su ga strijeljali u Zagrebu.

LJETO 1942. GODINE

Velika slobodna teritorija, koju su držale snažne partizanske jedinice Drugog krajiškog odreda u proljeće i ljeto 1942. godine, ozbiljno je ugrozila vitalne interese okupatora na ovom području. Prvih dana marta u Opatiji je održan sastanak predstavnika njemačke i italijanske vojske i ustaša na kojem je odlučeno da se poduzme ofanziva na Kozaru. Formirana je „Borbena grupa zapadna Bosna“, kojom je komandovao general Štal.

Pred početak ofanzive Štab Drugog krajiškog odreda bio je kraj rječice Golubače, u barakama koje su imale električno osvjetljenje i telefonske veze sa bataljonima. Vitlovska je, opet, bila svojevrsan centar sa štabom 2. bataljona, Okružnim komitetom KPJ, bolnicom, spremištem sanitetskog materijala, zanatskim radionicama, pekarom . . . Dvadeset dana ovdje je radila i štamparija prenese-na iz oslobođenog Prijedora, u kojoj su, pored velikog broja letaka, štampane „Krajiške partizanske novine“ i „Kozarski vjesnik“. Pozadi bataljona bili su zbjegovi naroda oko rijeka Mlječanice i Gračanice, na Pašinih konacima i Paležu, Mednjaku i Gornjim Podgradcima. Brojali su preko 80 hiljada ljudi, žena i djece i oko 200 hiljada grla stoke.

Neprijateljska ofanziva na Kozaru počela je 10. juna pokretima trupa iz nekoliko pravaca. Istoga dana zauzeti su Prijedor i Ljubija.

„Tako je na Kozaru i njen odred, na 3.500 partizana (300 je bilo ranjeno) naoružanih sa tri hiljade puška i 170 mitraljeza, četiri minobacača i dvije haubice, dva tenka marke „hočkina“ i jednim oklopnim kolima, jednim avionom Franje Kluza i vojničkom srećom, na 934 partizanska odbornika, na omladinu što je stajala kao jedan u rezervnim četama, na narod Potkozarja i kolibe od pruća u zbjegovima rasutim oko izvorišta rijeka i proplancima — na takvu

Kozaru pošlo je 16 bataljona iz sastava 714, 717, 704. i 718. njemačke divizije, ojačane bataljonima „Vindhorst“, folksdojčerima iz Topole i „Princ Eugen“ divizije. Na prilazima Kozari stajali su tenkovski bataljoni, tri divizionna artiljerije, inženjerski bataljon za vezu, autotransportni i bataljon pomoćne policije. Željezničkom prugom kružio je oklopni voz, a rijekom Savom pet monitora mađarske dunavske ratne flotile — naoružanih mitraljezima i topovima. Koliko je njemačkih aviona učestovalo u ovoj bici, to se pouzdano ne zna.

Na početnim položajima sa Nijemcima stajalo je i 27 ustaško-domobrinskih bataljona „gorskih zdrugova“, osam baterija njihove artiljerije i oko 2.000 četnika Vukašina Marčetića i Uroša Drenovića“.

Za pokret na Kozaru pripremljena je sila od 45.000 neprijateljskih vojnika, opremljena najsavremenijim naoružanjem drugog svjetskog rata.

Počela je dramatična i neravnopravna borba. Partizani su pružali izvanredan otpor petnaestostruko jačem neprijatelju, izloženi neprekidnom pritisku. Avioni su iz dana u dan zasipali bombama svaki djelić zemlje kozarske.

Žestina bitke nije jenjavala, iako se vodila već danima i noćima. U više navrata Kozarčani ne samo da su suzbijali neprijatelja, nego su mu nanijeli i velike gubitke. Sloboda je branjena bez uzmicanja. Drugi krajiški partizanski odred za čitavo ovo vrijeme dejstvovao je ofanzivno.

Pala je odluka proboj iz obruča. U ponoć 3/4 jula počeo je prvi proboj jedinica Drugog krajiškog odreda . . . Otpočela je borba do tada neviđene žestine. Na liniji od Bukove kose, 6 km sjeverno od Prijedora, preko Patrije pa sve do rijeke Mlječanice, jedna za drugom partizanske čete upadale su u rovove i u borbi prsa u prsa lomila otpor neprijatelja. Iza jedinica koje su probile obruč izašlo je oko 10.000 ljudi, žena i djece iz zbjegova.

Za one koji su ostali u obruču situacija je postala izuzetno teška. Ne popuštajući, partizanske jedinice su pretrpjele do tada velike gubitke. Iz sebe se cijedila i posljednja kap snage. Primjera ličnog heroizma bilo je bezbroj. Naredne noći otpočeo je drugi proboj, okršaj još teži i suroviji.

Poslije povlačenja sa Patrije, odbrambeni front oko Kozare praktično više nije postojao. Put za ulazak neprijatelja bio je sa svih strana otvoren. Oni koji nisu uspjeli da se probiju povlačili su se u manjim udarnim grupama dublje u Kozaru.

Drugi krajiški partizanski odred je za 28 dana borbi izgubio 1.700 boraca, ali je i neprijatelju nanio gubitke od oko 7.000 izbačenih iz stroja. Neprijatelj je bio nemilosrdan. Prvo je 5. jula, izmasakrirao 450 ranjenika u dolini Mlječanice, a zatim je počeo pretres Kozare — stopu po stopu.

Štab „Borbene grupe zapadna Bosna“ izdao je 18. jula saopštenje da je Kozara uništena. Međutim, istoga dana okupilo se u njedrima planine oko 300 partizana koji su preživjeli ofanzivu, a ubrzo potom kozarski odred je brojao 900 naoružanih boraca.

Sudbina naroda. — Cjelokupno stanovništvo Kozare, tih dana, doživilo je tešku sudbinu. Mnogi su poubijani prije nego što su stigli do logora — u zbjegovima, po šumama, u pokretu, na pragovima svojih domova. Likvidirani su najzvjerskije, u velikim grupama. U sabirne i koncentracione logore, otjerano je 68.600 Kozarčana. Među njima je bilo 23.853 najmlađih — djece.

Otpočela je nezapamćena pljačka. Iz potkozarskih sela, koja je gutao plamen, samo u prvom naletu neprijatelj je odnio 25.363 grla stoke i 116.750 metričkih centi žitarica.

Najstrašnju tragediju doživjela su djeca Kozare. Odmah nakon zarobljavanja, u sabirnim logorima odvajana su od majki. Smještana su u posebne koncentracione logore za djecu u Sisku i Jastrebarskom; ubijeno ih je oko 11.000, od novorođenčadi u kolijevkama do 14 godina starosti.

Palež. — Partizani koji su ostali na Kozari, rastureni su u prvom trenutku u manje udarne grupe. Odmah po prolasku neprijateljskih streljačkih jedinica međusobno se povezuju i prikupljaju.

Na Paležu, 19. avgusta 1942. godine, izvršena je smotra preživjelih boraca Drugog krajiškog partizanskog odreda. U stroju se našlo njih oko 900, sa 800 pušaka i 40 mitraljeza. Na smotru je došao i narod koji je izbjegao zarobljavanje.

„Tada je pred stroj stao Skender Kulenović, borac i pjesnik, malo počutao oborene glave, a onda su kao snažna erupcija pokuljali stihovi „Stojanke majke Knežopoljke“. Iz obične školske sveske, oni su se prvi put tada prosuli po izgaženom lišću Paleža . . . Stroj se zaljuljao poslije prvog stiha i suze niko više nije zadržavao“.

Na okružnom savjetovanju KPJ u Jelovom jarku, iznad Maglajca, 20 i 21. septembra, data je kritička ocjena rada, postupaka i borbenih dejstava u ofanzivi i utvrđeni dalji zadaci. Sutradan, od 1.100 boraca formirana je Peta kozar-

ska brigada koja je odmah krenula u nove okršaje sa neprijateljem.

Tokom 1943, 1944. i 1945. godine neprijatelj je poduzimao više akcija i ofanziva na Kozaru, ali nije je mogao slomiti, niti izmijeniti puteve njene revolucionarne narodnooslobodilačke borbe.

Znamenja Kozare

MEMORIJALNI KOMPLEKS

Mrakovica je centar Nacionalnog parka Kozara i na njoj je uređen memorijalni kompleks.

Spomenik. — Drug Tito je 10. septembra 1972. godine otkrio monumentalni spomenik Kozarčanima palim u revoluciji. Nizom vertikalna zbijenih u krug, centralni dio spomenika simbolizuje monolitnost, heroizam, svu dramatičnu događaja na ovom prostoru i pod ovim nebom, a istovremeno i pobjedu boraca i naroda ovog kraja. Okružuju ga betonske kolone čime je predstavljen neprekidni fizički pritisak neprijatelja na Kozaru. Autor spomenika i čitavog memorijalnog kompleksa je vajar Dušan Džamonja.

Spomenik na Kozari podignut je priložima svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Memorijalni zid. — Tu je „u smrti za vječnost postrojeno“ 9.922 imena i prezimena palih boraca.

Muzej. — U neposrednoj blizini spomenika, nalazi se stalna izložba *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi*. Autentičnim dokumentima, fotosima i sačuvanim predmetima prikazana je uporna četvorogodišnja bitka boraca i naroda za slobodu u toku svih neprijateljskih ofanziva vođenih protiv Kozare.

● *Biste narodnih heroja dr Mladena Stojanovića, Josipa Mažara Šoše i Esada Midžića* su ispred spomen-kuće „Mrakovica“.

● Na *Pjesničkom zorištu* je bista *Skendera Kulenovića*, autora poeme „Stojanka majka Knežopoljka“. Ovdje je i *Drvored pjesnika*, stabla koja zasađuju dobitnici nagrade „Skender Kulenović“ za poeziju.

NACIONALNI PARK KOZARA

Kozara je proglašena šumom od istorijskog značaja 1957. godine. Deset godina kasnije prostor od 3.375 hektara pretvoren je u nacionalni park.

Planina Kozara se nalazi na širokom prostoru koji omeđuju rijeke Una, Sana, Sava i Vrbas. Duga je preko 70 a široka 30 km, najviši vrh je *Lisina* (978 m).

Osnovu čini Memorijalna zona na Mrakovici. U čitavom Nacionalnom parku predviđeno je obilježavanje 31, a na širem području 350 historijskih mjesta.

Nacionalni park Kozara, čije je sjedište u Prijedoru, kao ustanova od posebnog značaja razvio je široku aktivnost. Organizator je idejne, vaspitne, informativne i izdavačke djelatnosti. Obavlja i turističko-ugostiteljske poslove kako bi omogućio što organizovaniji prihvat brojnih posjetilaca i stvorio što bolje uslove za njihov boravak.

INFORMACIJE

NACIONALNI PARK KOZARA

- Sjedište Nacionalnog parka Kozara je u Prijedoru.
- *Nacionalni park Kozara*, 78300 Prijedor, Ul. Vuka Karadžića 43, tel. (079) 21-106, 21-169.
- *Informativni punkt* NP Kozara nalazi se na Mrakovici, kod Muzeja, tel. (079) 30-155.
- Ulaz u Nacionalni park je besplatan. — Postoji organizovana vodička služba. — Pred Spomenikom, u Memorijalnom zidu i Muzeju održavaju se časovi historije.

SMJEŠTAJ

- Hotel „*Kozara*“ (87 1) na Mrakovici; B-kategorije; restoran, kafana, aperitiv-bar, saloni. — Tel. (079) 21-229.
- *Omladinsko naselje „Bratstvo-jedinstvo“*, na Mrakovici, sa 500 ležaja i ekspres-restoranom.
- U Prijedoru: Hotel „*Prijedor*“ (200 1), B-kategorije, tel. (079) Hotel „*Balkan*“ (67 1) D-kategorije, tel. 21-350.

UDALJENOSTI

- Mrakovica (Kozara)—Kozarac 12 km; Mrakovica—Kozarac—Prijedor 24 km; Mrakovica—Podgraci—Bosanska Gradiška 41 km; Mrakovica—Kozarac—Banjaluka 55 km; Mrakovica—Prijedor—Bihać 114 km; Mrakovica—Banjaluka—Jajce 131 km; Mrakovica—Banjaluka—Sarajevo 261 km; Mrakovica—Prijedor—Jasenovac 71 km; Mrakovica—Jasenovac—Zagreb 183 km; Mrakovica—Jasenovac—Beograd 363 km.

KRAGUJEVAC

Spomen-park Kragujevački oktobar

Najdublji utisak koji stranac može ponijeti iz jedne zemlje, to je bol koji osjeti u toj zemlji. Ja sam to doživio u Kragujevcu. Nacistička okrutnost iskalila je sav bijes u ovom pitomom gradu stvorivši od njega ogromnu grobnicu sa sedam hiljada ubijenih ljudi. Teška je to uspomena koju sam ponio. Ali, i divna uspomena . . . Kad god neko pomene Jugoslaviju, uvijek se sjetim Kragujevca i njegovih đaka koje je neprijatelj strijeljao. Sjetim se tad herojstva cijelog jednog naroda. — ŽAN POL SARTR.

Kragujevac je 21. oktobra 1941. godine bio pretvoren u stratište. Da bi ga zatrli nacisti su toga dana strijeljali preko 7.000 muških stanovnika grada i okoline, a među njima preko 300 učenika srednjih škola, 18 profesora i petnaestoro djece mlađe od 12 godina.

Trebalo je — za odmazdu i zbog nemoći okupatora i kvislinga da pomoću svojih regularnih jedinica u toku prve neprijateljske ofanzive uguše narodnooslobodilački pokret — da umre čitav jedan grad, najsurovije izveden pred puščane cijevi.

— *Uspomena na te žrtve, na te heroje, živjet će vječno ne samo u srcima Šumadinaca, nego i u srcima svih naroda Jugoslavije i čitavog poštenog čovječanstva* — rekao je Tito, prilikom posjete Kragujevcu 1945. godine.

Taj surovi dan ostaje legenda za trajanje. Pripada svima podjednako, uz pjesnikovu poruku:

*Nek nebo dana tkaju mirne ptice
Dosta su svetu jedne Šumarice.*

KRAGUJEVAČKI OKTOBAR

21. oktobar 1941. g.

Njemačke okupacione trupe ušle su u Kragujevac 11. aprila 1941. godine. Odmah su se dale u potragu za oružjem, koga je inače u Vojno-tehničkom zavodu bilo malo, jer je pred rat otpremljeno u vojne jedinice.

Okružni komitet KPJ i Okružni komitet SKOJ-a već do početka jula stvaraju 35 ilegalnih desetina. Pri Mjesnom komitetu KPJ obrazovan je Vojni komitet, kojim rukovodi Svetozar-Toza Dragović. Prikupljeno oružje i municija prebačeni su u sigurna skloništa.

Na poziv okupatorskih vlasti od 12.000 radnika Vojno-tehničkog zavoda na rad se javilo svega 700, a polovina je došla po zadatku MK KPJ da bi za vrijeme rada oštetila mašine. Zbog toga su Nijemci, kao jedan od oblika privredne pljačke, demontirali postrojenja i u 268 vagona prebacili u Jasenice. Prilikom demontaže radnici su oštetili mnoge od mašina i utovarili ih bez najvažnijih dijelova.

U međuvremenu, Okružni komitet KPJ domogao se spiska kragujevačkih komunista i njihovih simpatizera koji su napravili domaći izdajnici po nalogu okupatora. Na vrijeme obaviješteni, svi sa toga spiska su se sklonili, a nacistički agenti 22. juna nijednog nisu uspjeli uhapsiti.

Poslije napada na Sovjetski Savez (21. juna) i poziva CK KPJ od 4. jula na oružanu borbu, ilegalne desetine otpočele su brojne i smjele akcije. Pale su i prve žrtve. U centru grada, 21. avgusta, obješeni su omladinci — član KPJ Stevan Zarić, berberski radnik, i skojevac Božidar Petrović, srednjoškolac. Uhvaćeni su pri pokušaju likvidiranja jednog agenta.

Odred. — Istovremeno sa akcijama u gradu, početkom jula vršene su i pripreme za stvaranje Kragujevačkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. odluka o formiranju donesena je 12. jula na sastanku Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac, u obližnjem selu Grošnici.

Postojanje partizanskog odreda osjetilo se veoma brzo. „On je u prvoj polovini avgusta uništio sve žandarmerijske stanice na teritoriji srezova kragujevačkog i gruzanskog. U oba sreza bilo je ukupno osam ovakvih stanica. Tokom avgusta odred je pored razoružavanja žandarmerijskih stanica spaljivao opštinske arhive i palio knjige koje je okupator uspostavio na vršalicama prilikom vršaja, radi kontrole žitarica i uzimanja pšenice...“ „Takođe je onespособio sve železničke stanice na pruzi Lapovo-Kraguje-

vac i Kragujevac-Kraljevo, demolirajući stanične zgrade i telefonsko-telegrafske uređaje u njima . . .". Oštećeni su i srušeni, u prvoj polovini septembra, gotovo svi mostovi na putevima Lapovo—Kragujevac i Kragujevac—Gornji Milanovac. Otpočeli su oružani napadi na njemačke jedinice u pokretu.

Borci su djelovali i politički — održano je više od 20 mitinga, na kojima su narodu objašnjavani ciljevi i značaj oslobodilačke borbe koju vodi Komunistička partija.

Akcije su nastavljene i u oktobru. Saradnja je ostvarena sa susjednim partizanskim odredima — Kraljevačkim, Čačanskim Prvim i Drugim šumadijskim i Pomoravskim.

Blokada. — U Kragujevac je, kao pojačanje, 2. oktobra prebačen 1. bataljon 724. puka 704. divizije. Do tada je okupacijsku vlast obavljao 3. bataljon 749. puka 717. divizije, zajedno sa jedinicama Krajskomandature i kvislinškim snagama.

Zbog uspješnog djelovanja Kragujevačkog NOP odreda u okolini grada, Nijemci su početkom oktobra, posebno zbog oštećenih saobraćajnica, bili u blokadi, odsječeni. Partizanske predstraže već su se nalazile na prilazima Kragujevcu. Stanovnici su jednodušno podržavali akcije odreda. vršili sabotaže, obavještavali o jačini okupatorskih snaga u gradu i njihovim pokretima.

Kada su jedinice Čačanskog i Kragujevačkog odreda, krajem septembra, oslobodile Gornji Milanovac, zarobile su 6. četu njemačkog zaštitnog bataljona. Zbog toga je njemačkom bataljonu iz Kragujevca dat nalog da se probije u Gornji Milanovac i oslobodi zarobljenu četu. Ojačan tenkovima i odredom nedićevaca, uz stalne borbe sa partizanima, uspio je 14. oktobra da prodre do Gornjeg Milanovca. Pošto nisu pronašli svoju četu, pohapsili su taoce i 17. oktobra vratili se u Kragujevac. Prilikom proboja, u borbama sa partizanima, poginulo je deset, a ranjeno 26 njemačkih vojnika. Zajedno sa gubicima zarobljene njemačke čete u Gornjem Milanovcu, Nijemci su imali 50 poginulih, 40 ranjenih i nekoliko desetina nestalih vojnika.

Odmazda. — Po Hitlerovom nalogu, feldmaršal Kajtel, 16. septembra 1941. godine, izdaje naređenje: „Da bi se nemiri ugušili u začetku, moraju se pri prvoj pojavi bez odlaganja primjeniti najoštrije mjere . . . Pri tome imati u vidu da jedan ljudski život u dotičnim zemljama često ne vrijedi ništa i da se zastrašujuće dejstvo može postići samo neobičnom svirepošću. Kao odmazda za život jednog nje-

mačkog vojnika mora se u tim slučajevima uzeti opšte pravilo, da odgovara smrtna kazna za 50—100 komunista“.

Ustanak u Srbiji trebalo je da uguši general Franc Beme, opunomoćeni komandujući general, kome je podređena sva vojna i upravna vlast u okupiranoj Srbiji. On, 10. oktobra, izdaje naredbu o odmazdi: „... Strijeljati: a) za svakog ubijenog njemačkog vojnika ili folksdojčera (muškarca, ženu ili dijete) 100 zarobljenika ili talaca; b) za svakog ranjenog njemačkog vojnika ili folksdojčera 50 zarobljenika ili talaca“.

Time počinje jesen krvavih pokolja u Srbiji.

Dva dana po povratku iz Gornjeg Milanovca, 19. oktobra, u selima Grošnici, Maršiću i Mečkovcu (sadašnje Plićevo) pohapšeni su svi muškarci od 16 do 60 godina koji su se zatekli kod kuće ili na njivama. Strijeljano je, bez ikakvog objašnjenja, 427 ljudi. To su učinili njemački vojnici iz 3. bataljona 749. pješadijskog puka i 1. bataljona 724. pješadijskog puka.

21. oktobar 1941. — Kragujevac je na redu... Po naredbi generala Bemea, komandant 749. puka 717. divizije naložio je da se u Kragujevcu izvrši odmazda za izginule i ranjene njemačke vojnike na putu za Gornji Milanovac i nestalu 6. četu, za koju je puk bio teritorijalno nadležan.

Već 18. oktobra uhapšeno je oko 70 ljudi, a 19. oktobra uveče Kragujevac je iznutra blokiran. Sutradan, 20. oktobra, počela su masovna hapšenja svih muškaraca od 16 do 60 godina.

„Nisu bili pošteđeni ni đaci od petog do osmog razreda gimnazije. Njih su njemački vojnici izvodili iz učionica sa časova zajedno sa njihovim profesorima-muškarcima. U kolonama, pohapšeni građani odvođeni su, uz jaku naoružanu pratnju nemačkih vojnika, i zatvarani u barake Trećeg artiljerijskog puka bivše jugoslovenske vojske... Prilikom odvođenja u barake, uhapšenima su oduzimane legitimacije i sve što su od vrednosti imali kod sebe“.

Osvanuo je 21. oktobar 1941. godine — Šumarice su pretvorene u stratište... Uhapšeno je preko 10.000 ljudi. Njemački vojnici su ih strijeljali u grupama od po 150 do 600. Učenike su strijeljali zajedno sa profesorima. Pod mitraljeskim rafalima đaci i profesori umirali su zagrljeni pjevajući „Hej Sloveni“

Pred cijevima mitraljeza uzvikivali su: „Živela sloboda!“, „Živela Komunistička partija!“, „Živeo Sovjetski Savez!“...

„U masakru stanovništva učestvovali su njemački voj-

nici 1. bataljona 724. pešadijskog puka 704. pešadijske divizije i 3. bataljona 749. pešadijskog puka 717. pešadijske divizije. Pomagači okupatora u izvršavanju ovog masovnog ubijanja bili su ljotićevci — dobrovoljci Petog dobrovoljačkog odreda pod komandom Marisava Petrovića, nedićevci i svi ostali organi njemačkih vojnih i civilnih vlasti, kao i kragujevačka policija“. („Plamene stare Kragujevca“).

Ukupno je — za 50 ubijenih i 40 ranjenih nemačkih vojnika — 21. oktobra 1941. godine u Kragujevcu strijeljano preko 7.000 ljudi. To je potvrđeno i na poznatom procesu fašistima u Nirnbergu, 1947. godine.

Strijeljana su i tri narodna heroda — student medicine Nada Naumović, član KPJ; Svetozar-Toza Dragović, sekretar Mjesnog komiteta KPJ i direktor Učiteljske škole Miloje Pavlović.

„... Ovaj masakr u Kragujevcu ustvari je odmazda nad srpskim narodom koji se digao na ustanak. Nije slučajno što je izabran baš Kragujevac, srce Šumadije i najveći radnički centar. Nijemci žele da na taj način zaplaše srpski narod i spriječe širenje ustanka ne samo u Srbiji nego i u čitavoj Jugoslaviji. Ali, bez obzira na to što je u pitanju velika žrtva i što ona nama teško pada, to će se okupatoru i fašistima teško osvetiti. Oni će ovakvim zvjerstvima postići upravo suprotno“, rekao je drug Tito prisutnima prilikom usmenog izlaganja o masovnom streljanju u Kragujevcu, nekoliko dana posle izvršenog zločina“. (Citati iz knjige „Plamene staze Kragujevca“).

SPOMEN-PARK KRAGUJEVAČKI OKTOBAR

Memorijalni prostor koji obuhvata Spomen-park Kragujevački oktobar iznosi 352 ha. Tu se nalazi 30 autentičnih humki strijeljanih rodoljuba i đaka (tri humke su izvan ovog prostora). Do sada je podignuto sedam spomenika, a sedam humki oblikovano. Put (7 km) i pješačke staze povezuju spomenike i humke.

Godine 1976. otvoren je Spomen-muzej 21. oktobar. Ubrzo i „Palisad“, turistički objekat za prihvrat grupnih posjeta. Na području Spomen-parka su hotel „Šumarice“, u nacionalnom stilu, i etno-kuća seoskog domaćinstva.

Spomenici. — U Spomen-parku umjetnički je oblikovano sedam humki strijeljanih rodoljuba. Podignuto je sedam spomenika, čiji su autori istaknuti jugoslovenski skulptori.

● *Spomenik bola i prkosa*, vajara Ante Gržetića, (1959. g.).

- *Spomenik streljanim đacima i profesorima*, djelo vajara Miodraga Živkovića (1963. g.).
- *Spomenik otpora i pobjede*, rad vajara Ante Gržetića (1961. g.).
- *Kristalni cvet*, spomenik malim čistačima obuće, djelo je arh. Nebojše Delje (1968. g.).
- *Kameni spavač*, djelo arhitekata Jelice i Gradimira Bosnića (1970. g.).
- *Sto za jednoga*, rad vajara Nandora Glida, podigli radni ljudi opštine Modriča (BiH), 1980. g.
- *Spomen-obeležje naroda SR Hrvatske*, rad vajara Vojina Bakića; prostorno rješenje inž. Josipa i Silvane Sajsl (1981. g.).

U memorijalnom prostoru su i tri skulpture vajara Jovana Soldatovića — *Sudaje, Srne i Čovjek bez iluzija*.

Ovdje su, takođe, *Spomenik streljanim Slovacima 1918. godine*, i staro vojničko groblje.

Umjetničke manifestacije. — *Veliki školski čas* se održava svakog 21. oktobra kraj Spomenika strijeljanim đacima i profesorima. Istaknuti pjesnici za svaki program ove jedinstvene jugoslovenske umjetničke manifestacije pišu poemu posvećenu Kragujevačkom oktobru i revoluciji, slobodi i miru. Takođe, komponuje se muzika. U izvođenju programa učestvuju najpoznatiji muzički i horski ansambli, dramski i muzički umjetnici. Televizija Beograd direktno prenosi *Veliki školski čas* za čitavo jugoslovensko područje. Prisustvuje mu od 80 do 120 hiljada ljudi iz zemlje i inostranstva.

Oktobru hododarje — *ОКТОБ*, kamernе svečanosti muzičke umjetnosti; svake godine od 11. do 16. oktobra; šest cjelovečernih koncerata, najpoznatijih jugoslovenskih i evropskih muzičkih umjetnika.

Dosta su svetu jedne Šumarice. — Književni susret u Spomen-muzeju 21. oktobar najmlađih literarnih stvaralaca inspirisanih Kragujevačkim oktobrom. Održava se svakog 2. oktobra, poslije opštejugoslovenskog konkursa.

Izdavačka djelatnost. — U svojoj izdavačkoj djelatnosti Spomen-park Kragujevački oktobar ima dvije već afirmisane biblioteke — „Kragujevački oktobar“ i „Veliki školski čas“. Izdaje i časopis-godišnjak manifestacije „Veliki školski čas“, čiji je tiraž 100—150.00 primjeraka. Do sada su objavljena 52 naslova knjiga, sa ukupnim tiražom od 2,3 miliona primjeraka.

Vodička služba. — U Spomen-parku organizovana je vodička služba, kako bi posjetioci bili što bolje informisani.

- Informacije i najave posjeta:

Spomen-park „Kragujevački oktobar“, 34000 Kragujevac, Ulica 21. oktobra 6; telefoni (034) 32-089, 68-190.

SPOMEN-MUZEJ 21. OKTOBAR

- Radno vrijeme: (u ljetnom periodu 8—16, zimskom 7—15 h.)

Muzejsku zgradu čine 33 crvene kule različite visine, simbolišući 33 humke strijeljanih. Nema prozora, već svjetlost prodire sa vrhova kupola. Istorijska zbivanja u Kragujevcu i Šumadiji od prve polovine 19. vijeka do narodnog ustanka 1941. godine i do masovnog strijeljanja rodoljuba 21. oktobra 1941. godine, prikazana su na 1.120 m² i sa 8.599 dokumenata.

Donji nivo Muzeja bilježi događaje zaključno sa aprilskom kapitulacijom starojugoslovenske vojske. Tu je i kolekcija od 27 slika — nazvana „Kragujevac 1941.“ — istaknutog jugoslovenskog slikara Petra Lubarde.

Gornji dio Muzeja posvećen je pripremama za ustanak 1941. godine, ustanku i masovnom strijeljanju. Ovdje su i skulpture Ota Loga, Nandora Glida i tapiserije Tanje Tarnovske.

Poseban dio nazvan je „*Krvava bajka*“. Tu, na zidovima, ispisana su imena strijeljanih, imena i prezimena onih za koje se pouzdano zna da su ubijeni. Sve to izuzetno impresivno djeluje, jer je — rječju, muzikom i svjetlošću — dočarana veličina tragedije (tekst Đorđe Radišić, muzika Zoran Hristić). U „Krvavoj bajci“ izloženi su predmeti i dokumenti palih đaka i građana Kragujevca i okoline.

Na ulazu u „Krvavu bajku“ ispisana su imena onih ukupno njih 38, koji su preživjeli masakr.

KRAGUJEVAC

Kragujevac je najveći i najznačajniji grad Šumadije i Pomoravlja. Ima oko 120.000 stanovnika i društveni je, privredni i kulturni centar u kome djeluje Univerzitet sa više fakulteta.

Prvi put ga spominju turski tefteri Smederevskog sandžaka, u drugoj polovini 15. vijeka. Najznačajniji trenutak za razvoj grada bila je odluka Miloša Obrenovića, vođe drugog srpskog ustanka, da 1818. godine ovamo preseli svoju kancelariju. Tako postaje prestonica Srbije u kojoj se odvija sav politički život, a do 1878. godine održavaju se i

zasjedanja Narodne skupštine. Ubrzo dobija i mnoge institucije — prvu gimnaziju u Srbiji (1833. g.), štampariju (1834. g.), licej (1838. g.), Knjaževsko-srpski teatar (1853. g.) itd. Godine 1853. počinje proizvodnja u Topolivnici, čime je označen početak industrijske proizvodnje u Srbiji i proces stvaranja radničke klase.

Revolucionarne tradicije. — Dubok trag ostavio je boravak i djelovanje prvog srpskog socijaliste Svetozara Markovića 1873—1875. godine. Njegove pristalice pobijedile su na opštinskim izborima, a radničke demonstracije 15. februara 1876. godine, nazvane „Crveni barjak“, borba su za samoupravu.

Prvi put organizovano kragujevački radnici proslavili su 1. maj 1894. godine. U prvomajskoj povorci 1911. godine, koja se sukobila sa vojskom, učestvovalo je preko hiljadu radnika.

Od posebnog značaja bilo je djelovanje socijalista prvih godina ovog stoljeća; mjesnu organizaciju Srpske socijaldemokratske stranke vodili su dr Mihajlo Ilić i Triša Kaclerović. Juna 1904. godine u Kragujevcu je održan Treći kongres Srpske socijaldemokratske partije i Glavnog radničkog saveza.

Između dva rata. — Prvu veliku pobjedu KPJ je izvojevala na opštinskim izborima 22. avgusta 1920. godine. Komunisti djeluju i poslije obznane (1921. g.).

Među posebno značajne uspjehe KPJ spada i zbor Narodnog fronta slobode, održan 25. avgusta 1935. godine u Kragujevcu. Njemu prisustvuje oko 45.000 ljudi iz šire Srbije. U provali 1935. godine uhapšeno oko 150 članova KPJ, među njima i istaknuti revolucionari Spasenija-Cana Babović i Krsto Popivoda.

U Kragujevcu 1940. godine radi 12 partijskih ćelija i Mesni komitet KPJ, u Vojno-tehničkom zavodu pet ćelija i Fabrički komitet KPJ, a takođe i Mesni komitet SKOJ-a. Martovske demonstracije 1941. godine protiv potpisivanja pakta sa hitlerovskom Njemačkom traju od 24. do 27. marta, a zboru održanom 26. marta, prisustvovalo je 15.000 ljudi.

Kragujevačka partijska organizacija imala je pred sam rat 101 člana KPJ, veći broj kandidata za članove KPJ i preko 150 članova SKOJ-a.

Susret samoupravljača Jugoslavije. — Od 1969. godine, u znak sjećanja na „Crveni barjak“, u Kragujevcu se održava Susret samoupravljača. To je jedinstvena opštejugoslovenska manifestacija koja kao dragocena tribina za rasprave o dostignućima u teoriji i praksi samouprav-

ljanja, okuplja veliki broj neposrednih proizvođača. Održava se u februaru, u isto vrijeme kada su bile demonstracije radnika 1876. godine. Godine 1971. uspostavljena je Povelja sa plaketom „Crveni barjak samouprave“

SPOMENICI

- *Prvoj Titovoj štafeti.* — U centru grada, na mjestu odakle je 22. maja 1945. godine krenula prva štafeta sa rođendanskim pozdravima drugu Titu. Do Beograda prenijela je omladina Šumadije a sutradan, 25. maja predala drugu Titu u Zagrebu. Istovremeno je nošena i „Plava knjiga“ sa čestitkama i potpisima 15.000 žitelja ovog kraja. Rad Matije Vukovića. Otkriven 22. maja 1977. g.
- *Palim Šumadincima.* — U parku, kod Narodnog muzeja je Spomenik palim Šumadincima u ratovima vođenim za slobodu Srbije od 1804. do 1918. g. Autor Antun Augustinčić.
- *Streljanim Slovacima.* — Podignut kao sjećanje na 44 Slovaka koje su na Stanovljanskom polju, strijeljale 21. juna 1918. godine austro-ugarske vojne vlasti. Pod uticajem ideja Oktobarske revolucije pobunili su se Slovaci i Česi — vojnici 71. regimente austrijske vojske, tražili okončanje rata, a u sukobima poubijali nekoliko oficira (Nijemaca i Mađara); iz 1924. g. U krugu Spomen-parka.
- *Spomenik radniku-metalcu,* ispred upravne zgrade Zavoda Crvena zastava; 1978. g. Rad vajara Ota Loga.

INFORMACIJE

MUZEJI

- *Narodni muzej,* Ulica Vuka Karadžića 1. U nekadašnjem konaku kneza Mihaila postavljene su izložbe — Stare kulture na tlu centralne Srbije i Kragujevac u 19. vijeku. — *Umetnička galerija* ima stalnu izložbu srpskog slikarstva i skulpture 19. i 20. vijeka.
- *Muzej Svetozara Markovića,* Ulica Svetozara Markovića 23. — Posvećen je radu i djelu prvog srpskog socijaliste Svetozara Markovića (1846—1875), s posebnim naglaskom na njegovoj aktivnosti u Kragujevcu 1873—1875. g.
- *Istorijsko-tehnički muzej razvoja Zavoda „Crvena zastava“,* Ulica Španskih boraca 2.
- *Gimnazija.* — U zgradi Gimnazije, koja je počela da radi 1833. godine, uređena je spomen-učionica u znak sjećanja na učenike ove škole strijeljane 21. oktobra 1941. godine.

TURISTIČKE AGENCIJE

- „*Beogradturs*“, Ulica 27. marta 17; tel. (034) 68-118.
- „*Mladi putnik*“, Ulica maršala Tita 106; tel. 25-43, 49-82.
- „*Autosaobraćaj*“ (iznajmljivanje autobusa), Stanovo b.b. tel. 35-57, 65-509.

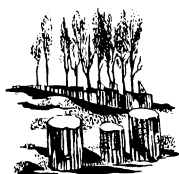
SMJEŠTAJ

- *Hotel „Šumarice“* (157 1), B-kategorija, u Spomen-parku. Sale za kongrese i simpozijume. — Tel. (034) 68-710, 68-712.
- *Hotel „Kragujevac“* (168 1), B-kategorije, u centru grada. — Tel. 66-400, 66-510.
- *Hotel „Dubrovnik“* (58 1), D-kategorije, u centru grada. — Tel. 66-694.
- *Motel „Košuta“* (174 1), II kategorije, na 110. km puta Beograd-Niš, od Kragujevca 28 km; u lovnom rezervatu Rogot. Prostor za kampovanje. — Tel. 81-121.
- *Motel „Ravni gaj“* (50 1), II kategorije, na 15. km puta Kragujevac-Kraljevo-Čačak. — Tel. 84-244.
- *Dom Ferijalnog saveza Srbije „Sloboda“* (106 1), Lenjinova 1, (u gradu). — Tel. 49-80, 49-81.

UDALJENOSTI

- Kragujevac – Topola — Mladenovac — Beograd 119 km; Kragujevac — Gornji Milanovac — Beograd 121 km; Kragujevac — Batočina — Velika Plana — Beograd 139 km; Kragujevac — Vatnovac — Kraljevo 52 km; Kragujevac — Mrčajevci — Čačak 57 km; Kragujevac — Svetozarevo 45 km; Kragujevac — Svetozarevo — Niš 148 km; Kragujevac — Aranđelovac 52 km.

KRALJEVO

Spomen-park Kraljevo

Spomen-park u sebi nosi svu simboliku borbe, otpora i stradanja Kraljeva . . .

U sjevernom dijelu grada, na prostoru koji je bio dio kruga Fabrike vagona, njemački fašisti su — od 15. do 20. oktobra 1941. godine — strijeljali 6.000 ljudi; uglavnom radnika iz svih krajeva zemlje.

KRALJEVAČKI OKTOBAR

U jesen 1941. godine nastala je prostrana Užička partizanska republika. Po oslobođenju Užica i Čačka njemački garnizoni iz tih gradova povukli su se u Kraljevo, koje je ostalo u blokadi. Početkom oktobra u gradu je bilo oko 3.500 njemačkih vojnika i kvislinga, pod komandom majora Ota Deša, komandanta 749. pješadijskog puka Vermahta. Imali su u naoružanju i artiljeriju, borna kola, tenkove, improvizovane oklopne vozove, te nekoliko aviona bivšeg jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva (zaplijenjenih na kraljevačkom aerodromu). Podržavala ih je eskadrila „štruca“ sa aerodroma u Beogradu.

Partizanske jedinice počinju prvih dana oktobra 1941. godine bitku za oslobođenje Kraljeva. U upornim napadima, ponovljenim više puta, do kraja oktobra učestvuje oko 3.500 boraca iz Kraljevačkog NOP odreda „Jovan Kursula“, Čačanskog i Kopaoničkog NOP odreda. U napadu na grad sa partizanskim snagama učestvuju i četnici (do 1.000).

Hapšenja. — U vrijeme kada su izvođeni napadi, u Kraljevu živi oko 17.000 stanovnika. Pred rat, zbog mogućnosti zapošljavanja u industriji, Kraljevo je bilo privlačno

za mnoge kvalifikovane radnike. Osim toga, na samom početku njemačke okupacije ovdje je srdačno primljeno nekoliko stotina izgnanika iz Slovenije i izbjeglice iz drugih krajeva zemlje.

Početkom oktobra njemački komandant naređuje da se svi radnici pohapse, kako bi ih držali pod kontrolom. Prvo su zatvoreni radnici Fabrike aviona; pozvani su, 4. oktobra, pred upravnu zgradu da prime plate. Jedva su obraćali pažnju na naoružane Nijemce, ali odjednom su ih opkolili vojnici. Sprovedeni su, pod oružanom pratnjom, u obližnju novu lokomotivsku halu Fabrike vagona. Prethodno je izdvojeno oko sto radnika profesija neophodnih njemačkoj ratnoj privredi. Na isti način u lokomotivsku halu zatvoreni su 10. oktobra radnici Fabrike vagona, a četiri dana kasnije i željezničari — ukupno blizu 3.000 radnika. Objašnjeno im je da se to čini zbog obezbjeđenja da ne izginu u uličnim borbama, jer su neophodni za rad industrije.

Ljudi, ipak, nisu bili uplašeni. Neki pojedinci, koji nisu u te dane radili čak su sami došli. Zatvoreni radnici danima su ostali bez najosnovnijih higijenskih uslova. Nedostajala je hrana, a posebno voda. Kako je vrijeme odmicalo, rasla je zebnja. No, radnici su sa nadom osluškivali pucnjeve koji su se čuli pri partizanskim napadima na grad.

U toku noći 14/15. oktobra, partizani su prodrli do samog centra grada. I pored znatnih gubitaka, njemački garnizon je uspio, 15. oktobra ujutro, da odbije napad.

Zbog gubitaka koje su pretrpjeli u toku ove i ranijih borbi, komandant mjesta major Oto Deš naređuje odmazdu, prema prethodnoj naredbi glavnokomandujućeg generala u Srbiji Franca Bemea.

Strijeljanja. — Među radnike zatvorene u Fabrici vagona došao je, 15. oktobra oko podne, oficir njemačke komande mjesta poručnik Alfons Maciovic sa pratnjom. Preko tumača zatražio je sto dobrovoljaca za rad. Ne sluteći zlo, a nadajući se da će im izlazak omogućiti da dođu do hrane i vode, ljudi su se rado odazvali.

Grupa od sto ljudi je izašla iz hale. Svi su dobili alat i odvedeni na sam kraj kruga Fabrike vagona. Radeći pod budnim okom stražara mislili su da kopaju neki zaklon. Pred kraj dana naređeno im je da prekinu posao i da se postroje. Požurili su prema svojim kaputima, ali im nije dozvoljeno da se obuku. Našli su se pred mitraljezima. Poručnik Maciovic uzeo je od najbližeg vojnika pušku i mirno, skoro ne nišaneći, opalio metak na radnike. Dat je

znak za početak strijeljanja. Iznenađena, ali prkosna, pala je prva stotina kraljevačkih rodoljuba, za njima druga i treća . . . I tako, gotovo bez prekida, strijeljanja traju do 20. oktobra.

U međuvremenu, u gradu je izvršena racija. Uz teror i pljačku, njemačke patrole su pretresale kuće, hapsile odrasle muškarce i odvodile ih u krug Fabrike vagona, na stratište . . . Za naciste su i dječaci od trinaest godina bili odrasli, a opasni i starci od preko sedamdeset godina. Nikakav kriterij nije postojao, osim „ . . . stvoriti zastrašujuć primjer . . . “. Izvedeni su i bolesnici iz bolnice, uhapšenih iz gradskog zatvora — među njima i 20 žena, uglavnom sestara, majki i supruga boraca Kraljevačkog partizanskog odreda. Nisu pošteđeni ni izgnanici iz Slovenije, izbjeglice iz raznih krajeva zemlje.

Žrtve su bacane u masovne grobnice, premali prostor za toliko leševa. zato su nacistički vojnici preko leševa u rakama prešli tenkovima! Krv se razlila oko raka.

Po dnevniku njemačkog podoficira Karl Vagnera, koji je učestvovao u ovom zločinu, u Kraljevu je od 15. do 20. oktobra 1941. godine strijeljano 5.606 ljudi.

SPOMEN-PARK

Projekat Spomen-parka u Kraljevu dobijen je na opštejugoslovenskom konkursu 1970. godine (autori arhitekta Spasoje Krunic i Dragutin Kovačević). Prostire se na 32, a centralni dio na 12 hektara.

Centralni dio Spomen-parka čine humke strijeljanih rodoljuba i Aleja partizana. *Humke streljanih* su oivičene mermernim elementima koji simbolišu drveće različitog doba starosti presječeno u rastu, i crvenom kalcijem — simbol krvi razliveno iz raka kada su njemački vojnici preko leševa prešli tenkovima. Duž ulazne staze, *Aleje partizana* — ali drugačijeg oblika, su spomenici palih i umrlih boraca Kraljevačkog partizanskog odreda „Jovan Kursula“ i Četvrtog kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade. Ovu aleju sačinjavaju tri skupine — 15 humki kraljevačkih prvoboraca izginulih u borbama oko grada oktobra 1941. godine i kasnije na drugim mjestima; druga je zajednička grobnica sa posmrtnim ostacima nepoznatih boraca palih na Popini 13. oktobra 1941. godine; treća, četiri humke kraljevačkih prvoboraca umrlih u godinama poslije oslobođenja.

Svečanost. — Centralni prostor Spomen-parka oivičen je amfiteatrom antičkog oblika koji, sa padinom brda, može

da primi preko 50.000 ljudi. Svakog 14. oktobra, u 11 časova, tu se okuplja više desetina hiljada građana Kraljeva i drugih mjesta. Na početku svečanosti predstavnik omladine Kraljeva, u ime sinova i kćeri strijeljanog grada, upućuje svim stanovnicima naše planete zahtjev da na svijetu vlada mir, da se Kraljevo iz oktobra 1941. godine više nikada i nigdje ne ponovi.

Svake godine predstavnici jedne od naših socijalističkih republika, a one se smjenjuju, pripreme i izvdeu svoj program.

Odajući priznanje onima koji su svoje djelovanje posvetili stvaranju i očuvanju mira u svijetu, stanovnici strijeljanog grada svakog 14. oktobra na svečanoj sjednici Skupštine opštine Kraljevo dodjeljuju jednom od istaknutih boraca za mir *Povelju protiv nasilja i rata — za mir u svetu*.

Galerija slika „Jugoslovenski slikari za Spomen-park Kraljevo“, nastala je u znak sjećanja na slikara Dušana Petrovića ubijenog oktobra 1941. godine. Ima preko hiljadu poklonjenih likovnih djela.

SPOMENICI NOB

U znak sjećanja podignuto je preko 160 različitih spomen-obilježja, od kojih su najznačajnija:

- *Spomenik otpora i pobjede*, u parku kod Željezničke stanice, rad vajara Lojze Dolinara.
- *Spomenik prvom partizanskom tenku*, u parku ispred Doma JNA; na mjestu do koga je u borbama za oslobodjenje grada, oktobra 1941. godine, došao prvi partizanski tenk.
- *Spomenik streljanim radnicima Fabrike vagona*, u krugu Fabrike vagona. Autor Oto Logo.
- *Biste narodnih heroja Kraljeva*, u Parku heroja — Dragoslava Bogavca (1912—1942), Rada Vilotijevića (1910—1943) i Olge Jovičić (1920—1942).
- *Spomenik oslobodiocima Kraljeva*, kod Ibarskog mosta. Autor arh. Aleksandar Vasiljević.

KRALJEVO

Kraljevo, grad sa oko 60.000 stanovnika, u središnjem je dijelu Srbije, na obali dvije rijeke, usred atraktivnog turističkog područja (Mataruška Banja, Bogutovačka Banja, Vrnjačka Banja, srednjovjekovni grad Maglič, manastiri Žiča, Studenica i Gradac, dolina Ibra).

Prvi pisani spomen o naselju, iz 1476. godine, sačuvan je u turskim katastarskim knjigama pod imenom Rudo

Polje, Iz 1570. godine je naziv Karanovac; 1882. godine dobija ime Kraljevo. Tada u njemu radi Srednja poljoprivredna škola, jedina u Srbiji. Zabilježeni su prvi pokušaji podizanja industrije (Fabrika poljoprivrednih mašina). S kraja 19. vijeka, među brojnim zanatlijskim radnicima, začet je radnički pokret. Radničko društvo formirano je 1903. godine a odmah zatim i mjesna organizacija Srpske socijal-demokratske stranke.

Poslije prvog svjetskog rata intenzivnije se razvija industrija. Počinje izgradnja Fabrike aviona i Željezničke radionice (današnja Fabrika vagona), pa u grad dolazi veći broj radnika sa porodicama. Obnovljen je rad sindikalne i počela je da djeluje partijska organizacija. Na Drugom kongresu KPJ u Vukovaru, 1920. godine, kraljevački radnici su imali dva delegata. Krajem 1931. godine formiran je prvi Mesni komitet, a početkom 1940. Okružni komitet KPJ za kraljevački okrug.

INFORMACIJE

MUZEJ I GALERIJA

- *Narodni muzej, Karađorđeva 3, telefon 21-540.*
- *Galerija Narodnog muzeja, Karađorđeva 1*

SPOMEN-PARK KRALJEVO

- *Stručna služba Spomen-parka, Kraljevo, Ulica cara Dušana 39. tel. (036) 21-648. Kolektivne posjete najavljuju se na telefone 21-648 i 21-540 od 7—14 h.*

STALNE MANIFESTACIJE

- *Oktobarske svečanosti u Spomen-parku, 14. oktobra.*
- *Jugoslovenski susreti „Bratstvo-jedinstvo“, 5—14. oktobra.*
- *Aero-reli „Kraljevački oktobar“, oktobar.*
- *Auto-trke „Nagrada Kraljeva“, autodrom Beranovac, avgust.*

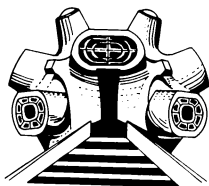
SMJEŠTAJ

- *Hotel „Turist“ (151 1), u Kraljevu, Trg maršala Tita 1; tel. (036) 22-366.*
- *Hotel „Termal“ (210 1), Mataruška Banja, tel. (036) 74-366.*

UDALJENOSTI

- *Kraljevo — Gornji Milanovac — Beograd 174 km;*
Kraljevo — Kragujevac 50 km; Kraljevo — Čačak —
Titovo Užice 100 km; Kraljevo — Kruševac 58 km.

KRUŠEVO

Ilindenski ustanak

U nacionalnoj, socijalnoj i demokratskoj revoluciji makedonskog naroda, u Ilindenskom ustanku i proglašenjem Kruševske republike, došla je jasno do izražaja njegova riješenost da se, bez obzira na ogromne prepreke, izbori za nacionalnu samostalnost i da, kao slobodan narod, saraduje na osnovama ravnopravnosti sa balkanskim i drugim narodima. Ilindenski ustanak i proglašenje Kruševske republike imali su svakako i veliki uticaj na nacionalno-oslobodilačku borbu ostalih porobljenih naroda na Balkanu. — TITO.

Kruševska republika živila je tek deset avgustovskih dana 1903. godine, izrasla iz Ilindenskog ustanka koji je „bio veličanstven izraz svenarodne makedonske čežnje za borbom i slobodom“. Ostala je kao svjetlost, kao simbol kojem će narod ispjevati pjesme, jasno opredjeljena svojim Manifestom... Njeni ideali ostvariće se četrdeset jednu godinu kasnije, na Prvom zasjedanju Antifašističkog sabora naroda narodnog oslobođenja Makedonije kada je stvorena makedonska država.

Kruševo, grad-muzej, sa svojim spomenicima vječiti je svjedok herojstva ilindenskih ustanika i Kruševske republike

ILINDENSKI USTANAK

Ilindenski ustanak je organizovana revolucionarna akcija makedonskog naroda protiv turske vlasti od avgusta do oktobra 1903. godine. Položaj makedonskog naroda pod

turskom vlašću od druge polovine 19. vijeka stalno se pogoršavao. Zbog prodiranja stranog kapitala propadala je gradska privreda (zanati, manufaktura i trgovina), opadala poljoprivredna proizvodnja, a povećali su se porezi i druge dažbine. Naročito je bio težak položaj seljačkog stanovništva koje je radilo na turskim imanjima (čiflučije). Narod je bio lišen političkih prava i prepušten bezakonju i pljački. Uz kapitalističke odnose pojavljuje se nacionalna buržoazija i jača inteligencija, koje, kroz razne forme, pružaju otpor turskoj vlasti.

Pripremanje ustanka. — Organizovani rad za oslobođenje makedonskog naroda počeo je 1893. godine. Tom prilikom je formirana Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija VMRO. Radom Goce Delčeva, poslije kongresa održanog u Solunu 1896. godine, VMRO je postao opšta narodna organizacija koja je postavila za cilj političku autonomiju Makedonije kao sredstvo za stvaranje makedonske nacionalne države. Za oružanu borbu u Makedoniji formirana su tri revolucionarna okruga: solunski, bitoljski i skopski, a u Trakiji odrinski; 1898. godine formirane su stalne sreske čete, a 1900. godine proširena je mreža oružanih formacija gradskim i seoskim četama. U njima se izvodila obuka, naročito rukovodilaca četa (vojvode). Započela je nabavka oružja, municije i opreme, te je time VMRO dobila izrazitiji oblik vojne organizacije. Sukobi sa turskim jedinicama, u početku slabiji, a potom jači, uvlačili su u borbu sve veći broj stanovništva, čime se povećavao broj četa i akcija, a time i represalije protiv naroda, pa se postavilo pitanje dizanja opšteg ustanka. Vrhovisti, koji su ubacili u Centralni komitet VMRO svoje ljude, koristeći se odsustvom rukovodećih članova Centralnog komiteta, uspjeli su da sazovu Kongres u Solunu januara 1903. godine, na kojem su nametnuli odluku da se digne ustanak protiv turske vlasti. Protiv dizanja ustanka istupili su Goce Delčev i Đorđe Petrov sa većinom članova iz nižih rukovodstava, jer su smatrali da nije izvršena dovoljna priprema u slabo naoružanom narodu (8—9.000 pušaka sa malo municije), i zbog nepovoljne spoljne i unutrašnje situacije. Istovremeno, odlučeno je na Kongresu da rukovodstva revolucionarnih okruga održe posebne kongrese radi daljih priprema ustanka.

U bitoljskom revolucionarnom okrugu najveći broj rukovodilaca bio je pristalica ustanka; oni su održali Kongres u Smilevu od 2. do 7. maja, i na njemu formirali Glavni štab (Gorski vostanički generalen štab), u koji su ušli Dame

Gruev, Anastas Lozančev i Boris Sarafov; okrug je podijeljen na ustaničke rejone: bitoljski, florinski (lerinski), kosturski, prespanski, resenski, ohridski, kičevski, demirharski, kruševski i pilepski, u koje su upućeni rukovodioci (rukovodni komiteti, rejonska načalstva). Donijet je Ustanički disciplinski ustav — propis o pravima i dužnostima ustanika, organizaciji četa, snabdijevanju i ishrani stanovništva. Rukovodni komiteti formirali su sreske, rejonske i seoske čete (20—50 boraca) sa vojvodom na čelu, podijeljene na desetine (7—8 boraca sa desetarom). Poslije izvršenih priprema Glavni štab je na sastanku (28. jula) odlučio da ustanak počne na Ilinden, 2. avgusta. Posljednja uputstva Glavni štab je izdao 31. jula; za cilj ustanka postavio je da se zainteresuju velike sile za teško stanje makedonskog naroda pod turskom vlašću, i da se ustankom prinude da intervenišu oružanom silom da bi se to stanje promijenilo. Zbog toga je planirano da ustanak traje što duže, i izdato je uputstvo da ustanici izbjegavaju borbu sa jačim turskim oružanim formacijama, a da napadaju slabija turska odjeljenja: straže, potjere, poljske čuvare, skupljače poreza, komunikacije, upravne zgrade i drugo; da čete djeluju odvojeno na što širem prostoru, a samo izuzetno grupisane, ali da se poslije svake takve akcije razidu. — Ustanak je počeo 2. avgusta 1903. godine u cijelom bitoljskom okrugu.

Oslobođenje Kruševa. — Rukovodstvo ustanka Kruševskog rejona (nazvano Gorsko načalstvo), na čelu sa Nikolom Karevim, prikupilo je oko 750 naoružanih ustanika, od njih je formiralo osam odreda pod komandom vojvoda, i po ranije pripremljenoj skici grada, odredilo objekte napada i zadatke odreda. Odred A. Dimova imao je da prodre u grad i zauzme sve javne zgrade (Opštinu, Poštu, Konak i druge); odred I. Naumova Aljabake trebalo je da zauzme kasarnu; odred Pitu Gulija služio je kao rezerva, a ujedno je štitió prilaz gradu s juga; odredi M. Hristova, T. Kareva, R. Taseva, K. Hristova i Đ. Naumova štitió su prilaze gradu s istoka, sjevera i zapada. Noću 2/3. avgusta izvršen je na ugovoreni znak napad na Kruševo. Odred A. Dimova prodro je u grad i po grupama napao zgradu učumat (žandarmerijsku posadu), iz koje su žandarmi pružali žilav otpor, sve dok je ustanici nisu zapalili; Poštu i Opštinu ustanici su odmah zauzeli, a posada u zgradi Poreske uprave je likvidirana, tek pošto je zgrada zapaljena. Odred I. Naumova Aljabake, podijeljen na grupe, napao je kasarnu koju je ukupno branilo 60 vojnika, potpalio je petrolejem iz vatrogasne pumpe, ali Turci su požar ugasili; u to je pristigao u

pomoć Pitu Guli sa četom koja je kasarnu zapalila zapaljivim flašama špiritusa, poslije čega je posada likvidirana u 16 sati. U međuvremenu je oko 300 Turaka iz Prilepa pokušalo da pritekne u pomoć posadi Kruševa, ali su ih ustanici zadržali, a potom odbili sa položaja kod sela Aldinaca. Predveče je Kruševo oslobođeno.

Kruševska republika. — Sutradan je Gorsko načalstvo sazvalo sabor, na kojem je učestvovalo 60 predstavnika svih narodnosti grada; izabrano je narodno predstavništvo od šest članova, kao organ najviše vlasti, sa predsjednikom Nikolom Karevom na čelu, nazivano raznim imenima: Privremena vlada (Vremena vlada), Privremena vojna vlada (Vremena voena vlada), Prefektura, Upravno tijelo (Upravitelno telo) i slično. Ovo tijelo i Gorsko načalstvo predstavljali su privremenu vlast grada Kruševa i okoline, poznate u literaturi još pod nazivom *Kruševska republika*. Svaki član Privremene vlade stajao je na čelu izabrane komisije: za snabdijevanje i ishranu, za unutrašnji red, za odjeću, za zdravlje i za finansije, a sudsku vlast vršio je Revolucionarni sud. Rekvirirane su zalihe bakra za izradu municije i nacionalizovane neke ustanove . . . (Vojna enciklopedija).

Revolucionarna vlast donijela je niz akata, organizovala kompletan život, a posebna pažnja posvećena je utvrđivanju grada.

U pokušaju da pridobiju, ili bar neutrališu, muslimansko stanovništvo, ustanici su im uputili poziv, koji je u suštini manifest ustanka, pa je i prozvan *Kruševski manifest*. „Ovaj manifest predstavlja deklaraciju o ciljevima i zadacima kruševskih revolucionara, o njihovim demokratskim težnjama ka bratskoj slozi i jedinstvu među narodima. Manifest je pisan na narodnom makedonskom jeziku . . . U Manifestu su proklamovana visoka načela makedonske revolucije. Principi Organizacije (VMRO — p.p.) za dosljednu revolucionarnu borbu svih potlačenih masa protiv otomanske tiranije, kao i vladajućeg sistema, ovde su našli najbitniju primenu i čak su još naglašenije potencirali duboko demokratski i socijalistički princip bratstva među narodima. U Manifestu vidno mesto zauzima apel muslimanima izražen rečima: „Dođite braćo muslimani da pođemo protiv vaših i naših dušmana. Dođite pod barjak autonomne Makedonije. Makedonija je naša zajednička majka i zove vas u pomoć. Dođite da slomimo lance ropstva, da se kurtališemo muka i stradanja. Dođite kod nas, braćno, da slijemo duše i srca i da se spasemo, pa i naša čeljad da živi mirno i spokojno, da radi, napreduje“. Na

kraju se naglašava: „Mi ćemo sami da se borimo i za vas i za nas, a ako je potrebno svi do jednog ćemo umreti pod barjakom za našu i vašu slobodu i za naše i vaše pravo“.

Manifest je na najdemokratskiji i revolucionarni način proklamovao ilindensku revoluciju. U proklamovanju tih ciljeva i zadataka zapaža se snažan uticaj socijalista, naročito Nikole Kareva. Manifest je ostavio snažan utisak ne samo kod makedonskog naroda već i među muslimanskim stanovništvom, o čemu svedoče i pisma iz sela Aldanci i kmeta Sinana i odbeglog Alije, načelnika turskog garnizona u Kruševu, koji je sa simpatijama gledao na borbu makedonskog naroda iz ovog kraja.

Manifest i ostale odluke, iako su se odnosile samo na Kruševo, potvrdili su vrhunske ciljeve ilindenske revolucije, koja je proklamovala svoja dosledna demokratska i revolucionarna načela. Time je državotvorna težnja makedonskog naroda dobila najizrazitiji vid, što se toliko očigledno izrazilo u svim revolucionarnim poduhvatima i ostvarenjima Kruševske republike“. (Istorija makedonskog naroda, knjiga druga).

Gušenje ustanka. — I u ostalim rejonima bitoljske oblasti ustanici su, u isto vrijeme kada je oslobođeno Kruševo, povelili niz oružanih akcija — Smilevu, Resenu, Kastoriji, Klisuri, Florini, Kičevu . . . Čitav kraj je zahvatio plamen ustanka.

Poslije izbijanja ustanka Turci su prikupili svoje vojne snage i počeli planski da guše ustanak. Između 18 i 20 hiljada vojnika opkolilo je 12. avgusta Kruševo, u kojem je bilo oko 1.200 ustanika. Žestok napad, poslije artiljerijske pripreme, počeo je oko podne; Turci su probili odbranu, pa se štab sa većim brojem ustanika, poslije teških borbi kod Slive, probio prema Demir Hisaru. Vojvoda Pitu Guli, sa 370 ustanika, nastavio je borbu na Mečkinom kamenu sa znatno nadmoćnijim neprijateljem; Turci su, u bliskoj borbi nožem, naveče zauzeli Mečkin kamen, a veći broj ustanika i Pitu Guli su poginuli. Iste večeri i sutradan, 13. avgusta, Turci su ušli u Kruševo.

„Do kraja oktobra ustanak je ugušen u svim bitoljskim rejonima i drugim žarištima u Makedoniji i Trakiji. Ustanici su imali 994 poginula i ranjena a Turci oko 5.300; spaljeno je 12.440 kuća, ubijeno 8.816 ljudi, žena i djece, dok je ostalo bez krova 70.835 stanovnika. Zbog žestokog turskog terora emigriralo je u susjedne zemlje oko 30.000 ljudi“. (Vojna enciklopedija).

Odjeci. — Ilindenski ustanak imao je velikog odjeka u

cijelom svijetu posebno zbog toga što se ovamo steklo mnogo stranih novinara — specijalnih izvještača listova iz Engleske, SAD, Italije, Francuske, Danske i drugih zemalja.

U Srbiji je Ilindenski ustanak dočekan sa simpatijama i manifestacijama solidarnosti. Prikupljena je i pomoć.

Događaji u Makedoniji naišli su na široku podršku u većini evropskih zemalja i Americi. Bili su formirani i specijalni Makedonski komiteti, u koje su se bile uključile istaknute ličnosti toga vremena (Anatol Frans, Maksim Gorki, Lav Tolstoj, Artur Evans, Žan Žores i mnogi drugi).

KRUŠEVO

Kruševo (1.250 m/m, 5.202 stanovnika), u okrilju planine Baba, na njenoj amfiteatralnoj padini, doživljava se kao nesvakidašnja slika — satkano je od kaskada krovova što se spuštaju prema dolini. Kada se zaroni u njegove ulice, one nude svoj svijet graditeljstva, svijet lijepih i osobenih kuća . . . Danas je i značajan centar zimskog turizma.

Prvi pomeni naselja — sela su iz 1467. godine. Ostaće malo selo sve do polovine 18. vijeka, kada se u dva navrata (1769. i 1788. g.) naseljavaju Vlasi, sklanjajući se od turskog terora. Među novim doseljenicima bilo je stočara, vještih zanatlija i trgovaca, pa će se selo ubrzo pretvoriti u varoš koja je 1858. godine imala 1.400 kuća, 32 hana i deset kovačnica. U prvoj polovini prošlog vijeka ovamo se počinju naseljavati Makedonci. Već 1888. godine ima oko 10.000 stanovnika i 1.650 kuća. Poslije Ilindenskog ustanka grad počinje da opada, a stanovnici se raseljavaju.

Kruševo je ostalo spomenik makedonske gradske arhitekture. Kuće su gradili domaći majstori; najčešće su imale tri sprata, sivo-bijelo ili žuto obojene, sa mnogo prozora, ukrašenih balkona, trijemova i popločanih dvorišta, sa teškim drvenim kapijama.

Postoji više kulturno-istorijskih spomenika, od kojih je najzanačajnija crkva Sv. Nikole. Pored nje je *Stub Kruševske republike*.

U zgradi tipične arhitekture prošlog vijeka nalazi se *Galerija Nikole Matinovskog* (1903—1973) sa kolekcijom djela koju je ovaj doajen savremenog makedonskog slikarstva poklonio rodnom gradu. Jedno odjeljenje uređeno je kao Kruševska soba, opremljeno originalnim predmetima iz 19. vijeka. — U istoj zgradi je izložba fotografija „*Tito u Kruševu, 3. avgusta 1969. godine*“.

Galerija starih ikona kruševskih zografa je u crkvi Sv. Jovana.

Narodnooslobodilačka borba. — Kruševo su 18. aprila okupirale bugarske policijske snage. Jaka organizacija Komunističke partije nastavila je da radi pod teškim uslovima; u provali avgusta 1942. godine uhapšena su 62 komunista. Odlukom Mjesnog komiteta KPJ za Kruševo kod Grujeve njive, 16. aprila 1942. godine, formiran je Kruševski NOP odred „Pitu Guli“; dejstvovao oko Kruševa, Kičeva i Demir Hisara; u novembru 1942. godine podijeljen u grupe, od kojih je jedna ilegalno radila u samom Kruševu. Drugi NOP odred (kičevski) upao je noću 1/2 avgusta 1943. godine u Kruševo, ali je poslije žestokog sukoba sa bugarskom policijom napustio grad. U rejonu Kruševa juna 1944. godine ponovo je formiran Kruševski NOP odred, koji je 18. septembra 1944. godine oslobodio grad. Dan poslije oslobođenja formirana je Kruševska brigada.

Znamenja revolucije

SPOMENIK ILINDENSKOM USTANKU I NOB

Na Gornjem Gumenju (1.320 m/m) nad samim gradom, stoji monumentalni spomenik posvećen Ilindenskom ustanku i narodnooslobodilačkoj borbi; autori Jordan i Iskra Grabuloski. — Prilazi mu se postepeno — prva platforma nazvana „Slomljeni okovi“, simbolizuje nepokornost makedonskog naroda, kraj robovanja i stremljenje novom životu; druga platforma je „Kripta“ koja evocira događaje i ličnosti nacionalne istorije; slijedi scenski prostor sa 70 sjedišta za svečanosti i časove istorije. Odavde se, širokom stazom, ulazi u kupolu spomenika. Unutra je vječiti plamen i četiri tematska reljefa (Preporod, Ilinden, Narodnooslobodilačka borba, Sloboda).

Postoji više spomen-obilježja posvećenih Ilindenskom ustanku, među kojima su i:

- *Mečkin kamen* (5 km), gdje je vojvoda Pitu Guli do posljednjeg čovjeka branio Kruševsku republiku; rad Dimčeta Todorovskog.
- *Sliva* (3 km) — spomenik ustanicima iz čete vojvode Đorđi Stojanova koji su tu svi izginuli u odbrani Kruševske republike.
- *Spomenik Nikoli Karevu* (Kruševo 1877—1905), predsjedniku Kruševske republike, u blizini kuće u kojoj je

živio i radio. Poslije gušenja ustanka otišao u Bugarsku, formirao četničku grupu i pokušao da se prebaci u Makedoniju. U sukobu sa Turcima poginuo 25. aprila 1905. godine kod kočanskog sela Rajčani.

- *Spomenik Pitu Guliju* (Kruševo, 1865—1903), vojvodi iz Ilindenskog ustanka.

MUZEJ ILINDENSKOG USTANKA I KRUŠEVSKRE REPUBLIKE

Uređen je u zgradi u kojoj je proglašena Kruševska republika. Izloženi su najvrijedniji eksponati vezani za Ilindenski ustanak i Kruševsku republiku — dokumenti, fotografije članova Privremene vlade i ustaničkih četa, karte; lični predmeti Nikole Kareva i Pitu Gulija; tekst Kruševskog manifesta i tekstovi iz strane štampe o Ilindenskom ustanku; čuveno ustaničko trešnjevo topče, brojčanik sa crkve Sv. Nikole spaljene poslije gušenja ustanka. Tu su i podaci o stradanju grada kada su u njega, poslije Kruševske republike, ušli turski vojnici — opljačkano je 1.500 kuća; spaljeno i uništeno 159 kuća, te 210 dućana i magaza; ubijeno 117 lica, obeščašćeno 150 devojaka i žena.

INFORMACIJE

- *Spomenik Ilindenskom ustanku i NOB*, tel. (098) 77-098, 77-126.
- *Muzej Ilindenskog ustanka i Kruševske republike*, tel. 77-177.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Montana“* (220 l), A-kategorije; kafana, restoran, snek-bar; kongresna sala; bazen. — Tel. (098) 77-121.
- *Hotel „Panorama“* (60 l), B-kategorije. — Tel. 77-026.
- *Hotel „Ilinden“* (130 l), C-kategorije. — Tel. 77-013.

UDALJENOSTI

- Kruševo—Prilep 30 km; Kruševo—Prilep—Titov Veles—Skoplje 162 km; Kruševo—Bitolj 52; Kruševo—Bitolj—Resen—Ohrid 128 km.

KUMROVEC

Spomen-park Kumrovec

Kumrovec je Titov zavičaj . . . U tom nevelikom selu Hrvatskog zagorja rodio se 7. maja 1892. godine Josip Broz, sedmo dijete Franje i Marije Broz. Za dan rođenja uzima se 25. maj, ujedno praznik Dan mladosti.

Kumrovec je Titovo djetinjstvo.

— *Mi smo drugačije vaspitavani. Morali smo da radimo od najranije mladosti. Mi nismo imali djetinjstva. Išli smo u školu, ali smo morali obavljati i sve druge poslove, tako da smo se najmanje mogli posvetiti školi i učenju . . .*

Mi smo često gladovali, jer bilo je mnogo djece, a malo prihoda da bi se sva mogla prehraniti. Mi smo se patili, ali smo se ujedno i čeličili . . .

Sve sam sticao samostalno, sam sebe vaspitavao i izgrađivao. Bilo je to ono što je meni moja majka dala; ja sam se držao tih njenih savjeta. Moja majka je bila stroga i pravedna žena . . . Ne jedanput je, pamtim, govorila da budemo pošteni. Poštenje koje treba da krasi čovjeka ona je usadila u nas, svoju djecu i mene lično.

Kada sam se vratio iz zarobljeništva, 1920. godine, ja nisam našao majku, bila je umrla. To mi je bio najteži udarac u životu . . . — Tako je Tito kazivao učenicima osnovne škole „Marija Broz“ u Bistrici ob Sotli, kada im je došao u posjetu 10. maja 1979. godine.

Po predanju Brozovi su u Hrvatsko zagorje došli sa bosansko-dalmatinske granice, sklanjajući se ispred Turaka. Opet, po drugim izvorima, porijeklom su iz Istre, iz okoline Pazina.

Ambrozij Broz prvi je koji se spominje u pisanim dokumentima i to 1554. godine. Krajem 17. stoljeća Brozovi

prelaze u Kumrovec. Kupili su zemlju i oslobodili se kmetske zavisnosti. Uvijek se neko bavio kovačkim zanatom, pa su ih zvali i „kovači“. Prevozili su i robu zaprežnim kolima (kirijašenje) od Zagorja do jadranske obale.

Titov djed Martin imao je šest kćeri i jednog sina Franju, koji je, poslije očeve pogibije, postao glava kuće. U selu Podsreda, na slovenačkoj strani, upoznao je Mariju Javeršek, kćer bogatijeg domaćina Martina. Vjenčali su se 31. januara 1881. godine. Marija je rodila petnaestero djece, od kojih je živo ostalo samo sedmoro.

Kasnije, u životu, Tito se sa posebnom ljubavlju sjećao majke Marije, ponosne i odlučne žene. Posebno je volio djeda Martina, majčinog oca, u Podsredi, a ovaj njega više od ostale unučadi. Kod njega i bake proveo je vrijeme prije škole.

SJEĆANJA . . .

— A, živjeli smo teško. Ni kruha nije bilo dovoljno. Majka ga je držala zaključanog. Pšenični kruh stizao je na stol samo o praznicima. Inače, samo kukuruzni. Koliko je samo nju moralo boljeti to što je od rođene djece morala kriti parčence kukuruznog kruha.

Kao dječak najviše sam vremena proveo kod djeda, majčinog oca, u Sloveniji. Pred polazak u školu vratio sam se kući. Nisam baš najbolje govorio hrvatski. To mi je bio problem u školi. Nisam uvijek razumio šta me pitaju ili znao da odgovorim na hrvatskom. Prvi razred, ponajviše zbog toga i bolesti, sam ponovio. S proljeća nekako, razbolio sam se od šarlaha.

Isušen od visoke temperature, upalih obraza, velikih očiju, sjedio sam najčešće zgrčen na peći. Jednom u kući se našao neki susjed iz drugog sela. Bilo je to u vrijeme kada je, kakav je bio običaj, selom išla nekakva procesija: popovi, zatim djevojčice u bijelom, žene . . . Šćućuren na peći posmatrao sam kroz prozor povorku i slušao razgovor majke i gosta. Iako su sve žene bile u procesiji, majka nije — ostala je pored mene.

— Slušaj Mica, ovaj ti Joža neće ostati, progovorio je susjed pogledajući prema peći, gdje sam se ja nalazio . . .

Majka odmah okrenu razgovor. Kada smo ostali sami prigrlila me je čvrsto. Kao da je time htela da kaže: „Ne dam te ja nikom. Ni bolest ne može odoljeti mojoj brizi i ljubavi . . .“.

Takvi se trenuci ne mogu zaboraviti . . . Bio sam vrlo

tužan kada sam se vratio iz zarobljeništva, poslije prvog svjetskog rata, a majku nisam zatekao živu . . . Ta, naizgled, gruba, od života otvrdla žena, umjela je da pokaže svu majčinsku nježnost a to se nikada ne zaboravlja.

Završio sam osnovnu školu . . . Prvu godinu poslije završetka osnovne škole proveo sam kod jednog imućnog ujaka. Veliko imanje, dosta stoke, a ujak nije imao sluga. Mnogo je bilo posla za sve, a podosta toga palo je na moja leđa . . . Ostao sam tamo osam mjeseci i onda se vratio kući.

Upravo tada Kumrovec je posjetio neki štabni narednik koji se takođe prezivao Broz. S njim je bio jedan gostioničar iz Siska, gdje je narednik služio. Gostioničaru je trebao momak. U porodici se prisjetiše moje negdanje želje da budem kelner, a to je bila i prilika da se zaposlim, pa su se složili da odem u Sisak, u gostionicu „Kod Štrigla“.

Štrigelova gostionica, a pogotovu posao koji sam radio, bili su novo razočarenje. Ništa od crnog odijela. Dobio sam metlu, a oko struka pregaču. Radio sam sve, samo ne kelneraj. Nisam, naravno, bio zadovoljan. Dječaci, s kojima sam se upoznao i družio, govorili su mi da potražim drugo mjesto gdje bih mogao da naučim neki zanat. U gostionici, u kojoj su oficiri svako veče bančili i kuglali se, ništa se dobro nije moglo naučiti. Odlučio sam da okušam sreću i potražim drugi posao.

Ne govoreći nikom jednog dana sam iz Štrigelove krčme otišao u centar Siska da potražim majstora Karasa, za koga sam čuo. Pred radnjom s firmom koju sam tražio zatekao sam jednog podebelog čovjeka. Izgledao mi je kao gazda . . .

Majstor Karas je bio zadovoljan mojim ponašanjem, a ja sam se trudio da što bolje naučim zanat . . . Uskoro sam završio zanat i s diplomom bravarskog kalfe napustio sam Sisak poslije trogodišnjeg boravka u ovom gradu. Lijepo su mi prošli ti šegrtski dani . . .

Iz Siska sam otišao u Zagreb. Želio sam da se zaposlim kod nekog mehaničara od koga bih mogao nešto da naučim. Okušao sam sreću kod majstora Knausa koji je popravljao sve mašine — od šivaćih do bicikla, pak i automobila. Bio sam vrlo zadovoljan kada me je primio . . . Mnoga sam znanja tu stekao koja će mi kasnije biti od velike koristi. (Tito, Autobiografska kazivanja, Prvi tom).

RODNA KUĆA

Tek polovinom prošlog stoljeća, pored hiža mazanki, u Kumrovcu počinje gradnja zidanih kuća sa krovom od

crijepa. Jedna od prvih je kuća Titovog djeda Martina i njegove žene Ane, podignuta uz potok Škarnik 1860. godine. Ima dva dijela; iz hodnika se ide lijevo i desno u dvije prostrane sobe, koje u Zagorju zovu „hiža“, a ravno je kuhinja. Zbog ovakve podjele pod jednim krovom su odvojeno živjele dvije porodice. Martin Broz je bio u nešto prostranijem lijevom krilu, a desno pripada njegovom sinu Franji poslije ženidbe sa Marijom Javeršek iz Podsrede, preko Sutle u Sloveniji. U toj desnoj „hiži“ rodio se 1892. godine Josip Broz.

Danas ova kuća predstavlja izuzetno vrijednu muzejsku cjelinu. Prije svega to je spomen-kuća prve ličnosti jugoslovenske socijalističke revolucije. Zatim etno-postava, jer pruža sliku seoskog života u vrijeme Titovog djetinjstva (desni dio). Paralelno je izložba (lijevi dio) koja govori o njegovom životnom i revolucionarnom putu. Zato se u ovom prostoru, gdje godišnje dođe preko pola miliona ljudi iz zemlje i svijeta, sve skladno isprepliće.

Izgled „hiže“ Titovih roditelja, dijela kuće u kojem je proveo djetinjstvo, isti je kao na smjeni prošlog i ovog stoljeća. I namještaj i predmeti kućanstva su iz toga vremena.

U lijevom krilu zgrade postavljena je stalna *muzejska izložba posvećena životnom putu revolucionara Josipa Broza Tita*. Prikazano je njegovo djetinjstvo, školovanje, odlazak na zanat u Sisak, a kasnije u Zagreb, Kamnik, Jince Čenkov i Plzenj u Čehoslovačkoj, Minhen, Manhajm i oblast Rura u Njemačkoj, Beč i Bečko Novo Mjesto u Austriji. Slijedi vojska i prvi svjetski rat, učešće u oktobarskoj revoluciji, povratak iz Rusije 1920. godine i djelovanje kao komuniste u Zagrebu, Velikom Trojstvu kod Bjelovara, Kraljevici, Smederevskoj Palanci, hapšenje u Ogulinu. Takođe, odlučan istup protiv frakcionaša u vrhu KPJ na Osmoj konferenciji zagrebačke organizacije KPJ; „bombaški proces“ i robijanje u Lepoglavi i Mariboru; kasniji rad u Pokrajinskom komitetu KPJ za Hrvatsku, odlazak u Moskvu; povratak u zemlju krajem 1936. godine i rad na učvršćivanju partijskih redova, prvo kao organizacioni a poslije generalni sekretar KPJ. Posebno je obrađen period narodnooslobodilačkog rata, a završni dio posvećen je poslijeratnim događajima.

Ispred kuće stoji *skulptura Tita ratnika i vojskovođe*, otkrivena 21. novembra 1948. godine; rad Antuna Augustinčića.

Štagalj je neposredno iza kuće. Bio je srušen zbog

dotrajalosti poslije rata, a obnovljen 1980. godine. Svi izloženi predmeti su originalni i imaju izuzetnu etnografsku vrijednost.

STARA ŠKOLA

Niža pučka škola, prva osnovna škola, otvorena je u Kumrovcu krajem 1889. godine. Školska zgrada sagrađena je dvije godine kasnije, i šest i po decenija se u njoj održavala nastava (do 1956. g.). Restaurirana 1981. godine.

Stara škola pretvorena je u muzej, sa dva dijela — Spomen-učionica gdje je učio Josip Broz, i muzejska izložba Školstvo kotara Klanjec u 19. i početkom 20. stoljeća.

Spomen-učionica izgleda onako kako je bila uređena početkom ovog stoljeća; i namještaj i njegov raspored. Za dječaćkih dana tu je mali Josip Broz sticao prva znanja.

Izložba *Školstvo kotara Klanjec u 19. i početkom 20. stoljeća* nizom dokumenata i vrijednih originalnih predmeta prikazuje razvoj školstva u ovom kraju, čiji se počeci vezuju za franjevački samostan u Klanjcu (sagrađen 1630. g.). Njen završni dio detaljnije predstavlja Nižu pučku školu u Kumrovcu i školovanje Josipa Broza.

STARO SELO

Staro selo (na 7,9 hektara) uređeno je da sjeća na djetinjstvo Josipa Broza Tita. Posljednje decenije učinjeno je mnogo na njegovom obnavljanju, na vraćanju izgleda kakav je imalo krajem prošlog i početkom ovog stoljeća.

Postoji od 15. stoljeća. Kućice su mu skromne — od debelih drvenih dasaka (hrastove planjke), oblijepljene glinom, i okrečene, pa se i zovu hiže mazanke. Pokrivene su ražanom slamom, šopom. Uz njih su štaglji — škednji, kombinacija staje, sjenika, ostave za žito i kukuruz, kao i spremišta za poljodjelski alat i kola.

Ni u jednom trenutku nije se željelo od Starog sela napraviti samo muzej na otvorenom prostoru (etno-selo), nego se nastojalo sačuvati izvorni seoski život. Iz takvih opredjeljenja nastaje sadašnji lik.

Prvi kumrovečki susret uvijek je susret sa brončanim Titovim likom, dobro znanim. Augustinčićevom skulpturom. Zatim se ulazi u *Rodnu kuću Josipa Broza Tita*. Odavde se odlazi u *Staru školu*.

Iz Stare škole vraća se prema Rodnoj kući. S desne strane ulice je zgrada *Uprave Starog sela*, a sa lijeve *prodavnica suvenira* u adaptiranoj hiži mazanki.

Preko puta Rodne kuće su dvije obnovljene hiže — u prvoj je postava *Genaologija obitelji Broz* koja počinje dolaskom Brozovih u Zagorje i prati životne puteve njenih članova, a u drugoj izložba *Povijest Kumrovca* data kao panorama tokova vremena ovog kraja. Neposredno su (takođe s lijeve strane), u odvojenim kućama, još dvije postave — *Zagorska svadba* sa pravim ugođajem svadbenog pira, i *Život mladog bračnog para*, domaćinstvo tek zasnovane obitelji.

Malo naprijed, s desne strane ulice, u produžetku Rodne kuće, preko potoka Škarnika, stoji *Kovačnica Brozovih*, koju ova obitelj tradicionalno drži. Uz nju su izložbe *Kovački zanat*, gdje je posebno prikazano potkivanje konja, i *Način stanovanja kovačeve obitelji*.

Na prostoru iza kovačnice, u obnovljenim hižama mazankama, pokrivenim slamom, nalaze se sljedeće muzejske postave — *Od lana do platna*, *Od zrna do pogače*, *Košaraštvo*, *Vinarstvo*, *Izrada pučkih svirala i drvenih dječjih igračaka* i *Lončarstvo*. Završetak ovog kruga predstavlja postava *Život zagorske obitelji*.

Ponovo se izlazi na glavnu ulicu. S lijeve strane je obnovljena zgrada za povremene tematske izložbe. U susjednoj kući je postava *Glazbala i napjevi Hrvatskog zagorja*. S lijeve strane, u nastavku su još dvije zgrade za povremene izložbe.

Od kraja Starog sela počinje *Aleja 88 crvenih javora*, zasađena prva u zemlji 25. maja 1980. godine, i predstavlja početak velike akcije nazvane „88 stabala za druga Tita“. S njene lijeve strane je *Zdenac radosti*, nastao u akciji Djeca Jugoslavije Titu.

Na završetku Aleje 88 crvenih javora odvaja se put prema *Titovoj rezidenciji*, jednostavnoj građevini gdje je Josip Broz odsjedao za vrijeme posjeta rodnom Kumrovcu.

DOM BORACA NOR I OMLADINE JUGOSLAVIJE

Na kumrovečkom brdu Dubrava stoji Dom boraca NOR i omladine Jugoslavije. Otvoren je 29. novembra 1974. godine, a taj svečani čin obavio je Josip Broz Tito, koji je, 21. aprila 1972. godine položio kamen-temeljac. Ova lijepa, i izuzetno funkcionalna građevina podignuta je ličnim priložima deset miliona građana Jugoslavije.

Dom je građen 16 mjeseci — od avgusta 1973. do novembra 1974. godine — prema arhitektonskom rješenju dipl. ing. arh. Ivana Filipčića i dipl. ing. arh. Berislava

Šerbetića, inače dobitnika prve nagrade na opštejugoslovenskom konkursu.

Čine ga tri zgrade što ih u cjelinu povezuje trg, na kojem je manji scenski prostor (amfiteatar).

U desnoj zgradi (kada se prilazi sa platoa internog parkinga) odvijaju se društvene aktivnosti. Tu je velika dvorana sa 300 mjesta, dvije manje sale po 120 i 40 mjesta, biblioteka sa oko 100.000 knjiga i čitaonicom, fonoteka i kinoteka, zatim prostrani hol na dva nivoa gdje se održavaju izložbe. Ovdje je i uprava Spomen-parka Kumrovec.

Druge dvije zgrade su hotel sa 62 sobe, restoranom, ekspres restoranom, kafanom, aperitiv barom, terasama, zatvorenim bazenom (7x10 m) i prodavnicom suvenira.

Ispod ulaznog platoa (parking) je velika amfiteatralna pozornica sa 1.600 sjedišta, ugrađena u padinu brda.

PODSREDA

Na ulazu u Trebče skreće se prema Podsredi (9 km od Kumrovca), gdje je rodna kuća Titove majke Marije Javeršek. Kmetija (seoski posjed) još je uvijek aktivna, jer se obitelj Javeršekovih bavi poljoprivredom i tu živi.

Na spratu stare kuće uređen je skroman muzej. U ambijentu prijatnog slovenačkog seoskog doma izložene su slike Tita i njegove majke Marije, genaologija, predstavljena obitelj Javeršekovih, data Titova sjećanja na djeda i majku, kao sjećanja Ane Kostanjšek na Titov povratak iz Rusije 1920. godine.

U Bistrici ob Sotli je osnovna škola koja nosi ime Marije Broz, otvorena 1979. godine.

TREBČE

U selu Trebče — na slovenačkoj strani — 10 km od Kumrovca, na putu za Celje, uređen je muzej u nekadašnjoj kući Ane Kostanjšek, sestre Titove majke Marije.

Tito se 1920. godine vratio iz Rusije. Stigao je u Kumrovec, ali roditelja više nije bilo u starom domu. Produžio je odmah u Trebče, gdje je živjela teta Ana. Tu je prvi put saznao da mu je majka umrla dvije godine ranije u Kupincu.

Poslije petogodišnje robije, 1934. godine, ponovo je ovdje. I kasnije, tokom ilegalnog rada, tetkina kuća uvijek mu je sigurno utočište. U ljeto 1939. godine ostaje u Trebčama mjesec dana. S jeseni 1940. godine priprema

izvještaj za Petu zemaljsku konferenciju KPJ. U blizini je sjenik, u kojem je često radio.

Muzejska izložba posvećena je upravo Titovom djelovanju u vrijeme boravka u ovom malom slovenačkom selu.

KUPINEC

Nedaleko od Jastrebarskog, u selu Kupincu, u drugom domu Titovih roditelja Franje i Marije Broz, uređen je spomen-muzej.

Franjo Broz preselio se ovamo, zajedno sa suprugom, 1912. Godine kada je dobio posao lugara. Tu je 1918. godine umrla, i sahranjena Marija Broz. Neko vrijeme u Kupincu je boravio Josip Broz Tito, poslije povratka iz Rusije 1920. godine.

Na groblju u Kupincu sahranjeni su Franjo i Marija Broz.

SPOMEN-PARK KUMROVEC

Kumrovec (234 metara nad morem) je 6. jula 1973. godine proglašen memorijalnim prirodnim spomenikom i posebno zaštićenim područjem na 360 hektara, od čega Staro selo ima 7,9 hektara. Osnovana je i *Radna organizacija Spomen-park Kumrovec* sa izuzetno širokim programima djelovanja: istorijsko-kulturni, idejno-politički, vaspitni, obrazovni, rekreativni, sportski i turistički. Sve što je zamišljeno, i ostvareno, ima za cilj da Kumrovec ne bude pretvoren u naselje bez života, naprotiv da na jedan poseban način otvori što više tokova, jer to nameće izuzetno velika posjeta preko pola miliona ljudi godišnje.

INFORMACIJE

SPOMEN-PARK KUMROVEC

- *Informacije* o radnom vremenu i posjetama Spomen-parku Kumrovec tokom cijelog dana *na recepciji u Domu boraca NOR i omladine Jugoslavije*; telefoni (041) 443-457 i (049) 53-122, teleks 23131 yu sdomk. — Direktor (041) 449-851 i (049) 53-122.

— Preko recepcije se vrše *rezervacije i najave* posjeta.

— *Dokumentarni program* u Domu boraca NOR i omladine Jugoslavije prikazuje se svakim danom od 8 do 18 sati (1. april — 31. oktobar), zimi od 9 do 16 sati. — U Domu radi *vodička služba*.

- *Muzej u Rodnoj kući druga Tita, Stara škola i muzejske izložbe Starog sela* otvoreni su svakog dana od 8 do 18 sati (1. april—31. oktobar), zimi od 9 do 16 sati. Stalna vodička služba.

SMJESTAJ

- *Hotel u Domu boraca NOR i omladine* (140 l). B-kategorije; restoran, ekspres-restoran, snek-bar, tv-sala. — Telefoni (041) 443-457. (049) 53-122; teleks 23131 yu sdmk.

PARKING

- *Parking plato na ulazu u Kumrovec iz pravca Klanjca*, s lijeve strane ceste, uređen za smještaj velikog broja automobila i autobusa. U zgradi na parkingu su prodavnica suvenira, snek-bar i sanitarni čvor. Ovdje je i međumjesna autobuska stanica.
- *Parking plato ispred Starog sela*, pored restorana „Sutla“, za stotinak automobila i autobusa.
- *Parking plato ispod Doma boraca NOR i omladine*.

SUVENIRI

- Postoje tri prodavnice suvenira sa zanimljivim izborom predmeta sa uspomenu.

SPORT

- Neposredno kod željezničke stanice nalazi se sportsko-rekreativna poljana sa moderno uređenim atletskim borilištima i fudbalskim igralištima, kao i sa tribinama za 5.000 gledalaca (600 mjesta za sjedenje). Tu je i igralište za razne male sportove.

UDALJENOSTI

- Kumrovec—Zagreb 57 km; Kumrovec—Klanjec 7 km; Kumrovec—Celje 55 km; Kumrovec—Krapina 41 km; Kumrovec—Varaždin 83 km.

LANDOVICA

Spomenik narodnim herojima Bori Vukmiroviću i Ramizu Sadiku

Spomenik u Landovici, prozvan spontano — spomenik Bori i Ramizu, ima mnogostruku simboliku i od onih je što stoje kao ponos i međaš na svijetlim putevima revolucije svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

O tome govori i tekst urezan u njemu:

„Visoko držeći zastavu Komunističke partije Jugoslavije u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika za nacionalno i socijalno oslobođenje, za bratstvo i jedinstvo naših naroda, ovde su aprila 1943. godine položili svoje živote narodni heroji Boro Vukmirović, sekretar i Ramiz Sadiku, član OK KPJ za Kosovo i Metohiju“.

Upravo na ovom mjestu strijeljani su Boro i Ramiz; tu završava život a počinje legenda.

Njih dvojica, početkom aprila 1943. godine, bili su u Đakovici i odavde krenuli za Prizren, gdje je trebalo da se sretnu sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom, delegatom Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ. Upali su, međutim, 7. aprila, u zasjedu italijanskih fašista i balista. Uhvaćeni, zvjerski su zlostavljani, jer je neprijatelj znao da su obojica istaknuti rukovodioci narodnooslobodilačkog pokreta. Svi pokušaji policije da bilo šta iznudi ostali su bezuspješni — nisu kazali ni svoja imena.

Mučenje je nastavljeno i prilikom sprovođenja iz Đakovice u Prizren. Boro i Ramiz išli su zagrljeni. Policajci su pokušali da ih razdvoje, ali su se oni još snažnije zagrlili. Tako su i pali — 10. aprila 1943. godine pod fašističkim rafalima i ostali istinski simbol bratstva i jedinstva.

Biografije Bore Vukmirovića Crnog i Ramiza Sadikua Bace priče su o životnom putu dvojice istinskih revolucionara koji su sve svoje snage uložili da se ostvari dugotrajna i teška borba Komunističke partije Jugoslavije.

Spomenik u Landovici (10 km od Prizrena, na putu Prizren — Đakovica) djelo je arhitekta Miodraga Pecića, vajara Svetomira Arsića i slikara Hilmiije Čatovića.

BORO VUKMIROVIĆ

Boro, čije je pravo ime Borislav, rođen je 1. avgusta 1912. godine u Bercigovu (Bugarska). Šest razreda gimnazije završio je u Peći, ali je ostao bez oca i morao da preuzme brigu oko porodice. Zaposlio se kao radnik, i ubrzo uključio u revolucionarni pokret. Skojevac postaje 1932. godine, a naredne član Komunističke partije Jugoslavije. Krajem 1934. godine sekretar je Mjesnog komiteta KPJ za Peć.

Taj omanji mladić, bujne kose i uvijek nasmijan stizao je svuda, bio neumoran . . . Policija je jedne noći upala u njegovu kuću, izvršila pretres, a u zapisniku koji nosi datum 13. januar 1934. godine stoji da je nađeno 77 komunističkih letaka, komunistički list „Proleter“, knjige komunističke sadržine „Srednjoškolci govore“, „Hitler osvajač“ i „Novac u politici“. U policiji su ga tukli nemilosrdno, nastojeći da saznaju bar nešto, ali Boro nije progovorio. Izveden je pred sud, pa oslobođen zbog nedostatka dokaza.

Nižu se akcije . . . Jedan od posebno značajnih događaja bila je Prva oblasna konferencija KPJ za Kosovo i Metohiju, održana 27. jula 1937. godine kod sela Crni vrh, iznad Peći. Na skupu je govorio o stanju partijskih organizacija na Kosovu i u Metohiji, a posebno o metodu rada komunista u ilegalnim uslovima. Izabran je prvi Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju a Boro za organizacionog sekretara. Prihvaćen je njegov prijedlog da se Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju direktno veže za Centralni komitet KPJ, i to kasnije potvrđeno na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ.

Zajedno sa Miladinom Popovićem, Ali Šukrijom i Milijom Kovačevićem prisustvuje Osmoj partijskoj konferenciji Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju, avgusta 1940. godine u Žugića Barama kod Žabljaka (Durmitor). Izložio je iskustva kosovskih komunista, ali i šta bi se sve još moglo učiniti u političkom djelovanju. Pred kraj prvog dijela konferencije

saznaje da je tu i Tito, generalni sekretar KPJ, koji mu prilazi u pauzi i detaljnije se interesuje za prilike na Kosovu. — Izabran je u novi Biro Pokrajinskog komiteta.

U oktobru 1940. godine Boro Vukmirović i Miladin Popović učestvuju u radu Pete zemaljske konferencije KPJ u Zagrebu. Na Titov prijedlog, Boro je izabran za kandidata za člana Centralnog komiteta KPJ. Krajem 1940. i početkom 1941. godine pohađa u Zagrebu partijski krug za rukovodeće kadrove KPJ.

Radi istrajno na organizovanju štrajkova, demonstracija, učvršćivanju partijskih organizacija, pred rat i na formiranju partijskih organizacija u vojnim jedinicama stacioniranim na Kosovu i Metohiji.

Rat ga je zatekao u vojsci. Njegov puk je deset dana vodio borbe protiv Nijemaca i Italijana na području Suve Reke, Prizrena i Kuksa u Albaniji.

Slijedile su pripreme za ustanak. Boro je na čelu Vojnog komiteta za Kosovo i Metohiju, formiranog 7. jula 1941. godine u Peći. Među prvim akcijama najснаžnije je odjeknula diverzija u rudniku Trepča, 30. jula 1941. godine.

Poslije hapšenja Miladina Popovića preuzima funkciju sekretara Oblasnog komiteta KPJ. Po direktivi Centralnog komiteta KPJ uspostavlja veze sa albanskim komunistima i pomaže im u organizovanju Komunističke partije Albanije. Od oktobra 1941. godine komesar je Metohijskog NOP odreda, a od oktobra 1942. godine član privremenog Glavnog štaba partizanskih odreda za Kosovo i Metohiju.

Veliki dio svog revolucionarnog rada prije rata, i djelovanja za vrijeme narodnooslobodilačke borbe, vezao je za Ramiza Sadikua, svog prijatelja i saborca.

RAMIZ SADIKU

Ramiz je rođen u Peći, 1915. godine. Iako iz siromašne porodice, završio je srednju školu i počeo da studira na Pravnom fakultetu u Beogradu. Bio je odličan učenik, beskompromisan revolucionar. Stiže i da pomogne bolešljivom ocu.

Nastojao je da se što šire obrazuje, posebno se interesujući za naučne i političke teme. Zbog čitanja ruskih pisaca 1933. godine kažnjen je sa deset dana zatvora.

U SKOJ je primljen 1933. godine, a 1936. godine Mjesni komitet ga prima u KPJ. Na Prvoj oblasnoj konferenciji KPJ za Kosovo i Metohiju, u vrijeme kada se nalazio u zatvoru, postaje član Biroa Oblasnog komiteta KPJ.

Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju naložio je kosovskim studentima da objave proglas u kojem se zahtjeva nacionalna ravnopravnost Albanaca, da prestanu iseljavanja Albanaca i oduzimanje njihovog zemljišta. Ovaj oštar protest buržoaskom režimu Jugoslavije upućen je i Društvu naroda. Potpisalo ga je 68 studenata Beogradskog univerziteta, među njima i Ivo Lola Ribar. Proglas je imao velikog odjeka na Kosovu, posebno što je štampan uporedo na srpskohrvatskom i albanskom jeziku. U policiji, na saslušanju Ramizu je pokazan letak: „Potpis priznajem svojim i tvrdim da je sve što je napisano istina. To je sve što imam da kažem“.

„Italijanskoj okupaciji Albanije 1939. godine žestoko su se suprostavili svi Albanci. Oblasni komitet KPJ organizuje javne skupove na Kosovu i politički osvjetljava fašistički upad u Albaniju. Komunisti štampaju i letak namijenjen Albancima i ukazuju im na neravnopravnost položaja. Policija Peći ima u rukama desetak ovakvih letaka i organizuje hapšenje za hapšenjem. Zatvoren je i Ramiz Sadiku. Dva mjeseca tamnovao je u Peći, a onda ga, poslije boravka u zatvoru na Adi Ciganliji, ponovo vraćaju u rodni kraj na suđenje. Tužilac je tražio smrtnu kaznu, ali ni jedna krivica izdajstva domovine nije mogla biti dokazana, pa je oslobođen“.

Na odsluženje vojnog roka morao je da ode sa treće godine studija. Upućen je u 42. pješadijski puk, u Bjelovar. Aprila 1941. godine, sa ostalim komunistički opredljenim vojnicima, organizuje žestok otpor okupatoru kod Daruvara. Zarobljen je na borbenoj liniji i sproveden u logor, odakle ga spašavaju bjelovarski komunisti i svojim vezama prebacuju u Zagreb. Ubrzo je u Peći, i odmah se uključuje u poslove koje tih dana pokreće i vodi Partija. Živi u ilegalnosti, jer okupatorske vlasti jedva čekaju priliku da ga likvidiraju. Jula 1942. godine uhvaćen je i zatvoren u zloglasnu Šeremet kulu, gdje je okovan zatočen do septembra, pa prebačen u zatvor u Tiranu. Partijska organizacija u ovom zatvoru organizovala je njegovo bjekstvo.

Zbog žestokog policijskog terora Oblasni komitet KPJ prešao je iz Peći u Đakovicu. U to vrijeme Boro i Ramiz rade na učvršćivanju i daljem razvijanju narodnooslobodilačke borbe. U Đakovici je odlučeno da krenu sa partizanskim odredom „Emin Duraku“ prema Jablanici. Međutim, u Prizren dolazi Svetozar Vukmanović Tempo, delegat CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ. Boro i Ramiz polaze na sastanak s Tempom, ali ih hvataju fašistički policajci.

LJUBLJANA

Grad-heroj

Ljubljana je prvi jugoslovenski grad koji je za svoje zasluge u narodnooslobodilačkoj borbi odlikovan Ordenom narodnog heroja, 1970. godine.

Iza tog najvišeg ratnog priznanja stoje četiri godine neprekidne borbe čitavog grada protiv okupatora. Stoji jedan složen i do detalja razrađen mehanizam otpora pružanog neprijatelju na svakom koraku.

Komunistička partija Slovenije otpočela je narodni ustanak upravo u Ljubljani. Na frontu borbe za slobodu našao se grad i njegovi stanovnici.

Tu je nastala Osvobodilna fronta naroda Slovenije okupivši sve progresivne snage, koja je brzo stvorila čitavu mrežu svojih odbora u svim gradskim strukturama. U njenom sastavu bila je organizacija Omladinske Osvobodilne fronte, organizacija Radničkog jedinstva (Delavska enotnost), Antifašistički savez žena i Narodna pomoć, zatim Narodna zaštita i proslavljena Varnostna obeščevalna služba (VOS; Sigurnosno-obavještajna služba).

U tom spletu događaja, što se nižu bez zastanka, stoji i ovo — u operativnim i pozadinskim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije borilo se oko 11.000 Ljubljanačana; 1.600 poginulo je na bojištima, a 2.400 palo kao žrtve fašističkog terora. Među poginulima je oko 1.500 članova Partije i skojevaca, i dvije trećine od 57 narodnih heroja.

Mnogo prije rata Ljubljana je bila žarište revolucionarne aktivnosti u Sloveniji, a naročito među radnicima i studentima na univerzitetu. Članovi Komunističke partije Slovenije i SKOJ-a posebno uspješno su se borili za akciono

jedinstvo radničke klase i razne forme narodnog fronta, kao i na upozoravanju širokih masa na fašističku opasnost koja je ugrožavala Evropu.

Ljubljana je, od 11. aprila 1941. godine, postala centar italijanske okupacione zone — Ljubljanske pokrajine, okupatorskih vojnih, policijskih i političkih snaga, a i domaćih izdajnika.

Partija je počela da priprema ustanak. Nisu prošle ni dvije sedmice od trenutka kad je Slovenija rasparčana, a rukovodstvo Komunističke partije Slovenije krenulo je u stvaranje opštenarodne organizacije otpora i oružanog ustanka. U Ljubljani, 27. aprila 1941. godine, nastaje Protivimperijalistički front, već u junu nazvan Osvobodilna fronta slovenačkog naroda, čiji su osnivači pored komunista bili i hrišćanski socijalisti, demokratsko krilo Sokola i kulturni radnici.

Osvobodilna fronta. — Većina stanovnika Ljubljane sa oduševljenjem je prihvatila Osvobodilnu frontu i njen program. Odbori OF nastajali su neslućenom brzinom: terenski i ulični, pa čak i kućni u većim zgradama, reonski odbori i Okružni odbor OF, matični odbori u ustanovama i u pojedinim profesijama, čak i u sjedištu civilne uprave okupatora, pa i u policiji. Svaki je imao svoje specifično mjesto i dužnost. Osvobodilna fronta je imala široko rasprostranjene organizacije Omladinske Osvobodilne fronte (kasnije Savez omladine), organizacije Radničkog jedinstva (Delavska enotnost) u fabrikama i u radionicama, Antifašistički savez žena i narodnu pomoć, odnosno Slovenačku narodnu pomoć. Uspješno su prkosili okupatoru propagandna mreža, tehnika i sanitet, finansijsko-privredna djelatnost, Narodna zaštita i Sigurnosno-obavještajna služba OF (VOS OF).

Za zamah oslobodilačkog pokreta bilo je veoma značajno što je Ljubljana do proljeća 1942. godine bila i sjedište CK KPS, Vrhovnog plenuma, Izvršnog odbora OF i Glavnog štaba partizanskih odreda, koji odavde organizuju i usmeravaju ustanak u čitavoj Sloveniji. Ljubljana ih je uspješno sakrivala, bdila nad njihovom bezbjednošću i stvarala uslove za rad.

Prilikom osnivanja Osvobodilne fronte kulturni radnici su se uključili kao jedna grupa među osnivačima. Prema okupatoru reagovali su ćutanjem. Pored neprestanog širenja oslobodilačkih ideja i akcija, svaki pojedinac se posvećivao i kulturnom stvaralaštvu, nastojeći da pretoči muke i patnje svog naroda i njegov ustanički duh u umjetička djela koja

su ostala kao jedinstveni dokumenti tih dana. Talentovani stvaraoci su žrtvovali svoje živote, jer — „Ko umre za domovinu, živio je dovoljno!“ — bile su posljednje riječi pjesnika Ivana Roba, prije nego što su ga strijeljali italijanski okupatori.

Borbene grupe. — Oružani ustanak je počeo u Ljubljani. Osnovane su naoružane borbene grupe, prvi organizovani vojnički odred u Sloveniji. Prvi borci su članovi KPS i SKOJ-a. Njihove akcije po ulicama, tamo gdje je saobraćaj najgušći, a i usred dana, sve su brojnije i smjelije. Nisu samo sjekli telefonske žice, onespособljavali automobile i vojne kamione okupatora, lokomotive i željezničke pruge, mašine u fabrikama i radionicama, sabotirali proizvodnju i kvarili proizvode, razoružavali okupatorske oficire i vojnike, otimali oružje i municiju iz magacina, nego su spasavali i zatvorenike iz zatvora i zatvorskih odeljenja opšte bolnice. Upravo u Ljubljani ispalili su i prve hice na okupatora i domaće izdajnike.

U borbene grupe već juna 1941. godine uključuju se članovi OF, a posebno omladina. Njihove akcije vodili su partijski komiteti, a rad po reonima, fabrikama, većim ustanovama i na Univerzitetu, usklađivao je Okružni komitet KPS.

Centralni komitet KPS, u avgustu 1941. g. osnovao je Sigurnosno-obavještajnu službu Osvobodilne fronte (Varnostna obveščevalna služba Osvobodilne fronte — VOS OF), kao posebnu organizaciju za borbu protiv izdajnika i obavještajnih službi okupatora na teritoriji Slovenije, naročito protiv italijanske OVRI (Organizacija za kontrolu i borbu protiv antifašista) i njemačkog Gestapoa. Osnovana je i Narodna zaštita (NZ) koja je imala svoje vodove, čete i bataljone u svim reonima, a već 1942. godine oko 3.000 članova pod zakletvom. To je bila masovna vojna organizacija, uprkos najvećoj konspiraciji.

Komunistička partija je nastojala da prodre što dublje u centre neprijateljskog djelovanja. Značajne su bile veze sa svim zatvorima i aparatom pravosuđa. Jedan od najvažnijih zadataka VOS bilo je razvijanje i učvršćivanje masovne obavještajne službe, kontrole okupatora i njegovih slugu, i sistematsko prikupljanje podataka o njihovim akcijama i merama koje pripremaju.

Služba bezbjednosti, kao važan dio Sigurnosno obavještajne službe OF, izvela je najteže diverzantske akcije i sabotaže, plijenila skladišta oružja i razoružavala vojnike i oficire okupatora, i spasavala mnoge aktiviste iz zatvora.

Vosovci, kako su ih nazivali, su uništavali arhive, razvijali obavještajnu mrežu okupatora i zaslužno kažnjavali izdajnike.

Neiscrpan izvor. — Za sve četiri godine teške i krvave oslobodilačke borbe Ljubljana je bila važan izvor snabdjevanja partizanskih jedinica, a naročito radionica, bolnica i tehnika po Sloveniji. Uprkos bodljikavoj žici i strogoj kontroli okupatora, skoro svakog dana odlazile su pošiljke neprocjenjive vrijednosti u partizanske jedinice. Vojna intendatura pomagala je snabdjevanje borbenih grupa u Ljubljani i partizanskih jedinica oružjem, obučom i odjećom, sanitetskim i drugim materijalom, a civilna preko organizacije Slovenske narodne pomoći brinula se za ilegalce, ljude po zatvorima i u internaciji, za njihove porodice. Djelovala je posebna služba za snabdjevanje i zaštitu djece ilegalaca i rukovodilaca oslobodilačkog pokreta.

Kod otpremanja robe izuzetne zasluge imala je masovna organizacija OF željezničara. Smjelo i snalažljivo prebacivali su željeznicom na desetine vagona robe, literature i oružja.

Ljubljana je davala Osvobodilnoj fronti svoj dobrovoljni porez, koji je samo 1942. godine iznosio više od poreza plaćenog okupacionim vlastima. Upisali su i 12 miliona lira na ime zajma slobode.

Bolnice i ranjenici. — Skoro svi zdravstveni radnici bili su aktivni saradnici oslobodilačkog pokreta. Njihov matični odbor OF predstavljao je posebnu formaciju oslobodilne fronte. Veoma brzo trebalo je aktivno liječiti prve partizanske ranjenike. U početku su ih smještavali u Opštu bolnicu ili kod pouzdanih ljudi, gdje su ih obilazili ljekari. Posebno je poznat slučaj privatnog sanatorijuma „Emona“, u kome su 1941. godine operisani i liječeni partizani i borci ranjeni u oružanim akcijama u gradu.

U proljeće 1942. godine, kada su na oslobođenoj teritoriji nastale prve partizanske bolnice, iz Ljubljane je otišla grupa od 15 ljekara, za čijim su primjerom krenuli mnogi zdravstveni radnici.

Štamparije. — Organizacioni sekretar CK KPS Tone Tomšič, koji je prije rata rukovodio ilegalnom partijskom tehnikom, uspio je da je, poslije upada okupatora, proširi u Centralnu tehniku KPS. Ona je povezivala niz novih ciklostilnih tehnika u gradu, novu ilegalnu štampariju (Podmornica) i široko rasprostranjenu dostavnu mrežu. Djelovala je i tehnika za izradu falsifikovanih dokumenata za potrebe sve većeg broja ilegalaca. Centralna tehnika je

takođe dobro organizovala mrežu javki i kurirskih veza, preko kojih je dopirala do svih dijelova Slovenije.

Kasnije je u gradu, pored Podmornice, osnovano još pet drugih štamparija (Tunel, Tehnika, Cinkografija, Druga i Štamparija Toneta Tomšiča) koje su štampale „Poročevalca“, „Delo“ i drugi propagandni materijal. Štampariju Toneta Tomšiča snalažljivi tehničari uredili su u dvorištu glavne policije okupatora.

Radio-Kričač. — Od novembra 1941. do aprila 1942. godine u Ljubljani se tri puta sedmično javljao Radio Osvobodilne fronte, poznat pod popularnim imenom „Kričač“. Ljubljančani su brzo navikli koju talasnu dužinu na prijemniku treba potražiti u određeno vrijeme, da bi čuli glas sprikeru OF. Stalno se selio. Okupator je bio bijesan, a u nastojanju da ščepa „Kričača“ koristio je sva sredstva, isključujući čak i električnu struju u pojedinim dijelovima grada. Okupator je, na kraju, pokupio sve radio-prijemnike.

Prazne ulice. — U jesen 1941. godine u narodnooslobodilačku borbu u Ljubljani je uključeno tri četvrtine stanovništva. Osvobodilna fronta je 29. oktobra i 1. decembra 1941. godine, a i za vrijeme drugih narodnih praznika 1942. godine, objavila da sve ulice i svi javni lokali između 19 i 20 sati moraju biti prazni. Do navedenog vremena ulice su bile pune ljudi. Tačno u 19 sati munjevito su ispražnjenje. Oni koji nisu stigli da na vrijeme odu kući, sklanjali su se kod poznanika ili u hodnike najbližih kuća, a u 20 sati vratili se na ulice.

U bodljikavoj žici. — Da bi ustanički grad, ipak, slomili, italijanski okupatori su odlučili da Ljubljanu hermetički zatvore i pretvore u koncentracioni logor. Rukovodstvo OF je na vrijeme saznalo za ovaj plan — veći broj aktivista odmah je otišao u partizane, a skladišta oružja i druge robe za partizanske jedinice bila su preko noći, ispražnjena.

Ujutro, 23. februara 1942. godine, Ljubljana je bila okružena obručem bodljikave žice, u dužini od 32 km; napravljeno je 69 dobro čuvanih i utvrđenih bunkera; na svim izlazima iz grada su postavljeni blokovi sa jakom stražom. Istog dana okupator je izdao odluku o zabrani izlaza i ulaza u grad. Prve noći poslije postavljanja bodljikave žice počela su najmasovnija hapšenja (do 15. marta). U toku dana okupatori su blokirali pojedine ulice, hvatali muškarce i odvodili ih u kasarne, a noću su provaljivali u stanove i vršili pretrese. Većinu uhvaćenih, za koje su

smatrali da su bili bar malo sumnjivi, otpremali su u koncentracione logore u Italiji i na Rabu.

Ovo je bila prva ofanziva okupatora protiv ustaničkog grada, ali ne i posljednja... Ljubljana je započela svoju protivofanzivu. Bodljikava žica je zaista otežavala odlazak i slanje robe u partizanske jedinice. Uskoro se pokazalo da grad ipak nije tako hermetički zatvoren, kao što su mislili okupatori. Samo 1942. i 1943. godine aktivisti OF — željezničari prebacili su iz Ljubljane preko pedeset vagona najrazličitije robe za potrebe partizanskih jedinica, kao i mnoge ilegalce i aktiviste.

To je kod okupatora izazvalo strah, koji se manifestovao u naročito drastičnim mjerama i sve većem teroru. Specijalni vojni sud je do kapitulacije Italije organizovao 8.737 procesa protiv 13.186 optuženih; izrekao 83 smrtne presude, a ostale osudio na dugogodišnju robiju. U internaciju je poslato, u tom periodu, 6.000 Ljubljančana. Aprila 1942. godine počela su strijeljanja talaca, a najviše u Gramoznoj jami; za kratko vrijeme ubijeno je oko 150 ljudi.

Grobovi talaca i drugih žrtava često su bili poprište masovnih komemoracija. Nekoliko hiljada građana učestvovalo je na pogrebu narodnog heroja Malči Beličeve mučki ubijene u zatvoru. Povodom prve godišnjice smrti Vide Pregarc, strijeljane u dvorištu fabrike „Saturnus“, komemoraciji kraj njenog groba, prisustvovalo je preko 3.000 ljudi. Okupatori su uhapsili nekoliko učesnika, ali masi od nekoliko hiljada ljudi nisu mogli ništa.

Demonstracije žena. — Polovicom januara 1943. godine gradom se proširila vijest da belogardejci među zatvorenicima odabiru taoce. Žene su preko noći prestale da budu strpljive čekajući masovno pred zatvorima. Najprije su u manjim grupama pred Visokim komesarijatom, pred Komandom armije i Biskupijom, zahtijevale najosnovnija prava za zatvorenike, a onda su iz dana u dan postajale energičnije i organizovanije. Na inicijativu rukovodstva KP i OF sakupile su na hiljade potpisa kojima su tražile humano postupanje sa zatvorenicima i dozvolu da im redovno šalju pakete i pisma. Zahtjev su predale komandantu XI Armijskog zbora Gambari. Otišle su i pred Biskupiju, gdje ih je biskup Rožman grubo odbio. General Gambara nije poduzeo ništa; ženama je prekipilo, pa je pred Komandom armije došlo do brojnijih demonstracija. Opet su sakupile masu potpisa, ali do Gambare nisu mogle da se probiju; ogorčene, pored straže, prodrle su u zgradu, i povukle se tek kad su ih vojnici počeli da tuku.

Do energičnih protesta žena došlo je, takođe, 21. i 28. aprila, 5. maja, kao i u junu. Demonstracije 1. avgusta pred ljubljanskim sudom predstavljale su posljednji odlučan zahtjev upućen okupatoru da oslobodi internirane i zatvorene; bile su najmasovnije, jer je u njima učestvovalo najmanje deset hiljada Ljubljančana.

Omladina. — Mladi su se stalno suočavali s najrazličitijim oblicima fašističkog pritiska; okupator je želio da najprije podredi školsku omladinu i uključi u fašističke organizacije. Zato je rukovodstvo OF oktobra 1941. godine odlučilo da pored skojevske, organizuje i omladinsku Oslobođilnu Frontu. U srednjim školama omladinska Oslobođilna fronta masovno je obuhvatila naročito učenike od 4. do 8. razreda, a mlađe pojedinačno. Skojevci su bili jezgro i najaktivniji.

Ljubljanski omladinci su sudjelovali u svim većim akcijama, sakupljali oružje, bili obavještajci i kuriri, saradivali u borbenim grupama i narodnoj zaštiti. Pod njemačkom okupacijom, kada se naročito na školsku omladinu sručio još i domobranski pritisak antikomunističkog terora, za mlade su nastala još teža vremena. Uslijedila su i mnogobrojna hapšenja. Mnogi su slani u internaciju, tamnice i zatvore, a veliki broj je iz školskih klupa otišao u partizanske jedinice.

Njemački teror. — Poslije kapitulacije Italije, kad su Ljubljanu zauzeli Nijemci, na grad se ubrzo sručio pravi talas terora, koji povećava domaća izdajnička formacija takozvanih „slovenačkih domobranaca“, policijska i vojna organizacija sa zakletvom Hitleru. Ona je, sprovodila najjeziviji teror.

Tako su domobranci bili prava inkvizicijska ustanova slovenačke izdajničke reakcije koja se pod maskom borbe za vjeru i protiv komunizma stavljala u službu okupatora. Posebno su u bližoj okolini grada, mučili i ubijali aktiviste i pristalice OF. U ovom krvavom poslu su se najviše isticale domobranske jedinice kod Urha, u Polju, na Ježici i u Črnoj vasi, gdje su pobile, u zloglasnom Kozlerjevom čestaru i kod zamka Lisičino iznad Škofljice, veliki broj ljudi. Njihove žrtve u većini slučajeva bile su žene. Za ovaj masovni masakr Ljubljana je ubrzo saznala i zločince s prezirom osudila. Domobranci su se uplašili gnjeva i ogorčenja ljudi. Svoj mračni posao su obavljali noću, ostavljajući u domovima žrtava jezive otiske „crne ruke“.

Izvjesno vrijeme oslabljeni zbog masovnih hapšenja proređeni redovi OF, uskoro su konsolidovani. U toku ljeta

1944. godine oživjele su borbene grupe koje vrše sabotaže, rasturaju letke, pišu parole i učestvuju u drugim akcijama.

Kadrove Sigurnosno obavještajne službe, koji su prilikom kapitulacije Italije otišli u partizane, zamijenili su novi i mlađi ljudi, žene i oni koji još nisu kompromitovani. Svoj rad VOS OF morala je da prilagodi novim uslovima, pa je uspjela da održi sve dotadašnje važne veze. U to vrijeme Komisija za utvrđivanje zločina počela je sistematski da skuplja podatke o zločincima i zločinima okupatora i domaćih izdajnika.

Obnovljena Narodna zaštita dobijala je nove članove. Samo u štampariji braće Tuma u oktobru 1944. godine štampano je preko hiljadu primjeraka „Slovenskog poročevalca“, 1.500 primjeraka brošura, a novembra i falsifikovane karte za namirnice.

Mada i sama do kraja osiromašena i izgladnela, sakupljala je kašiku po kašiku, svega što je doslovno odvajala od svojih gladnih usta — za ilegalce, za djecu ilegalaca, za ranjenike, za internirane. . . Isto tako je sakupljala i novac — porez, zajam slobode i dobrovoljne priloge — mjesečno na stotine hiljada lira.

Ta uporna borba trajala je do konačnog oslobođenja 9. maja 1945. godine.

Omladina je bila neustrušiva. Radnici u fabrikama takođe, jer je većina bila učlanjena u Delavsku enotnost (Radničko jedinstvo). Više puta su otvoreno i masovno bojkotovali antikomunistička predavanja i zborove domobranskog propagandnog aparata.

Kao odgovor Ljubljana od preko 60.000 stanovnika (više od polovine nalazila se u partizanima, zatvorima i logorima) — sakupila je na mnogobrojnim sastancima OF preko šest hiljada potpisa na pozdravnim rezolucijama Drugom zasjedanju AVNOJ-a i njegovim odlukama.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

Na području Ljubljane, u gradu i okolini, postavljeno je preko 500 spomenika i spomen-obilježja. Najznačajnija su:

Grobnica narodnih heroja, Trg narodnih heroja. U njih su sahranjeni narodni heroji Tone Tomšič, Slavko Šlander, Miloš Zidanšek, Franc Rozman, Ivan Kovačič, Milovan Šaranović, Dragan Jeftović, Ljubo Šercer, Janko Premrl, Majdo Šilc, a kasnije Boris Kidrič, Dušan Kveder i Edvard

Kardelj. — Grobnicu i okolinu uredio inž. Edo Mihovc, plastika Boris Kalin, a stihovi Otona Župančiča.

Spomenik revolucije, Trg revolucije. — Rad kipara Drage Tršara i arh. Ede Ravnikara.

Spomenici okupiranoj Ljubljani u žici. — Na šest mjesta, gdje su bili putni prelazi, postavljeni su spomenici, a na mjestima bunkera 102 spomenička kamena.

Spomenik ilegalcima, Kidričeva ulica. — Postavljen u znak zahvalnosti mnogobrojnim ilegalcima koji su u NOB izvršavali teške i izuzetno odgovorne zadatke. Rad kipara Frančiška Smerduja.

Gramozna jama, Tomačevska cesta. — Prvi taoci strijeljani su ovdje 13. maja 1942. godine. Tu su ubijeni organizacioni sekretar CK KPS Tone Tomšič i slikar Hinko Smrekar. — Na ulazu stoji obelisk (rad arh. Vinka Glanza), a na kraju gdje su strijeljani skulptura umirućeg taoca (rad Borisa Kalina).

Stratište na Sv. Urhu. — Oko 500 žrtava palo je na stratištu kod belogardejske stanice na Sv. Urhu. — Uređen je spomen-muzej. Grobnica sa spomenikom napravljena je prema zamisli arh. Borisa Koba, a skulpture rad Karela Putriha i Zdenka Kalina.

Demonstracije pred Biskupijom, Ciril-Methodova ulica. — Povjereništvo CK KPS i Osvobodilna fronta organizovali su 1943. godine više demonstracija žena, za puštanje talaca iz logora i da zatvorenici dobiju bolje uslove života. — Tu je spomenik u obliku obeliska (rad inž. Edo Ravnikar).

Tiskarna Podmornica, Cesta na pod brdo 95. — Po odluci CK KPS u bunkeru iskopanom pod zgradom uređena je ilegalna štamparija. Radila je od septembra 1941. do avgusta 1942. godine. Iseljena na Kozarjah. — Stalna muzejska izložba.

Muzej narodne revolucije Slovenije. — Izvršni odbor Osvobodilne fronte, na slobodnoj teritoriji osnovao je 12. januara 1944. godine, Znanstveni institut sa zadatkom da prikuplja arhivsku, muzejsku i drugu istorijsku građu. Muzej Ljudske revolucije Slovenije (Muzej narodne revolucije) nastavio je ove poslove, proširivši ih i na radnički pokret u Sloveniji. Posjeduje 12.000 muzejskih predmeta, oko 150.000 fotografija iz partizanskih i okupatorskih izvora (najbogatiji fond u Jugoslaviji), zbirku partizanske štampe, oko 16.000 umjetničkih grafika i crteža na socijalne i partizanske teme. Muzejska izložba prikazuje razvoj radničkog pokreta, kao i tokove narodnooslobodilačke borbe u Sloveniji.

LJUBLJANA

Ljubljana, sa oko 350.000 stanovnika, glavni je grad Socijalističke Republike Slovenije. Zbog svog položaja na važnim putevima je dugih tradicija; teku od praistorijskih vremena, preko antike i rimske Emone, srednjeg vijeka, do Francuza (1809—1813. g.) kada je središte Napoleonove Ilirske provincije, i vremena borbe za samostalnost Slovenaca

Ostalo je mnoštvo spomenika i građevina iz raznih epoha. Posebno je privlačno njeno staro jezgro, barokni Mestni i Stari trg sa Magistratom s kraja 15. vijeka. Takođe i Tromostovlje, tri mosta na Ljubljanici.

Ovdje je održan Osnivački kongres Radničke socijalističke partije Slovenije (11. april 1920. g.), koja je pristupila Socijalističkoj partiji Jugoslavije (komunista). Aprila 1920. godine održan je generalni štrajk slovenačkih željezničara, kada je na Zaloškoj cesti ubijeno 14 demonstranata a 21 ranjen.

INFORMACIJE

MUZEJI

- *Narodni muzej*, Trg herojev 1; *Slovenski etnografski muzej*, Trg herojev 1; *Prirodoslovni muzej Slovenije*, Trg herojev 1; *Mestni muzej* (Gradski muzej), Gosposka 15; *Muzej ljudske revolucije Slovenije* (Muzej narodne revolucije), Celovška 23; *Slovenski šolski muzej*, (školski), Poljanska 28; *Arhitekturni muzej*, Karunova 4.

PUTNIČKE AGENCIJE

- *Alpetour*, Šubičeva 1, tel. 20-188; *Globtur*, Gosposvet-ska 4, tel. 311-164 i *Maximarket*, Trg revolucije 1, tel. 20-029; *Kompas*, Miklošičeva 11, tel. 325-453 i Titova 12, tel. 20-032; *Mladi turist*, Celovška 49, tel. 312-185; *SAP-Viator*, Trdinova 3, tel. 310-933; TTG, Titova 42, tel. (091) 311-851.

MAKARSKA — PODGORA

Spomen-područje Biokovo

...Rađanje naše mornarice bilo je dugotrajno i teško, s mnogo žrtava. Često smo morali ostavljati i ono malo objekata koje smo imali, i potapati ih u more da neprijatelju ne bi pali u ruke, i odlaziti sa puškom na kopno i boriti se. Poznato mi je da je bilo i drugova koji su se borili na moru a onda u sastavu naših divizija i brigada išli čak tamo do Crne Gore i nazad. Jednom rječju, moram ovdje istaći da je naš narod u Dalmaciji možda kompaktnije nego igdje drugdje u našoj zemlji učestvovao u borbi protiv neprijatelja. — TITO, 10. septembra 1962. g. u Podgori.

Biokovski planinski masiv je 1941—1945. godine imao značajnu ulogu u razvoju narodnooslobodilačke borbe u regiji koja obuhvata područje Makarskog primorja, Vrgorske i Imotske krajine, Neretvanske doline, zapadne Hercegovine, te ostrva Brača, Hvara, Korčule, Lastova, Visa i poluostrva Pelješa.

Između dva rata. — Aprila 1919. godine, kad se u Beogradu održavao Kongres ujedinjenja iz makarske pošte je poslat pozdravni telegram: „...Šaljemo prvom jugoslavenskom ujedinjenom proleterskom kongresu svoj komunistički pozdrav. Sastasmo se usprkos brutalnoj sili i zabrani skupštine da dademo izražaja našoj nepokolebivoj volji za oslobođenje čovječanstva — radnici Makarske“.

Iako progonjena, Komunistička partija nalazi snage za svoju obnovu. U godinama pred rat, u Makarskoj i njenom primorju izbija niz štrajkova i demonstracija.

PARTIJSKA ŠKOLA CK KPJ U MAKARSKOJ 1940. g.

Dolaskom Tita na čelo CK KPJ ulažu se napori, uprkos progonima, da se organizuje svestrana aktivnost na marksističkom obrazovanju i idejno-političkom osposobljavanju komunista.

Tito prisustvuje mnogim partijskim konferencijama. Bio je i na sjednici Pokrajinske konferencije KPH za Dalmaciju u Splitu. Zadržavajući se tada duže u Dalmaciji (u ljeto 1940. g.), kao turist, pod lažnim imenom ing. Slavko Babić, svratio je u Makarsku. Uz pomoć rukovodilaca Partije, preko ureda za turizam unajmljuje vilu „Irena“ za potrebe partijske škole, a zakupnina je plaćena za ljetovanje „grupe industrijalca“.

Tito se, najvjerovatnije, odlučio da školu smjesti baš u Makarskoj jer je Partija ovdje imala jak uticaj. U to vrijeme partijska organizacija u makarskom kotaru bila je, po broju — u odnosu na broj stanovnika — jedna od najjačih u Dalmaciji i zemlji. Zahvaljujući tome, i strogoj konspiraciji, policija ne samo što nije otkrila školu, nego uopšte nije registrovala njeno postojanje, iako su u njoj oko mjesec dana boravila 24 partijska radnika iz cijele Jugoslavije.

U školi su bili predavači Kristo Popivoda i Pavle Pap, a polaznici Milutin Baltić, Andrija Božanić, Niko Glavina, Valent Korpar, Rudolf Kroflin, Ivo Lovreković, Ružica Markotić, Jovica Marković, Miloš Matijević, Paško Mijan, Mara Naceva, Olga Paparela, Ivo Senjanović, Viktor Stopar, Mirko Tomić, Momir Tomić, Vida Tomšić, Joža Turković i Milan Uzelac; a pomoćno osoblje Mara Radonjić, Fedora Njegovan i Vesela Ivančić.

Partija je u to vrijeme imala strogo utvrđen i unaprijed pripremljen program školovanja svojih kadrova. Korištena su iskustva o školovanju komunista na robiji i u Sovjetskom Savezu.

Obogaćeni novim saznanjima, polaznici škole vratili su se u svoje sredine, a za nekoliko mjeseci, otpočela je socijalistička revolucija. Svi su postali prvoborci, a devetorica proglašena narodnim herojima Jugoslavije.

BIOKOVO U NOB

Na Makarskom primorju narod je javno osudio potpisivanje pakta s Njemačkom i Italijom. Odmah nakon napada na Jugoslaviju, 6. aprila 1941. godine, bilo je jasno da se ne može ništa učiniti. Ovo područje pripalo je tzv. NDH, odnosno Italiji.

Da bi suzbili partizansku aktivnost na moru, kao i na kopnu, neprijatelj (Italijani i ustaše, a kasnije i Njemci) gotovo neprekidno organizuju ofanzivne akcije na biokovske partizane i mornare. Krajem 1942. godine napadi partizanskih mornara još su žešći — kod Zaostroga, Igrana, Živogošća, Drvenika, Drašnica i Podgore.

Uspjesi u jednogodišnjim akcijama na moru bili su podloga razgovoru što ga je sredinom decembra 1942. godine vodio vrhovni komandant Josip Broz Tito sa rukovodiocima iz Dalmacije o daljem vođenju partizanskog rata na moru. Vrhovni štab je 18 decembra 1942. godine izdao naređenje da se pri Štabu 4. operativne zone formira Sekcija za ratnu mornaricu, kao prvi mornarički štab u narodnooslobodilačkom ratu.

Prostranoj oslobođenoj teritoriji, Bihaćkoj republici, krajem 1942. godine, razvoj NOB na primorju, naročito na Biokovu i u Makarskom primorju, omogućio je da ona izbije i na more, i ima svoju ratnu mornaricu u ratnoj luci Podgora.

Poslije djelovanja Primorskog (Mornaričkog) voda, a u cilju što uspješnijeg kontrolisanja obale i vršenja borbene akcije na moru formira se Odred ratne mornarice. *Prvi mornarički odred svečano je formiran u Podgori, 23. januara 1943. godine.* U sastavu odreda bilo je oko 150 boraca raspoređenih u dvije stanice (Podgora i Igrane) i dvije pješadijske čete (Tučepi i Veliko Brdo). Flotilu je činio treći vod 1. stanice koji je raspolagao s brodovima „Pionir“ i „Partizan“.

Italijani su se uvjerali da su izgubili kontrolu na moru između kopna i Hvara i Brača. To potvrđuje i činjenica da su pred podgorskom lukom, sredinom 1943. godine, u dva navrata vršili i razmjenu zarobljenika.

Početkom marta 1943. godine Prvi mornarički odred je rasformiran i osnovan novi Biokovski partizanski odred. Daljne operacije na moru izvodi Mornarički vod. U važnije borbene akcije odreda ubrajaju se borbe za vrijeme neprijateljske ofanzive „Mosor—Biokovo“, upadi u Krstatice, oslobođenje Zagvozda i Zadvarja, i drugo. Ofanzivom, u julu 1943. godine, neprijatelj nije uspio uništiti jedinice odreda, ali je bio krajnje okrutan prema stanovništvu ovog kraja ubijajući i paleći njihove domove . . . Jedan bataljon odreda, proglašen udarnim, bio je strah i trepet za neprijatelja i van Biokova.

U drugoj polovini septembra 1943. godine, od Biokovskog odreda nastaju tri nova partizanska odreda — Imotski,

Neretvanski i Makarski, od kojih se 2. novembra 1943. godine formira XI dalmatinska brigada u Kozici; nekoliko dana kasnije u Podgori 26. dalmatinska divizija.

Kapitulacija Italije dovodi Nijemce kao okupatore. Nastupanjem velike njemačke ofanzive, a nakon višednevnih teških borbi, u novembru, 1943. godine, jedinice 26. divizije povlače se s Biokova na Hvar i Brač. Zajedno s partizanima, na Hvar, Brač i Vis, povukao se i narod — više od 5.000 žena, djece i staraca, pokazujući svoju sudbinsku povezanost s narodnooslobodilačkim pokretom. Putujući preko Italije u Egipat, dospjeli su u poznati logor El Šat.

Za kratko vrijeme, na Biokovu su se popunili novim borcima Makarski, Neretvanski i Imotski partizanski odredi, koji su djelovali u sastavu Grupe južnodalmatinskih partizanskih odreda, i 1944. godine vode žestoku borbu protiv njemačkih okupatora i domaćih izdajnika.

U oktobru 1944. godine Makarsko primorje i Biokovo oslobodile su jedinice 26. dalmatinske divizije. Borci Biokova u raznim jedinicama Jugoslovenske armije nastavljaju borbu do konačnog oslobođenja naše zemlje.

Na području opštine Makarska živilo je 13.000 stanovnika, a aktivno je u borbi sudjelovalo 1.800 boraca. Borba protiv okupatora i domaćih izdajnika donijela je ogromne ljudske i materijalne žrtve — 554 poginula borca, 124 žrtve fašističkog terora, 56 je umrlo u zbijegu.

Znamenja revolucije

SPOMEN-PODRUČJE BOKOVO

Po dogovoru pet biokovskih opština (Makarska, Kardeljevo, Vrgorac, Imotski i Metković) donijete su odluke o proglašenju dijela Biokova, u cilju zaštite, uređenja i daljnjeg razvoja, s obzirom na poseban značaj u narodnooslobodilačkoj borbi, za Spomen-područje Biokovo.

U odluci Skupštine opštine Makarska (20. oktobra 1979. g.) osim što se omeđuju granice na području Biokova u sastav spomen-područja uvršteni su i spomenik „Galebova krila“ u Podgori; zgrada Partijske škole CK KPJ u Makarskoj; zgrada u kojoj je formiran Prvi mornarički odred; luka u Podgori.

Sabor Sr Hrvatske 1981. godine donio je Zakon kojim se planina Biokovo — od prijevoja Dubci do Drašnica i Gornjih Igrana — proglašuje parkom prirode.

Partijska organizacija makarskog kotara (Makarska, Gradac i Vrgorac), na čelu sa Okružnim komitetom KPH za Makarsku, brojila je 30 partijskih ćelija sa 193 člana KPJ, 131 kandidatom, 599 simpatizera, nekoliko stotina skojevaca, koji su prvi stali u borbene redove.

Zbog učestalih hapšenja i terora od strane ustaša i Italijana i na osnovu partijskih odluka, od jula 1941. godine, u „logore“ na Biokovu — koje će tokom čitavog rata ostati snažna partizanska baza — pristižu drugovi koji moraju u ilegalnost. Dolazi do širenja djelovanja Okružnog komiteta, naročito prema dolini Neretve i Imotskoj krajini, a i u pravcu Hercegovine. Uspostavljaju se i kontakti s organizacijama na ostrvima, što predstavlja početak stvaranja jedinstvenog partizanskog ratnog operativnog područja.

Poslije oružane akcije u Gradcu, 24. januara 1942. godine, kada je napadnuta žandarmerijska stanica, oslobođeno je cijelo Gornje primorje, a sutradan su u luci partizani zaplijenili m/j „Merkur“.

Nekoliko dana nakon borbe s dvije žandarske patrole, 13. marta 1942. godine, u Baćini su se okupili borci sva tri partizanska voda (baćinski, gradački i makarski). Tada je na svečan način formirana Prva južnodalmatinska partizanska četa, češće nazivana — Biokovska četa. Do juna, ima nekoliko većih borbi s Italijanima. Potapa i dva glibodera na ušću rijeke Neretve, vrši „pomorske desante“ na Pelješac i Hvar, zarobljava motorni jedrenjak i ima niz drugih manjih akcija.

Iz dana u dan narasta u veću vojnu jedinicu, a štab IV operativne zone NOP odreda Hrvatske, 6. juna 1942. godine, izdaje naredbu o formiranju prvog biokovskog bataljona „Josip Jurčević“. U sastav ušle Biokovska i Neretvanska četa, te dobrovoljci s biokovsko-neretvanskog područja, srednjodalmatinskih ostrva i poluostrva Pelješca. Krajem avgusta bataljon ima 722 borca, pretežno članova i kandidata KPJ i skojevaca, u šest četa. U njegove značajnije borbe ubraja se zauzimanje neprijateljskog garnizona i opštinskog sjedišta Vrgorac (15. juna), i borbe u neprijateljskoj ofanzivi („operacija čišćenje“ i Albia), potapanje putničkog parobroda „Vis“. Oslobođeno je čitavo područje od Cetine do Neretve, osim većih neprijateljskih garnizona u gradovima.

Nakon višednevne borbe — krajem avgusta — bataljon se vještim manevrom probija iz sektora Biokova. Omladinska četa bataljona „J. Jurčević“, 170 boraca, mahom skojevaca-komunista, ulazi u sastav Prve proleterske briga-

de. To je prva dopuna Prve proleterske borcima iz Hrvatske. Dio boraca ulazi u sastav Prve dalmatinske brigade, a ostali u Treći NOP odred Dalmacije, koji je početkom novembra ušao u sastav Desete hercegovačke, a dio popunio i Petu crnogorsku brigadu. Od boraca koji su ostali u biokovskom masivu, formiran je, početkom septembra 1942. godine, bataljon „Vid Mahaljević“. Prilivom novih dobrovoljaca i od boraca bataljona „V. Mihaljević“ u biokovskom zaselku Šošići, 7. januara 1943. godine, formirana je Četvrta dalmatinska (biokovska) brigada.

Na Neretvi i Sutjesci. — U februaru 1943. godine, u oslobođenom Imotskom formirana je Deveta dalmatinska divizija u čiji sastav je ušla i Četvrta dalmatinska — biokovska brigada. Sredinom aprila ona je rasformirana kod Nevesinja, a ostatak boraca popunjava uglavnom Treću dalmatinsku. Iz ove brigade, kao i iz ostalih jedinica — najvećim dijelom iz Prve i Treće dalmatinske, Desete hercegovačke i Prve proleterske brigade — ukupno 517 boraca iz opštine Makarska sudjelovalo je u dvije najslavnije i najpresudnije bitke NOR na Neretvi i Sutjesci. Na Neretvi ih je palo 103, na Sutjesci 206, do oslobođenja još 40, a tek trećina se vratila svojim domovima.

PARTIZANSKA RATNA MORNARICA

Praznik Ratne mornarice, pomorstva i riječnog brodarstva Jugoslavije slavi se svakog 10. septembra — Dan mornarice, u čast rađanja partizanske mornarice 1942. godine u Makarskom primorju.

Najpovoljniji uslovi za razvoj partizanske borbe na moru postojali su u Dalmaciji. Razgranata mreža partijskih organizacija obuhvatala je cijelu obalu i znatan broj ostrva. Nekadašnje predratne partijske veze prerastaju u partizanske pomorske veze između kopna i ostrva. To je bio prvi korak u stvaranju mornarice.

Planinski masiv Biokova, neosvojivo partizansko uporište u cijelom toku rata i revolucije, davao je potrebnu stabilnost za trajnu i uspješnu aktivnost partizana u vodama Makarskog primorja i srednjodalmatinskih ostrva. Više akcija izvršeno je u prvoj polovini 1942. godine; morskim putem prevozi se oružje, borci, vrše „pomorski desanti“ na Pelješcu i Hvaru.

Vojno-političko savjetovanje na Vješić-gori i dolazak Vrhovnog štaba sa grupom brigada na teritorij 4. operative zone Hrvatske, krajem jula 1942. godine, imali su veliki značaj na dalji razvoj NOB u Dalmaciji.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

Na području opštine Makarska podignuto je 115 spomen-obilježja (radnički pokret i NOR), i to 18 spomenika, 85 spomen-ploča, sedam bista i pet spomen-kosturnica.

SPOMENIK JRM I POMORSTVA „GALEBOVA KRILA“

Godine 1962. drug Tito je svečano otkrio spomenik, prilikom proslave 20-godišnjice formiranja JRM, u Podgori. Uspravno krilo simbolizira let do pobjede a prelomljeno pale mornare u borbi za slobodu. Visok je 32 m; rad Rajka Radovića.

SPOMENIK REVOLUCIJE U MAKARSKOJ

Otkriven povodom 30-godišnjice oslobođenja Makarske, 21. novembra 1974. godine, sa 12 velikih betonskih vertikalnih ploha. S jugoistočne strane su kamene ploče, „knjige“, s uklesanim imenima svih palih boraca i žrtava opštine Makarska. Autor spomenika ing. Matija Salaj.

MUZEJ REVOLUCIJE U MAKARSKOJ

Titova obala 17/II, telefon 058/612-302.

Osim izložbenog dijela — radnički pokret i NOR biokovskog područja, Muzej raspolaže sa značajnim fondom građe iz NOB i starije istorije.

MUZEJ PARTIJSKE ŠKOLE CK KPJ U MAKARSKOJ

Ribarsko šetalište bb

Zgrada, na južnoj strani makarske plaže, u kojoj je u septembru 1940. godine radila Partijska škola CK KPJ, povodom 40-godišnjice otvorena je kao memorijalni muzej.

MUZEJ PRVOG MORNARIČKOG ODREDA U PODGORI

Spomen-dom „Prvog mornaričkog odreda“, telefon 058/625-299

Izloženi predmeti u Muzeju (makete brodova, fotografije, oružje . . .) prikazuju stvaranje i razvoj Ratne mornarice.

MAKARSKA

Opština Makarska obuhvata 226 km² i ima 18.000 stanovnika. Pruženo na 52 km obale — od Vruje do Zaostroga — Makarsko primorje je prvenstveno orijentisano turističkom privređivanju. Postoji preko 30 hotela svih kategorija, niz ugostiteljskih objekata, i mogućnost prihvata preko 40.000 gostiju u privatnom smještaju.

Starija istorija. — Iako je porijeklo Makarske vjerovat-

no i starije nalazi upućuju na rimsku naseobinu Mucarumi, koju su 548. godine porušili Germanicusi. Stoljećima uporište Neretljana, gusara, vladara ovog dijela Jadrana. Oni su 887. godine odnijeli veliku pobjedu nad Mlečanima, kad je ispred Makarske ubijen i mletački dužd Petar Candiano. Zatim prelazi u posjed hrvatske kraljevine, a od 1499. do 1646. godine je pod turskom vlašću. Po izgonu Turaka potpada pod Mletke, potom pod vlast Habzburgovaca, jedno vrijeme Francuza i ponovo pod Austro-Ugarsku, da bi nakon prvog svjetskog rata došla u sastav Kraljevine Jugoslavije.

U Makarskoj je *spomenik fra Andriji Kačiću Miošiću*, piscu *Razgovora ugodnog naroda slovinskoga* (Venecija 1756. i 1759. g.) i *Korabljice* (Venecija 1760. g.).

INFORMACIJE

MUZEJ

- *Malakološki muzej*, Franjevački samostan.
- *Pinakoteka i zbirka sakralnih predmeta*, Franjevački samostan.
- *Zbirka rakova i riba Jadranskog mora*, Ulica Joze Bilića bb.
- *Etnografska zbirka*, Franjevački samostan u Zaostrogu.

STALNE MANIFESTACIJE

- *Maraskin cvijet*, tradicionalna manifestacija u Brelima; početak aprila.
- *Prvomajski uranak*, u Baškoj Vodi; svakog 1. maja.
- *Internacionalni skup turističkih novinara*, na Makarskoj rivijeri; u maju
- *Podbiokovske večeri*, od 03. 07. od 15. 08. — kulturna manifestacija.
- *Dan mornarice i Dan komune*, 10. septembra, obilježava se u Podgori, kolijevci Jugoslavenske mornarice.

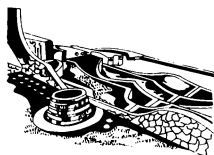
TURISTIČKE INFORMACIJE

- Turistički biro Makarska, tel. (058) 611-688.

UDALJENOSTI

- Makarska—Podgora 14 km; Makarska—Split 63 km;
Makarska—Opuzen 53 km; Makarska—Opuzen—
Dubrovnik 150 km.

MOSTAR

Partizanski spomenik

U nizu zemalja koje sam posjetio vidio sam dosta spomenika na koje sam polagao vijence. Ali tako lijepog i tako veličanstvenog spomenika, kao što je ovaj ovdje, nigdje nisam vidio. Ovo je zaista remek-djelo naše arhitekture, naših umjetnika. TITO, 8. april 1969. g.

GRAD BORAC

Revolucionarne tradicije radničkog pokreta u Mostaru su duge, a počeci im sežu od razmeđa prošlog i ovog stoljeća. „Vodeći borbu protiv kapitalističke eksploatacije i nacionalnog porobljavanja Komunistička partija Jugoslavije, odmah po završetku prvog svjetskog rata počela je razvijati slobodarsku, revolucionarnu svijest radnih ljudi grada Mostara. Iako stalno izložena teškim udarcima protivnarodnih režima, mostarska partijska organizacija je sve više izrastala u istinitog zaštitnika interesa radničke klase, u njenu rukovodeću političku snagu. Ona je, na primjerima praktične borbe za prava čovjeka, stekla ugled i ličnim primjerima komunista vršila snažan uticaj na ostali dio slobodarskog stanovništva. Poslije velikih hapšenja 1929, 1932. i 1940. godine nekoliko desetina komunista Mostara prošlo je kroz robijašnice i koncentracione logore stare Jugoslavije, da bi se ti ljudi prekaljeni vratili u borbene redove svoje Partije i nastavili revolucionarnu aktivnost. Tu i jesu duboki korijeni revolucionarne tradicije ovog grada.

Pošto je Partija pravovremeno signalizirala opasnost od rata, on nije bio nikakvo iznenađenje. Članovi Partije i Skoja u toku aprilskog rata javljali su se u dobrovoljce.

Mjesni komitet je tada poslao svoju delegaciju kod komandanta armije (Primorska armijska oblast — p.p.) generala Jankovića sa zahtjevom da se puste zatvoreni komunisti i radnici i da se da oružje rodoljubima za borbu protiv ustaša. Delegaciju je odbio načelnik štaba Glišić. Za koji dan komandant armije bez borbe predaje čitavu armiju ustašama.

U novonastaloj situaciji Partija odmah daje direktivu komunistima i članovima Skoja za prikupljanje oružja koje je ostalo iza rasula jugoslovenske vojske. Na tom poslu su se naročito istakli članovi Skoja. Zahvaljujući toj akciji, svaki borac koji je iz Mostara otišao 1941. godine u partizane bio je naoružan". (Džemal Bijedić).

Tako je Mostar dočekao početak rata, spreman za ustanak i borbu koja je predstojala.

Međutim, sve je to bio rezultat neprekidnog rada. Tako je 1938. godine u Mostaru održana Pokrajinska konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu; naredne godine formiran je Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu; 1940. godine Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu. Akcije Mjesnog komiteta KPJ se ne prekidaju. Kada su ustaše, 11. aprila 1941. godine, počele da razoružavaju jugoslovensku vojsku i preuzimaju vlast, Đački bataljon je oslobodio zatvorene komuniste i sa komunistima i skojevcima učestvovao u njihovom protjerivanju iz grada. Prikupljeno je oko 300 pušaka, municije, sanitetska oprema. U proljeće i ljeto održana su dva oblasna partijska savjetovanja i oblasno savjetovanje SKOJ-a. Mjesni revolucionarni komitet (Vojni komitet) po kvartovima je formirao, i obučavao, više udarnih grupa. Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, na sastanku 16. jula, formirao je Oblasni vojni komitet. Prva grupa od 30 Mostaraca probila se 23. avgusta na ustaničko područje u istočnoj Hercegovini; do kraja rata grupe od deset do 50 boraca stalno odlaze iz grada u partizanske jedinice.

Poslije okupacije Mostar se našao u italijanskoj interesnoj zoni (do kapitulacije u jesen 1943. g.). Civilna vlast bila je povjerena tzv. Nezavisnoj državi Hrvatskoj, odnosno ustašama, a Mostar postaje središte Velike župe Hum. Italijani, a kasnije Nijemci, zbog strateškog i privrednog (rudnik boksita) značaja držali su jake garnizone.

U gradu je zaveden teror, jer se dobro znalo kakvo je raspoloženje Mostaraca. Stalna su bila hapšenja, torture u zatvorima, smaknuća. No, uz sve to grad je stvorio pravi front otpora, izuzetan ilegalni centar narodnooslobodilačke

borbe. Postoje skladišta Narodnooslobodilačkog fonda sa oružjem, municijom i sanitetskim materijalom, stanovi za ilegalce i kurire, pouzdani kanali za ulaz u grad i izlaz iz njega. Čitavo vrijeme rata radila je ilegalna štamparija Mjesnog komiteta KPJ. Brinulo se za porodice onih koji su bili u partizanskim jedinicama i poginulih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta.

U gradu se nižu jedna za drugom akcije, smišljene i dobro organizovane. Među njima i demonstracije žena protiv gladi i skupoće, 3. decembra 1941. godine. Nešto ranije, posljednjeg dana jula, ilegalci koji su se našli u kući porodice Vuković, oružano su se sukobili sa ustašama. U februaru 1942. godine štrajkovali su đaci, a okupator je poslije toga zatvorio sve škole. Maja 1942. godine rodoljubi su izvršili atentat na ozloglašene ustaške glavešine Stjepana Barbarića, Sulejmana Bašagića i Vinka Malvića, na četnike Radmila Grđića i Dobrosava Jevđevića, ustaškog agenta Trbonju, italijanske oficire... Planulo je u julu 1942. godine skladište u Tvornici duvana i izgorilo 20 vagona cigareta... Nizale su se diverzije, sabotaze, a iz kasarni i skladišta izvlačene su veće količine oružja, municije i druge opreme koja je kamionima slata na slobodnu teritoriju...

Gotovo svakodnevno ispisivane su parole po gradu. O tome postoji i izvještaj mostarskog Državnog izvještajnog ureda, poslan u Zagreb: „Danas ujutro u čitavom gradu su osvanuli veliki protuosovinski natpisi. Natpisi su veliki na mjestima po pola metra, pa čak i po jedan metar. Pisani su masnom crvenom bojom i vrlo lijepim čitkim slovima. Natpisi se nalaze na skoro svim većim kućama u gradu jednako u središtu kao i na periferiji grada, tako da se svugde kudgod se okrenete možete čitati ove natpise: „Smrt fašizmu“, „Živjeli partizani!“, „Živjela Sovjetska Rusija!“, „Živio Tito!“, „Dole NDH!“, „Smrt ustašama!“. Natpisa ima u tolikom broju da već ljude hvata jeza gledajući na svakoj kući slova velika po jedan metar sa ovakvim sadržajem“.

U ilegalnoj štampariji, koju neprijatelj nikada nije otkrio i pored silnih racija, svakodnevno su štampani bilteni, praktično jedine novine kojima je narod vjerovao. Odavde su izlazili leci, brošure, i drugi materijali. Čak i leci na italijanskom jeziku koji su ubacivani među okupatorske vojnike. Tu je štampana i Istorija SKP (b).

O opštoj atmosferi straha i panike koji su bili zahvatili neprijatelja najbolje svjedoči izvještaj tadašnjeg velikog župana, pisan 15. jula 1942. godine: „U Mostaru su

nesnosne političke prilike. Mostar je, općenito rečeno, vulkan kojemu je dostatna jedna iskra pa da se upali. Grad je zaražen komunizmom i zahvatio je najviše niži sloj pučanstva . . .“.

Držeći čvrsto front otpora, Mostar je ponajviše ličio na složnu porodicu. Njegove uske mahale i kuće po njima bile su sigurna uporišta svima onima koji su se borili za slobodu. Neprijatelj je u njih ulazio samo dobro naoružan i u velikim grupama, da bi vršio racije. Ali, teško im je bilo da otkriju ona prava uporišta.

Među izuzetne događaje spada ilegalni ulazak Mostarskog bataljona, početkom jula 1943. godine, u rodni grad. Bataljon je u bici na Sutjesci, za vrijeme pete neprijateljske ofanzive gotovo prepolovljen. Među preživjelima je mnogo ranjenih i oboljelih. Odlučeno je da se vrate u Mostar, tu zaliječe rane i oporave, pa nastave borbu. Pouzdanim kanalima ušlo je njih oko 80 u dobro čuvani grad. Razmješteni su po kućama, prihvaćeni kao najdraži, a onima kojima je to bilo potrebno obezbijeđena je ljekarska njega. Sve se to događa u okupiranom gradu, pored policije, gestapovaca, jakog garnizona. U velikoj raciji otkriveno je samo sedam partizana, iako su u logor na periferiji odvedeni svi muškarci stariji od 14 godina. Krajem jula borci Mostarskog bataljona, izliječeni i oporavljeni, istim tajnim stazama izašli su iz grada i nastavili borbu.

Redale su se nove akcije, poduhvati u kojima je učestvovao čitav grad, posebno mladi. Svi su znali da je jedina kazna ako padnu u ruke neprijateljima — smrt. A okupator i domaći izdajnici bili su surovi — Mostar je dao oko hiljadu žrtava fašističkog terora.

Jake neprijateljske snage bile su neprekidno stacionirane u gradu i okolini. Uz sve ostale razloge, Nijemci su to činili i zbog eksploatacije boksita, jer je odavde podmirivano 10 odsto njihovih ukupnih potreba. To je omogućavalo dejstva partizanskih jedinica u blizini grada.

Situacija se mijenja krajem 1944. godine. Poslije oslobođenja Dalmacije i većeg dijela Hercegovine, Nijemci i ustaše su organizovali odbranu Mostara, Širokog Brijega (Lištica) i Nevesinja. Jedinice Narodnooslobodilačke vojske otpočele su 27. januara 1945. godine mostarsku operaciju (do 3. marta). Mostar je poslije 14 dana borbi oslobođen 14. februara. Operacija je okončana potpunim razbijanjem neprijatelja (izbačeno iz stroja oko 10.000 vojnika; od toga oko 4.000 poginulo i oko 1.500 ranjeno).

Mostar, onaj ilegalni, borio se do posljednjeg trenutka,

čuvajući mostove i druge objekte koje je neprijatelj namjeravao da poruši.

Priča o Mostaru, Mostaru gradu-borcu velik je mozaik ljubavi za slobodom, sav satkan od priča i saznanja o odlučnosti da se nikada ne pokori.

ZNAMENJA REVOLUCIJE

PARTIZANSKI SPOMENIK. — Partizanski spomenik na Bijelom brijegu sinteza je kamena, vode, zelenila i svjetlosti, svega onoga što zrači nad gradom na obalama Neretve. Zato su srasli — i grad i spomenik. Ostaje u svakom oku kao blistava suza, kada se gleda iz daljine, a kada mu se priđe kao razuđena priča o ljepoti ljudske hrabrosti. Kroz njega se hodi kao kroz strme riječne klance, uspinje uz vrlet hercegovačkog krša, pa kroz vratnice sa lukovima zalazi u mostarske kuće... Ide se s jedne na drugu terasu, na njih šest, gdje su kao kameni cvjetovi rasute male ploče sa ispisanim imenima na kojima uvijek leži barem jedan tek ubrani cijet nikao pod toplinom ovog plavetnilom ozarenog neba... I tako do onog kruga na vrhu tih usnulih ljudskih bregova prozvanog kosmos i štita nad njim... Pa ponovo natrag, lagano, sa bistrinom suze za uvijek zadržanom u oku, a hodom sačuvanom u srcu.

Tako Mostar čuva sjećanje na one koji su pali za slobodu. Grad je pred rat imao 18.000 stanovnika, a u narodnooslobodilačkoj borbi učestvovalo je blizu 6.000. Palo je preko 750 boraca, trinaest narodnih heroja i više od hiljadu žrtava fašističkog terora... Pao je svaki deseti Mostarac.

Partizanski spomenik sazdao je jedan istančani neimar-poeta, Bogdan Bogdanović, a cijeneći dobre stare običaje ostavio je uz građevinu i zapis:

„Spomenik u Mostaru je, ukratko rečeno — spomenik jednog grada. On nam pre svega govori o Mostaru-borcu, o Mostaru-pesniku. Spomenik ponekad može da progovori o duševnoj i fizičkoj lepoti grada, da se njom nadahne. Nedavna istorija je pokazala da je Mostar-grad, bio grad-čovjek, jedan borac, ista misao. Patriotska i humanistička solidarnost ovog grada u revoluciji je legendarna, a iznad svega ona je istinita.“

Partizanski spomenik na Bijelom brijegu svečano je otkriven 25. septembra 1965. godine. U njega je ugrađeno 12.000 kamenih detalja, 1.193 kvadratna metra kamenih ploča sa starih mostarskih kuća; postavljeno 810 ploča u obliku presječenog stabla; staze imaju 871 kvadratni metar

kaldrme napravljene od preko 87.000 oblutaka donesenih iz Neretve. Prostire se na 15.150 kvadratnih metara, a okolna park-šuma ima još 20.000 kvadratnih metara.

SPOMEN-KUĆE

Kuća Džemala Bijedića, Bajatova ulica u naselju Brankovac. — Uređena je, poslije prikupljanja 12.300 muzejskih eksponata, s ciljem da se prikaže životni put istaknutog jugoslovenskog revolucionara Džemala Bijedića (1917—1977). U prvom dijelu prikazano je njegovo djetinjstvo, školovanje, studije i političko djelovanje u redovima SKOJ-a i KPJ do 1941. godine. Slijedi period narodnooslobodilačke borbe, pa učešće u obnovi i socijalističkoj izgradnji Bosne i Hercegovine. Posebno je predstavljena izuzetna Bijedićeva aktivnost kao predsjednika Saveznog izvršnog vijeća od 1971. do 1977. godine, odnosno do njegove pogibije u avionskoj nesreći. Izloženi su mnogi dokumenti, fotosi, odlikovanja i lični predmeti.

Kuća Muje Muštovića, Ulica braće Kanjo 10 (Donja Mahala) služila je tokom čitavog rata kao ilegalna štamparija Mjesnog komiteta KPJ. Radila je, nikad otkrivena, od oktobra 1940. godine sve do oslobođenja.

Kuća Gojka Vukovića, istaknutog komunista, bila je prije rata pouzdano mjesto za ilegalni rad Partije. Iz nje su komunisti, 31. jula 1941. godine, pružili prvi oružani otpor ustašama.

Kuća Save Neimarovića, jednog od osnivača organizacije Komunističke partije Jugoslavije u Mostaru.

MOSTAR

Mostar, najveći grad Hercegovine sa oko 50.000 stanovnika, istovremeno je značajan privredni i društveni centar šire regije, sa Univerzitetom „Džemal Bijedić“ i nizom kulturnih institucija. Grad je zanimljive arhitekture, gdje se isprepliće staro i novo. Posebno je poznat po svom Starom mostu, koji je u jednom luku presvodio Neretvu, kao i atraktivnoj čaršiji oko njega.

Čitav kraj ima dugu i burnu istoriju. Arheolozi su, otkrili da je u Zelenoj pećini iznad samog vrela Bune živio čovjek prije pet hiljada godina. Postoje tragovi i ostalih epoha. U srednjem vijeku na visokoj litici stajao je tvrđ grad Blagaj, poznat još u 10. vijeku; kasnije pripadao Sandalju Hraniću i njegovom nasljedniku hercegu Stjepanu (15. vijek), i bio najznačajniji grad „zemlje humske“. Srednjovjekovno naselje na sadašnjem mjestu grada spomi-

nje se u dubrovačkim dokumentima 1452. godine. Prvo direktno navođenje Mostara je 1474. godine u jednom turskom dokumentu. Početkom 16. vijeka Turci ovamo prenose, iz Foče, sjedište hercegovačkog sandžakbega, i od tada počinje uspon grada; podižu se mnoge važne građevine, među njima i kameni most na Neretvi (završen 1566. g.). Mostar, koji je inače dobio ime po mostarima — ljudima koji su čuvali most, važno je trgovačko središte, ali sa veoma razvijenim društvenim životom. Krajem prošlog vijeka postaje jedinstveno kulturno žarište, u kojem djeluju književnici Aleksa Šantić i Svetozar Ćorović, publicista Osman Đukić, izlazi časopis „Zora“ za koji su pisali najistaknutiji pisci toga vremena. Čuvena je i Mala biblioteka u kojoj je od 1899. do 1910. godine objavljeno 185 knjiga.

U neposrednoj okolini je vrelo rijeke Bune, ispod strme litice na čijem vrhu su ostaci starog srednjovjekovnog Stjepan-grada (zvanog i Blagaj). U Blagaju je, takođe, nekoliko vrijednih građevina. Manastir Žitomislići, podignut 1585. godine, više puta je prepravljen. Posebno su atraktivni vrelo Bune, kao i ušće ove rijeke u Neretvu.

Mostar, na obalama Neretve, leži u Mostarskom polju (zvanom i Bišće polje). Okružuju ga Podveležje i Brotnjo, zatim masivi Veleža (2.155 m) i Čabulje (1.776 m). Sa sjevera prema gradu spušta se kanjon Neretve. Zapadno je Mostarsko blato, kraško polje sa rijekom Lišticom i njenim pritokama.

INFORMACIJE

MUZEJ HERCEGOVINE

- Nalazi se u Ulici maršala Tita 160. — Zbirke: arheologija—istorija, narodnooslobodilačka borba, etnografija, književnost. — Stalne izložbe: Narodna revolucija, Prošlost Mostara (polovina 15. vijeka 1878. g.). Život i rad Alekse Šantića (radna soba pjesnika Alekse Šantića i spomen-soba književnika Svetozara Ćorovića), Štamparsko-izdavačka djelatnost Mostara 1872—1941. godine, Život i rad Hamze Hume (književnik, 1895—1970. g.). U tekiji na vrelo Bune postavljena je izložba o starijoj kulturi stanovanja.

STALNE MANIFESTACIJE

- *Šantićeve večeri poezije.*
- *Skokovi sa Starog mosta u Neretvu.*

TURISTIČKE AGENCIJE

- Turistički biro, Kazandžiluk 2; Olimpik turs, Ulica M. Pijade 14; UNIS-turist, Trg Republike 3.

SMJEŠTAJ

- Hotel „*Kuža*“ (1561), A-kategorije; hoteli „*Bristol*“ (110 1), „*Neretva*“ (60 1) i „*Mostar*“ (60 1), B-kategorije; „*Hercegovina*“ (40 1), C-kategorije; motel „*Buna*“ (80 1) na Buni; auto-kamp „*Buna*“ sa bungalovima (46 1) na Buni.

UDALJENOSTI

- Mostar—Sarajevo 127 km; Mostar—Opuzen (na putu Dubrovnik—Split) 56 km; Mostar—Dubrovnik 143 km; Mostar—Split 183 km.

MRKONJIĆ-GRAD

Grad Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a

Zahvaljujući našoj narodnooslobodilačkoj borbi sa Komunističkom partijom na čelu, prvi put u historiji bosne i Hercegovine jasno je došlo do izražaja ono što je bilo vjekovna težnja naroda koji tu žive. A to je da Bosna i Hercegovina pripada tim narodima i da oni sami treba da odluče o svojoj sudbini. I kada su Srbi, Muslimani i Hrvati Bosne i Hercegovine u našoj narodnooslobodilačkoj borbi, kojoj su dali ogroman doprinos, odlučno uzeli svoju sudbinu u svoje ruke, pokazali su jasno i kakvu budućnost žele. Sve je to najviši izraz dobilo na prvoj skupštini narodnih predstavnika Bosne i Hercegovine, odnosno Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a. Na tom zasjedanju, narodi i narodnosti Bosne i Hercegovine, preko svojih istinskih predstavnika, odlučili su da Bosna i Hercegovina bude ravnopravni član buduće federativne zajednice naroda i narodnosti Jugoslavije. — TITO.

U Mrkonjić-Gradu ispisana je posebna stranica novije istorije Bosne i Hercegovine. Ovaj grad, 25. novembra 1943. godine, bio je domaćin Prvog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH). Delegati, njih 247, „izražavajući volju i životne potrebe radničke klase i svih naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, osnovali su federalnu jedinicu i postavili temelje na kojima je izrasla samoupravna državna zajednica, slobodna i ravnopravna Republika Bosna i Hercegovina u zbratimljenoj zajednici — Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji“.

Ta novembarska noć 1943. godine sjedinila je sve ono

što je Bosna i Hercegovina nosila u sebi, sve davnašnje želje ostvarene u borbi od prvih ustaničkih pušaka 1941. godine.

Mrkonjić-Grad nije bio samo svjedok, nego stalni sudionik tokova narodnooslobodilačke borbe. U njegovoj ratnoj hronici stoji da su ga 39 puta oslobađale partizanske jedinice. Dao je 1.800 boraca, od kojih je 525 palo; fašistički teror odnio je 1.902 žrtve; u toku rata uništeno je 1.200 zgrada.

PRVO ZASJEDANJE ZAVNOBiH-a

Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu u ljeto 1943. godine počeo je sa pripremama za osnivanje političkog tijela narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Opšta je ocjena bila da su sazreli uslovi da se formira Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, s obzirom na njene slobodne teritorije, na snažne partizanske jedinice, razgranatu mrežu narodne vlasti sa preko hiljadu seoskih, oko 200 opštinskih, 33 sreska, deset okružnih i tri oblasna narodnooslobodilačka odbora.

U jesen 1943. godine na prostranoj slobodnoj teritoriji, kojoj je jedan od centara Mrkonjić-Grad, postojali su uslovi za gotovo normalno odvijanje života.

„U gradu je bilo mnogo partizana, a svakodnevno su kroz njega prolazile partizanske jedinice, dolazili i odlazili kuriri iz raznih krajeva. Grad je bio središte sreza, čiji je predsjednik bio Mitar Soldat, poznati partizan i jedan od organizatora ustanka u ovom kraju. Djelovali su i Opštinski narodnooslobodilački odbor, Komanda područja Mrkonjić-Grad — Ključ, Komanda mjesta, Okružni komitet KPJ, omladinska rukovodstva, kao i druge antifašističke organizacije, koje su imale u mjestu svoja sjedišta.

Grad je od stalnih borbi stradao, ali ipak mnogo manje nego druga mjesta Bosanske krajine. Stoga su u Mrkonjiću postojale i mogućnosti za održavanje pojedinih skupova, konferencija, raznih kurseva za pripremanje rukovodećeg kadra na oslobođenoj teritoriji i drugo. U njemu je 26. i 27. septembra 1943. u istoj zgradi gdje će se održati i Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a, održana, u prisustvu 200 delegata, Oblasna konferencija predstavnika opštinskih, sreskih i okružnih narodnooslobodilačkih odbora Bosanske krajine, na kojoj je izabran Oblasni narodnooslobodilački odbor za Bosansku krajinu . . .

Pored višeg partijskog kursa, koji je organizovao PK KPJ za BiH, u gradu je održan i oblasni kurs AFŽ-a, a

krajem oktobra počeo je da radi i kurs za učitelje koji će raditi na oslobođenoj teritoriji Bosanske krajine . . . Održana je i Prva konferencija prosvjetnih radnika Bosne i Hercegovine . . .

Što je novembar više odmicao, u gradu se osjećala i veća živost, koja je graničila sa nestrpljivošću, a sve u očekivanju Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, od kojeg su mnogo očekivali narodi Bosne i Hercegovine, pa, naravno, i mještani Mrkonjić-Grada, kao i svi delegati i gosti koji su u grad počeli da pristižu“. (N. Babić-D. Otašević — „ZAVNOBiH i izgradnja bosanskohercegovačke državnosti“).

Poseban odbor, kojim je rukovodio Đuro Pucar Stari, brinuo se o svim pripremama.

Prvo zasjedanje zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH) počelo je 25. novembra 1943. godine, u 19 sati, a završeno je iste noći u četiri sata ujutro.

„Provjeravajući sva punomoćja delgata za I skupštinu Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, ustanovili smo da je prisutno 247, od toga 193 delegata sa pravom glasa“ — stoji u izvještaju Verifikacionog odbora. Neki od delegata zbog borbi nisu stigli na zasjedanje.

Počasno i Radno predsjedništvo Prvog zasjedanja izabrano je na prijedlog Dušana Ivezića, predsjednika Oblasnog NOO za Bosansku krajinu. Predsjedavao je dr Vojislav Kecmanović, ljekar iz Bijeljine.

— Bosna je bila prva koja je ostvarila jedinstvo Srba, Hrvata i Muslimana . . . — rekao je dr Ivan Ribar, predsjednik AVNOJ-a, u svom pozdravnom govoru. — Danas treba da se postavi princip narodnog samoodređenja, što znači da sam narod, bez ičije pomoći sa strane, ostvari pravo da i u budućnosti sam ravna svojom sudbinom, izgradivši putem narodnooslobodilačke borbe temelje jedinstva i bratstva. Bosna i Hercegovina stvorila je uslove za ostvarenje principa narodnog samoodređenja.

Đuro Pucar Stari pozdravio je zasjedanje u ime Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Zatim je govorio Josip Vidmar, predsjednik Izvršnog odbora Osvobodilne fronte Slovenije.

U radnom dijelu podnesena su dva referata — „Spoljna i unutrašnja politička situacija“ (Rodoljub Čolaković) i „Značaj ZAVNOBiH-a“ (Osman Karabegović). Više od 20 delegata učestovalo je u diskusiji.

Osnivačka skupština izabrala je 173 vijećnika ZAVNO-

BiH-a kao i njegov Prezidijum od 31 člana. Za predsjednika Predsjedništva Prezidijuma izabran je dr Vojislav Kecmanović, za prvog potpredsjednika Avdo Humo, drugog potpredsjednika Aleksandar Preka, trećeg potpredsjednika Đuro Pucar, a za sekretara Hasan Brkić.

Izabrano je i 58 vijećnika i 46 zamjenika vijećnika AVNOJ-a, koji su predstavljali Bosnu i Hercegovinu na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, 29. novembra 1943. godine.

Na kraju, usvojena je Rezolucija Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, takođe upućen proglas narodima Bosne i Hercegovine.

U Rezoluciji, pored ostalog, stoji:

„Narodi Bosne i Hercegovine stvaraju u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije novu demokratsku federativnu Jugoslaviju slobodnih i ravnopravnih naroda, u kojoj će biti zajamčena puna ravnopravnost svim njenim narodima. Narodne Bosne i Hercegovine, kao i ostale narode Jugoslavi-Jugoslavije, zajedničkim naporima kroz oružanu borbu za slobodu i nezavisnost, izvojevali su pravo da urede svoju zemlju onako kako to najviše odgovara volji i interesima i njih samih i svih naroda Jugoslavije. Narod Bosne i Hercegovine danas predstavlja jedino Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, kao vrhovno političko predstavništvo svih naroda Jugoslavije koje oličava bratstvo naših naroda i njihovu nepokolebljivu volju da izgrade ravnopravnu demokratsku federativnu Jugoslaviju. Narode Bosne i Hercegovine, kao i ostale narode Jugoslavije, može predstavljati danas u zemlji i pred inostranstvom jedino AVNOJ i vlast koja iz njega proizilazi“.

Ovim je utvrđen predstavnički karakter ZAVNOBiH-a, koji je i najviši organ narodne vlasti.

„... U vatri oslobodilačke borbe i revolucije rađala se proleterska svijest o budućem životu i uređenju Bosne i Hercegovine, sazrijevala je samosvijest i Srba, i Hrvata, i Muslimana i njihova definitivna rješenost da se za sva vremena obračunaju sa svim mračnim recidivima prošlosti i izgrade svoju novu, uistinu bratsku, socijalističku samoupravnu i državnu zajednicu. Tako su narodi i narodnosti u Bosni i Hercegovini u oslobodilačkoj i klasnoj borbi, zajedno sa svim narodima i narodnostima Jugoslavije „pitanje“ čija je zapravo Bosna i Hercegovina zauvijek skinuli s dnevnog reda“. (H. Pozderac).

Do stvaranja bosanskohercegovačkog parlamenta dolazi u vrijeme najžešćih ratnih zbivanja. Iako u uslovima

jednog teškog rata, bila je to logična posljedica nezadrživog toka kojim se tada kretala čitava Jugoslavija.

ZAVNOBiH je stvoren samo nekoliko dana prije nego što će se u Jajcu održati istorijsko Drugo zasjedanje AVNOJ-a, na kome će narodi Jugoslavije odlučno pokazati da narodnooslobodilačka borba i revolucija vode stvaranju jednog novog društva — socijalističke zajednice naroda i narodnosti.

Takve poruke, i iz Mrkonjić-Grada, nosili su u Jajce delegati Bosne i Hercegovine.

SPOMEN-MUZEJ PRVOG ZASJEDANJA ZAVNOBiH-a

Muzej se nalazi u istoj zgradi u kojoj je, noću između 25. i 26. novembra 1943. godine, održano Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Sala je zadržala autentičan izgled iz novembarskih dana 1943. godine. Pozornica je ukrašena istim ćilimima kao i tada. Tu su i parole „Živio vrhovni komandant NOV i POJ drug Tito“ i „Smrt fašizmu — Sloboda narodu“. Isti je i raspored stolica na kojima su sjedeli vijećnici.

Uz više ratnih fotografija i dokumenata, ovdje je i spisak svih vijećnika ZAVNOBiH-a, kao i citati iz pojedinih govora održanih na zasjedanju.

U istoj zgradi održana je, 26. i 27. septembra 1943. godine, u prisustvu 200 delegata, Oblasna konferencija predstavnika opštinskih, sreskih i okružnih narodnooslobodilačkih odbora Bosanske krajine. Tada je izabran Oblasni narodnooslobodilački odbor, njegov Plenum od 40 članova i konstituisan Izvršni odbor od devet članova. Takođe, ubrzo, i Prva konferencija prosvjetnih radnika Bosne i Hercegovine.

DOM ZAVNOBiH-a

Dom ZAVNOBiH-a je reprezentativno i izuzetno funkcionalno zdanje. Danas je to centar kulturnog i društvenog života grada, i mjesto svih značajnijih manifestacija. Svečano je otvoren 27. novembra 1973. godine, u okviru proslave 30-godišnjice Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a.

Pored velike sale sa 500 sjedišta postoji i nekoliko manjih, zatim biblioteka, a djeluju i druge prateće službe.

U Domu ZAVNOBiH-a su i dvije muzejske postavke:

- *Izložba „30 godina AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a“*, posvećena novembarskim događajima 1943. godine,

- *Etnografska zbirka* koja pruža uvid u način života i stvaralaštva naroda ovog kraja. Izloženi su mnogi predmeti, a posebno su zanimljivi proizvodi čuvenih mrkonjičkih kovača — kose „varcarke“.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

- *Spomen-ploča* na zgradi u kojoj su fašisti avgusta i septembra 1941. g. ubili 250 ljudi.
- *Partizansko groblje*, na Kasimovcu, sa spomenikom i 41 spomen-pločom, gdje je sahranjeno 43 borca i 143 žrtve fašističkog terora.
- *Zgrada osnovne škole u Gerzovu* u kojoj je decembra 1941. g. održano prvo savjetovanje vojnih i političkih rukovodilaca Bosanske krajine.

MRKONJIĆ-GRAD

Mrkonjić-Grad (591 m/m) je na rubu Bosanske krajine, na Putu AVNOJ-a koji povezuje Jajce i Bihać. Ima 7.000, a opština 32.000 stanovnika. Okružuju ga šumovite planine Lisina (1.467 m), Dimitor (1.483 m), Manjača (1.239 m) i Čemernica (1.338 m).

Predstavlja privlačnu sintezu starog i novog — od nekadašnje tipične bosanske varošice izrastao je u grad sa originalnim arhitektonskim rješenjima temeljenim na iskustvu nekadašnjeg neimarstva. U drevnim kovačnicama još uvijek odjekuju čekići varcarskih kovača.

U okolini su sačuvani mnogi stari običaji i narodna nošnja, a postoji više tipičnih bosanskih kuća.

Starija istorija. — Dosta je tragova koji pouzdano govore da se čovjek ovdje nastanio vrlo rano — još prije 2.500 godina zbog rude bakra i željeza. U doba Ilira tu je pleme Mezeja.

Za Rimljana, početkom naše ere, prolazi važan put koji povezuje Dalmaciju (Salona) sa Panonijom (Servitium). Najznačajnije naselje bila je Leusaba, oko izvora Vraćenac pod Grabežom (srednjovjekovno Varcarevo). U blizini su bili srednjovjekovni gradovi — tvrđave Sokol, Prizrenac i Boćac.

Naselje nastaje 1593. godine, kada je tu podigao svoj vakuf (zadužbinu) sultanov kizlar-aga Đukanović (u narodu prozvan Krzlar-aga) porijeklom iz obližnjih Kotlina. Mjesto je nazvano Jenidže kasaba — Novi grad. Kasnije, naseljavanjem porodica iz Jeleča i starog Varcareva, dobija ime Varcarev Vakuf, zatim Varcar-vakuf. Godine 1925. ime je

promijenio u Mrkonjić-Grad, u spomen na srpskog vladara Petra I Karađorđevića koji je, kao Petar Mrkonjić, učestovao u bosansko-hercegovačkom ustanku 1875. godine.

Kovački zanat ovdje je duga tradicija, još iz srednjeg vijeka. Vještina se prenosi s koljena na koljeno. I sada su čuvene kose „varcarke“.

Od kulturno-istorijskih spomenika najznačajnija je Krzlar-agina džamija, sagrađena 1593. godine. Ima kutubhanu (biblioteku), sa pedesetak starih knjiga i rukopisa.

INFORMACIJE

- *Spomen-dom Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a*; tel. (070) 12-752.
- *Turist-biro „Krajina“*; tel. 11-338.

STALNE MANIFESTACIJE

- *Smotra recitatora Bosne i Hercegovine*, svake godine 25. i 26. novembra.
- *Festival pozorišne komedije Bosne i Hercegovine*, svake godine.
- *Festival amaterske drame Bosne i Hercegovine*, u novembru svake druge godine.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Krajina“* (72 1), B-kategorije; restoran, kafana, snek-bar, saloni, — tel. 11-112, 12-352, telex 45677.
- *Motel „Balkana“* (81 1), prva kategorija; udaljen 5 km; restoran, kafana, plaža. — Tel. 12-753.

UDALJENOSTI

- Mrkonjić-Grad — Jajce 25 km; Mrkonjić-Grad — Jajce — Zenica — Sarajevo 189km; Mrkonjić-Grad — Banjaluka 54 km; Mrkonjić-Grad — Bosanski Petrovac — Bihać 131 km.

NIŠ

Logor Crveni krst Spomen-park Bubanj

...Grad koji je u narodnooslobodilačkoj borbi dao velike žrtve, kraj gdje su još uvijek svježja u sjećanju velike tradicije ustanaka protiv osvajača i okupatora i u predjašnjim, davnim vremenima, i u nedavnoj prošlosti... — TITO, u Nišu, 6. juli 1952. g.

Muzej u nekadašnjem koncentracionom logoru na Crvenom krstu i Spomen-park na Bubnju podsjećaju na znane i neznane heroje koji su ovdje ubijeni 1941—1944. godine.

Spomenik na Bubnju, u obliku zgrčenih ljudskih pesnica, je simbol i borbe i pobjede, i prkosa i opomena.

Masovna strijeljanja na Bubnju trajala su od septembra 1941. do septembra 1944. godine. Prethodno je osnovan koncentracioni logor na Crvenom krstu... Ubijani su borci partizanskih odreda, članovi KPJ i SKOJ-a, odbora NOF-a, Jevreji, Romi, i svi oni koji su smetali fašističkoj „višoj rasi“... Na Bubnju se ugasio život oko 12.000 ljudi.

U niški logor dovođeni su ljudi iz Niša, Zaječara, Leskovca, Kruševca, Loznice, Šapca, Valjeva, sa Kosova, iz Raške, Donjeg Milanovca, iz Banjičkog logora i drugih mjesta.

LOGOR „12. FEBRUAR“ NA CRVENOM KRSTU

Koncentracioni logor na Crvenom krstu osnovao je Gestapo, čiji je odsjek postojao u Nišu za vrijeme okupacije. Logor je formiran kao jedan od većih zatvora za uhapšene sa područja jugoistočne Srbije, gdje je već 1941. godine djelovalo 13 partizanskih narodnooslobodilačkih odreda.

Logor, ograđen bodljikavom žicom (spoljni red visok 2,50 m, — unutrašnji 1,20 m.) imao je 16.000 m².

U dvorištu su bili prijemno odjeljenje sa kartotekom, logorska straža, dvije kuhinje, kancelarija lager — komandanta, radionica, kupatilo, stražarska trpezarija, klozet, dvije česme, zidani valov (ranije za pojenje konja) kao umivaonik za logoraše.

Dio dvorišta prema istoku bio je za tzv. šetnje logoraša, a prostor ispred zgrade korišćen je kao „apel-plac“ za prozivanje logoraša i podnošenje raporta.

Logorska zgrada je jednospratna, i uglavnom je sačuvala originalni izgled. U prizemlju četiri velike sobe korištene su za smeštaj zatvorenika. Na spratu je bilo deset prostorija. U potkrovlju pregrađivanjem tavana, dobijeno je 20 manjih prostorija, dušegupki ili samica, za nepokretne logoraše i zatvorenike od posebnog značaja, od kojih su Nijemci očekivali mučenjem da iznude određena priznanja. Samice su logoraši nazivali i „gasnim komorama“; u njima se često umiralo od visokih ili niskih temperatura, ovisno od godišnjeg doba. Svaka je mogla najviše da primi pet do šest ljudi, a zatvarano je 15 do 20 logoraša, koji su od tjeskobe i muka tu umirali.

Na osnovu anketa među preživjelim logorašima i djelomično sačuvane dokumentacije, Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača utvrdila je da je kroz logor na Crvenom krstu prošlo 30.000 ljudi, od kojih je 12.000 strijeljano na Bubnju. Nijemci su manje grupe i pojedince strijeljali u krugu logora ili u njegovoj blizini.

Prvu grupu zatvorenika činili su taoci, najčešće roditelji partizanskih boraca, zatim saradnici narodnooslobodilačkog pokreta, kao i oni koji su radili u organima narodne vlasti na slobodnim teritorijama. Posebna grupa bila su lica za koje se smatralo da su partizani, članovi KPJ i SKOJ-a, takođe i svi osumnjičeni da su aktivno pomagali i učestvovali na bilo koji drugi način u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Ovi zatvorenici nalazili su se u najtežem položaju — pod pojačanim nadzorom i bez prava kretanja.

Nijemci su i žene zatvarali u logor, pod raznim optužbama. Hapšene su majke sa djecom i žene pred porođajem.

U akcijama hapšenja i privođenja zatvorenika učestvovali su i domaći izdajnici — pripadnici Nedićeve Srpske straže, Pećančevi četnici, četnici Draže Mihailovića, kao i bugarske okupacione jedinice. U gradu je postojala Specijalna srpska policija koja je aktivno sarađivala sa Gestapom u hapšenju i strijeljanju rodoljuba.

Nijemci su u logoru surovo zlostavljali zatvorenike,

tako da su neki umrli od batina. Strijeljanja su bila svakodnevna. Za neka su prethodno utvrđivani datumi, za mnoga se nije znalo. Njemački nacisti ubijali su i noću.

Bjekstvo. — Bez obzira na teške uslove života u logoru, članovi KPJ, partizanski borci i rodoljubi, organizovali su bjekstvo, 12. februara 1942. godine. Formirana je grupa za pripremu bjekstva, koju su vodili Dušan Tomović, politički komesar Kopaoničkog narodooslobodilačkog partizanskog odreda, Branko Bjegović, student prava i sobni starešina, Branko Đuričić, student prava, Sreten Vučković, pravnik i Vule Vukašinović, fotograf iz Kraljeva. Krug onih koji su bili upućivani u plan postepeno se širio u „pamćenju“ je zapisano 60 imena.

Svaki od šezdeset logoraša dobio je određen zadatak. Dogovoreno je da se probaj organizuje uveče. Kao i obično i te večeri, 12. februara 1942. godine, logoraši su obavili šetnju i stajali su postrojeni na „apel-placu“, „oči u oči“ sa Nijemcima... U prelomnom trenutku, našao se izdajnik koji je htio da spase glavu na račun stotine drugih.

Vidjevši da se akcija više ne može odložiti, Branko je kriknuo: „Drugovi, izdaja! Napred“ — i onako snažan dograbio je dvojicu gestapovaca za remenik, bacio ih u vis, a zatim svom snagom gurnuo u gusto isprepletenu bodljikavu žicu. Nijemci su se nemoćno koprcali i vikali. Ohrabreni Brankovom odlučnošću, logoraši su jurnuli, pregazili grupu gestapovaca... — pričao je Dušan Tomović o trenutku kada su goloruki logoraši uspijeli da se odupru neprijatelju.

Nijemcima je ubrzo stiglo pojačanje. Jednim metkom ubijali su više logoraša. Pucali su iz neposredne blizine. Logorska ograda od žica već je bila načičkana ranjenim, ubijenim ili iznurenim logorašima. Ipak, logoraši su nastavili da jurišaju na žice. „Nadirali smo kao da smo slepi!“ — sjeća se tog trenutka jedan od preživjelih zatvorenika. Nijemci su pucali, vikali, psovali, prijetili, ali im to nije pomoglo. Logoraši su ih natjerali u bjekstvo. Stražari su odstupili prema kuhinji. Žica je bila prekinuta. Put u slobodu bio je otvoren.

Ukupno 108 logoraša dokopalo se slobode. Svi oni priključili su se Ozrenskom, Svrliškom (Nišavskom) i Topličkom NOP odredu. Logoraše, koji su ranjeni prilikom bekstva, prihvatio je partizanski sanitet na slobodnoj teritoriji.

Drugo, po broju učesnika manje bjekstvo, izvršeno je 2. decembra 1942. godine.

BUBANJ

Na jugozapadnoj strani Niša nalazi se niska planina Gorica, sa brdom Bujanj. Nekada je tu napasana stoka. Tako je bilo sve do 1941. godine. Međutim, njemački nacisti, poslije okupacije Jugoslavije, pretvorili su Bujanj u stratište, u ogromnu grobnicu na jugu Srbije. U namjeri da unište tragove zločina, oni su avgusta 1944. godine otkopavali rake, vadili leševe strijeljanih, polivali ih benzinom i spaljivali.

Poslije rasplamsavanja ustanka, koji su povelili KPJ i Tito, i ovo stratište trebalo je da posluži „kao zastrašujući primjer nepokornom narodu.“

Gestapovci su na Bujanju ubijali bez prestanka, gotovo svakodnevno. Četiri dana poslije bjekstva logoraša, (12. februara 1942. g.) strijeljano je 584, a sutradan još 800 lica. Ukupno ovdje je našlo smrt oko 12.000 ljudi.

Posljednju grupu od 36 zatvorenika Nemci su streljali u krugu logora, 14. septembra 1944. godine.

Spomenik na Bujanju jedan je od najljepših spomenika na jugu Srbije. Govori o borbi i pobjedi. Okrenut historiji nosi i poruku budućnosti: uvijek će neprijatelj bilo koje vrste i agresor biti dočekan pesnicama! Iz zemlje izronule su tri ogromne kamene pesnice. Visoke kao da žele da dodirnu nebo. Čuvaju uspomenu i upozoravaju, prijetite, svjedoče o skupo plaćenju slobodi koja će zato uvijek biti branjena i odbranjena.

Spomenik na Bujanju predstavlja cijelinu koju čine memorijalna staza, bareljef (32 × 2,5 m) i tri stisnute pesnice (visoke 13,14 i 16 m). Na reljefu je prikazana fašistička mašinerija smrti i strijeljanja, logor i stratište Bujanj. Otkriven 13. oktobra 1963. godine, djelo vajara Ivana Sabolića.

SPOMENICI NOB

- *Zajednička grobnica*, Sinđelićev trg, sa posmrtnim ostacima 14 partizanskih boraca i organizatora ustanka u niškom kraju, i narodnih heroja Miodraga Stanimirovića i Konrada Žilnika.
- *Spomenik „Drugovima vazduhoplovcima“*, na Trgu 14. oktobra.
- *Spomen-popsrja narodnih heroja Miodraga Stanimirovića Mije, Sretena Mladenovića Mike, Konrada Žilnika Slobodana i Stanka Paunovića Veljka*, u gradskom parku.
- *Spomenici palim 1941—1945*, u krugu Ložionice i Pogona

na Crvenom krstu, podignuti 1953. i 1961. godine.

- *Spomen-ploča na kući u kojoj je radio OK KPJ Niša*, Ulica Ive Lole Ribara 102.
- *Spomen-ploča na zgradi hotela „Park“*, u kojoj je bio klub njemačkih oficira. U salu kluba je skojevac Aleksandar Vojinović 3. avgusta 1941. godine ubacio bombu, od koje je poginulo 19 nacističkih oficira.

NIŠ

Niš, grad sa preko 200.000 stanovnika, je privredni, društveni, obrazovni, kulturni i zdravstveni centar niškog regiona. U njemu djeluje Univerzitet sa osam fakulteta i preko 12.000 studenata. Snažan je industrijski kompleks, sa nizom fabrika jugoslovenskog i svjetskog ugleda.

Čitav kraj naseljen je davno (3000—1800. g. prije naše ere). Rimljani (74. g. prije naše ere) dižu jak vojnički grad, nazvan Naissus (ime ostalo od Kelta). U njemu je rođen jedan od najvećih rimskih careva Flavije Valerije, prozvan Konstantin (306—337. g.), osnivač Carigrada (Konstantinopolj). U to vrijeme nastaje Mediana, neka vrsta rezidencije rimskih careva. Kao Nisos spominje se u vizantijskim izvorima 11. vijeka. U doba vizantijskog cara Manojla Komnena (1152—1180. g.) veliki je grad. Pripojen Srbiji 1187. godine.

Turci su zauzeli Niš 1386. godine. U prvom srpskom ustanku, 19. maja 1809. godine, čuvena je bitka na Čegru između ustanika i turske vojske; poslije pobjede Turci su u Nišu, od lobanja srpskih ratnika, podigli Čele-kulu. Od Turaka oslobođen 11. januara 1878. godine.

Radnički pokret. — Prvi organizovani štrajk radnika željezničke radionice bio je 1889. godine. Niško radničko društvo i Mjesna organizacija srpske socijal-demokratske stranke osnovani su 1903. godine, kada ovdje izlazi list „Niška socijalistička borba“. Poslije prvog svjetskog rata snažno je uporište Komunističke partije. Klasni sindikati imaju 2.500 članova. Vode se mnoge akcije; središte svega je Radnički dom. Uoči Vukovarskog kongresa Partija ima oko 800 članova, a sindikat okuplja 6.000 radnika. Na opštinskim izborima 22. avgusta 1920. godine, komunisti su pobijedili sa 1.327 glasova (ostali 889 glasova) i narednih deset mjeseci vodili opštinu. Donošenjem obznane Komunistička partija prelazi u ilegalnost, ali se rad naprednih snaga stalno osjeća. Tako, 22. marta 1936. godine, u Nišu je organizovana antifašistička konferencija omladine, na kojoj je pred 800 prisutnih govorio Ivo Lola Ribar. Od 1937.

godine obnovljene su organizacije KPJ i SKOJ-a, a do 1940. godine održano je oko 200 radničkih zborova.

Niš su Nijemci okupirali 9. aprila 1941. godine, januara 1942. godine grad preuzima bugarski okupacioni korpus, a nacisti ostavljaju svoju feldkomandanturu i štab sa djelovima policijskog puka.

Od prvih dana rata Niš je centar narodnooslobodilačke borbe na jugu Srbije. U njemu djeluje ilegalno više foruma KPJ, a od posebnog je značaja rad Partijskog povjerenstva Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju koje 1941. i 1942. godine uspješno rukovodi borbom naroda NIša, Leskovca, Prokuplja i Zaječara.

U gradu je dobro organizovana mreža partijskih ćelija i aktiva SKOJ-a. Na području Okružnog komiteta KPJ je preko 70 članova Partije, od kojih 37 u samom Nišu. U prvom ratnom naletu dosta ih je poginulo. Jula 1941. godine Okružni komitet KPJ upućuje proglas kojim poziva na borbu. Već 2. avgusta, na planini Ozren, formiran je Ozrenski partizanski odred, a sutradan kod manastira Ajdanovac na Velikom Jastrepcu i Toplički partizanski odred... U okolini počinju akcije.

Okružni komitet KPJ organizovao je u Nišu napad na njemački oficirski klub (u hotelu „Park“). Skojevac Aleksandar Vojinović, 3. avgusta 1941. godine, ubacio je bombu u salu, u vrijeme kada je bilo najviše Nijemaca. Od eksplozije poginulo je 19 njemačkih oficira. Poduhvat je imao velikog odjeka.

Niš sa okolinom je dao 60 prvoboraca, od kojih je prve godine 20 poginulo. Od početka ustanka u partizanske odrede i jedinice NOVJ otišlo je 4.000 boraca; palo 600. Za narodne heroje proglašeno je 13 Nišlija. Od 1941. do oslobođenja 14. oktobra 1944. godine 4.700 građana je uhapšeno, deportovano ili su žrtve terora.

KULTURNO-ISTORIJSKI SPOMENICI

Mediana. — Pominje se u istorijskim izvorima 4. i 5 vijeka. Otkriveno je više raskošnih rimskih palata i vila, u kojima su boravili carevi. Srušili su je Huni i Goti (441. i 471. g.). Centralni dio je konzerviran.

Tvrđava. — Utvrda (građena 1718—1723. g.), na 22 hektara, najljepše je i najbolje očuvano tursko zdanje na srednjem Balkanu. Ima četiri kapije. Nekada su tu bile džamije, sahat-kula, arsenal, kasarne. Pretvorena u park.

Čegar. — Spomenik na brežuljku između Donjeg Mate-

jevca i Kamnice. Tu su 19. maja 1809. godine, za prvog srpskog ustanka, 3.000 ustanika predvođenih Stevanom Sindičićem vodili bitku sa Turcima i bili poraženi.

Ćele-kula. — Poslije bitke na Čegru Turci su, od lobanja izginulih srpskih ustanika, podigli kulu visoku oko pet metara. U 14 redova, sa svake strane, ugrađene su ukupno 952 lobanje. Sada ima samo 58 lobanja, ostale je uništio zub vremena. Zaštićena je zgradicom u obliku kapele.

Spomenik oslobodiocima Niša, podignut 1937. g. (rad A. Augustinčića), kao sjećanje na ustanak Nikole Rašića u Nišu 1874, oslobođenje od Turaka 1887. i oslobođenje od njemačko-bugarske okupacije 1915—1918. g.

INFORMACIJE

MUZEJI

- *Narodni muzej Niš,* Ul. St. Paunovića 14, tel. (018) 22-532.
- *Muzej Ćele-kula,* tel. 31-207.
- *Muzej Mediana,* na izlazu iz grada (put prema Dimitrovgradu).
- *Stalna arheološka izložba,* Ul. V kongresa 59, tel. 22-066.
- *Spomen-soba pesnika Branka Miljkovića,* Ul. V kongresa 59.
- *Spomen-soba narodnog heroja Miodraga Stanimirovića Mije,* Ulica Braće Tasković 33.
- *Logor Crveni krst,* Ulica 12. februara bb.

Svi muzeji rade od 9 do 16; nedjeljom od 10 do 14 h; ponedjeljkom je zatvoreno.

STALNE MANIFESTACIJE

- *Festival glumačkih ostvarenja jugoslovenskog igranog filma,* kraj avgusta i početak septembra svake godine, u Tvrđavi.
- *Jugoslovenske horske svečanosti,* 3—7. juli, svake parne godine, u Tvrđavi.
- *Prva jugoslovenska likovna kolonija Sićevo,* sredinom jula svake godine; izložba radova u oktobru.
- *Festival filmskih amatera Jugoslavije — Naissus,* druga polovina avgusta svake godine.
- *Turističke kulturne svečanosti Niške Banje,* tokom ljetnje sezone.

GALERIJA

- *Galerija savremene umetnosti*, priređuje izložbe u paviljonu u Tvrđavi i Salonu 77.

TURISTIČKE INFORMACIJE

- *Turistički savez opštine Niš*, Ulica Nade Tomić 7, tel. (018) 22-108.

PUTNIČKE AGENCIJE

- *Putnik*, Voždova 2, tel. 22-340; *Srbija-turist*, Voždova 12, tel. 22-267; *Kompas*, Obilićev venac 3, tel. 45-550; *JAT*, Voždova 19, tel. 23-377; *Beograd-turs*, Trg oslobođenja 9, tel. 23-823; *Niš-ekspres*, glavna autobuska stanica, tel. 51-490; *Kvarner-ekspres*, Ul. Braće Tasković, 35, tel. 334-444; *Jug-turist*, Ul. Borisa Kidriča 14a, tel. 21-868; *Omladinski turistički biro*, Voždova 7, tel. 25-932; *Tikveš-trans*, Obilićev venac 78, tel. 24-897.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Ambasador“* (306 l), B-kategorije; tel. (018) 25-650.
- *Hotel „Niš“* (144 l), B-kategorije; tel. 24-643.
- *Hotel „Park“* (161 l), D-kategorije; tel. 23-296.
- *Motel-camping „Mediana“* (101 l), 2 km prema Niškoj Banji; druga kategorija; tel. 31-569.
- *Motel-camping „Nais“* (255 l) A-kategorije tel. 881-088.
- Omladinski smještaj: *Naselje „Ivo Lola Ribar“*, tel. 25-932.

UDALJENOSTI

- Niš—Beograd 246 km; Niš—Skoplje 204 km; Niš—Priština 138 km; Niš—Kragujevac 143 km Niš—Kruševac—Kraljevo 143 km.

NOVI SAD

Grad-heroj

Novi Sad je grad-heroj. To najviše ratno odličje, Orden narodnog heroja, dodijeljeno mu je 7. maja 1975. godine.

Priznanje je to za njegovu dugu revolucionarnu borbu koja teče od sedamdesetih godina prošlog vijeka, istrajno i nepokolebljivo, da bi svoj vrhunac dostigla u godinama prošlog rata, u snazi narodnooslobodilačkog pokreta što je objedinio napredne snage svih naroda i narodnosti ovog grada prostrtog na obalama Dunava podno Fruške gore.

Novi Sad je dao 1.014 boraca. Mnogi su pali boreći se s puškom u ruci. Palo je i preko 5.000 žrtava fašističkog terora. Ali, to je bio neprekidno grad otpora zavojevačima.

U VATRI REVOLUCIJE

„U revolucionarnoj borbi, koja se pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije i SKOJ-a razvijala pred početak narodnooslobodilačke borbe u Novom Sadu, stvoreni su neophodni uslovi za slivanje revolucionarnog radničkog pokreta s nacionalnooslobodilačkim pokretima nacionalnih manjina i socijalnim stremljenjima seljaštva. To je imalo presudan značaj za nastupajuću borbu protiv fašizma.

Na taj način, radnička klasa i partijska organizacija Novog Sada dale su izvanredno veliki doprinos razradi Titove strateško-taktičke koncepcije revolucionarne borbe, koju je u Vojvodini ostvario Pokrajinski komitet KPJ sa Žarkom Zrenjaninom na čelu.

Hortijevska fašistička soldateska nagomilala je u Bačkoj, a posebno u Novom Sadu, velike vojne, žandarmerijske,

policijske, obavještajne i druge snage. Protiv revolucionarnog pokreta i njegovog rukovodstva ustremila se organizacija kontrarevolucije i „bijelog terora“, izrasla na uništenju Mađarske komune. Uz to, Novi Sad se našao na granici raskomadane Vojvodine. Ravnica, gusta naseljenost, visoki stepen urbanizacije i odlične komunikacije išle su na ruku neprijatelju.

Pa ipak, Novi Sad je ostao nepokoren. Bez obzira na tešku situaciju, na specifičan nacionalni sastav, na njegov politički, vojni i geografski položaj, članovi Partije i skojevci, zajedno sa rodoljubima grada, počeli su rat protiv okupatora i oružanu borbu, bez ikakvog kolebanja, odlučno i hrabro. Novosadske partijske organizacije i komunisti svih nacionalnosti, sprovodeći direktive Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu i odazivajući se pozivu na ustanak Centralnog komiteta KPJ i Tita, u cjelini su se spremno i jedinstveno digli na otvorenu borbu protiv okupatora, ispoljavajući masovan heroizam i najveće samopožrtvovanje.

Već sam ulazak okupatora u Novi Sad obilježen je leševima više od pet stotina njegovih stanovnika. Masovni masakr nastavljen je progonom — od aprila do septembra 1941. godine. Iz Novog Sada je protjerano, prinudno raseljeno ili odvedeno u logore 15.000 muškaraca — gotovo svaki četvrti stanovnik grada. Cilj je bio ne samo zastrašivanje, već i promjena etničkog sastava grada.

Istovremeno je oštrica okupatorske taktike razdvajanja i klasne diferencijacije bila usmjerena i protiv svoje narodnosti, na koju su željeli da se oslanjaju: surov i nepoštedan je bio obračun s borcima narodnooslobodilačkog pokreta mađarske nacionalnosti, protiv svih onih koji su se do agresije isticali kao vjerni i dosljedni revolucionari, borci radničke klase. Međutim, ni ovdje zastrašivanja nisu pomogla; i oni koji su, u prvi mah, dovedeni u zabludu, postepeno su se svrstavali u redove boraca za bratstvo i jedinstvo naroda ovog grada i Vojvodine.

Zato se s pravom može reći da je ono što se dešavalo u Novom Sadu u veoma teškim, prelomnim istorijskim danima i mjesecima poslije aprilskog sloma, nerazdvojno vezano za rad i borbu novosadske partijske organizacije. U uslovima sloma i rasula, nastavila su u Novom Sadu organizovano da djeluju 124 člana KPJ, 22 kandidata za člana KPJ i 386 skojevaca. Već u junu 1941. godine obrazovane su partijske i skojevske organizacije na teritorijalnoj osnovi. Članovi Partije i SKOJ-a već uveliko skupljaju oružje, a krajem juna

u gradu je već bilo organizovano oko 30 desetina i nekoliko udarnih i diverzantskih grupa koje su obuhvatale oko 300 rodoljuba i antifašista.

Tako je, istina bez formalne odluke, nastao Novosadski partizanski odred. Poslije napada fašističke Njemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. godine, prema direktivi Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, obrazovan je Štab partizanskih odreda za južnu Bačku u Novom Sadu. Takođe je obrazovana grupa za agitaciju, propagandu i tehniku. Partijska tehnika intenzivno je radila već početkom juna: dva puta sedmično izlazile su „Vesti“ na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku, a njihov tiraž u septembru dostigao je 8.000 primjeraka. U Novom Sadu je štampan, takođe, julski broj „Borbe“, organa Centralnog komiteta KPJ, a iz ovog grada je krenuo u sve krajeve Vojvodine i list Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora „Slobodna Vojvodina“. Tako se fašističkoj propagandi, sve uspješnije i glasnije, suprotavljala istinita riječ Partije i narodnooslobodilačkog pokreta.

Rame uz rame svrstali su se u ratnički stroj Srbi, Mađari, Slovaci, Jevreji . . . U jednoj od prvih akcija ginu u sukobu s neprijateljem Milan Simin i Antal Nemet. Ali, to daje novu snagu gimnazijalcima, studentima, radnicima — borcima Novosadskog partizanskog odreda. Uskoro gori cijela Bačka. Nestaju u vatri žitna polja i kamare, radnje s okupatorskim propagandnim materijalom, telefonske žice i stubovi; uništavano je sve što je moglo da posluži neprijatelju.

U nemoćnom bijesu pred nepokorenim gradom, u želji da zastraši stanovništvo i da najdrastičnijim metodom spriječi širenje i jačanje narodnooslobodilačkog pokreta, okupator je, januara 1942. godine, sproveo raciju. Patrole su pretresale svaku kuću, stan, legitimisale, hapsile i u kolonama odvodile građane na napuštene stadione i zaleđene obale rijeke. Za samo tri dana pobijeno je više od 2.000 ljudi.

Sve do otkrivanja baze u Kisačkoj ulici, u zimu 1942. godine, s malim prekidima u Novom Sadu je boravio i borio se Pokrajinski komitet. Padali su cijeli timovi Mjesnog, Sreskog i Okružnog komiteta, Tehnike, članovi Partije i SKOJ-a, simpatizeri i drugi rodoljubi. Ali razbijene organizacije i komiteti su obnavljani i odmah stupali u akciju; oslobodilačka borba u Novom Sadu nije prestajala ni trenutka, ni onda kada je bilo najteže.

Tokom revolucije i narodnooslobodilačkog rata, u redo-

vima novosadske partijske organizacije borila su se 154 člana Partije, 32 kandidata za člana KPJ i 748 skojevaca. Svaki deseti Novosađanin dao je svoj život za slobodu socijalističke zajednice.

A sloboda je odjeknula u Novom Sadu 23. oktobra 1944. godine". (Narodni heroji Jugoslavije, knjiga druga).

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

- *Spomen-groblje palih boraca narodnooslobodilačkog rata 1941—1945. godine* nosi simboliku borbe za slobodu naroda ovog ravničarskog kraja. U kamenom nišanu uklesano je 538 imena poginulih boraca i u zatvorima i logorima ubijenih Novosađana. Podijeljeno je na 60 parcela, a kroz njih dijagonalno vodi Staza revolucije. — Autor vajar Sava Halugin.
- *Spomenik žrtvama fašizma*, na Keju Moše Pijade, na mjestu gdje su fašistički okupatori 21—23. januara 1942. godine masovno strijeljali nevino stanovništvo. — Rad vajara Jovana Soldatovića.
- *Spomenik Novosadskom partizanskom odredu*, pored puta prema Subotici, na mjestu gdje je Odred 25. jula 1941. godine započeo oružanu borbu protiv okupatora. — Rad vajara Pavla Radovanovića.

MUZEJ SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE VOJVODINE

Osnovan maja 1956. godine. Ima izuzetno bogate fondove eksponata (25.000 fotografija, 38.000 dokumenata u Arhivskoj zbirci, 2.800 predmeta, 2.860 knjiga i brošura, preko 650 likovnih radova; biblioteka sa 16.500 knjiga i drugo) i više legata istaknutih vojvođanskih revolucionara.

Stalna postavka Muzeja izražava bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Vojvodine, stvarano u revolucionarnom radničkom pokretu, tokom narodnooslobodilačke borbe i u socijalističkoj izgradnji. Izloženo je preko 3.000 predmeta.

U uvodnom dijelu prikazana su najznačajnija zbivanja u istoriji današnje Vojvodine od 1690. do 1867. godine. Slijedi dio o počecima radničkog pokreta i osnivanju organizacija Socijaldemokratske partije (do kraja prvog svjetskog rata). U naredne tri sale dat je razvoj radničkog pokreta u Vojvodini od nastanka Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), odnosno Komunističke partije Jugoslavije, od 1919. do 1941. godine. Centralni dio postavke posvećen je narodnooslobodilačkoj borbi i socija-

lističkoj revoluciji, 1941—1945. godine, a završni poslijeratnom razvoju.

Posebno, u suterenu, prikazane su velike bitke vojvođanskih partizanskih jedinica, njihovo oružje i oprema, parti-zanske bolnice, baze, štamparije, sistem veza i drugo.

Muzej štampe NOB Vojvodine (Ulica Vojislava Ilića 15) uređen je u zgradi gdje je 15. novembra 1942. godine štampan prvi broj lista „Slobodna Vojvodina“, organa Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora za Vojvodinu.

NOVI SAD

Novi Sad (63 m/m 260.000 stanovnika) je glavni grad SAP Vojvodine, njen društveni, privredni, kulturni i univerzitet-ski centar.

Kao „civilni“ grad trgovaca, zanatlija, alasa i paora, nastao je kao pandan vojničkoj Petrovaradinskoj tvrđavi na suprotnoj obali Dunava. Februara 1789. godine dobio je status slobodnog grada Austrije; otada mu je i ime upisano na povelji na četiri jezika — Neoplanta, Novi Sad, Ujvidék i Neusatz. Snažan ekonomski, na prelazu u 19. vijek postaje kulturni i prosvjetni centar Srba. Otvaraju se škole, radi štamparija (1842. g.), pozorište (1861. g.). Najstarija kulturna institucija, Matica srpska (osnovana 1826. g.) preseljena je ovamo iz Pešte 1864. godine, zajedno sa bibliotekom, galerijom i časopisom. Za vrijeme revolucije 1848. godine, grad je teško stradao u borbama; od 2.812 kuća ostalo je 808, a od 20.000 stanovnika tek trećina.

Petrovaradinska tvrđava građena je od 1692. godine na temeljima drevnog bastiona, a završena posljednjih decenija 18. vijeka. Ta moćna tvrđava, na 112 hektara, nazvana „Gibraltar na Dunavu“, spada među najveće vojne građevine u Evropi 18. vijeka. Sada su tu Muzej grada Novog Sada, stalna izložba Priroda Vojvodine, ateljei umjetnika, hotel; izvršena je njena revitalizacija za kulturne i društvene funkcije.

Novi Sad je blisko vezan za Iriški venac, uopšte za Frušku goru (nacionalni park), Stražilovo, Sremske Karlovce. Tu, između brda, često pod vinogradima, petnaestak je manastira ili njihovih ruševina (većinom iz 15. i 16. vijeka).

Revolucionarne tradicije. — Sedamdesetih godina prošlog vijeka u Novom Sadu djeluje plejada prvih vojvođanskih propagatora socijalističkih ideja. Đoka Mijatović u saradnji sa Svetozarom Markovićem 1872. godine, pokreće prvi socijalistički list „Jednakost“, a 1878/79. godine njho-

vi sljedbenici „Stražu“, prvi socijalistički časopis na Balkanu. Grafički radnici prvi štrajkuju 1882. godine. Početkom marta 1919. godine, na ilegalnom sastanku na Stražilovu, konstituisan je Savez pelegićevaca. Kao podrška Mađarskoj Sovjetskoj Republici, jula 1919. godine, održan je štrajk solidarnosti protiv intervencionista. Od februara do decembra 1920. godine izlazi „Radnički list“, glasilo vojvođanskih komunista. Sindikalna organizacija 1920. godine ima oko 2.000 članova. Komunistička partija Jugoslavije ima ovdje svoje brojne sljedbenike od samog osnivanja; član Centralnog partijskog vijeća Ivan Čolović izabran je na skupštinskim izborima 1920. godine za poslanika. Slijedile su godine ilegalnog rada, hapšenja i robijanja komunista. Ipak, djelovanje Partije i SKOJ-a gotovo da se ne prekida, a posebno će oživjeti od 1937. godine, Titovim dolaskom na čelo Partije. U proljeće 1941. godine u Vojvodini je bilo oko 1.200 članova Partije i oko 3.000 skojevaca.

INFORMACIJE

TURISTIČKE INFORMACIJE

- *Vojvodina-turist*, Maršala Tita 19, tel. (021) 616-322.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Park“* (626 l), A-kategorije; kafana, restoran, bar; bazen. — Tel. (021) 611-711.
- *Hotel „Putnik“* (150 l), B-kategorije. — Tel. 615-555.
- *Hotel „Novi Sad“* (222 l), B-kategorije. — Tel. 334-133.
- *Hotel „Sajam“* (136 l), B-kategorije. — Tel. 20-399.
- *Hotel „Tvrđava“* (102 l), B-kategorije. — Tel. 431-122.
- *Hotel „Vojvodina“* (130 l), B-kategorije. — Tel. 622-122.

UDALJENOSTI

- Novi Sad — Beograd 76 km; Novi Sad — Zrenjanin 47 km; Novi Sad — Subotica 100 km; Novi Sad — Sombor 86 km.

PETROVA GORA

Memorijalni park Petrova gora, Vojnić

Petrova gora je šuma bogate ratničke tradicije. U njenoj okolini tokom narodnooslobodilačke borbe pao je svaki treći stanovnik. O zbivanjima svjedoči 85 spomeničkih lokaliteta. Na svojim brežuljcima i u uvalama krije 1.700 partizanskih i 2.500 grobnica žrtava fašističkog terora.

To je legendarna šuma, šuma prkosnica, posljednja nada. U svojem bespuću krila je narod i borce, partijske komitete i vojne štabove, 15 partizanskih odreda, osam partizanskih bolnica, partizanske radionice, kožare, kovačnice, apoteke i štamparije. O njoj je narod pjesme pjevao, legende stvarao. U duši naroda sve je moglo pasti, ali Petrova gora, taj simbol snage, slobode i prkosa — nikada.

Petrova gora se nalazi u jugoistočnom dijelu Korduna. Od Karlovca je udaljena 30 kilometara, okružena cestom Vojnić—Vrginmost—Topusko—Velika Kladuša—Krstinja—Vojnić.

Rijetko je koji kraj Jugoslavije podnio tolike ljudske i materijalne žrtve u borbi za slobodu, kao što je to slučaj sa područjem oko Petrove gore. U opštini Vojnić je od 13.567 stanovnika palo 4.309 — boraca 724 i 3.585 žrtava fašizma. U opštini Vrginmost je, od 30.527 stanovnika, palo 1.127 boraca i 7.162 žrtve fašističkog terora, ukupno 8.289. Tako je u ove dvije opštine, koje okružuju Petrovu goru, prema dosad prikupljenim podacima, pao 1.851 borac, i 10.747 žrtava fašizma — ukupno 12.589.

USTANAK 1941. g.

Neposredno poslije aprilskog sloma, na Kordunu je počeo stravičan ustaški teror. O karakteru ustaškog režima

najbolje svjedoči zločin na Veljunu, od 6. do 9. maja 1941. godine, kada je ubijeno 520 veljunskih Srba. Zavladała je neizvjesnost, hapšenja uglednih, bježanje bogatih ljudi u Srbiju, pozivanje na prekrštavanje, ubistva, postavljanje neprijateljskih garnizona i pokušaji uspostavljanja ustaške vlasti u opštinama i kotarima, prijetnje, vrijeđanje i batiranje...

Politički sekretar CK KPH Rade Končar i član CK KPJ Josip Kraš na sastanku u šumi Abez, 19. jula 1941. godine, prenose direktivu KPJ o podizanju oružanog ustanka. Zaključeno je da se započne sa oružanim akcijama na Kordunu i u Baniji. Već 23. jula komunisti Nikola Vidović i Mile Kličković, razoružavaju u selu Stipanu dvojicu ustaša.

Formiraju se partizanske oružane grupe i odredi. Samo u Petrovoj gori formirano ih je petnaest. Avgusta 1941. godine na područje Petrove gore dolazi nekoliko istaknutih komunista i španskih boraca Hrvata, koji zajedno s domaćim komunistima Srbima i Muslimanima, podižu narod na oružani ustanak.

U Petrovoj gori 4. oktobra 1941. godine počinje da radi prva partizanska bolnica, a krajem oktobra ovdje je konstituisan Glavni štab Hrvatske. U toku rata u Petrovoj gori je radilo osam partizanskih bolnica (Vrletne strane, Španovo brdo, Centralna, Kupinjak, Civilna, Perna, Pecka i Sivac). U partizanskim štamparijama štampani su listovi „Partizan“, „Glas Korduna“, „Vjesnik“ i „Naprijed“. Neprekidno su radile partizanske vojno-mehaničke radionice, kovačnice, apoteke, kožare i pekare.

Narodna vlast raste uporedo s razvojem oružanog ustanka. O formiranju seoskih narodnooslobodilačkih odbora prvi put se raspravljalo 19. i 20. septembra 1941. godine, na sastanku u Crnoj Lokvi. U novembru i decembru 1941. godine stvoreni su kotarski NOO za Vojnić, Kirinsko-sjениčarski, Veljun i Slunj. Od 18. januara 1942. godine djeluje i Odbor NOF-a za Kordun.

Pored mnogih i svakodnevnih diverzija na komunikacijama, partizani su u toku 1941. godine oslobodili više opštinskih mjesta.

Oslobođenje Vojnića, 12. januara 1942. godine, predstavlja najveću partizansku pobjedu do tog vremena u Hrvatskoj. Zarobljeno je oko 500 neprijateljskih vojnika, zaplijenjeno 410 pušaka, 32 puškomitraljeza, šest teških mitraljeza i mnogo druge ratne spremne.

U drugoj polovini decembra 1941. godine započinje prva snažnija ustaško-domobrankska i italijanska ofanziva u

smjeru Petrove gore. Neprijateljske snage su prodirale od Kupe prema Vrginmostu i Petrovoj gori. S neprijateljem, koji je tukao artiljerijom i prodirao tenkovima, borbu je prihvatio Četvrti bataljon pod komandom Nikole Vidovića. Sretna je okolnost što su upravo tih dana razoružane neprijateljske posade u Vojnić-Kolodvoru i Utinji, pa je tako omogućeno povlačenje naroda u Petrovu goru. Ofanzivu je lično odobrio Ante Pavelić dolazeći u Bović na Novu godinu. Ofanziva je trajala do 10. januara 1942. godine.

Jake ustaško-domobranske snage 18. marta ponovo kreću iz Karlovca za Tušilović i u smjeru Utinjske doline. Istovremeno je zauzeta Velika Kladuša. U Tušiloviću dolazi do velike borbe. Krajem marta ustaše upadaju u Petrovu goru vršeći zvjerstva nad civilnim stanovništvom. Noću 31. marta partizani Trećeg bataljona, uz pomoć 700 civila-roguljaša, jurišaju na utvrđene ustaše na vrhu Petrovac. Akcija nije uspjela. Poginulo je oko 50 partizana i još više civila-roguljaša. I po završetku ofanzive neprijatelj je bio aktivan u okolini Petrove gore. U Gejkovcu, 19. aprila, partizani iz zasjede ubijaju petnaest ustaša Pavelićeve tjelesne bojne, a na Biljegu, 25. aprila, deset ustaša. Za odmazdu ustaše, 26. aprila, u pravoslavnoj crkvi u Kolariću bodu noževima, polivaju benzinom i spaljuju preko stotinu ljudi.

Ustaški potpukovnik Ante Moškov, dobija nalog da uništi partizanske snage na Petrovoj gori. Naređenje je 22. aprila potpisao Kvaternik. Zapovjed Moškova glasi: „Sve osobe koje se nađu u pošumljenom dijelu Petrove gore imaju se pobiti, kuće u šumi imaju se popaliti, a isto tako i sva skloništa i skladišta“. Sistematsko stezanje obruča, u kojem učestvuje oko 10.000 neprijateljskih vojnika — ustaša, Italijana i domobrana, počinje 9. maja. U obruču je oko 730 partizana i oko 10.000 civilnog stanovništva. U toku napada 11. ustaška bojna pronalazi objekte Prve partizanske bolnice u Petrovoj gori, ali 80 ranjenika ostaje neotkriveno u zemunicama. Danju su Petrovu goru nadlijetali avioni, bacali bombe i letke, pozivali na predaju.

Poslije podne, 13. maja, u Mijanovcu (Radonjski logor) održan je zajednički sastanak štaba grupe kordunaških odreda s prisutnim članovima OK KPH Karlovac i štabom Prvog kordunaškog odreda. Dogovoreno je da se proboj izvrši sutradan ujutro, prema Biljegu i Hagarčevcu. U svitanje, 14. maja, partizani su bili postrojeni u Muljavi. U pravcu Biljega krenuli su Proleterska četa i Drugi bataljon Prvog kordunaškog partizanskog odreda, a u pravcu Ma-

garčevca 3. bataljon i Vergaševa četa. Kolone su išle na sjever i istok. Partizani su se privukli nadomak ustaških utvrđenja. Pred sobom su vidjeli neprijatelje na predahu. Na čelo partizanskog stroja izašli su bombaši i puškomitraljesci. Odjednom uragan — zatutnjale su bombe i puškomitraljezi. Munjevitim naletom obruč je probijen. Na oba pravca obruča poginula su 23 partizana.

Nakon proboja obruča neprijatelj se povlači iz Petrove gore. Tih dana mnogo je stradalo civilno stanovništvo. Prema izvještaju komesara Grupe kordunaških odreda Većeslava Holjevca, u Petrovoj gori je za vrijeme obruča ubijeno 1.300 žena i djece. Paljeno je i pretvarano u zgarišta sve od reda.

Proljeće u Petrovoj gori i njenoj okolini 1942. godine bilo je teško. Samo u selima opštine Vojnić i Vrginmost tokom tri mjeseca ubijeno je 3.454 stanovnika.

PARTIZANSKE BOLNICE U PETROVOJ GORI

Na početku oružane borbe pojavio se problem ranjenika. Među ustanicima bilo je vrlo malo stručnog medicinskog kadra. Sredinom avgusta 1941. godine došao je dr Savo Zlatić-Miće. Na njegov prijedlog španski borac Jakov Kranjčević-Brado, s deset kordunaških mladića za nekoliko dana izgradio je partizansku bolnicu Vrletne strane, prvu partizansku bolnicu u Hrvatskoj i uopšte prvu šumsku partizansku bolnicu u Jugoslaviji, koja je 4. oktobra primila prve ranjenike — Dragića Jurjevića i Lazu Trbojevića. Oko bolnice je napravljeno pet zemunica.

Za vrijeme majskog obruča, ustaše su prelazile preko zemunica — sjeća se Jakov Kranjčević-Brado: „Svi su ležali a svaki se nerv pretvorio u slušanje“. Poslije obruča ranjenici su preseljeni u novoizgrađenu bolnicu na Pašinom gaju, koja vremenom dobija naziv Centralna partizanska bolnica. Napravljeno je i 12 zemunica za ranjenike, za bolničko osoblje i za smještaj inventara. Objekti nastaju preseljenjem seoskih drvenih kuća u Petrovu goru. Bolnica se razvija postepeno; 1942. godine imala je agregat za proizvodnju električne energije. Od 1. septembra 1942. godine radi zubarska ambulanta.

Poslije izgradnje Centralne partizanske bolnice, u Petrovoj gori podignute su još četiri bolnice. Izvan Petrove gore pod upravom Centralne partizanske bolnice nalazile su se bolnice Tukleč (za ranjenike iz Pokuplja), Topusko (lakši ranjenici), Kastenova gora (teški ranjenici), Cvijan-

vić brdo (lakši ranjenici), Dunjak (teški ranjenici i tifusari).

U avgustu 1943. godine u Petrovoj gori formirano je posebno hirurško odjeljenje koje je radilo do kraja rata. U proljeće 1944. godine ovamo je došao poznati partizanski kirurg dr Franz Kleinhappel.

Kroz Centralnu partizansku bolnicu prošlo je oko 5.000 teških ranjenika. Najveći dio je izliječen, ali ih je preko hiljadu ostalo na gotovo bezimеноm groblju pored bolnice.

Za Centralnu partizansku bolnicu znao je narod iz okolice Petrove gore. Niko se nikad nije našao da oda njenu lokaciju. Na tridesetom kilometru od Karlovca, tada jakog neprijateljskog garnizona, u njoj se liječilo, živjelo i umiralo. Ni jedan ranjenik nije pao u ruke neprijatelja. Centralna partizanska bolnica radila je neprekidno od 4. oktobra 1941. do 25. maja 1945. godine. Bila je za sve otvorena, za partizane i civile, za jedinstven antifašistički front . . .

Predsjednik Republike Josip Broz Tito odlikovao je, 1971. godine, za izvanredne ratne zasluge, Centralnu partizansku bolnicu na Petrovoj gori Ordenom narodnog heroja.

Znamenja revolucije

SPOMENIK PETROVA GORA

Izgrađen na vrhu Petrovca. Kamen temeljac je položio, 6. maja 1946. godine, predsjednik Prezidijuma Narodne skupštine Jugoslavije dr Ivan Ribar. Zamišljen kao kompleksno ostvarenje, tako da u poratnoj besparici nije odmah izgrađen. Tek poslije opštejugoslovenskog konkursa, 1974. godine, prihvaćeno je idejno rješenje akademskog kipara Vojina Bakića.

Spomenički kompleks na vrhu Petrovac se sastoji od prijemnog trga, turističko-ugostiteljskog objekta, ekonomskog objekta, memorijalnog stepeništa i spomenika Petrova gora.

Posjetioci se okupljaju na prijemnom trgu. Odavde, memorijalnim stepeništem se dolazi do spomen-kosturnice, gdje su sahranjeni posmrtni ostaci partizana i civila rognjlaša, koji su ovdje poginuli 1. aprila 1942. godine u jurišu na utvrđenog neprijatelja.

U samom spomeniku je izložba fotografija: „Tito u karlovačko-kordunaškom kraju“, zatim prostori za galeriju, čitaonicu, biblioteku i upravu Memorijalnog parka. U visokom dijelu su prostori za muzej revolucije. Liftovima se

penje na vidikovac (visina 37 m, ili nadmorska visina 544 m) odakle se ukazuju živopisni predjeli Petrove gore, naselja i gradovi (Vojnić, Vrginmost, Glina, Karlovac, Sisak i Zagreb).

U podzemnom dijelu Spomenika su nezavršeni prostori (dvorana) za prikazivanje filmova, za kongrese, konferencije, savjetovanje, nastavu, simpozije i druge namjene.

Spomenik je, 4. oktobra 1981. godine, otvorio predsjednik Sabora SR Hrvatske Jure Bilić, povodom 40-godišnjice ustanka naroda i narodnosti Jugoslavije.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

- *Abez*, šuma nedaleko od Vrginmosta. Spomenik, u obliku okruglog stola, posvećen sastanku predstavnika CK KPH i kotarskih komiteta KPH Gline, Vojnića i Vrginmosta, kada je, 19. jula 1941. godine, dogovoren početak oružanog ustanka.
- *Ostrožin*, mjesto u kome je 19. decembra 1941. g. donesen prvi Pravilnik o radu narodne vlasti (prvi takav dokument uopšte u Jugoslaviji).
- *Stipan*, selo nedaleko od Bovića, u kome su 23. jula 1941. g. Nikola Vidović i Mile Kličković izvršili prvu oružanu akciju na Kordunu, razoružavši dvojicu ustaša.
- *Čemernica*, selo između Vrginmosta i Gline; spomenik palim borcima i žrtvama ustaškog terora, sa preko hiljadu imena boraca i žrtava fašizma pobijenih najvećim dijelom 3. avgusta 1941. g. u pravoslavnoj crkvi u Glini. Ispod sela je mjesto partizanskog aerodroma.
- *Prkos*, selo pored ceste Bović—Lasinje—Zagreb, u kome su 21. decembra 1941. g. ustaše pobile oko 1.200 ljudi.
- *Crevarska strana*, selo između Vrginmosta i Vojnića, u kome je novembra 1942. g. formirana Osma kordunaška udarna divizija.
- *Vrginmost*, spomenik narodnim herojima, palim borcima i žrtvama fašizma.
- *Biljeg*, predio šume i raskršće puteva između Crevarske strane i sela Vojišnice, gdje su partizani u toku rata imali više uspješnih zasjeda i gdje je 14. maja 1942. g. izvršen proboj ustaškog obruča.
- *Kolarić*, selo kod Vojnića; ostaci pravoslavne crkve u kojoj su ustaše 26. aprila 1942. g. izbole noževima, polile benzinom i spalile oko stotinu ljudi.
- *Debela kosa*, šuma nedaleko od Krnjaka, u kojoj je formiran istoimeni partizanski odred; podignut spomenik palim borcima i Spomen-dom „Bratstvo-jedinstvo“.

- *Mračaj*, šuma nedaleko od Debele kose i Trupinjaka; spomenik ratnoj štampariji „Vjesnika“.
- *Petrova poljana*, spomen-park kod Kestenovca gdje je 16. septembra 1942. g. formirana 5. kordunaška udarna brigada.
- *Gornji Budački*, selo u kome je osnovana i radila Prva oficirska škola Glavnog štaba Hrvatske, boravio CK KPH, Glavni štab Hrvatske, Komanda kordunaškog područja i Okružni NOO za Kodrun.
- *Ivanović-jarak*; spomenik žrtvama ustaškog terora ubijenim 29. jula 1941. g. (350 žrtava).
- *Mehino stanje*, između Velike Kladuše i sela Maljevca; tri spomen-obilježja žrtvama ustaškog terora (4.200 ljudi).
- *Vojnić*; spomenik palim borcima, narodnim herojima i žrtvama fašističkog terora.

INFORMACIJE

MEMORIJALNI PARK PETROVA GORA

- Sjedište uprave u Vojniću; tel. (047) 74-728.
- Spomenik Revolucije na Petrovcu, tel. (047) 26-366, 26-364.
- Kustoska služba u Petrovoj gori radi od 7—19 h.
- Uvodna informacija za grupne posjete traje 15 minuta.

U Petrovu goru se ulazi iz tri pravca: iz Vojnića (8 km do Centralne partizanske bolnice), od Biljega (12 km) 5 km bez asfalta, i od Topuskog, Perne (30 km).

Od Žutog puta (kod česme) skreće se desno prema Centralnoj partizanskoj bolnici. Na trećem kilometru, s lijeve strane, je zgrada partizanske kovačnice; desno, zgrada partizanske pekare; naprijed (desno 50 m) sjenik (partizansko spremište), a ispred njega ostaci partizanskog bazena za kupanje. Poslije bazena (na lijevoj strani) je Planinarski dom „8. kordunaške udarne divizije“.

Odavde put vodi uzbrdo do *Centralne partizanske bolnice* (350 m). Poslije uvodne informacije ulazi se u zgradu Prijemnog odjeljenja — operacione sale broj 2, gdje je izložba o razvoju NOP-a i partizanske sanitetske službe. Tu su fotosi prvog partizanskog rukovodstva za Petrovu goru, šematski prikaz partizanskih odreda, fotos sela Vučkovići — mjesta formiranja Glavnog štaba Hrvatske, hronološki popis partizanskih akcija 1941. godine, podaci o partizanskoj štampi, ratni crteži Price, Šestića i Dogana, prikaz proboja obruča, dijelovi dnevnika dr Save Zlatića,

(šematski prikaz objekata Prve partizanske bolnice Vrletne strane, ratni fotosi o prijenosu ranjenika, šematski prikaz rasporeda objekata Centralne partizanske bolnice, podaci o ishrani ranjenika, primjerci ratne štampe i letaka (štampanih u Petrovoj gori), raspored partizanskih bolnica 1944. godine u Petrovoj gori i oko nje. Podaci o zemunicama, fotosi partizanske straže i zdravstvenog osoblja u bolnicama Petrove gore. Manja prostorija bila je operaciona sala broj 2.

Iz Prijemnog odjeljenja kreće se desno, stazom do zemunice dr Marije Šlezinger, koja je ovdje sahranjena januara 1943. godine.

Odavde se penje stepenicama do groblja u kome je sahranjeno oko 1.060 partizana. Ispred groblja su stražara, stražarnica i spomen-ploča. Groblje je gotovo bezimeno. Jedino na šest stabala neko je urezao imena sahranjenih drugova. U sredini je simbolična zajednička grobnica.

Sa groblja se produžava stazom do mjesta gdje su se nalazile tri zemunice, od kojih je jedna rekonstruisana.

Spuštajući se stazom, dolazi se do ranjениčkih odjeljenja broj 3, broj 2, broj 1 i operacione sale broj 1 u kojoj su izloženi neki originalni predmeti, popis ranjenika iz 1941. i početka 1942. godine. Tu je soba upravitelja bolnice Jakova Kranjčevića-Brade, priručna apoteka, operacioni sto i zubarska stolica. Kroz čelno staklo vidi se zemunica maskirana nužnikom. Poviše ovih objekata je zgrada od oblica za smještaj bolničkog osoblja, kuhinja i ranjениčko odjeljenje broj 4. Od operacione sale broj 1 prolazi se pored stanice za dezinfekciju i dezinsekciju, uprave i komande stražarskog bataljona.

Naprijed, lijevo, je motor na saugas, koji je proizvodio struju i zgrada komande stražarske čete. Time je zatvoren krug obilaska Centralne partizanske bolnice.

UDALJENOSTI

- Vojnić—vrh Petrovac (Spomenik) 13 km; Vojnić—Topusko 25 km; Vojnić—Vrginmost—Sisak 68 km; Vojnić—Karlovac 25 km; Vojnić—Zagreb 69 km; Vojnić—Plitvička jezera 71 km; Vojnić—Velika Kladuša—Bihać 83 km.

PRILEP

Grad-heroj

Prilep je grad prvoborac, grad-heroj . . . U njemu su se oglasile 11. oktobra 1941. godine prve ustaničke puške i označile početak ustanka naroda Makedonije . . . Ratnih godina istrajao je na Titovom putu revolucije, a Mogila nepobijeđenih simbol je njegovih stremljenja slobodi.

Odlikovan je Ordenom narodnog heroja 7. maja 1975. godinie.

USTANIČKE PUŠKE

„Dolazak druga Tita na čelo KPJ, 1937. godine, znači i za partijsku organizaciju Prilepa mnogo; konačno su stvoreni vrlo dobri uslovi za političku borbu revolucionarnih snaga pod vođstvom KPJ i radničke klase. Članovi Partije u ovom gradu postaju značajna politička snaga u borbi za demokratizaciju zemlje i rješavanje klasnih i nacionalnih pitanja. U to vrijeme aktivnost prilepske partijske organizacije ogleda se, između ostalog, i u organizovanju masovnih štrajkova (pomenimo samo veliki štrajk monopolskih radnika 4. aprila 1938. godine, i masovne demonstracije 2. avgusta 1940. godine). Partijski aktiv proizvođača duvana kojim je rukovodio budući narodni heroj Orde Čopela organizovao je u decembru 1940. godine, zbog niskih cijena duvana, veliki štrajk. Neposredno pred rat prilepska partijska organizacija konačno je raščistila sa socijaldemokratima (ili, kako su ih zvali, debelomesovcima) i ostvarila puno jedinstvo svog revolucionarnog kursa.

Samo nekoliko dana poslije okupacije naše zemlje, prilepska partijska organizacija ocijenila je na jednom

savjetovanju da fašistička okupacija Makedonije znači novo i još gore ropstvo za makedonski narod i zaključila da je kucnuo čas za početak oružane borbe. Ne zaboravimo da je u to vrijeme Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju na čelu sa Metodijem Šatorovim Šarlom donio niz u osnovi antinacionalnih i antipartijskih direktiva koje, naravno, nisu bile na liniji Centralnog komiteta KPJ. No, i pored toga, partijska organizacija u Prilepu i okolini, svojim radom (prikupljanjem oružja, bojkotom neprijatelja) ostala je na liniji centralnog komiteta KPJ, na čelu sa drugom Titom, za podizanje oružanog ustanka.

Na dan njemačkog napada na Sovjetski savez, 22. juna 1941. godine, u Prilepu je održano partijsko savjetovanje na kome je formiran mjesni vojni štab. Sredinom avgusta 1941. godine jedna grupa članova Partije ispitala je uslove za miniranje velikog tunela kod Bogomila, na željezničkoj pruzi Prilep — Veles. Oni su, izvršavajući uspješno ovaj zadatak, ubili i prvog neprijateljskog vojnika. Mjesec dana kasnije, formirana je i prva partizanska grupa koja se uputila u planine. Tako je prilepska partijska organizacija na čelu sa Lazarom Koliševskim, dosljedno realizovala direktive novog Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, o početku oružanog ustanka protiv okupatora.

Jedanaesti oktobar 1941. godine ostaće upisan zlatnim slovima u istoriji Prilepa. Toga dana, 60 mladih prilepskih komunista i skojevaca izvršili su uspješno planirani napad na dobro utvrđen i branjen Prilep. Napadnuta je žandarmerijska stanica „Učestok“ u centru grada, zatvor, prekinute telefonske veze . . . Pukla je prva ustanička puška u Makedoniji. Odmah poslije ovog uspješnog napada okupatorska bugarska vojska i policija blokirale su i pretresle sve kuće u gradu i uhapsile više od hiljadu građana. U Prilepu je počeo ustanak.

DO SLOBODE

Dvadeset trećeg oktobra 1941. godine prilepski partizanski odred, koji je uspješno izvršio akciju u gradu, dobio ime „Goce Delčev“, čime je simbolično izražen produžetak vjekovne borbe makedonskog naroda u novim uslovima.

Osmog novembra 1941. godine partizanski odred „Goce Delčev“ dolazi u selo Carević, prvo selo u Makedoniji u koje su došli partizani. Na velikom mitingu seljacima su objašnjeni ciljevi i zadaci narodnooslobodilačke borbe. Inače, selo Carević predstavlja prvu makedonsku slobodnu teritoriju.

Od 9. do 12. novembra 1941. godine uspješno je izveden štrajk učenika u prilepskoj Gimnaziji. Pod rukovodstvom skojevske organizacije, učenici su organizovano pružili otpor mjerama koje je preduzimala okupatorska uprava škole (upis u omladinsku fašističku organizaciju „Branik“, školarina, denacionalizatorska politika).

I 1942. godina bila je ispunjena mnogobrojnim akcijama. Bilježimo samo neke: 16. maja 1942. godine formiran je prilepski partizanski odred „Dimitar Vlahov“ u čijem je sastavu bilo 55 partizana koji su uspješno izveli mnogobrojne akcije. Sedmog avgusta 1942. godine izvedena je diverzantska akcija u krugu Instituta za duvan; 13. avgusta napadnuta je zgrada opštine u selu Pletvar, održan je veliki miting i izvršena presuda nad šest okupatorskih vojnika. Dvadeset drugog avgusta uspješno je izveden napad na selo Lakovo, u neposrednoj blizini Prilepa. Od 13. do 19. septembra 1942. godine vođene su žestoke borbe sa bugarskim fašistima na Mukosu, poslije kojih je okupator izvršio masovna hapšenja u gradu i po selima. Mnogobrojni zatvo- renici su surovo mučeni, a 19. septembra 1942. godine strijeljano je u neposrednoj blizini prilepske kasarne 20 neležnih rodoljuba. Više stotina stanovnika Prilepa internirano je u koncentracione logore u Bugarskoj.

Avgusta sjedeće, 1943. godine, partizanski odredi pre- rastaju u velike vojne regularne jedinice. Formiran je bataljon „Mirče Acev“ u čijem je sastavu bilo najviše stanovnika Prilepa i okoline. Bilježimo da je 2. avgusta 1944. godine formirana Peta makedonska udarna brigada, Prilepska, koja je brojala 758 boraca. Ova brigada učestvo- vala je u konačnom oslobođenju Prilepa, Bitolja, Resena, Ohrida, Struge, a u sastavu 42. i 48. jugoslovenske divizije Prilepčani su učestvovali u borbama za oslobođenje čitave jugoslovenske teritorije, do Maribora i Trsta.

Prilep je bio dva puta oslobađan. Poslije žestokih borbi 9. septembra 1944. godine, palo je i posljednje neprijateljsko uporište u gradu. Ali, ta prava sloboda trajala je samo devet dana. Nadmoćni u ljudstvu i oružju, Nijemci su opet osvojili grad. Međutim, ne za dugo. Drugog oktobra 1944. godine u popodnevnim časovima, borci Pete makedonske udarne brigade ušli su u grad na čijim su ih ulicama oduševljeno dočekali stanovnici.

Prilep je u ratno vrijeme imao oko 25.000 stanovnika, od toga 8.000 boraca (2.700 sa puškom u ruci, 15 nosilaca Partizanske spomenice 1941. godine i 15 narodnih heroja)'. — (Narodni heroji Jugoslavije, knjiga druga).

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

- *Mogila nepobijeđenih*, u Parku revolucije, podignuta je u znak sjećanja na 650 palih boraca prilepskog kraja. — Rad arhitekta Bogdana Bogdanovića.
- *Aleja heroja*, u Parku revolucije, sa bistama deset narodnih heroja koji su pali u narodnooslobodilačkoj borbi.
- *Memorijalni muzej Kuzman Josifovski Pitu*.

PRILEP

Prilep (620 m/m, 60.000 stanovnika) se nalazi na istočnom rubu Prilepskog polja, podno Markovih kula i Selečke planine. Pred njim se prostire plodno pelagonijsko Prilepsko polje.

Prvi put se spominje u pisanim istorijskim izvorima 1014. godine. Naselje je postojalo i ranije, jer su arheolozi otkrili njegove tragove s kraja 10. vijeka. Stari grad, koji narod zove Markove kule, počelo je da gradi slovensko pleme Brsjaci, krajem 9. i početkom 10. vijeka kada se ovamo sklonilo iz ravnice. Vremenom se proširio do tolikih dimenzija da se smatra jednim od najvećih srednjovjekovnih gradova uopšte; imao je četiri dijela. Preoteli su ga 1014. godine Vizantinci od makedonskog cara Samuila. U srednjem vijeku, posjed je Vukašina Mrnjavčevića, a poslije njegovog sina Marka, u narodnim pjesmama opjevanog kao Kraljevića Marka. Putopisi, u doba Turaka (od 1394. g), Prilep spominju kao važan trgovački i zanatski centar.

Na jugozapadnoj strani Markovih kula je manastirski kompleks sa crkvom Sv. Arhandela Mihaila, podignutom u 12. vijeku (markov manastir). U njegovim konacima radi međunarodna kolonija slikara. U Varoši su crkve Sv. Dimitrija (12. vijek) i Sv. Nikole (12—13. vijek). Sačuvani su dijelovi stare turske čaršije sa sat-kulom (visoka 55 m) i ostaci Kuršumli-hana (15. vijek), a Čarši-džamija podignuta je 1475. godine.

Narodni muzej posjeduje bogate fondove eksponata u tri zbirke (arheološka, istorijska, NOB). Posebno su dragocjeni nalazi slovenskih kultura.

INFORMACIJE

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Lipa“* (170 l), B-kategorije; kafana, restoran — Tel. (098) 24-140.
- *Hotel „Skoplje“* (75 l), D-kategorije. — Tel. 28-192.

UDALJENOSTI

- Prilep — Titov Veles — Skoplje 132 km; Prilep — Kruševo 30 km; Prilep — Bitolj 42 km; Prilep — Bitolj — Ohrid 110 km.

PRIŠTINA

Grad-heroj

Priština je grad – heroj proglašena 7. maja 1975. godine. Grad, sa okolinom, dao je narodnooslobodilačkoj borbi preko 8.100 boraca; među njima su tri narodna heroja i 121 nosilac Partizanske spomenice 1941. godine; na ratištima širom zemlje palo je 535 boraca.

U borbi za slobodu učestvovali su najbolji sinovi iz redova Srba, Crnogoraca, Albanaca, Turaka i drugih naroda i narodnosti. Godine rata bile su teške u Prištini, gdje je neprijatelj bio surov, a osnovni cilj mu je bio da razbije jedinstvo naroda.

REVOLUCIONARNE TRADICLJE

„Još 1909. godine u ovom gradu dolazi do osnivanja prve socijalističke organizacije . . . Godine 1920. ova organizacija prihvata odluku Vukovarskog kongresa i još intenzivnije nastavlja svoju političku aktivnost u masama. Te godine, prilikom izbora za predsjednika opštine i poslanika za Ustavotvornu skupštinu, građani Prištine vidno izražavaju svoju podršku komunističkim kandidatima, što je i manifestacija prihvatanja političkog programa komunista. . . . Neposredno pred rat, početkom 1941. godine, na inicijativu Oblasnog komiteta KPJ, u Prištini je formirana kandidatska grupa koju čine simpatizeri Partije. Dvadeset sedmog marta 1941. godine u gradu dolazi do burnih protesta protiv izdajničke kraljevske vlade. Masovne demonstracije građana protiv pakta sa fašističkim agresorima označavaju spremnost građana Prištine da se bore za nezavisnost svoje zemlje.

Okupacijom zemlje i u ovom kraju nastala je teška situacija, jer su okupatori uspostavili kvislinšku vlast i svoju politiku zasnovali na paroli „Zavadi pa vladaj“, raspirujući mržnju među narodima ovog kraja. Osnovni zadatak komunista bio je u to vrijeme da objasne masama novonastalu situaciju koja je prouzrokovana antinarodnom politikom velikosrpske buržoazije do rata i zločinačkom politikom okupatora i njegovih saradnika.

Nekoliko dana poslije okupacije, aprila 1941. godine, komunisti Prištine održavaju prvi sastanak na kome je, između ostalog, odlučeno da se prikuplja oružje za borbu protiv okupatora i pruži svestrana pomoć izbjeglicama iz Metohije i Drenice koje su, progonjene od fašista, u kolonama pristizale u grad. Juna iste godine poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, grupa komunista pristupa organizovanju partijske organizacije u gradu i okolnim selima i uskoro se formira partijsko rukovodstvo za gračanički srez. Odmah su podijeljena i zaduženja: Metu Barjaktariju za okupljanje najnaprednijih Albanaca, Miroslavu Ristiću da organizuje rad po selima i poveže ih sa gradom, i Apostolu Pršendiću da organizuje rad Partije u gradu. Ubrzo zatim stiže i proglas Centralnog komiteta KPJ o oružanom ustanku, koji je odmah umnožen i podijeljen aktivistima u gradu i po selima. Brojne organizovane grupe omladine ubrzo ističu potrebu za formiranjem omladinskog rukovodstva. Tako je, septembra 1941. godine, formiran prvi komitet SKOJ-a za gračanički srez.

Već krajem 1941. godine u Prištini postoje četiri partijske ćelije, a kasnije je formirana još jedna. Čvrste partijske organizacije djeluju i u selima Vrelu, Obiliću, Dobrotinu, Lipljanu, Grackom, Donjoj Gušterici i Radevu. Decembra 1941. godine u Prištinu dolazi Pavle Jovičević, delegat Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, koji učestvuje na konferenciji komunista gračaničkog sreza. Na ovoj konferenciji je istaknuto da u gračaničkom srezu ima preko 40 članova KPJ i više od sto članova SKOJ-a. Za sekretara komiteta izabran je Apostol Pršendić, a za članove Aleksandar Maravić, Živojin Ćurčić, Lazar Subotić, Petar Canić, Bora Moračić i Čedomir Bojković.

U toku 1942. godine dolazi do narastanja narodnooslobodilačkog pokreta. Stvaraju se nove partijske ćelije i aktivni SKOJ-a. U mnogim selima narodnooslobodilački odbori su predstavljali pravu vlast. Pojedina sela (Vrelo, Obilić, Sivi

Do, Gracko, Lipljan i druga) postaju prave baze narodnooslobodilačkog pokreta u kojima su se sklanjali ilegalci, radila partijska tehnika, bila središta sreskog i oblasnog partijskog rukovodstva.

Avgusta 1942. godine formiran je Pozadinski kosovski partizanski odred. Za komandanta Odreda izabran je Vaso Bošković, za zamjenika Dušan Lazić, za političkog komesara Aleksandar Maravić, a za zamjenika Živojin Ćurčić. Štabu odreda podređene su sve pozadinske vojne jedinice u gradu i selima. U jesen, iste godine, na ovoj teritoriji, uspješnim akcijama već djeluje partizanski odred „Zeinel Ajdini“, čiji je komandant Fadilj Hodža. Ovaj odred vrši snažan politički uticaj kako na srpske tako i na albanske mase. Krajem 1942. godine počeo je da izlazi partijski list „Kroz borbu“ u kome se objašnjava razvoj opšte i lokalne političke situacije. U njemu su objavljivani i direktivni članci organizacije.

Vrlo živa aktivnost Partije izaziva uznemirenost okupatora koji ne samo što hapsi i premlaćuje rodoljube nego i podstiče šovinističke elemente da vrše individualni i masovni teror. Tako se sredinom 1942. godine na sahrani poginulog člana SKOJ-a Ace Mrdakovića okupilo oko 3.000 građana Prištine koji su u nijemoj povorci pokazali snagu antifašističkog pokreta, bratstvo i jedinstvo Srba, Albanaca, Crnogoraca i Turaka. Pored drugih brojnih akcija neposredne borbe protiv neprijatelja, Partija pristupa likvidiranju špijuna Radojevića, „komandanta“ četničke organizacije, koji je pripremao spiskove komunista da ih preda italijanskoj policiji. Ova i slične akcije doprinele su razbijanju četničkih elemenata u gradu i po selima.

Krajem 1942. i početkom 1943. godine, okupator pojačava teror. Dolazi do hapšenja, strijeljanja i interniranja, do blokade sela od kaznenog odreda, tako da je partijska organizacija na ovom području pretrpjela teške gubitke. U namjeri da uništi organizaciju i terorom zastraši antifašističke borce, okupator početkom 1943. godine vrši masovan napad na selo Suvi Do — obaviješten da se tu krije najveći broj naoružanih pristalica antifašističkog pokreta. Nekoliko stotina vojnika i kvislinga opkoljava selo. U toj akciji ranjen je i Aleksandar Maravić, sekretar Sreskog komiteta KPJ. Zvjerski mučen pao je herojski kličući narodu i komunizmu.

Januara 1943. godine, odlukom Oblasnog komiteta, formiran je Karadački odred u koji dolazi desetak komunista sa ove teritorije. Jedna za drugom u partizanske odrede odlaze nove grupe. U aprilu 1943. godine na teren Kosova i

Metohije stiže Svetozar Vukmanović Tempo. Sa oblasnim komitetom ocjenjuje se politička situacija na terenu i donosi odluka o stvaranju novih odreda sa osloncem na Jablanicu i druge krajeve. Partijska organizacija je odmah organizovala akciju prebacivanja ljudstva.

Na području gračaničkog sreza u neumornoj i bespoštednoj borbi na izvršavanju partijskih zadataka poginule su desetine najboljih komunista, među kojima i Emin Duraku i Stanko Burić.

Jula 1944. godine Nijemci u Prištini osnivaju poseban logor za pripadnike i simpatizere narodnooslobodilačkog pokreta. Pored rodoljuba iz Prištine i okoline, okupator u logor dovodi i brojne pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta Albanije. Samo u jednom danu strijeljano je 145 zatvorenika od kojih 104 antifašista iz Albanije.

Ali, herojski otpor stanovnika Prištine i okoline ništa nije moglo da slomi. Sloboda je došla, plaćena krvlju, u zoru 19. novembra 1944. godine. Poslije teških borbi sa neprijateljem, borci partizanskog bataljona „Meta Barjaktari“, zajedno sa ostalim partizanskim jedinicama, ušli su u grad“. (Narodni heroji Jugoslavije, knjiga druga).

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

- *Spomenik bratstvu i jedinstvu*, u centru grada. — Rad vajara Miodraga Živkovića.
- *Spomen-kosturnica*, na Matičarskom brdu; zajednička grobnica 220 palih boraca i žrtava fašističkog terora sa područja prištinske opštine. — Rad arhitekta Bogdana Ličine.
- *Spomenik strijeljanim albanskim rodoljubima*, nalazi se u Ulici R. Sadiku.

PRIŠTINA

Priština (580m/m) je glavni grad Socijalističke autonomne pokrajine Kosovo. Ima preko sto hiljada stanovnika. Posljednjih decenija doživila je potpun preporod, izrastavši od orijentalne kasabe u moderan grad. Danas je društveni, politički, kulturni i privredni centar Kosova, u kojem djeluje i univerzitet.

Kako je ovaj kraj uvijek na važnim putnim pravcima, čovjekovo prisustvo seže sve do neolita (3000—2500. godina prije naše ere); iz toga perioda su dragocjeni arheološki nalazi. Zatim ide preko rimskog Vicianuma, a pod sadašnjim imenom spominje se u 13. vijeku. Na putu između

Dubrovnika i Carigrada, u 14. i 15. vijeku doživljava procvat kao trgovački centar obližnjih rudnika u Novom Brdu i na Kopaoniku; tada i Dubrovčani imaju ovdje svoju koloniju. Kratko vrijeme i prestolnica vladara srednjovjekovne Srbije. Za Turaka, pod kojima je do 1912. godine, uglavnom je mjesto od manjeg značaja.

U gradu se sačuvalo više kulturno-istorijskih spomenika — Čarši ili Taš Džamija, koju je sultan Bajazit podigao odmah poslije bitke na Kosovu (1389. g.), Carska džamija (1461. g.) i uz nju Sat-kula s početka ovog vijeka; Emindžika je tipična orijentalna gradska kuća 19. vijeka; crkva Sv. Nikole (polovina 19. vijeka) ima vrijedan ikonostas.

Muzej Kosova, Trg bratstva-jedinstva 13, ima arheološko, etnološko i prirodnjačko odjelenje.

Prirodnjački muzej, Ul. Vuka Karadžića 6 (u kući Emindžika), daje pregled flore i faune SAP Kosova.

Na domak Prištine, kod Gračanice, su ostaci rimskog municipija *Ulpiana*; u 3. i 4. vijeku dostigla vrhunac i prozvana *Ulpiana Splendidissima* i *Urbs Splendidissima* (velelijepi grad). U 6. vijeku obnavlja je vizantijski car Justinijan i proziva *Iustiniana Secunda*. Spadala je među najljepše vodeće gradove ilirske Dardanije.

Manastir Gračanica (10 km od Prištine), dovršen 1321. godine, u arhitektonskom smislu jedan je od najoriginalnijih srednjovjekovnih spomenika; pominju ga sve antologije evropskog graditeljstva.

Na Gazimestanu (9 km od Prištine, uz magistralu) je *Spomenik kosovskim junacima*, visok 25 m, na mjestu gdje je vođena kosovska bitka u kojoj su Turci porazili srpsku vojsku (28. juni 1389. g.) i otvorili put za svoje osvajačke pohode u Evropu. Tu su i Muratovo i Gazimestansko turbe.

INFORMACIJE

TURISTIČKE AGENCIJE

- *Turist Kosovo*, Maršala Tita 36, tel. (038) 22-373, 23-815.
- *Putnik-Kosovo*, Maršala Tita 24, tel. 22-058.

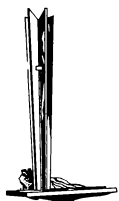
SMJEŠTAJ

- *Grand hotel „Priština“* (664 1), A-kategorije; kafana, restoran, bar. — Tel. 20-211, teleks 18222.
- *Hotel „Kosovski božur“* (210 1), B-kategorije; kafana, restoran. — Tel. 24-400.

UDALJENOSTI

- Priština — Titova Mitrovica 37 km; Priština — Peć 81 km; Priština — Prizren 73 km; Priština — Đakovica 84 km; Priština — Brezovica (Šara) 67 km; Priština — Skoplje 85 km.

RUDO

Grad Prve proleterske NOU brigade

... Na trgu malog mjesta Rudo postrojilo se oko hiljadu boraca od šesnaest do pedeset i više godina života. Gledao sam pred sobom već sijede prekaljene ratnike i pokraj njih omladince i omladinke, među kojima su mnogi još bili djeca. Govorio sam im o tome zašto stvaramo ovu proletersku jedinicu i kakvi moraju biti njihovi borci, govorio sam im o ulozi koju će ona imati i o teškim borbama koje nam predstoje, o sigurnoj pobjedi nad okupatorima i domaćim izdajnicima i o srećnijoj budućnosti koja očekuje naše narode — o ciljevima za čije postignuće ne smijemo žaliti nikakvih žrtava. — TITO.

Rudo je kolijevka Jugoslovenske narodne armije.

Tu, na trgu, stajali su jedan uz drugog prekaljeni ratnici, partizanski borci od prvih dana narodnog ustanka 1941. godine, koji je otpočeo na poziv Komunističke partije Jugoslavije. Stajali su ispred svoga vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita. U tim trenucima radala se Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada, prva regularna jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, usred okupirane Evrope potonule u beznađe... Odavde, gotovo neposredno sa svečanosti, krenuće u okršaje za slobodu.

Tako je u Rudom stvorena proslavljena proleterska brigada, a 22. decembar postao je Dan Armije, opštenarodni praznik oružanih snaga Jugoslavije.

RUDO, DECEMBAR 1941. g.

Na udaru prve neprijateljske ofanzive (septembar — polovina decembra 1941. g.) našao se snažno razbuktan

narodni ustanak u Srbiji, predvođen KPJ, a posebno prostrana slobodna teritorija Užičke partizanske republike. Poslije neprekidnih i iscrpljujućih borbi sa daleko brojnijim njemačkim okupatorskim jedinicama glavnina partizanskih odreda — u duhu direktive Vrhovnog štaba — povukla se u rejon Nove Varoši.

Partizani iz Srbije i Crne Gore (poslije bitke na Pljevljima), nalazili su se polovinom decembra na širem području tromeđa Bosne, Crne Gore i Srbije.

U Rudom je italijanski garnizon, ali početkom decembra okupatorski vojnici prelaze u Pljevlja. U gradu ostaju četnici — zavladao je strah i teror, posebno među muslimanskim stanovništvom. Jedinice Crnogorskog NOP odreda za operacije u Sandžaku ušle su u Rudo 17. decembra. Četnici su se razbježali neposredno pred dolazak partizana.

To su prvi trenuci slobode u Rudom. Do tada varošica na Limu jedva je preživljavala teške dane rata i okupacije, terora i progona. Partizane je dočekala zatvorena u sebe, sa nepovjerenjem. Već sutradan upućen je proglas narodu Rudog i okoline u kojem se objašnjavaju ciljevi narodnooslobodilačke borbe i poziva na jedinstvo Srba i Muslimana u zajedničkoj borbi za slobodu. Formirani su komanda mjesta (na čelu Mitar Bakić) i Narodnooslobodilački odbor.

Izuzetno živo je bilo 19. decembra kada su pristigle partizanske jedinice, Vrhovni štab, a uveče i vrhovni komandant Josip Broz Tito. Radosno su se susretali borci iz Srbije i Crne Gore. Mnogi od njih znali su se još iz predratnog ilegalnog perioda. Rudo, gdje se odjednom našlo preko hiljadu već prekaljenih boraca, prosto je uzavrelo.

Drug Tito sa vojnim i političkim rukovodstvom narodnooslobodilačkog pokreta razmatra situaciju. Donose se odluke o narednim akcijama. Tu su, takođe, Moša Pijade i Edvard Kardelj.

Osvanuo je 21. decembar 1941. godine, oblačan i hladan, sa sitnom susnježicom. Na malom, četvrtastom trgu postrojani su borci u pet bataljona. Svi su u iščekivanju. Ubrzo stiže drug Tito, sa grupom saradnika.

— Brigada, mirno! . . . Brigada, pozdrav! . . . — komanduje Filip Kljajić Fića, politički komesar buduće brigade, pa se upućuje prema Vrhovnom komandantu.

— Druže Vrhovni komandante, Prva proleterska brigada je postrojena.

Tito pozdravlja komesara, pa dolazi do sredine stroja:

— Drugovi borci i rukovodioci — proleterii, smrt fašizmu!

— Sloboda narodu! — gromko odjekuje otpozdrav.

Borcima se kratko obraća Filip Kljajić-Fića, a zatim čita naredbu o formiranju Prve proleterske brigade.

„... A onda se sve utišalo. Čuo se samo Titov glas.

— Drugovi i drugarice, proleterii,

Današnji dan, kao što je pomenuo vaš politkomesar drug Fića, značajan je datum u historiji naše narodnooslobodilačke borbe. Od najboljih sinova Crne Gore i Srbije, od boraca prekaljenih i provjerenih u teškim vatrenim okršajima, mi smo danas, ovdje, formirali našu prvu regularnu vojnu jedinicu: Prvu proletersku brigadu...

... Onda će biti pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba i boriće se tamo gdje je on bude upućivao. Ona neće biti vezana za jednu teritoriju, kao do sada naši partizanski odredi, već će njeno bojište biti čitava Jugoslavija, svuda tamo gdje se nalaze okupatori: Nijemci i Talijani i njihove ogavne sluge — četnici, ustaše, nedićevci i ljotićeveci...

Titove reči koje odjekuju na trgu u Rudom mešale su se sa učestalim mitraljeskim rafalima, koji su se sve jače čuli sa nekoliko strana, naročito u dolini Lima.

Sitne pahuljice posipale su postrojenu brigadu.

Retki stanovnici iza poluotvorenih kapaka radoznalo su posmatrali neviđenu vojsku.

Titov glas je ispunjavao ne samo Rudo, trg i okolne obližnje kuće nego i srca i duše postojenih boraca“ (T. M. Parezanović: „U Rudom“).

Poslije Titovih riječi zaorila se pjesma, nastalo je veselje. Ali, ne potraja dugo, jer su oko Rudog vođene borbe sa Italijanima i četnicima, pa su dijelovi brigade gotovo sa svečanosti krenuli u okršaje.

Prvu proletersku brigadu sačinjavalo je šest bataljona — Prvi crnogorski bataljon (Lovćenski), Drugi crnogorski bataljon, Treći kragujevački bataljon, Četvrti kraljevački bataljon, Peti šumadijski bataljon i Šesti beogradski bataljon (uključen januara 1942. g.). Za prvog komandanta brigade postavljen je Koča Popović, a za političkog komesara Filip Kljajić-Fića. Među 1.199 boraca bili su predstavnici svih naših naroda i narodnosti, a više od polovine (651 borac) članovi KPJ i SKOJ-a. Iz ovog stroja poginulo je 625 (52,1%) boraca. Brigada je dala 83 narodna heroja.

Prva borba. — Dolazak partizana u Rudo zabrinuo je italijanske okupatore koji su držali svoje garnizone u Priboju, Prijepolju, Uvcu, Bijelom Brdu i najjači u Višegradu, i uveliko sarađivali sa četnicima. Odlučili su da

napadnu iz tri pravca. Do borbi je došlo 22. i 23. decembra. Partizani su porazili i vratili italijanske kolone ka Priboju i Bijelom Brdu. Treća italijanska kolona (od Višegrada) došla je do sela Gaočića, na sedam-osam kilometara od Rudog. Tu se sukobila sa izviđačkom desetinom Kragujevačkog bataljona, i zanoćila u školskoj zgradi u Gaočićima.

Izveštaj o Italijanima brzo stiže u Rudo. Drug Tito naređuje Kraljevačkom i Kragujevačkom bataljonu da hitno krenu u akciju. Pošli su u sumrak. U početku tiha, hladna zimska noć, pretvorila se u snježnu mećavu, pa je borcima trebalo četiri sata da stignu do Gaočića. Partizani su stegli obruč oko italijanskih vojnika u školi. Nije bilo lako prići zgradi, oko koje je dosta brisanog prostora. Dobro utvrđeni Italijani su se uporno branili nekoliko sati. Ali, pritisnuti stalnom vatrom, jurišima i udarima neustrašivih bombaša, bili su prisiljeni na predaju. Zarobljena su četiri oficira, četiri podoficira i 116 vojnika; zaplijenjeno znatno naoružanje.

Pale su prve žrtve — šest proletera iz Kraljevačkog i dva iz Kragujevačkog bataljona; oko 17 je ranjeno.

Borba u Gaočićima, 23. decembra 1941. godine, bila je prva pobjeda tek formirane prve regularne jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Imala je velikog odjeka među borcima i narodom.

Iz Rudog Prva proleterska brigada krenula je na dug put, put neprekidnih borbi do slobode.

Drug Tito, sa dijelom Vrhovnog štaba, uputio se 23. decembra dolinom Lima preko Međeđe u Rogaticu, odavde u Podromaniju, a 7. i 8. januara 1942. godine već prisustvuje savjetovanju Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu u Ivančićima kod Srednjeg. Odavde se vraća u Podromaniju, a zatim odlazi u oslobođenu Foču, u kojoj će boraviti od 25. januara do 10. maja 1942. godine.

BORBENI PUT PRVE PROLETERSKE

„Na svom borbenom putu kroz Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Srbiju i Hrvatsku, Prva proleterska udarna brigada prešla je preko 20.000 km. U njenim redovima borilo se oko 20.000 boraca iz svih krajeva Jugoslavije. Za druge jedinice NOVJ i potrebe narodnooslobodilačkog pokreta u pozadini dala je oko 3.000 rukovodilaca. U ratu je imala oko 7.500 poginulih, ranjenih i nestalih, a znatno veće gubitke nanijela okupatorovim, kvislinškim i kolaboracionističkim snagama. Dala je 83 narodna heroja. Pored

brojnih pohvala od Vrhovnog štaba odlikovana je Ordenom narodnog heroja, Ordenom narodnog oslobođenja, Ordenom partizanske zvijezde, Ordenom bratstva i jedinstva i Ordenom zasluga za narod“. (Vojna enciklopedija).

U njenoj hronologiji stoji da je učestvovala u gotovo svim presudnim bitkama narodnooslobodilačkog rata. Tu je bezbroj primjera istinskog heroizma, ljubavi za slobodu koja se plaćala krvlju, ljubavi prema zavjetu Titu da razvija bratstvo i jedinstvo.

... Poslije teških borbi sa Nijemcima na Pjenovcu, u drugoj neprijateljskoj ofanzivi, krajem januara 1942. godine, prešla je preko ledenog Igmana (Igmanski marš) i došla u Foču... Žestoko se tukla sa Nijemcima i domaćim izdajnicima u proljeće 1942. godine (treća neprijateljska ofanziva), a krajem juna krenula na pohod u Bosansku krajinu. Tamo, u Bosanskom Petrovcu, 7. novembra 1942. godine, primila je iz ruku vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita svoju crvenu proletersku zastavu... U mnogim je bojevima za četvrte neprijateljske ofanzive (februar—mart 1943. g.), u bici za ranjenike na Neretvi... Ubrzo, u petoj neprijateljskoj ofanzivi (maj—juni 1943. g.), ponovo ide iz bitke u bitku — Bijelo Polje, Šahovići, Mojkovac, Borje kod Čelebića, Zlatni Bor, Uzlup, Vučevo, Borovno, Popov Most, a na Zelengori (Balinovac) u presudnim trenucima silovito razbija neprijateljski обруč u završnici bitke na Sutjesci... U jesen je oko Travnik, u zimu 1943/44. i proljeće 1944. godine oko Jajca i Mrkonjić-Grada, a posebno se istakla za drvarške operacije (25. maj — 5. juni 1944. g.). U junu i julu u borbama se probija prema Sandžaku, prodire u Srbiju, tuče se sa ostalim jedinicama sa Bugarima na Palisadu (25—27. avgust), razbija četnike na Jelovoj gori, učestvuje u oslobađanju Valjeva (septembar). Učestvuje u operaciji za oslobođenje Beograda, boreći se na mnogim mjestima u samom centru glavnog grada... Na redu je Sremski front (decembar 1944. — april 1945. g.), pa gonjenje neprijatelja prema Zagrebu, u koji je ušla 9. maja 1945. godine. Poslije kratkog predaha, prebačena je u rejon Trsta.

MUZEJ PRVE PROLETERSKE BRIGADE

- Radno vrijeme: od 7 do 15; subotom i nedjeljom od 10 do 15 h. — Telefon (073) 783-226.

Nalazi se u sklopu Doma kulture Prve proleterske.

Na ulazu dominiraju Titova skulptura (rad A. Augustinčića) i kružno ispisan partizanski pozdrav „Smrt faši-

zmu — Sloboda narodu!“ U uvodnom dijelu izložbe su i fragmenti zaključaka sa savjetovanja KPJ u maju 1941. i proglas CK KPJ od 12. jula 1941. godine.

U donjem nivou Muzeja nalaze se, pored ostalog, karte Evrope u ratno ljeto 1941. godine i raspored partijskih organizacija 1941. godine u Jugoslaviji. Dat je početak narodnog ustanka, prve partizanske akcije, stvaranje slobodne teritorije i njemačka ofanziva na zapadnu Srbiju i Šumadiju u jesen 1941. godine.

Naredni dio izložbe govori o dolasku partizanskih jedinica iz Srbije i Crne Gore u Sandžak (novembar—decembar 1941. g.) a potom u Rudo, o formiranju Prve proleterske NOU brigade i njenom sastavu. Tu je i maketa ondašnjeg Rudog sa rasporedom gdje su se nalazili Vrhovni štab i pojedini bataljoni.

Na bakarnom panou ispisana su imena svih narodnih heroja iz stroja Prve proleterske.

Centralno mjesto gornjeg nivoa Muzeja zauzima kolekcija oružja boraca Prve proleterske i kopija brigadne zastave. Uz sve to teče priča o ratnom putu proletera — od Rudog do posljednjih bitaka, sve do Trsta.

Završni dio posvećen je boravku druga Tita u Rudom, 22. decembra 1971. godine, i razvoju oružanih snaga Jugoslavije.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

- *Obelisk Prvoj proleterskoj brigadi* na mjestu gdje je formirana brigada 21. decembra 1941. g. Autori arh. Branko Kurpjel i slikar Branko Subotić.
- *Partizansko groblje* u kojem su sahranjeni borci Prve proleterske pali 23. decembra 1941. g. u bici na Gaočićima, borci poginuli u ovoj kraju iz Šeste crnogorske, Prve, Treće, Četvrtе i Desete krajiške brigade, Četvrtе i Pete sandžačke brigade, Limskog odredа i nepoznati borci.
- *Spomen-ploča, sjećanje na susret druga Tita sa borcima Prve proleterske* na proslavi 30-godišnjice JNA, 22. decembra 1971. g.
- *Spomen-ploča na mjestu prvog susreta srbijanskih i crnogorskih proletera*, decembra 1941. g. — kod mosta na Limu.
- *Spomen-ploče* na zgradama u kojima su, decembra 1941. godine, bili smješteni Tito, Vrhovni štab, Komanda mjesta i bataljoni.
- *Spomen-bista prvoborca Jusufa Dorića* (pao 1942. g.).

- *Spomen-ploča u Gaočićima*, gdje su borci Prve proleter-ske porazili Italijane, 23. decembra 1941. g.
- *Spomen-ploča na školi u Mioču*, gdje su borci Drugog crnogorskog bataljona razbili italijansku kolonu koja je iz Priboja krenula na Rudo, 23. decembra 1941. g.
- *Spomen-ploča u Osnovnoj školi „Prva proleterska“ u Rudom* — sagrađena akcijom solidarnosti Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i JNA (otvorena 22. decembra 1967. g.)

RUDO

Rudo (366 m/m) je gradić na tromeđi Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore, u najbližem susjedstvu Priboja, Višegrada i Pljevalja. Poslije katastrofalne poplave u novembru 1896. godine, kada je Lim potpuno razorio Staro Rudo uz svoju lijevu obalu, novo naselje podignuto je na jednoj uzvišici suprotne obale. Natkriljuje ga šumovita i prostrana lijepa planina Varda sa mnoštvom vrhova. Ima 2.120, a opština 13.597 stanovnika.

U razvoju grada prelomna je 1961. godina kada su uređene ulice, napravljen novi vodovod i kanalizacija, sagrađen hotel, zdravstvena stanica, pošta i više stambenih zgrada.

Svi borci Prve proleterske brigade koji su 21. decembra 1941. godine stajali u stroju, proglašeni su počasnim građanima Rudog.

Starija istorija. — Nađeni tumulusi ili gromile (grobovi) pripadali su Ilirima (1300—150. godina prije naše ere). U srednjem vijeku Polimlje pripada srpskoj vladarskoj porodici Nemanjića, sve do druge polovine 14. vijeka, pa bosanskoj državi kralja Tvrtka i Kotromanića. U okolini su ostaci 16 gradova-tvrđava.

Osnivač grada 1555. godine je Mustafa-paša Sokolović, bosanski sandžakbeg i kasniji vezir Budimskog pašaluka. Prvo svjedočenje o Rudom je iz oko 1630. godine, u kome se navodi da varoš ima 400—500 kuća. Iscrpan opis daje turski putopisac Evlija Čelebija, koji je ovamo došao iz Užica, 1664. godine.

Najteža nevolja zadesila je varošicu u novembru 1896. godine. Te jeseni u jugoistočnoj Bosni, zbog velikih kiša, nadošle su sve rijeke, a posebno Lim, Čehotina i Drina. Povodanj je imao razmjere katastrofe, jer je Drina ispod ušća Lima bila viša za 15,40 metara od svog normalnog vodostaja. Najgore se desilo između 10. i 11. novembra —

Lim je preplavio Rudo, smješteno u ravnici uz samu lijevu obalu. Od 110 kuća, koliko ih je ukupno postojalo, 60 je porušila stihija a ostale oštetila do te mjere da više nisu bile upotreblijive. Zemaljska vlada u Sarajevu odlučila je da se podigne novo Rudo na uzvišici na desnoj obali.

INFORMACIJE

STALNE MANIFESTACIJE

- *Partizanske priredbe* — partizanske pjesme, folklor, drama, likovno stvaralaštvo; 12—22. decembar svake godine.
- *Takmičenje u streljaštvu* ekipa iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije i JNA, u čast 22. decembra.
- *Susreti izviđača* Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine; 22. decembar.
- *Tradicionalni marš Kragujevac* — Rudo planinara i izviđača Kragujevac; 22. decembar.
- *Marš Rudo* — *Rogatica tragom Vrhovnog štaba* izviđača i planinara Rudog; 22. decembar.

SMJEŠTAJ

- *Hotel UPI-„Rudo“* (58 l), B-kategorije; kafana, restoran, bar. — Telefon (073) 783-113.

UDALJENOSTI

- Rudo — Uvac — Dobrun (put Višegrad—Titovo Užice) 38 km; Rudo — Most na Drini (put Višegrad—Ustiprača) 27 km; Rudo — Dobrun — Višegrad 52 km; Rudo — Višegrad — Foča — Tjentište 153 km; Rudo — Višegrad — Ustiprača — Sarajevo 177 km; Rudo — Dobrun — Titovo Užice 100 km; Rudo — Priboj 20 km.

SARAJEVO

O borbi Sarajeva za slobodu na simboličan način svjedoči Spomen-park Vraca. Tu, oko stare tvrđave, na tome stratištu počinje priča o danima istrajavanja, o borcima i borbama, ilegalcima . . . Priča o gradu i njegovim ljudima koji nisu priznali da su pokoreni . . .

U REVOLUCIJI 1941 — 1945. g.

Četiri ratne godine Sarajevo je poprište pljačke, progona, terora i ubistava, koje su nametnuli okupatori i domaći izdajnici. U isto vrijeme značajan je centar narodnooslobodilačkog pokreta. Komunisti, skojevci i patrioti uspješno rade u izuzetno teškim uslovima. Djeluje složeni mehanizam ilegalne organizacije, povezane sa okolnim partizanskim odredima i jedinicama.

„Kratkotrajni aprilski rat 1941. godine Sarajevo je doživjelo vrlo tragično. Iako potpuno otvoren grad, teško je bombardovan . . . U grad je bez borbe, 15. aprila, ušla 16 njemačka motorizovana divizija.

. . . Sarajevo se našlo u njemačkoj okupacionoj zoni. Grad je imao ogromnu strategijsku važnost za okupatora zbog geografskih, političkih, saobraćajnih, demografskih i drugih uslova, koji su odgovarali okupacionom sistemu. Zato je ovdje za sve četiri godine okupacije bio stacioniran snažan okupatorski garnizon, a povremeno su bili smješteni njemački štabovi puka, divizija, korpusa, pa sve do štaba grupe armija krajem rata.

Već 24. aprila uspostavljen je i vrlo snažan ustaško-domobranski garnizon NDH, krajem aprila tu je sjedište

ispostave ustaškog stožera za Bosnu i Hercegovinu, a od 1. jula 1941. godine, kada je NDH podijeljena na županijske oblasti, u Sarajevu je sjedište velike župe Vrhbosna.

... Već u prvim mjesecima okupacije, oslanjajući se na predratni revolucionarni radnički i napredni revolucionarno-demokratski pokret, sarajevska partijska organizacija se svojim snagama (sa oko 300 svojih članova i oko 600 članova SKOJ-a) uključuje u pripremanje oružanog ustanka organizujući razne akcije antifašističke propagande, sabotaže, diverzije, prikupljanje oružja, sanitetskog i drugog materijala ...

... Već sredinom jula 1941. veći broj članova KPJ izlazi iz grada na Romaniju, Zvijezdu, Igman, Trebević i Jahorinu, gdje organizuje prve partizanske odrede ...

Prvi pucnji partizanskih pušaka u okolini popraćeni su u Sarajevu diverzijom u Željezničkoj ložionici, 29. jula 1941. godine koja je građanima nagovijestila beskompromisnu borbu do slobode. Masovnim strijeljanjem komunista i simpatizera NOP-a na Vracama i Alipašinom mostu, u znak odmazde, fašisti su samo pojačali gnjev i njihovu spremnost na borbu protiv okupatora i njegovih slugu. U gradu se postepeno izgrađuje čitava mreža organizacija Narodne pomoći i udarnih omladinskih grupa — od ulica i kvartova, preko svojih ćelija i aktiva rukovode čitavom tom mrežom NOP-a“. (Dr Nikola Babić: „Sarajevo u borbi za slobodu i socijalizam“).

Ta borba koju je vodilo Sarajevo na svojim putevima do slobode, bila je jedinstvena i zajednička borba svih njegovih građana — Srba, Muslimana, Hrvata i Jevreja.

U Sarajevu je 13. jula 1941. godine održan sastanak Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. U drugoj polovini jula 1941. godine formiran je Oblasni vojni štab za sarajevsku oblast, a krajem mjeseca partizanske čete na Trebeviću (Trebevićka) i kod Vogošće (Semizovačka). Paljanska četa Trebevičkog partizanskog bataljona 7/8. septembra spalila je željezničku stanicu Dovilići (gotovo na samom ulazu u grad) i razoružala 52 domobrana.

Mjesni komitet KPJ, krajem avgusta, osnovao je ilegalnu partijsku tehniku, koja neprekidno radi do kraja rata. U drugoj polovini septembra Mjesni komitet KPJ proširivanjem dotadašnjih odbora crvene pomoći stvara Gradski odbor Narodnooslobodilačkog fonda za Sarajevo sa devet kvartovskih pododbora.

Na Romaniji djeluje Romanijski partizanski odred. Njegova Crepoljska četa (oko sto partizana), 28. oktobra

1941. godine, upala je u predgrađe Koševo, demolirala trošarinu i spalila zgradu opštine Koševo... Tokom novembra partizani su dva puta razbijali domobrane na Jahorini. Itd.

Gestapo je pohapsio preko hiljadu građana, novembra 1941. godine, a među njima i dosta aktivista NOP.

Ilegalno Sarajevo živi svojim životom — životom fronta borbe za slobodu. Od jula do decembra 1941. godine protiv okupatora izvedeno je 30 akcija; do juna 1942. godine rastureno je po gradu 50.000 letaka, biltena, radio-vijesti i drugog materijala Vrhovnog štaba NOVJ. I dalje se radi nesmanjenim tempom. Tako su umnožavane i dijeljene odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, kao i drugi materijali. Često se dešavalo da grad osvane sa parolama narodnooslobodilačkog pokreta ispisanim masnom bojom po zidovima... Neprijatelj ni jednog trenutka nije imao mira. „Njihovoj upaničenosti i strahu doprinosile su i takve akcije sarajevskih skojevaca, kao one uoči 1. i 24. maja 1944. godine, kada su omladinci usred okupiranog grada i gotovo usred bijelog dana, više hiljada Titovih fotosa, umnoženih u Sarajevu, istakli na brojna vidna mjesta i u mnoge neprijateljske ustanove, stavljajući ih čak i u džepove okupatorskih, ustaških i domobranskih oficira“.

Odmazda neprijatelja. — Za sve četiri ratne godine gradom je vladao teror, surovi progon svih onih koji su se borili protiv zavojevača.

„Pored drugih gubilišta i grobnica u gradu i okolini, masovnih po broju ubijenih ili spaljenih ljudi (Jevrejsko groblje na Borku u Kovačićima, predio Merhemića ciglane u Velešićima, Bendbaša, Kozja ćuprija, Hreša, Nemanjica, Alipašin most, Reljevo, Vogošća, Rakovica, Drozgometva, Krivoglavci, Ilijaš, Rajlovac i druga), na Vracama su od sredine 1941. godine, pa dalje tokom cijelog četverogodišnjeg rata vršena stalna pogubljenja. Tako su Vraca postala službeno gubilište“. Tu su pali studentkinja Radojka Lakić, kožarski radnik Džavid Haverić, strijeljani mnogi osuđeni i neosuđeni. „Cijeni se da je kroz sarajevske zatvore tokom NOR-a prošlo oko 60.000 ljudi“. (Mehmed Džinić: „Vraca — stratište nepokorenih i nepobijeđenih“).

Posebno je bila surova sudbina sarajevskih Jevreja — 7.092 palo je kao žrtve fašističkog terora (samo 1942. godine 3.540). Zatrte su čitave porodice. Pred rat ovdje je živjelo oko 10.000 Jevreja, a nakon njegovog završetka tek njih 1.277 se vratilo u Sarajevo.

Krajem februara 1945. godine došao je zloglasni usta-

ški koljač Maks Luburić, i dvije zgrade u Skenderiji pretvorio u kuće užasa. Njegov „prieki sud“ počeo je da objavljuje „presude“, liste osuđenih sa ciljem da se stvori što zastrašujuća atmosfera u gradu. Mučenja i ubijanja rodoljuba su svakodnevna. Uz ostalo, ustaše su noću između 27. i 28. marta 1945. godine, objesile 55 ljudi i žena u aleji kestenova od Marijinih dvora prema Zemaljskom muzeju.

6. april 1945. g. — Od 1. marta do 12. aprila trajala je Sarajevska operacija koju su vodile jedinice Jugoslovenske armije.

Dok su se partizanske jedinice približavale, vodeći stalne borbe sa neprijateljem, u gradu su se ilegalci spremali na oružanu akciju. Posebno je poduzeto sve da se zaštite pojedini objekti (električna centrala, pošta, važnije građevine). Formirane su udarne grupe sa preko 1.500 naoružanih ilegalaca. Sadejstvovala su sa jedinicama Jugoslovenske armije u konačnom oslobođenju grada. U borbama je palo 26 ilegalaca, među njima i Vladimir Perić Valter.

Sarajevo je oslobođeno 6. aprila 1945. godine.

Od oko 16.000 Sarajlija i stanovnika najbliže okoline grada, koji su se borili u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije na bojištima širom zemlje, tokom četiri godine poginulo je 2.039 boraca, među njima i 26 narodnih heroja. Preko 11.000 građana pali su kao žrtve fašističkog terora. Svaki sedmi Sarajlija nije dočekaio slobodu.

Znamenja revolucije

SPOMEN-PARK VRACA

Na jednom od posljednjih obronaka Trebevića, koji je uronio u grad, uređen je prostrani i monumentalni Spomen-park Vraca.

Spomen-park je podignut kao sjećanje na bitke i žrtve nepokorenog Sarajeva tokom narodnooslobodilačke borbe 1941 — 1945. godine. Svečano je otvoren 25. novembra 1981. godine.

Oko nekadašnje vojničke tvrđave, koju je krajem prošlog vijeka podigla Austro-Ugarska, tokom prošlog svjetskog rata bilo je stratište. Ovdje su ubijani borci za slobodu od polovine 1941. godine pa sve do kraja rata.

Spomen-park Vraca dominira iznad novog dijela grada (Grbavica). Uređen je kao jedinstven spomenik. U likovnom smislu je cjelina, komponovana od niza elemenata (glavni projektant arh. Vladimir Dobrović, projektant hortikulture inž. Aleksandar Maltarić).

Od ulaznog platoa (pristup sa Trebevičke ceste) desno su *ploča zahvalnosti sa kosturnicom i Spomen-skulpturom ženi-borcu*. Lijevo, poput kaskada, penje se nekoliko platoa, stvarajući atmosferu pijeteta. Na prvom je zarubljena kupa sa *vječnim plamenom*, a njenim procjepom teče voda. Uz nekoliko stepenika stiže se do širokog ceremonijalnog platoa, gdje se polažu vijenci i cvijeće.

U tvrdom jablaničkom kamenu su *uklesana 2.039 imena palih boraca*. Sve završava *obilježjem palim narodnim herojima*, čijih je 26 imena upisano u kamenom prstenu oko crnog kubusa.

Prema tvrđavi, uređen je prostor u koji su utkana stara debla i cvijeće, a doima se poput manifestacionog trga. Ispred tvrđave, u kamenoj gromadi, uklesano je *Titovo priznanje borcima narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranim gradovima*.

Na zidovima dva atriya *stare tvrđave* ispisana su *imena 9.091 žrtve fašističkog terora*. Tu su i Titove riječi o zločincima i njihovim žrtvama.

U unutrašnjem dijelu, u dvije sale, postavljena je izložba *Svjedočanstva o borbi Sarajeva*, sa preko 750 eksponata. To je panorama revolucionarne borbe radničke klase, radnih ljudi i građana Sarajeva u periodu između dva svjetska rata i tokom socijalističke revolucije.

Završni dio parka predstavlja *Spomen-obilježje zahvalnosti jedinicama Jugoslovenske armije — oslobodiocima grada*. Na njemu je uklesan Titov lik, lik ratnika i tekst njegove zapovijesti — pohvale oslobodiocima Sarajeva, 6. aprila 1945. godine.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

Postoji velik broj spomen-obilježja posvećenih događajima iz narodnooslobodilačke borbe 1941—1945. godine.

Vječiti plamen gori ispred *Spomenika zahvalnosti oslobodiocima Sarajeva 6. aprila 1945. g.* — u najstrožijem centru grada (ugao Titove ulice i Ulice V. Miskina).

Među spomen-pločama su i sljedeće: na zgradi broj 3 u *Omladinskoj ulici*, gdje je Pokrajinski komitet KPJ za BiH donio odluku o podizanju opštenarodnog ustanka u Bosni i Hercegovini; u Ulici *Skenderija 20*, gdje je početkom 1945. godine bilo mučilište zloglasnog ustaškog krvnika Luburića (zgrada porušena); na početku *Ulice vojvode Putnika* (zgrada broj 3) kao sjećanje na 55 žrtava koje su, 28. marta 1945. g. objesile ustaše u aleji kestenova prema Zemaljskom muzeju; na kući Bećira Redžića, *Travnička ulica 19* (Novo

Sarajevo), u kojoj je od 27. juna 1941. godine bila ilegalna štamparija; na kući Ismeta Šabića, *Ulica Porodice Foht 47*, gdje se od 1943. g. do kraja rata nalazila ilegalna štamparija Mjesnog komiteta KPJ, itd.

U prostranom parku na *Iidži* je *Spomen-kosturnica palih boraca*, sa spomenikom. Na *Vrelu Bosne* kamenom gromadom i tekstom uklesanim u nju, označen je prolazak proletera na Igmanskom maršu, 27. januara 1942. g. Posmrtni ostaci 62 borca sahranjeni su u *Spomen-kosturnici u Vogošći*, uz koju je podignut veći spomenik.

MUZEJ REVOLUCIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Ulica vojvode Putnika 9

Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, osnovan 1945. godine, ima oko 120.000 predmeta, dokumenata, fotosa, umjetničkih djela i drugog materijala, o radničkom pokretu, narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine.

Glavna izložba — sa oko 1.500 eksponata — podijeljena je na četiri perioda. U prvom dijelu (1878—1918. g.) prikazana je austrougarska okupacija, kolonijalna eksploatacija prirodnih bogatstava Bosne i Hercegovine, aneksija 1908. godine, počeci, stvaranje, razvoj i aktivnost radničkog pokreta, štrajkovi itd. Period od 1918. do 1941. godine obuhvata revolucionarna vrijenja poslije prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini, akcije Komunističke partije i SKOJ-a, sindikata i drugih radničkih organizacija — generalne štrajkove željezničara i rudara 1920. godine, prvomajske proslave i drugo.

Centralno mjesto (treći dio) pripalo je narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941—1945.g.) naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine. Počinje njemačko-italijanskom okupacijom i stvaranjem kvislinške države, raspirivanjem nacionalnih mržnji i terorom. Objašnjena je uloga KPJ u pripremama za opštenarodni ustanak, koji je počeo 27. jula 1941. godine. Zatim stvaranje partizanskih jedinica i njihov put od malih odreda do proslavljenih bosanskohercegovačkih brigada i divizija. Bosna i Hercegovina za vrijeme narodnooslobodilačke borbe bila je mjesto događaja važnih za sudbinu čitave Jugoslavije — stvaranje Prve proleterske brigade u Rudom, Fočanski period NOB, Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a (Bihać, Jajce), periodi boravka druga Tita, Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ, desant na Drvar i drugo.

U *Muzeju grada* predstavljena je ekonomska, politička i kulturna istorija Sarajeva od neolita do kraja turske vladavine. Posebno je dat *razvoj radničkog pokreta i narodnooslobodilačka borba Sarajeva* (na spratu). Cjelina za sebe su događaji iz narodnooslobodilačke borbe (druga sala) — od trenutka njemačke okupacije aprila 1941. godine, preko aktivnosti Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, prvih diverzija u gradu, Rajlovcu i Blažuju, odlaska Sarajlija u Romanijski, Igmanski i odred Zvijezda, preko divljanja okupatora, do fronta otpora tokom sve četiri ratne godine.

U *hotelu „Igman“*, u igmanskom Velikom polju, je *muzejska izložba posvećena Igmanskom maršu*. Trodnevni marš oko 730 boraca Prve proleterske brigade počeo je 25. januara 1942. godine iz sela Gajeva kod Olova i kretao se preko planine Ozren, kroz Sarajevsko polje do Vrela Bosne, te planinom Igman do sela Presjenica kod Trnova, odnosno Foče. Zbog velike hladnoće (temperatura na Igmanu bila je i minus 32°C) promrzla su 172 proletera.

U selu *Ivančići* (33 km, na putu Sarajevo—Tuzla) uređen je *spomen-muzej*, u zgradi gdje je 7. i 8. januara 1942. godine održano savjetovanje Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Ovom skupu, sa oko 40 učesnika, prisustvovali su Josip Broz Tito, Edvard Kardelj i Moša Pijade.

SARAJEVO

Sarajevo (518 — 683 m n/m) je glavni grad SR Bosne i Hercegovine, sa preko 450.000 stanovnika. Posljednjih decenija doživjelo je izuzetno dinamičan razvoj, o čemu svjedoči i činjenica da se broj stanovnika povećao za preko pet puta.

Spada među turistički najprivlačnije jugoslovenske gradove, zbog svog kulturno-istorijskog naslijeđa, a posebno zbog stare čaršije (potpuno obnovljena).

Početakom 1984. godine bilo je domaćin 14. zimskih olimpijskih igara

Starija istorija. — Burna je istorija Sarajevskog polja. U Butmiru je pronađeno čovjekovo neolitsko naselje (u nauci — butmirska kultura). Rimljani su, početkom naše ere, na mjestu današnje Ilidže, podigli naselje (i banju), koje je u 3. vijeku imalo status kolonije. U srednjem vijeku ovdje je župa Vrhbosna. Turci su 1435. godine osvojili ovaj kraj. Od tada počinje stvaranje grada, koji se prvi put 1507. godine zvanično spominje pod imenom Sarajevo. Iz turskog perioda sačuvale su se mnoge vrijedne građevine, zapravo

čitav jedan autentičan ambijent. Godine 1878. Austro-Ugarska je okupirala Bosnu i Hercegovinu, a Sarajevo je počelo da mijenja lik. Na obali Miljacke, 28. juna 1914. godine, mladi Gavrilo Princip izvršio je atentat na austrougarskog prestolonasljednika Franju Ferdinanda.

INFORMACIJE

TURISTIČKE INFORMACIJE

- *Turist-biro*, Ulica JNA 50, tel. (071) 25-151, telex 41220.

SMJEŠTAJ

- Postoje mogućnosti za smještaj u hotelima različitih kategorija u samom gradu, zatim na Ilidži i u Vogošći, kao i na okolnim planinama Igmanu, Bjelašnici i Jahorini.

UDALJENOSTI

- Sarajevo — Tuzla — Županja 202 km; Sarajevo — Doboj — Slavonski Brod 239 km; Sarajevo — Travnik — Jajce — Banjaluka — Okučani 295 km; Sarajevo — Konjic — Mostar 129 km; Sarajevo — Foča 82 km.

SUTJESKA

Nacionalni park Sutjeska, Tjentište

— *Bitka na Sutjesci je najslavnija epopeja naše narodnooslobodilačke borbe, epopeja koja živi i koja će živjeti trajno neugasivim sjajem. . .* — rekao je TITO, na proslavi na Tjentištu, 4. jula 1978. godine.

U istorijskim hronikama to je peta neprijateljska ofanziva (15. maj—15. juni 1943. g.), a za ratnu njemačku soldatesku operacija Švarc.

Sutjeska ovog vremena je nacionalni park sa memorijskim kompleksom jedinstvenim po svojim porukama, jer ovdje su svaka stopa zemlje i svaki kamen — spomenik.

PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

Po njemačkim ratnim dokumentima operacija Švarc, peta neprijateljska ofanziva imala je za cilj da uništi Glavnu operativnu grupu Narodnooslobodilačke vojske i Tita.

Nijemci su aprila 1943. godine počeli užurbano da pripremaju novu ofanzivu. Angažovano je 127.000 vanredno naoružanih neprijateljskih vojnika — 67.000 Nijemaca, 43.000 Italijana, 2.000 Bugara i oko 15.000 domaćih izdajnika. Podržavalo ih je oko 160 aviona (12 eskadrila), sedam-osam artiljerijskih pukova i tenkovski bataljoni. Operacijom neposredno komanduje general Fudolf Liters, komandant njemačkih trupa u tzv. Nezavisnoj državi Hrvatskoj.

Glavnu operativnu grupu NOVJ, sa kojom su čitavo vrijeme drug Tito i Vrhovni štab, sačinjavali su Prva i Druga proleterska divizija, Treća udarna divizija, Sedma banijska divizija, Drinska operativna grupa, Haubički divi-

zion Vrhovnog štaba i Centralna bolnica. Ukupno su partizanske jedinice imale oko 16.000 boraca, a sa njima je išlo preko 3.500 ranjenika i bolesnih.

Na potezu Bijelo Polje—Mojkovac—Kolašin, 15. maja, neprijatelj je počeo sa napadima. Poslije borbi, prve sedmice, njemačke i italijanske snage uspjele su da se među sobom povežu, i stvore širi обруč oko Glavne operativne grupe NOVJ. „Kada je neprijateljska ofanziva počela, Vrhovni komandant je ubrzo ocijenio da su se bitno izmijenili uslovi za dalje usmjeravanje Operativne grupe prema istoku. Izvlačenje iz обруča i spasavanje ranjenika sada je izbilo u prvi plan. . . Tito je 18. maja odlučio da se privremeno odustane od prodora u Srbiju i sve snage postepeno pregrupišu sa jugoistoka na sjeverozapad radi izvlačenja jedinica i ranjenika ispod udara nadmoćnijeg neprijatelja natrag u Bosnu, pravcem Čelebić—Drina—Jahorina“.

Tih narednih mjesec dana vrijeme je najtežih i najkrvavijih borbi koje su jedinice Narodnooslobodilačke vojske uopšte vodile u toku rata. Traju do 15. juna.

Prvo je zaprijetila neposredna opasnost Centralnoj bolnici u rejonu Čelebića, ali borci Drinske operativne grupe, uz pomoć Prve divizije, uspjeli su da odbace njemačku 118. lovačku diviziju. Pregrupisavanjem snaga onemogućeno je Nijemcima da zaposjednu Vučevo, odnosno da zatvore put prema Pivi i obratno. Tako je propala njihova osnovna zamisao da na samom Pivskom platou unište partizanske jedinice.

Vrhovni štab se nalazio pored Žabljaka, na Crnom jezeru. Sačekao je britansku vojnu misiju za vezu (kapetani Stjuart i Dikin), koja se spustila na Njegovuđsko polje noću 27/28. maja, pa se odmah uputio prema Pivi. U blizini Mratinja, 3. juna u jednoj pećini u kanjonu Pive, svega nekoliko kilometara od prednjih dijelova 7. SS divizije, održana je sjednica Vrhovnog štaba. Tito je donio odluku o podjeli snaga u dvije grupe kako bi se dejstvom na odvojenim pravcima i jedinice i ranjenici brže probili iz обруča. Prvu grupu je obrazovalo deset brigada 1. i 2. proleterske divizije koje su već prešle Pivu, a Drugu grupu šest brigada 3. udarne i 7. banijske divizije koje su se još nalazile istočno od Pive. Prva grupa je dobila zadatak da se probija preko Sutjeske na sjeverozapad u Bosnu, a Druga grupa preko Tare natrag u Sandžak. Riješeno je da sa tom grupom ide i Centralna bolnica.

Prvih dana juna otpočele su žestoke borbe i na Sutjesci,

gdje je njemačka 118. lovačka divizija uzaludno pokušavala da ovlada čitavim njenim kanjonom. Odsjek između Tjentišta i Suhe, širok svega 5—6 km, držale su jedinice 1. i 2. divizije. Pošto nisu uspjeli pokušaji da se napadima 1. i 2. proleterske, 1. majevičke, 3. krajiške i 6. istočnobosanske brigade na odsjeku Košur—Popov Most—Čurevo proširi uzani otvor na Sutjesci, Vrhovni štab je donio odluku da se 1. divizija probija na Zelengoru pravcem preko Tjentišta i Milinklada, a 2. divizija do Suhe preko Donjih i Gornjih Bara.

Nijemci su zatvorili pravac za Zelengoru preko Donjih i Gornjih Bara, pa je Vrhovni komandant 8. juna odlučio da se i 2. divizija orijentiše na probijanje jednim preostalim pravcem preko Tjentišta i Milinklada, kuda su već prošli dijelovi 1. divizije. Taj uzani koridor iz doline Sutjeske na Zelengoru, kojim su se probijale jedinice 1. i 2. divizije sa Vrhovnim štabom bio je, pored pješadijske i artiljerijske vatre, izložen i žestokim napadima njemačke avijacije, koja je bombama zasipala jedinice na položajima i kolone u pokretu. Prilikom jednog takvog bombardovanja, ujutro 9. juna, u rejonu brda Ozren iznad Tjentišta, ranjen je i vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito; jedini vrhovni komandant među saveznicima u drugom svjetskom ratu ranjen neposredno učestvujući u bici.

Toga dana sve jedinice Prve grupe izvukle su se iz kanjona Sutjeske i preko Hrčavke krenule ka Lučkim kolibama na Zelengori, gdje su Nijemci, snagama 369. legionarske divizije prebačene iz Sandžaka, obrazovali novu liniju obruča.

Za vrijeme dok se Prva grupa sa Vrhovnim štabom probijala preko Sutjeske na Zelengoru, divizije Druge grupe nekoliko puta su pokušavale da se sa ranjenicima probiju preko Tare u Sandžak. Bez ikakvih sredstava za savlađivanje te brze planinske rijeke, čiju je suprotnu obalu zaposjeo neprijatelj, one u tome nisu uspjele. Zbog toga je Vrhovni komandant odlučio da se i Druga grupa sa Bolnicom prebaci preko Pive na Vučevo i krene ka Sutjesci i Zelengori za Prvom grupom. Već 7. juna prešla je Pivu kod Čokove Luke 7. banijska divizija, sa oko 600 pokretnih ranjenika. Za njom se, 8—10. juna, prebacila na Vučevo i 3. udarna divizija sa glavninom Centralne bolnice“.

Situacija Druge grupe bila je krajnje neizvjesna, a neprekidno se pogoršavao i položaj Prve grupe na Zelengori, gdje su Nijemci dovlačili nove snage, pripremajući se da 10. juna izvedu odlučan udarac na rejon Lučkih i Vrbničkih

koliba. Štab 1. divizije donio je odluku da krene u napad na neprijatelja. Kasno u noć 9. juna, 1. proleterska i 3. krajiška brigada napustile su plato Zelengore i iz rejonu Vrbničkih koliba krenule na sjever. U samo svitanje 10. juna 1. proleterska brigada je izbila pred položaje dva bataljona 369. legionarske divizije na Balinovcu i iznenadnim napadom ih razbila.

Ostale snage Prve grupe sa Vrhovnim štabom zadržale su se u toku 10. juna u rejonu Lučkih i Vrbičkih koliba da bi sačekale i prihvatile 7. i 3. diviziju sa Bolnicom. Braneći taj rejon one su 10. juna odbile niz njemačkih napada i tako sačuvali posljednji uzani prolaz na Zelengori. Uveče 10. juna sve jedinice prve grupe napustile su plato Zelengore i krenule na sjever za 1. proleterskom divizijom a za njima i 7. banijska divizija sa nekoliko stotina ranjenika, koja se prethodne noći probila kroz njemački front na Sutjesci.

„Nijemci su pokušali da brzo organizuju novu zaprečnu liniju na drumu Kalinovik—Foča, na koju je već napadala 1. divizija sa 1. proleterskom i 3. krajiškom brigadom. U zoru 12. juna 1. proleterska brigada slomivši otpor neprijatelja u selu Ratuju, ovladala je drumom u širini nekoliko kilometara. Kroz stvoreni otvor otpočelo je prebacivanje jedinica preko druma, i do jutra 14. juna sve brigade 1, 2. i 7. divizije, iako znatno proređene, probile su se sa Vrhovnim štabom i dijelom ranjenika iz obruča i domogle Jahorine“.

Istočno od Sutjeske ostala je glavnina 3. divizije sa ranjenicima, okružena sa svih strana snagama tri njemačke i jedne italijanske divizije. U svitanje 13. juna jedinice su počele prebacivanje preko Sutjeske, kod Tjentišta, a za njima su kretale kolone ranjenika i bolesnika Centralne bolnice. Na rijeci nije bilo njemačkih vojnika. Neprijatelj je zaposjeo prednje padine Košura, Ozrena, Lastve i Kazana, pošumljenih brda iznad Sutjeske, gdje se utvrdio i u zasjedi čekao kolone 3. divizije koje su poslije prelaska rijeke krenule ka Zelengori. U šumi, nekoliko stotina metara iznad Sutjeske, borci su dočekani iznenadnom bliskom ubitačnom vatrom iz njemačkih rovova. Počela je teška borba u kojoj su se juriši boraca smjenjivali jedan za drugim. U jednom od tih juriša, ujutro 13. juna, poginuo je i komandant divizije Sava Kovačević.

Boreći se do kraja za spas ranjenika, 3. divizija bila je 13. juna na Sutjesci razbijena na dijelove. Gotovo polovina njenog sastava je izginula, dok se oko hiljadu boraca i starješina, u manjim ili većim grupama, probio na Zelengo-

ru i dalje za glavninom ili natrag preko Sutjeske u Crnu Goru i Sandžak. Sa njima se probio i izvjestan broj ranjenika, dok je glavčina stradala, jer su 13. juna njemački vojnici u dolini Sutjeske pobili oko hiljadu naših nemoćnih ranjenika i bolesnika.

Nijemci su 14. juna završili operaciju „Švarc“ i počeli povlačenje svojih trupa sa Sutjeske“. (Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941—1945.).

Neprijatelj je bez milosti ubijao ranjene i zarobljene partizane. Teška je bila i sudbina naroda tamo gdje su prošle okupatorske jedinice. Samo u selu Dolima, kod Plužina, Nijemci su ubili oko 500 osoba. Na području bivšeg sreza Šavnik njemačke trupe i 61. bugarski fašistički puk pobili su ili spalili 1.395 žena i djece, uništili preko 6.000 stambenih zgrada. . .

PROZIVKA NA TJENTIŠTU

Glavnu operativnu grupu NOVJ za vrijeme bitke na Sutjesci činilo je 16 proleterskih i udarnih brigada, sa 67 bataljona i oko 230 četa.

Utvrđen je identitet 7.356 ovdje palih partizana — 6.753 muškaraca i 603 žena. Među njima 5.950 (81%) bili su borci, a 1.406 (19%) starješine i stručni kadar.

Godina rođenja utvrđena je za 6.827 poginulih. Od toga: 4.645, ili 68%, bili su mlađi od 25 godina, a svega 242, ili 3,5%, stariji od 40 godina.

Za 1.494 poginulih je utvrđeno da su bili članovi KPJ, 66 kandidati za člana KPJ i 1.392 članovi SKOJ-a. Njih 1.743 bili su borci od 1941. godine.

Ordenom narodnog heroja odlikovano je 45 palih boraca.

ZNAMENJA SUTJESKE

U okviru memorijalnog kompleksa podignuto je više spomen-obilježja, od kojih su najupečatljiviji monumentalni spomenik, Spomen-kuća bitke na Sutjesci i Muzej Bitka na Sutjesci.

Spomenik. — Centralni simbol legendarne bitke jeste spomenik na Tjentištu, na mjestu odakle se krenulo u proboj neprijateljskog obruča. Sa dvije razdvojene monumentalne gromade, visoke po 19 m, kazuje o prodoru prema slobodi. Djelo vajara Miodraga Živkovića.

Spomen-kosturnica je ispred spomenika. U nju su prenesene kosti 3.301 učesnika bitke, sakupljene po vrletnim planinskim stranama.

Spomen-kuća. — Nosi na poseban način poruke Sutjeske. Izuzetan je spisak od 7.376 imena i prezimena poginulih boraca u bici na Sutjesci, upisana u zidove kao „Prozivka na Tjentištu“, imena onih kojih su ovdje pali, uz zavjet pjesnika — „Tu niko nije umro ko je umro“. Ta imena prati ciklus od 13 fresaka slikara Krste Hegedušića, na teme Sutjeske. Prostire se na 124 m², rađene u fresco secco i fresco buono tehnicima. Sama Spomen-kuća, sva priljubljena uz tlo podsjeća na strme krovove planinskih kuća i katuna ovog kraja; projekt arh. Ranka Radovića.

Muzej Bitka na Sutjesci. — Postavka putem originalnih predmeta, dokumenata i drugog materijala muzeološki predstavlja značaj bitke. Obrađuje period maj—juni 1943. godine, tematski dat u pet cjelina. Završni dio posvećen je Titovim dolascima na Sutjesku, kao i okupljanju mladih na ovom izvorištu revolucije.

Više mjesta u ovom memorijalnom prostoru je označeno na prigodan način.

- *Do Ozrena, mjesta gdje je ranjen drug Tito*, 9. juna 1943. godine, probijen je put (12 km od Tjentišta).

- *Grob Save Kovačevića*, ispod Krekova na padini Ozrena, na mjestu gdje je poginuo proslavljeni komandant Treće divizije. Tu stalno vijori crvena proleTERSka zastava.

- *Grob Nurije Pozderca*, na Dragoš sedlu. Podpredsjednik AVNOJ-a ranjen je za vrijeme pete neprijateljske ofanzive prilikom eksplozije avionske bombe, i ubrzo umro od rana.

- *Na Borovnu*, prema Dragoš sedlu, označeno je mjesto gdje su poginuli narodni heroj Šerif Lojo i devet boraca Fočanske omladinske čete Kragujevačkog bataljona Prve proleTERSke brigade.

Predviđeno je da bude označeno 79 lokaliteta značajnih po događajima iz pete neprijateljske ofanzive.

NACIONALNI PARK SUTJESKA

Nacionalni park Sutjeska, na Tjentištu, je radna organizacija koja se bavi zaštitom prirodnih rijetkosti, spomenika i spomeničkih mjesta vezanih za istorijsku bitku, te idejnim i vaspitnim djelovanjem.

Posljednjih godina posebnu ulogu ima Samoupravna interesna zajednica Sutjeska, kao oblik najšireg dogovaranja svih onih koji su zainteresovani za sadržaje i način korišćenja svih vrijednosti Sutjeske. Okupila je više stotina organizacija iz čitave Jugoslavije. Kao jedan od rezultata

djelovanja SIZ Sutjeska, jeste otvaranje Škole Sutjeska i Univerzitetskog centra Sutjeska.

Nacionalni park Sutjeska organizuje idejnu, vaspitnu, obrazovnu i informativnu djelatnost, kao i zaštitu i uređivanje spomenika, prirodnih rijetkosti i znamenitosti.

Ukupna površina nacionalnog parka je 70.952 hektara, a od toga uže područje zahvata 17.250 hektara.

Područje Sutjeske nalazi se južno od Foče, a centar mu je Tjentište (586 metara nad morem). Njime prolazi magistralni turistički pravac Beograd—Titovo Užice—Višegrad—Goražde—Foča—Tjentište—Gacko—Bileća—Trebinje—Dubrovnik, u koji se uklapa i put Sarajevo—Trnovo—Brod (kod Foče). Veoma dobro je posjećen (dolazi između 500 i 600 hiljada gostiju godišnje). Zatvaraju ga sa istoka Pivska dolina (1.775 m) i rijeka Piva do svog sastava sa Tarom na Šćepan Polju, a dalje tok Drine do ušća rijeke Sutjeske. Zapadno je omeđeno planinskim masivima Zelengore (vrhovi Bregoč 2.014 m i Tovarnica 1.859 m), na koju se nastavlja Lelija (2.032 m). Sa jugoistične i južne strane su planine Maglić (2.386 m), Volujak (Studenac 2.294 m i Vlasulja 2.337 m) i Bioč (Veliki vitao 2.388 m). Ovuda protiče rijeka Sutjeska, sa pritokama Jabučnica, Suški potok, Perućički potok i Hrčavka.

Najatraktivniji dio Sutjeske je nacionalni park, površine 17.250 hektara, od čega je blizu deset hiljada hektara pod šumom. On obuhvata zaštićena područja Sutjeske, strogog prašumskog rezervata Perućice, kao i dijelove planina Maglić, Volujak i Zelengora.

Prašuma Perućica jedinstvena je po ljepoti, a i najveća sačuvana u Evropi. Ima površinu od 1.291 hektara. To je zapravo, uvala između Maglića, Dragoš sedla, Prijedora i Snježnice, duga oko šest a široka od jednog do tri kilometra. Ovuda protiče Perućički potok, čiji se vodopad Skakavac obrušava niz liticu visoku 75 m. U ovoj gustom i teško prohodnoj šumi ima stabala starih po nekoliko stoljeća, visokih i preko 50 m, a prečnika 150 cm. Služi samo za istraživanja naučnika. Do Perućice se dolazi makadamskim putem, a bez izuzetaka ulazi se samo sa pratnjom.

INFORMACIJE

NACIONALNI PARK SUTJESKA

- Sjedište Nacionalnog parka Sutjeska je na Tjentištu. Telefoni (073) 520-106 i 520-102; telex 43776 yu npsc.

STALNE MANIFESTACIJE

- *Pionirski logor Sutjeska*, tradicionalni susret pionira Jugoslavije, organizuje se u julu.
- *Mladost Sutjeske* — tradicionalni susret mladih stvaralaca (književnost, muzika, likovna umjetnost) poslije opštejugoslovenskog konkursa, svake godine na Tjentištu.
- *Zvezdasti auto-moto reli „Sutjeska“*, sa startom iz svih republika i pokrajina, a ciljem sa Tjentištu; svake godine za Dan borca, 4. juli.

OMLADINSKI CENTAR

Na Tjentištu u okviru Omladinskog centra su:

- *Dom mladih* — sale sa po 400 i 50 sjedišta, šah i TV sala sa 50 sjedišta, aperitiv-bar, disko-klub.
- *Sportsko-rekreativni centar* čine vještačko betonsko jezero površine 16.000 m²; zgrada sa restoranom, dvije terase sa kabinama; fudbalski stadion sa tribinama za 2.000 gledalaca; igrališta za rukomet košarku, odbojku i tenis; atletska borilišta; strelishte.

VODIČKA SLUŽBA

- Za školske ekskurzije i grupe organizuju se predavanja, projekcije dijapozitiva i filmova, partizanske logorske vatre. Informacije o istorijskim događajima u Muzeju i kod Spomenika, a interpretacija fresaka u Spomen-kući. Čas biologije održava se u prašumi Perućica. Sportske manifestacije priređuju se u Sportsko-rekreativnom centru.
- Vodička služba je besplatna. Naplaćuje se samo ulaz u Spomen-kuću.

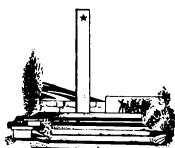
SMJEŠTAJ

- *Hotel „Sutjeska“* (134 1), B-kategorije; kafana, restoran, aperitiv-bar, salon, terase. — Telefon (073) 520-111.
- *Hotel „Mladost“* (123 1), B-kategorije; kafana, restoran. — Telefon 520-145.
- *Paviljoni-depandansi* (292 1) i *planinske kućice* (210 1). — Centralna recepcija, telefon 520-113.

UDALJENOSTI

- Tjentište—Brod—Foča 27 km; Tjentište—Brod—Sarajevo 93 km; Tjentište—Foča—Višegrad 98 km; Tjentište—Foča—Višegrad—Titovo Užice—Beograd 387 km; Tjentište—Brod—Šćepan Polje—HE Piva (Mratinje) 43 km; Tjentište—Gacko—Bileća—Trebinje—Dubrovnik 142 km.

ŠEKOVIĆI

Središte partizanskog Birča

Šekovići su jedno od rijetkih mjesta u Jugoslaviji koje nema dan oslobođenja — od samog početka ustanka bili su slobodni, nepokoren grad.

Za vrijeme narodnooslobodilačke borbe kao područje Birča podrazumijevale su se sadašnje opštine Vlasenica i Šekovići, te dijelovi opština Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Kladanj, Han Pijesak, Olovo, Kalesija i Živinice.

Napadom na žandarmerijsku stanicu, 5. avgusta 1941. godine, u Šekovićima počeo je ustanak. Za kratko vrijeme proširio se na čitav Birač i istočnu Bosnu. U prvim akcijama oslobođena je cijela teritorija Šekovića, i do kraja rata ostala slobodna.

U toku rata na teritoriji Šekovića formirano je više jedinica — Birčanski NOP odred, Šesta istočnobosanska proleterska NOU brigada, Dvadeseta romanijska, Petnaesta majevička, Mačvanski odred i druge. Tu je boravilo i ratovalo 148 partizanskih vojnih jedinica iz svih krajeva naše zemlje sa preko 100.000 boraca. Na Krstima kraj Šekovića je formirana Birčanska pionirska divizija. Tu su bili Vrhovni štab, Pokrajinski komitet KPJ za BiH i sva vojna, politička, oblasna, okružna i sreska rukovodstva. U Šekovićima je osnovan prvi narodnooslobodilački odbor, komanda područja i seoske straže. Ovdje je uspostavljena prva veza sa saveznicima; radile su, partizanska bolnica, partizanska štamparija... Svaki peti stanovnik opštine Šekovići stradao je u toku narodnooslobodilačke borbe.

Birčanski NOP odred. — Poslije uspješnog napada na žandarmerijsku stanicu u Šekovićima, glavnu pažnju je trebalo posvetiti sređivanju ustaničke vojske, organizovanju

novih jedinica i širenju ustanka na ostale dijelove Birča i istočne Bosne.

Petog avgusta 1941. godine donijet je i plan daljih akcija. U cilju bržeg širenja ustanka, borci su podijeljeni u tri grupe — prva i najbrojnija grupa krenula je sa Cvijetinom Mijatovićem prema Vlasenici; druga, sa Branom Savićem, prema Papraći; treća, sa Milošem Zekićem, prema Stuparima.

Poslije savjetovanja u Stolicama, već krajem septembra formiran je Birčanski NOP odred sa šest četa i štabom u kome su bili Mihajlo Milosavljević — Španac, Cvijetin Mijatović, Miloš Zekić i Branko Savić. Svi borci odreda su u oktobru položili zakletvu i potpisali pismeni tekst zakletve.

„U ratnim zapovjestima njemačkih komandi, kao i sličnim dokumentima četničkih i drugih neprijateljskih štabova, među glavne zadatke pojedinih ofanzivnih akcija redovno je stavljano i to da se mora uništiti ovo partizansko gnijezdo.

I što se rat bližio kraju, na ovom terenu vodile su se sve jače borbe, sudarale se sve veće vojske. Dugoj koloni njemačkih jedinica, koje su se iz Grčke probijale ka sjeveru potkraj 1944. i početkom 1945. godine, trebalo je 50 dana teških borbi da bi kroz ovaj kraj prošli 50 kilometara. Zato su Šekovići u času oslobođenja bili jedno stravično zgarište. U Šekovićima je sve do temelja sprženo. Oni koji su preživjeli, gladovali su i zebli u vlažnim zemunicama kličući slobodi“ (Miloš Zekić; iz druge knjige edicije „Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji“).

Narodna vlast. — U 1941. godini stvorena je velika slobodna teritorija, koja je zahvatila čitavo područje Šekovića i dijelove područja Vlasenice, Kladnja, Živinica, Zvornika, Bratunca i Han Pijeska. Tu djeluju prvo seoski i opštinski narodnooslobodilački odbori, a kasnije sreski, okružni i oblasni, te komanda mjesta. Prvi NOO je osnovan u Šekovićima.

U Vasilićima je 5. septembra 1944. godine održana konferencija na kojoj je izabran Oblasni NOO sa 26 članova, a od njih Izvršni odbor sa 12 članova; odmah zatim i Okružni NOO za Birač sa 23 člana.

Partizanska bolnica. — Poslije borbi na Petrovićima i Romaniji, januara 1942. godine, bilo je dosta ranjenih boraca, pa se ukazala potreba za formiranje partizanske bolnice. Maja 1942. godine, po nalogu Oblasnog štaba, otvorena je u konaku manastira Lovnica bolnica sa 60 postelja. Opreme je bilo malo, a takođe i sanitetskog

materijala. Ovamo su prebačeni ranjenici iz Vlasenice i sa Han Pijeska. Sa njima je stiglo i nekoliko bolničarki. Za upravnik bolnice postavljena je dr Roza Papo.

Poslije proboja obruča na Sutjesci, drug Tito je naredio „da se nepokretni ranjenici i zbjegovi rasporede na prostoru Šekovići-Majeveci-Semberija-Posavina“ i tu budu na liječenju i oporavku. Tako je odlučeno i zbog toga da bi jedinice brže manevrisale i efikasnije vodile borbe. U tom momentu u bolnici u Šekovićima je bilo oko 2.000 ranjenika.

Šesta istočnobosanska proleTERSka NOU brigada. — Drugog avgusta 1942. godine na Lovničkom polju formirana je Šesta istočnobosanska proleTERSka NOU brigada, poznata kao „Titova lutajuća brigada“. Njen borbeni put bio je dug više hiljada kilometara, a trajao je tri godine.

Na dan formiranja Šesta brigada brojala je 623 borca. U toku rata imala je ukupno 6.233 borca. Od njih je 2.198 palo na bojnem polju. Među borcima je 560 nosilaca „Partizanske spomenice 1941“ i 54 narodna heroja.

Birčanska pionirska divizija. — Krajem 1941. godine formirano je više pionirskih desetina, koje su naredne godine prerasle u čete.

U najvećem jeku borbe protiv neprijatelja i domaćih izdajnika, u Šekovićima, srcu Birča, na visoravni Krsta, formirana je 20. septembra 1943. godine Birčanska pionirska divizija, jedinstvena ratna formacija za ovaj uzrast u drugom svjetskom ratu. Za komandanta je postavljen Vujadin Vidaković, za političkog komesara Petko Plazačić, za načelnika štaba Stjepan Mrkajić. U stroju je bilo oko 600 dječaka i djevojčica, a do kraja rata kroz diviziju je prošlo oko hiljadu pionira. Izvršavajući borbene zadatke na teritoriji Birača poginulo je oko 280 pionira.

Sremci u Birču. — Krajem septembra 1942. godine, Šesta brigada nalazila se na Majeveci, gdje su krstarile jake četničke i ustaške snage. Odlučeno je da se brigada prebaci u Srem, tamo poveže sa sremskim partizanima, a u povratku da razbije četnike i ustaše i da rasplamsa borbu protiv okupatora na Majeveci i u Semberiji. Brigada je 6. oktobra prešla Savu kod sela Brodac sa dva bataljona. Na Majeveci je ostao njen drugi bataljon, sa političkim komesarom Cvijetinom Mijatovićem. Odmah po prelasku u Srem, proleter i su uhvatili vezu sa partizanima. Od borbi koje je brigada vodila zajedno sa sremskim partizanima najznačajnija je bila 14. oktobra kod Dvorca u bosutskim šumama, protiv jednog bataljona 718. njemačke pješadijske divizije.

Kako je bilo bezbjednije provesti zimu u Birču, dogovo-

reno je da veći dio partizana krene sa Šestom brigadom iz Srema u Bosnu. Noću, između 4. i 5. novembra, Šesta brigada i Sremski partizanski odred prešli su preko Save u Semberiju.

Saradnja sremskih partizana i partizana iz Birča nije se ogledala samo u borbi. U Birač su pristizale namirnice iz Srema, preko Save i Semberije, što je posebno za Šekoviće mnogo značilo.

Krajem proljeća Sremci su ponovo stigli u Birač i učestvovali u borbi koja je vođena od 6. do 17. juna 1943. godine. Neprijatelj je bio obaviješten da je velika partizanska vojska iz Srema prešla u istočnu Bosnu. Zato je preduzeo ofanzivu da uništi Šekoviće, glavno partizansko uporište u Birču. Tog ljeta na teritoriji Šekovića ratovala su Prva i Druga vojvođanska brigada. Zajedno sa partizanima Birča razbili su jedinice III domobranskog korpusa i onemogućili ostvarenje plana nazvanog „Poduhvat Šekovići“. Poslije bitke na Sutjesci vojvođanske brigade su vodile oštru borbu jugoistočno od Šekovića, na Rudištima. Borbi je bilo kod Han Pijeska, Olova i Vlasenice. U ljeto 1944. godine Šesnaesta vojvođanska divizija imala je težak okršaj sa 13. SS divizijom na Bačkovcu kod Šekovića. Esesovci su potpuno razbijeni.

Boreći se u Birču i u istočnoj Bosni, sremski partizani imali su znatan broj ranjenih i poginulih. Samo na spomen-pločama partizanskog groblja u Lovnici — Šekovićima uklesana su imena 620 partizana iz Srema.

Partizanska štamparija. — U oslobođenoj Tuzli 6. oktobra 1943. godine izašao je prvi broj lista „Front slobode“. Već za drugi broj moralo se obezbijediti drugo mjesto. Izabrani su Šekovići, kuda je krenula grupa grafičkih radnika i ponijela tigl, veću količinu slova i drugog grafičkog materijala. Ubrzo je na Krstima, improvizovana partizanska štamparija. Tu je 18. decembra izašao drugi broj lista „Front slobode“, posvećen Drugom zasjedanju AVNOJ-a.

Partizanska štamparija ostala je u Birču do drugog oslobođenja Tuzle, 17. septembra 1944. godine.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

MUZEJ BIRAČ U NOB

Nalazi se u zgradi starog Konaka, nešto manje od dva kilometra od Šekovića (turistički put kroz kanjon Lovnice). U pet međusobno povezanih prostorija, hronološki, po

ratnim godinama ređaju se eksponati od početka ustanka do konačnog oslobođenja Birča. Lijevo od ulaza je smještena etnografska građa ovog kraja. U prizemlju su autentična partizanska bolnica, partizanska štamparija i kovačnica u kojoj je rađeno prvo partizansko oruđe u ovom kraju. Na spratu je spomen-soba nosilaca „Partizanske spomenice 1941“.

U Osnovnoj školi „Šesta proleterska istočnobosanska brigada“ je stalna izložba „Borbeni put Šeste proleterske istočnobosanske brigade“.

SPOMENICI

- *Partizansko spomen-groblje u Lovnici* (2 km od Šekovića), sa spomen-pločama na kojima su imena 1.245 palih boraca i četiri narodna heroja (336 iz Šekovića, 641 iz Srema, 52 iz drugih opština i 216 boraca čija su imena nepoznata).
- *Spomen-obilježje na Lovničkom polju*, na mjestu gdje je 2. avgusta 1942. godine formirana Šesta proleterska istočnobosanska NOU brigada.
- *Spomenik na mjestu Krsta* (9 km od Šekovića), gdje je 20. septembra 1943. godine formirana Birčanska pionirska divizija.
- *Spomen-česma na Pećini pod Betnjom* (8 km od Šekovića), gdje je od 6—9. decembra 1943. g. Šesta proleterska istočnobosanska brigada razbila 187. njemačku diviziju, čime je propala operacija „Loptasta munja“ za vrijeme šeste neprijateljske ofanzive.
- *Spomen-ploča na hrastu u Šekovićima*, mjestu gdje je poginuo prvi borac — ustanik ovoga kraja Neđo Mekić, prilikom napada na žandarmerijsku stanicu, 5. avgusta 1941. g.
- *Spomen-ploča u Osnovnoj školi „Šesta proleterska istočnobosanska brigada“*, koju su borci sagradili (29. novembra 1946. g.) u spomen na zajedničku borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

ŠEKOVIĆI

Šekovići (320 m/m) su gradić, centar opštine, na obalama rijeka Drinjače i Lovnice, sa 2.767 stanovnika. Okružen obronicma Bačkovca, Javornika i Bašine, nalazi se na glavnoj saobraćajnici koja ga povezuje sa Zvornikom, Tuzlom, Sarajevom i dalje.

Sjeverno od grada, uz rijeku Lovnicu, vodi turistički put kroz Lovničko polje i atraktivni kanjon do Lovnice, gdje

je partizansko spomen-groblje i manastirski kompleks sa obnovljenim Konakom, sada Muzej Birač u NOB-u.

Od ukupno 5.000 stanovnika, koliko je opština brojala neposredno pred rat, aktivno je u narodnooslobodilačkoj borbi učestvovalo 1.662 boraca. U toku rata za slobodu je palo 366 boraca i 633 žrtve fašističkog terora, tako da je ukupno 999 stanovnika dalo živote, ili svaki šesti. Šekovići imaju 238 nosilaca „Partizanske spomenice 1941“ i dva narodna heroja. U borbama na ovom području poginulo je devet narodnih heroja iz drugih krajeva.

Starija istorija. — Šekovići su dobili ime po stanovnicima koji su došli iz Šekovine iz Hercegovine, krajem 17. vijeka.

U podnožju Borogova, u Papraći, na izvoru rijeke Spreče sagrađen je u drugoj polovini 15. vijeka manastir Papraća.

U kanjonu rijeke Lovnice podignut je u drugoj polovini 16. vijeka manastir Lovnica. Pošto u to vrijeme nije bilo domaćih vladara gradnje manastira su se prihvatili monasi, imućni seljaci i narod. Ovaj kulturno-istorijski spomenik je najbolje očuvan a vijekovima je bio oaza pismenosti i slobode. Prvi put se spominje 1578. godine. Manastir je jednobrodna zasvođena bazilika. Zidovi su ukrašeni freskama, koje su veoma očuvane. Stariji, vrijedan živopis, rad je Longina, poznatog slikara 16. vijeka.

INFORMACIJE

STALNE MANIFESTACIJE

- *Tradicionalni marš Tuzla-Šekovići (Mekota)*, u znak sjećanja na izlazak Oblasnog vojnog štaba za sjeveroistočnu Bosnu, 2. avgusta 1941. g. — proslava na Mekoti, 2. avgusta.
- *Proslava formiranja Birčanske pionirske divizije*, na Krstima (9 km od Šekovića) — 20. septembra svake godine.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Lovnica“* (70 ležaja, B kategorije; aperitiv bar, terasa, kafana, restoran, banket sala; tel. (075) 742-267, 742-203.

UDALJENOSTI

- Šekovići—Papraća—Zvornik 34 km; Šekovići—Caparde—Tuzla 58 km; Šekovići—Kladanj—Sarajevo 120 km.

TITOV DRVAR

Grad-heroj

... Drvar spada — iako u našoj zemlji ima mnogo gradova i sela u kojima je buktao narodni ustanak — u onaj mali broj mjesta koja su od prvih dana ustanka 1941. godine do svršetka rata bila žiža narodnog ustanka; Drvar je bio mali grad koji je čvrsto nosio buktinju revolucionarno-oslobodilačkog pokreta u našoj zemlji. — TITO.

Drvar sa ponosom nosi Titovo ime i Orden narodnog heroja. U to su utkane prve ustaničke puške 27. jula 1941. godine, Dan ustanka naroda i narodnosti Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine... U tome je neuspjeli neprijateljski desant na maršala Tita 25. maja 1944. godine... U tome je 991 dan slobode grada, od 1.387 dana koliko je ukupno trajala okupacija.

U svemu tome stoji oko 7.000 ljudi i žena sa područja drvarske opštine koji su kao borci sa oružjem učestvovali u narodnooslobodilačkom ratu; njih 1.274 palih na bojištima; 777 žrtava fašističkog terora; 943 Partizanske spomenice 1941; 19 Ordena narodnog heroja...

USTANAK 1941. g.

Nijemci su u Drvar ušli 20. aprila 1941. godine, a 6. maja došli su Italijani da uspostave ustaški poredak.

Aktivnost komunista nije prekinula kapitulacija stare Jugoslavije. U prvom trenutku prikuplja se oružje, uz stalnu političku akciju. U okolini Drvara uređeni su logori u koje pristižu borci, posebno od 22. do 25. jula. Organizovani su Kamenički odred, odred „Javorje“, Crvljivičko-Zaglavički

odred, Grahovski odred i Trubarski odred. Pred ustanak Štab gerilskih odreda ima preko 500 naoružanih ustanika i nekoliko stotina bez oružja.

Pripreme za ustanak izvršene su brižljivo. Rukovodstvo je samo čekalo na kontakt sa Oblasnim komitetom za Bosansku krajinu. Sve je ubrzao nepredviđen događaj. Kod Pasjaka, 26. jula u 15.30 sati, naoružana grupa koja nije pripadala ni jednom odredu, pucala je na automobil bojnika Ferdinanda Konrada i ubili ga. U selu Pasjak i Crvljivicu hitno je krenulo 50 domobrana, 7 ustaša i 5 oružnika. Odmah su počeli da sakupljaju narod i da pucaju na one koji su bježali u šumu. Intervencijom Crvljivičko-Zaglavičkog odreda neprijatelj se morao pred noć povući u Drvar.

Štab gerilskih odreda, 26. jula oko 22 sata, na sastanku održanom zbog događaja u šumi Oklinak, iznad Kamenice, donio je odluku da se 27. jula 1941. godine u 3 časa, po ranije pripremljenom planu, napadnu neprijateljske posade u Drvaru, Oštrelju, Prekaji, Resanovcima, Borovači, Bosanskom Grahovu, Trubaru i Martin-Brodu. Sa odlukom tokom noći upoznati su svi odredi; upućeni su kuriri u Bosanski Petrovac, Glamoč i Srb u Lici, da tamošnje organizatore ustanka obavijeste o novonastaloj situaciji, o odluci Štaba i sa zahtjevom da njihovi gerilski odredi odmah stupe u borbu.

„Dvadeset sedmog jula, tačno po utvrđenom planu, otpočeo je oružani ustanak u čitavom drvarskom kraju. Odred „Javorje“, Kamenički i dio Crvljivičko-Zaglavičkog odreda napali su neprijateljski garnizon u Drvaru, koji su sačinjavali jedna satnija domobrana i oko 200 ustaša i ustaške milicije. Već oko 10 časova likvidiran je ustaški tabor, a u 18 časova zauzeta je i Sokolana — glavno uporište domobranske satnije. Samo u tim borbama poginulo je 25 ustaša i pet domobrana, a čitav garnizon zarobljen. To je bio ujedno prvi grad u Jugoslaviji koji su oslobodile ustaničke snage“.

Ostali odredi djelovali su na svojim područjima, i za tri dana stvorena je slobodna teritorija. Drvar ostaje slobodan 61 dan, organizujući prve oblike narodne vlasti, i živu vojničku i političku aktivnost.

U Bosansku krajinu krajem avgusta Italijani šalju jedan svoj puk. Nižu se napadi. Iz Bosanskog Petrovca i Glamoča na Drvar napada (7—10. septembar) 2.000 ustaša, ali uzalud. Izdajom četnika bez otpora pada Grahovo. Na udaru je Drvar. Počinju desetodnevne, teške i neravnopravne borbe. Grad brani nekoliko stotina partizana. Napada

kompletna italijanska divizija „Sassari“, ojačana sa 40 tenkova, snažnom artiljerijom i deset aviona. Uz znatne gubitke neprijatelj ga zauzima 25. septembra 1941. godine.

Borbe se nastavljaju . . . Drvar je ponovo slobodan 1. jula 1942. godine. Život kreće tokovima slobode, a posebno dolaskom druga Tita i članova Vrhovnog štaba i CK KPJ u Bosansku krajinu. Oni su neprekidno prisutni u Drvaru, na Mliništu . . . Počinje da se stvara velika slobodna teritorija, Bihaćka republika.

U Kamenici 22. septembra formirana je Treća krajiška proleterska udarna brigada. Ovdje Tito svečano predaje brigadnu i bataljonske zastave Drugoj proleterskoj brigadi (17. oktobar).

Krajem januara 1943. godine počela je četvrta neprijateljska ofanziva protiv velike slobodne teritorije. Njen drugi dio (Vajs 2) odigrava se između Drvara, Livna, Jajca i Ključa. Poslije teških borbi sa Prvim bosanskim udarnim korpusom, 7. SS Princ Eugen divizija zauzima 27. februara Drvar. Prohujala je ofanziva, narod osjetio svu težinu stradanja . . . Međutim, Drvar je već 21. marta slobodan . . .

DESANT

Drvar, 25. maj 1944. godine. — Neprijatelj je toga dana izvršio desant sa ciljem da se po svaku cijenu dokopa maršala Tita. Nijemci su računali da će i likvidiranjem najužeg partizanskog rukovodstva, obezglaviti narodnooslobodilački pokret . . . Ostvarilo se drugo — desant je propao. To je jedini neuspjeli njemački desant u drugom svjetskom ratu.

Dokumenti svjedoče o tome da su Nijemci sa izuzetnom pažnjom pripremali desant. Operacija „Konjićev skok“ (Rösselsprung) bila je lična Hitlerova inicijativa, a na realizaciji radila je armija ljudi iz ogromne njemačke mašinerije.

Plan je precizirao: izvršiti desant na Drvar, gdje su Tito i Vrhovni štab. Istovremeno jakim snagama (20.000 vojnika) koncentrično krenuti na slobodnu teritoriju i Drvar, od Bihaća, Srba, Livna, Mrkonjić-Grada, Jajca i Banjaluke.

Sredinom januara 1944. godine vojno-političko rukovodstvo NOP premjestilo se iz Potoka u Drvar. Sa članovima Vrhovnog štaba, Politbira CK KPJ, Predsjedništva AVNOJ i Nacionalnog komiteta, „Partizanskim ekspresom“ putovali su i saveznički oficiri, članovi Engleske i Američke misije pri Vrhovnom štabu. Bio je to poznati „zeleni voz“ koji je još u toku jeseni 1942. godine služio kao pokretno

sjedište Vrhovnog štaba na klekovačkoj pruzi Oštrelj-Mlinište, i koji u toku rata, zajedno sa lokomotivom „Proleterska 12“ nije pao u ruke neprijatelju“.

Drug Tito sa članovima VŠ i CK KPJ smjestio se u zgrade pod Gradinom, u blizini pećine. U zaseoku Marići kod Šipovljana, bila je većina članova NKOJ i Predsjedništva AVNOJ-a. Savezničke vojne misije posebno su smještene. Tako je Drvar postao središte vojnog i političkog života nove Jugoslavije. Rukovodstvo se angažovalo na ostvarivanju odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Održano je više sjednica NKOJ, a na Titov prijedlog usvojen grb nove Jugoslavije.

U Drvaru radi više kurseva, u Šipovljanima Oficirska škola VŠ, u Podbrdini kurs CK KPJ. Početkom marta formirana je Prva inženjerska brigada NOVJ, krajem marta Tenkovska četa VŠ; Naredbom maršala Tita, 13. maja, nastaje Odjeljenje zaštite naroda, OZNA.

Poseban događaj je Drugi kongres USAOJ-a, Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije, održan 2—4. maja 1944. godine, u sali Fabrike celuloze. Prisustvovalo mu je 816 delegata. Pripremnom odboru stigla su pisma podrške sa potpisima preko 300.000 mladih.

Uoči desanta. — „Drvarska operacija, prema osnovnoj zamisli njenih planera, trebalo se izvesti munjevito i na širem području, čiji je centar bio Drvar kao glavni poligon napada. Zato se, osim sudjelovanja specijalno obučених vazdušno-desantnih jedinica, predviđalo i sudjelovanje motorizovanih i pješadijskih trupa“.

Hitler traži da mu dovedu zarobljenog Tita. U svojoj „Vučjoj jazbini“ ima čak izrađenu veliku maketu Drvara i okoline.

Neposredno izvođenje desanta povjereno je, pored avijacije, 500. SS padobransko-lovačkom bataljonu. U većoj mjeri, sačinjavaju ga vojni kažnjenici, prestupnici i kriminalci, kojima su ovakvi poduhvati prilika za rehabilitaciju. Njih oko 950 podijeljeno je na jedriličare (grupe „Panter“, „Bezobzirni napadač“, „Jurišnik“, „Hvatač“, „Grizač“ i „Drobilica“) i padobrance (grupe „crveni“, „plavi“, „zeleni“). „Pripremna naredba“ izdana je 20. maja, a sutradan, u najvećoj tajnosti, počelo je prebacivanje na polazne aerodrome Zagreb, Bečkerek (Zrenjanin) i Banjaluka.

Partizanska obavještajna služba pratila je neprijateljske pripreme. „Vrhovni štab je 64 dana prije desantne operacije raspolagao pouzdanim podacima o pripremanju vazdušnog desanta na Drvar“.

Drvar je 24. maja odisao posebnom atmosferom — spremala se proslava Titovog rođendana. Za sutradan bio je zakazan narodni zbor. Grad je uređen i svečano okićen.

Tito je predveče, 24. maja, došao iz Bastasa. U Domu kulture održana je svečana akademija. U sjedištu NKOJ-a (Mandića kuća) Tito je priredio prijem na kojem su bili i članovi savezničkih vojnih misija. Poslije filmske predstave u Domu kulture, Tito je ostao da prenoći u maloj kući pred pećinom, ispod Gradine.

Kao rođendanski poklon šila se maršalska uniforma za Vrhovnog komandanta.

Desant. — Taj sunčani 25. maj 1944. godine trebalo je da bude dan slavlja. Svi su željeli da drugu Titu čestitaju rođendan. Ali, bilo je drugačije . . . U 5.30 sati odjeknulo je sa Gradine zvono — znak da se približavaju avioni.

„Odjeci zvona ubrzo su se izgubili u potmuloj tutnjavi avionskih motora. Pet eskadrila bombardera, praćenih lovcima, isplovilo je iza grebena Runjevice i u borbenom poretku počelo je bombardovati Drvar. Ubrzo zatim, napadačkim avionima pridružilo se i par eskadrila, koje su dolazile iz pravca Grahova. Tog trenutka sa zemlje i iz vazduha zatreštali su reski mitraljeski rafali, prekidani zaglušujućim detonacijama avionskih bombi. Više od 80 borbenih aviona, štuka, dornije i meseršmita, poput uznemirenog jata crnih ptica, naizmjenično se i u brišućim naletima ustremljivalo na Drvar, dok je visoko iznad njih neprekidno krstarilo desetak lovaca“.

Drvar je u dimu i plamenu . . . Kratko traje zatišje poslije odlaska bombardera. „Zatim se ponovo začula potmula i ravnomjerna tutnjava, koja je postajala sve jača. U formacijama tri po tri Drvar su nadlijetali transportni avioni JU 52, koji su, pod zaštitom lovaca, vukli 45 teških jedrilica. Već u prvom naletu s istoka, junkersi su zaokrenuli od sjeverne prema južnoj strani Drvarske kotline, a zatim su otkaçene jedrilice, koje su se brzo ustremljivale prema ciljevima desantnog napada“.

Tačno je 6.50 sati . . . jato jedrilica dočekala je vatra sa zemlje — četiri su oborene, a više oštećeno.

„Tri najelitnije jedriličarske borbene skupine, kojima je bila namijenjena najvažnija uloga u desantnoj operaciji, spustile su se na ravnice oko zapadnog dijela Drvara. Grupa „Panter“ sa 13 jurišnih jedrilica, aterirala je u luku oko Šobića glavice, grupacija „Bezobzirni napadač“ spustila se sa 10 jedrilica na zaravni s obje strane Ševića potoka i na ravnice između gradske raskrsnice, Unca i bastaške ceste, a

grupa „Jurišnik“, sa šest teških jedrilica, iskrcala se uz lijevu obalu Unca, na prostoru koji zatvara oštreljski put i glavna ulica do rječice Drvare. Ostale tri jedriličarske skupine, sa oko 125 automatičara, spustile su se uglavnom uzduž južne i zapadne strane Drvarske kotline. Njihov zadatak bio je da zarobe članove Engleske i Američke vojne misije i da, zajedno s ostalim jedriličarima i padobrancima, onemoguće povlačenje partizanskih jedinica i ustanova iz grada“.

Nijemci su u prvom trenutku koncentrisali napad na Šobića glavicu, u planovima nazvana „Citadela“, gdje je po njihovim procjenama bio Tito sa Vrhovnim štabom.

Slijedi drugi napad — iskrčavanje padobranaca. Najveća grupa „Plavi“ (oko 120 esesovaca) spušta se na zaravan Golubić; „Zeleni“ (oko 100) između Željezničkog naselja i zgrada Okružnog komiteta SKOJ-a; „Crveni“ (preko 100) na poljanu Brežine.

Kada su otpočele borbe, drug Tito se nalazio u pećini, a sa njim Edvard Kardelj, Ivan Milutinović, nekoliko oficira i pratilaca. Sa suprotne obale Unca, pećinu pod jakom vatrom drži njemačka grupa „Jurišnik“, pa se nije moglo izaći napolje. No, napadači ne znaju da se upravo tu nalazi čovjek koga traže. Partizanski borci koji pristižu formiraju odbranu Gradine.

Za to vrijeme Nijemci svoje snage koncentrišu na Šobića glavicu, koju brani manja grupa partizana. Zauzimaju „Citadelu“, ali bez očekivanog rezultata. Počinje potraga za Titom... Nalaze tek završenu maršalsku uniformu...

Primjera heroizma bilo je mnogo. Pao je čitav Okružni komitet SKOJ-a... Radio-stanicu VŠ branile su samo žene!... Mika Bosnić, 16-godišnja djevojka, spasila je partizanski tenk... Pali su mnogi... Snaga je bila u povezanosti boraca i „bezimenog ešalona“ naroda.

Već u početku borbi Vrhovni štab šalje kurire sa naredbama štabu Prvog proleterskog korpusa, komandi Oficirske škole i Šestoj ličkoj da dođu u Drvar. Telefonom su pozvane dvije jedinice iz Potoka.

Sa pojačanim napadima na pećinu Nijemci počinju prije 8 sati. Kod željezničkog mosta na Uncu i Mandića mosta najžešći je okršaj.

„Dolaskom Prvog i Drugog bataljona Treće ličke brigade u Drvarsku kotlinu, oko 10 sati su se situacija i odnos snaga na poprištu desantne operacije počeli mijenjati u korist partizanskih jedinica. Kad su se dijelovi desantnih

komandosa počeli povlačiti sa fronta ispred sjedišta Vrhovnog komandanta prema položajima ličkih jedinica kod Kamenice i Drvar Sela, snage Pratećeg i Oficirskog bataljona pojačale su napade na njemačka uporišta duž lijeve obale Unca. U tim okolnostima, nakon što je razbijena neprijateljska blokada ispred pećine i Nijemci odbačeni prema Drvaru, stvoreni su uslovi za povlačenje maršala Tita i ostalih članova VŠ“.

Kako je pećina bila pod stalnom vatrom, moglo se sići samo kroz betonski prolaz pa niz desetak metara visoku okomitu stijenu, i to pomoću padobranskih užadi. U 11.15 sati počinje povlačenje. Zbog pojačane vatre drug Tito i ostali, pod borbom se prebacuju do Male pećine, pa preko pruge na plato Gradine. „Dok je kolona Vrhovnog štaba stizala na Gradinu, počelo je iskrcavanje drugog desantnog talasa padobranaca. Ali već tada bezbjednost maršala Tita i članova Vrhovnog štaba bila je osigurana: u pratnji prištapskih jedinica oni su nastavili pokret prema Ataševcu i dalje prema centru Klekovače — Potocima, gdje se nalazilo rezervno sjedište VŠ“.

Borbe se vode nesmanjenom žestinom. Nijemci tačno u podne na Brežine i južno od Šobića glavice spuštaju drugi talas — 180 padobranaca grupe „Obermajer“. Tu ih Ličani dočekuju vatrom, pa su mnogi esesovci ubijeni još u zraku. Partizani napadaju sve organizovanije, sabijaju neprijatelja na sve manji prostor. Do predveče Nijemci moraju da organizuju odbranu oko Šobića glavice, zapadne raskrsnice i crkve. Nešto kasnije ostaci desantnog bataljona prisiljeni su da se utvrde na Šobića groblju. Partizani jurišaju neprekidno, iako je već duboko zamakla noć. Od elitnog i specijalnog SS-bataljona (njih oko 950) desant je preživjela tek petina.

Nijemci ne odustaju. U Drvaru su doživjeli krah. Sada pokušavaju da nađu Tita u Klekovači. Ali, bez uspjeha.

Pošto avioni nisu stigli na vrijeme na aerodrom Uvala, drug Tito sa članovima najviših vojno-političkih tijela i savezničkih misija, prešao je 29. maja u selo Poljice, a sutradan u Preoce. Kolona Vrhovnog štaba 31. maja naveče nastavlja pravcem Crni vrh — Crna gora — Bjeljovina i dalje prema istoku. Dolazi do sukoba sa neprijateljem što usporava kretanje. Preko obronka Vitoroga prebacuje se 3. juna u Koprško polje, kod sela Vukovsko, gdje je pomoćni aerodrom. Uveče, oko 21 sat, na Kupreško polje spustio se saveznički avion, kojim su drug Tito, članovi vojnog i

političkog rukovodstva NOP, zajedno sa savezničkim misijama, prebačeni u Bari, a odatle na ostrvo Vis.

Tako se završio neprijateljski desant na Drvar.

Pokušaj da se uništi rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta doživio je neuspjeh.

SPOMEN-MUZEJ „25. MAJ 1944.“

- Radno vrijeme: 7—19 h.

Muzej je posvećen događajima vezanim za neprijateljski desant, 25. maja 1944. godine. Nalazi se na desnoj obali Unca, gdje su Titova ratna pećina i zgrade u kojima su radili najviši vojni i politički organi narodnooslobodilačkog pokreta.

Prva zgrada, nekadašnja Mandića kuća, lijevo je kod samog ulaza. Spomen-ploča označava ko je sve u njoj boravio tokom ratnih godina. U prizemlju su karte ratne situacije u Evropi i Jugoslaviji pred desant. Zatim, karta — ratni put vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita i Vrhovnog štaba NOVJ 1941—1945. godine. Dokumenti i fotosi prikazuju pripreme za desant. Posebno je interesantna ucjena, u vidu plakata, kojom okupatori nude 100.000 maraka u zlatu svakom onom ko im preda, živog ili mrtvog, druga Tita. Na prvom spratu prikazan je sam desant. Tu je karta — raspored partizanskih jedinica i ustanova u Drvaru i okolini na dan napada. Izloženi su radio-aparat i telefon Vrhovnog štaba, te padobran i oružje Nijemaca. Centralno mjesto, na drugom spratu, ima veliki reljef Drvara i okoline. Uz zarobljeno njemačko oružje i šljemove, više je fotosa.

U parku Muzeja stoji nekoliko eksponata.

Desno od ulaza je *skulptura* koja simboliše slom desanta (rad A. Kučukalića). S lijeve strane je *zvono*, kojom je 1944. godine oglašavan dolazak neprijateljskih aviona.

Partizanski tenk, odnosno njegovi ostaci, sa kojega je narodni heroj Mika Bosnić, 25. maja 1944. godine, svukla čebe i omogućila posadi da nastavi borbu sa padobrancima.

Kostur jedrilice, jedne od mnogih kojima su Nijemci spuštani na dan desanta.

U dubini parka je *druga zgrada*. Na njoj su dvije spomen-ploče. „U ovoj zgradi boravili su članovi VŠ NOV i POJ od januara do 25. maja 1944. g.“ — piše na prvoj, a na drugoj: „Po naredbi vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita od 13. maja 1944. u ovoj zgradi je formirano Odjeljenje zaštite naroda OZNA“. Četiri prostorije uređene su kao tematske cjeline. U prvoj su

tri Ordena narodnog heroja, sa poveljama — grada Drvara, odlikovanog 17. maja 1974. godine; Okružnog komiteta SKOJ-a, odlikovanog 20. maja 1969. godine; Mike Bosnić, odlikovane 17. maja 1974. godine. U drugoj sobi su lični predmeti druga Tita iz toga vremena — sekcija, foto-aparat, opasač, naliv-pero, tabakera, muštikla, šibica. U posebnoj vitrini je plava maršalska uniforma, koju su Nijemci za vrijeme desanta našli u krojačkoj radionici. Izrešetana kuršumima, odnesena je u Beč. Vraćena je u Drvar, a sada je jedinstven eksponat ovog muzeja. O tome šta je u to doba o događajima u Jugoslaviji pisala saveznička štampa, sadržina je treće sobe. Dokumenti o radu i djelovanju Vrhovnog štaba i nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije izloženi su u četvrtoj sobi.

Uz strmu kamenu usjeklinu dolazi se do *Titove pećine*, pod Gradinom. Baraka, i sve oko nje, ista je kao i u vrijeme dok je tu boravio i radio vrhovni komandant maršal Tito. Ispred nje je drvena galerija, a unutra skroman namještaj. Baraka je dijelom u pećini. Ovdje se, obično, drže časovi istorije za posjetioce. Označena je staza kojom se drug Tito sa saradnicima povukao iz pećine zasipane jakom neprijateljskom vatrom.

SPOMENIK NA ŠOBIĆA GLAVICI

Na Šobića glavici, u samom centru grada, podignut je 1967. godine monumentalni spomenik, posvećen ustanku i palim borcima i žrtvama koje su Drvar i njegova okolina dali u narodnooslobodilačkom ratu. Na padinama oko spomenika, stoje kameni blokovi u kojima su uklesana imena 1.274 palog borca iz Drvara i okoline, a posebno imena 777 žrtava fašističkog terora. Autori spomenika su Marijan Kocković i Lujo Šverer.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB-a

Postoji više spomen-obilježja. Između ostalih to su: mjesta gdje su se spustile jedrilice, prostori na koje su se spuštali padobranci, partizanska radionica, partizanska bolnica (na mjestu stare bolnice), zgrada Drugog kongresa USAOJ-a (fabrika celuloze), zgrada Okružnog komiteta SKOJ-a, zgrada Okružnog komiteta KPJ, zgrada Okružnog narodnooslobodilačkog odbora, komanda Drvarskog vojnog područja, zgrada Telegrafskog kursa Vrhovnog štaba NOVJ, sjedišta savezničkih vojnih misija (kuće Rodića, Kneževića, Grujića i Sablića), položaji protivavionske odbrane, od-

brambeni rovovi oko Titove pećine, barake Pratećeg bataljona, Oficirska škola (Vujića kuća); Spomen-drvoređi Oficirske škole i Šeste ličke divizije; Pećina u Bastasima, u kojoj je 1944. g. boravio Tito.

Spomen dom SDB, u centru, podigli su zajednički organi unutrašnjih poslova svih republika i pokrajina, u znak sjećanja na osnivanje Odjeljenja zaštite naroda (OZ-NA), 13. maja 1944. g. u Drvaru.

TITOV DRVAR

Grad je u prostranoj Drvarskoj kotlini, uz lijevu obalu rijeke Unac, 455 metara iznad mora. Okolo su planine Klekovača (1.961 m), Lunjevača (1.706 m), Osječenica (1.796 m) i Vijenac (1.650 m), Jedovik (1.539 m). Na izlazu iz kotline Unac je stvorio kanjon dug oko 20 km, a dubok 400 metara.

Ima 6.417 stanovnika (opština 20.064).

Danas je to potpuno nov grad, podignut na ruševinama koje je ostavio rat. Samo za vrijeme desanta 1944. godine spaljeno je 600 zgrada . . . Po tradiciji ostao je centar drvne industrije, razvijajući i ostale djelatnosti.

Po postanku grad je iz novijih vremena — s kraja prošlog i početka ovog stoljeća, kada ovdje počinje sistemat-ska eksploatacija šume.

INFORMACIJE

- *Spomen-muzej „25. maj 1944. g.“*, 77260 Titov Drvar, telefon (077) 685-015, 685-215.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Beograd“* (60 l), B-kategorija; kafana, restoran. — Tel. (077) 685-130, 685-204.
- *Motel „Bastašica“* (14 l), udaljen 5 km — Tel. 685-211.
- *Prenočište „Turist“* (21 l), Martin Brod. — Tel. 610-000.

UDALJENOSTI

- Titov Drvar — Bosanski Petrovac 28 km; Titov Drvar — Bosanski Petrovac — Bihać 81 km; Titov Drvar — Bosanski Petrovac — Jajce 130 km; Titov Drvar — Jajce — Sarajevo 292 km; Titov Drvar — Bosansko Grahovo 35 km; Titov Drvar — Bosansko Grahovo — Šibenik 128 km; Titov Drvar — Knin — Split 168 km.

TITOVO UŽICE

Period Užičke republike
Muzej Ustanka 1941. g.
Spomenik Kadinjača

„Gradski narodni odbor na svojoj svečanoj sednici održanoj 8. jula 1946. godine, doneo je odluku da našem gradu da novo ime, ime najvećeg sina naših naroda, organizatora narodnooslobodilačke borbe, tvorca svih dosadašnjih pobjeda, narodnog heroja, maršala Jugoslavije, druga Tita. To ime potvrđeno je sa merodavnog mesta i od sada se naš grad zove TITOVO UŽICE“. — Tako je grad dobio svoje novo ime.

— *Ovdje se počela stvarati narodna vlast, ovdje smo zadali neprijatelju prve udarce, ovdje smo počeli otkrivati unutrašnje neprijatelje . . . Užice može da bude ponosno što je bilo centar odakle je ustanak rukovođen, ne samo po svim ostalim djelovima Srbije; nego i po cijeloj Jugoslaviji.* — TITO, 7. jula 1946. godine, u Užicu.

U Užicu, i oko Užica, stvorena je velika slobodna teritorija. U slobodnoj Užičkoj republici, okruženoj ali dobro branjenoj, pjevao je partizanski pjesnik, izlazile novine, izvođena pozorišna predstava, održana svečana akademija i defile partizanskih trupa u čast 24-godišnjice oktobarske revolucije, proizvedene prve partizanske puške i municija, bombe i blindirani voz, radila partizanska štamparija i djelovala prva narodna vlast . . . Užička republika živjela je 67 dana.

Ustanak. — Na sastanku Okružnog komiteta KPJ užičkog okruga, 7. jula, donesena je odluka o formiranju Užičkog partizanskog odreda „Dimitrije Tucović“, sastavljenog od po jedne čete iz sedam srezova starog užičkog okruga. Prve partizanske čete formirane su 28. jula 1941. godine — na Velikom bregu u Tatincu, iznad Užica, Užička

četa „Radoje Marić“, i na Jasikovcu, u Jelovoj gori, Užička četa „Miloš Marković“. Uskoro će dejstvovati još šest četa u sastavu Užičkog partizanskog odreda, koji je u avgustu imao preko 300 boraca.

UŽIČKA REPUBLIKA

Odmah poslije početka oružanog ustanka Tito je odlučio da se centar rukovođenja borbom premjesti iz Beograda. Otuda i ideja o stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji. To je Okružnom komitetu KPJ za užički okrug i Štabu Užičkog partizanskog odreda prenio početkom septembra Rodoljub Čolaković, član Glavnog štaba NOP odreda Srbije. Upravo tada Užički odred bio je u jeku borbi. Do 1. oktobra 1941. godine bili su oslobođeni Arilje, Bajina Bašta, Ivanjica, Čajetina, Požega, Užice, Kosjerić, a na široj teritoriji Ušće, Krupanj, Rača, Čačak i Gornji Milanovac.

Teritorija stvorena povezivanjem oslobođenih mjesta, prozvana je Užička republika, na jugu se graničila uglavnom rijekom Uvcem, sa zapadne strane Drinom, na istoku približno linijom Beograd—Lajkovac—Arandjelovac—Knić—Kraljevo—Raška, dok se na sjeveru granica stalno mijenjala. Osim Šapca, Valjeva, Obrenovca, Lajkovca, Arandjelovca, Kragujevca i Kraljeva, sva ostala naselja bila su slobodna. U Valjevu i Kraljevu bile su njemačke jedinice, ali stalno u opsadi, izolovane.

Užička republika u periodu najvećeg zamaha imala je oko 19.000 km², što je oko trećina ukupne površine uže Srbije (56.165 km²).

Dolazak Tita. — Poslije vojno-političkog savjetovanja u Stolicama, Tito je, sa dijelom Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnim štabom, sredinom oktobra 1941. godine prešao s valjevske teritorije u Užice. Zgrada u kojoj se prije rata nalazila Narodna banka postala je sjedište najviših rukovodstava narodnooslobodilačkog rata.

Narodna vlast. — Na slobodnoj teritoriji nastaju novi organi narodne vlasti, za koje Moša Pijade kaže da „nisu bili delo slučaja i spontanosti, već su nastali inicijativom naše Partije, koja je odmah uočila njihovu neophodnost...“. Samo dva dana poslije oslobođenja formiran je Narodnooslobodilački odbor grada Užica. U toku novembra formirani su Sreski, Okružni i Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije.

Narodnooslobodilački odbor grada Užica, izabran je na užoj konferenciji 26. septembra, pa proširen na zboru

građana 7. oktobra. Iz štampanog proglaša, koji je uputio narodu 11. oktobra, vidi se izuzetna složenost situacije. Preuzima teško breme: šalje pomoć borcima na frontu, osigurava „ličnu i imovnu bezbednost svih poštenih građana“, bori se da svako ima hljeba, ogrjeva i krov nad glavom, a pri svemu tome unosi novu težnju — da najprije obezbijedi „ekonomski najslabije“, a da najveći teret podnesu „ekonomski najjači redovi“. Po tome proglašenju građanima je bilo jasno da se radi o novoj, narodnoj vlasti, koja staru ne zamjenjuje fizički, već novim društvenim stavovima. Među mjerama NOO Užica bila je i odluka o osnivanju Narodnooslobodilačkog fonda, posebne vrste samopomoći. Donio je i odluke o moratorijumu dugova, o kirijama, o redukciji plata činovnika viših kategorija, o novčanoj pomoći narodnim kuhinjama za nezbrinute i drugom.

Partizanske fabrike i radionice. — Razvila se živa privredna aktivnost, pod parolom: „Sve za front — sve za pobjedu!“. Najvažnije mjesto imala je partizanska fabrika oružja i municije. Pred početak rata zapošljavala je oko 300 radnika. Nastavila je rad samo nekoliko dana po oslobođenju Užica. Zbog svakodnevnog opasnosti od bombardovanja, poslije izvesnog vremena morala je da bude iseljena iz grada u Krčagovu i razmještena po raznim dijelovima grada. Najvažnije odjeljenje preseljeno je u podzemne prostorije (trezore) Narodne banke ispod Dovarja. U fabrici su pravljene čuvene puške-partizanke, municija, popravljano oružje, livene bombe. Oružje i municija stizali su daleko izvan granica Užičke republike: u Bosnu, Sandžak i Crnu Goru. Za oko dva mjeseca rada proizvela je 2,700.000 puščanih i 180.000 metaka za pištolje, 21.000 pušaka, 30.000 ručnih bombi i drugo. Prekinula je rad 22. novembra, jer je neprijatelj podmetnuo paklenu mašinu; izginula je cijela smjena radnika, kao i oni koji su se ovamo sklonili od bombardovanja.

Radila je Tkačnica, u kojoj se proizvodilo platno za rublje, peškiri i nešto sanitetskog materijala. Radnici Ložionice izradili su prvi oklopni partizanski voz. Saobraćala je željeznica od Gornjeg Milanovca do Vardišta, prevozila borce na front, a služila i za potrebe civilnog stanovništva. Dio željezničkih radionica preuređen je za izradu i popravku naoružanja.

Nekoliko dana poslije oslobođenja rade krojačka radionica za izradu vojne odjeće, ženska za izradu rublja, obučarska i opančarska radionica, pekara, radionica za rezanje i pakovanje duvana, kozuharska i mala fabrika za

preradu koža. Tri manje hidrocentrale na Đetinji redovno su snabdjevale električnom energijom grad i sva privredna postrojenja.

U oktobru organizovana je omladinska akcija za sakupljanje ljetine u Dobrunu.

Kulturni život. — U Užicu djeluje Kulturno-umjetnička četa u sastavu Užičkog partizanskog odreda, i umjetnička ekipa koja priprema i izvodi pozorišne komade, muzičke priredbe, koncerte, zabave, partizanska sijela, prela i igranke. Postojao je i partizanski slikarski atelje. Pet dana poslije oslobođenja, pojavio se list „Vesti“ (izašlo 15 brojeva); u broju od 17. oktobra „Vesti“ obavještavaju čitaoce da prestaju sa izlaženjem i da će se 19. oktobra pojaviti „Borba“, organ Komunističke partije Jugoslavije. Užička „Borba“ izlazi do 27. novembra (19 brojeva). U jesen 1941. godine radila je i partizanska radio-stanica.

U Užicu je 7. novembra 1941. godine svečano proslavljena godišnjica oktobarske revolucije — na trgu je održana smotra, zatim parada partizanskih jedinica pred vrhovnim komandantom Josipom Brozom Titom, a uveče svečana akademija.

Borbe bez prestanka. — Užički partizanski odred krajem septembra ima oko 2.500 boraca, a u njegovom sastavu su tri bataljona — Užički, Radnički i Ariljski, sa ukupno 25 četa. Slobodna teritorija tada je velika, ali su brojni i široki frontovi na kojima su ove jedinice — u sadejstvu sa ostalim partizanskim odredima zapadne Srbije i šire — morale zadržavati neprijatelje. Vode se danonoćne borbe oko Valjeva, Kraljeva, Višegrada (Bijelo Brdo), Ljubovije i na drugim pravcima, odakle su napadali Nijemci, Italijani, ustaše, četnici, bjelogardejci . . .

U oktobru Užice je vidjelo dugu kolonu zarobljenih njemačkih vojnika. Njih su zarobili partizani Valjevskog odreda u borbama oko Krupnja, Valjeva i Loznice.

Četnička izdaja. — Četnici su svo vrijeme tajno saradivali s Nijemcima. Kad su se njemačke trupe povukle iz opkoljenog Užica, predat im je grad — trodnevnu vlast iskoristili su za pljačku. Tito je nekoliko puta nastojao da Dražu Mihailovića nagovori da se uključi u borbu protiv okupatora, pozivao na razgovor u Užice, ali je ovaj to odbio. Poslije toga je lično, na čelu jedne delegacije, otišao u Dražin štab. Sporazum koji je tada postignut, četnici su ubrzo pogazili. Iz fabrike oružja dobili su blizu hiljadu pušaka i 25.000 metaka, ali su to oružje okrenuli protiv partizana. Kada se izdaja više nije mogla prikriti, prešli su

u otvorenu borbu protiv partizana. Poslije niza čarki, početkom novembra, kreću na oslobođene gradove; 1. i 2. novembra njihove kolone približavale su se partizanskom Užicu iz pravca Požege i Karana. Glavnina partizanskih snaga bila je tada na frontovima protiv okupatora oko Valjeva, Kraljeva i Višegrada. Iako s malo snaga, uspjeli su da odbiju četnike i da ih gone preko Požege sve do Ravne gore. Četnički štab zatražio je pregovore. Vrhovni štab NOPOJ pristao, a urodili su djelomičnim sporazumom. Već 7. novembra, novi četnički napad krenuo je na Užice, iz pravca Karana. Na Metaljki i Crnokosi su razbijeni i ponovo natjerani na povlačenje prema Ravnoj gori, ali su počinili nečuvena zvjerstva nad zarobljenim partizanskim borcima i nedužnim stanovnicima. Četnici su napustili front kod Kraljeva. U isto vrijeme kad je počeo napad na Užice, oni su napali partizanske snage u Ivanjici, nešto kasnije u Pranjanima.

BITKA NA KADINJAČI

Krajem novembra na Užičku republiku Nijemci i domaći izdajnici nadirali su sa svih strana. Na oko 15.000 partizana krenulo je blizu 80.000 neprijateljskih vojnika. Prva neprijateljska ofanziva ušla je oko 25. novembra 1941. godine u završnu fazu. Na sjevernim granicama nalazila se kompletna 342. njemačka divizija, a sa istočne strane u napad je krenula 113. divizija; njima su pomagale još dvije posadne divizije, jedan puk doveden iz Grčke, i mnoštvo izdajnika — četnika, ljotićevaca i nedićevaca.

Njemačka 234. divizija se pred kraj novembra podijelila u dvije grupe. Grupa „sjever“ nadirala je na Užice od Valjeva preko Kosjerića i Karana. Grupa „zapad“ ojačan puk, usmjerila je napad od Ljubovije i imala cilj, da što prije stigne u Bajinu Baštu, a odatle preko Kadinjače u Užice, kako bi presjekla odstupnicu glavnini partizanskih snaga.

Već 28. novembra napadači su bili nadomak Užica. Grad je bio opkoljen, slobodan samo pravac prema Zlatiboru, a u njemu čitavo rukovodstvo ustanka, mnogo ranjenika, materijala u radionicama, izbjeglica . . . Najveća opasnost prijetila je od njemačke grupe koje je prodirala od Drine. U gradu nije bilo druge partizanske vojske osim Radničkog bataljona, sastavljenog od radnika, koji su istovremeno radili u fabrikama i radionicama — željezničara, puškara, tkača, obučara, krojača, pekara i ostalih zanatlija. Imao je četiti čete: obučarska, krojačka, pekarska, željezničarska.

Bataljon se 28. novembra, pred veče, postrojio pred Štabom Užičkog partizanskog odreda, saslušao kratke govore komandanta Dušana Jerkovića i komesara Milinka Kušića, pa odmah krenuo na Kadinjaču, 14 kilometara zapadno od Užica.

Sutradan, 29. novembra 1941. godine, užički radnici, zajedno sa dijelovima dvije čete Posavaca i jednom četom Orašana, sačekali su na padinama Kadinjače do zuba naoružan njemački puk. Bataljon je uspio da od jutra do uveče zadrži njemačku grupu „zapad“. Ali, poginuli su svi — broj se nikad neće tačno saznati. Pali su i komandant Radničkog bataljona Andrija Đurović, komandant Užičkog partizanskog odreda Dušan Jerković, mnogo Posavaca i Orašana. Niko od radnika nije se predao, niti je zarobljen. Njemačka kolona s ove strane nije uspjela da presiječe odstupnicu. Stigla je u Užice kasnije od grupe „sjever“, a grad je već bio evakuisan.

Užički radnički bataljon odlikovan je *Ordenom narodnog heroja*.

Znamenje revolucije

SPOMENIK KADINJAČA

Borci pali u borbi na Kadinjači, bili su prvo sahranjeni u zajedničku grobnicu pored seoskog groblja. Neke od poginulih rodbina je prenijela u rodna mjesta. Kasnije, na najvišoj koti Kadinjače, podignuta je kosturnica sa posmrtnim ostacima palih boraca i postavljena spomen-piramida. Spomenik je izgrađen od kamenih blokova, u vidu četvorostrane piramide visoke 11 metara (projekt. arh. Stevana Živkovića); otkriven 1952. godine.

Vremenom se sve više učvrstilo uvjerenje da treba podići spomenik koji će potpunije izraziti herojski podvig branilaca Užica i tekovine Užičke republike. Opštinski odbor SUBNOR Titovo Užice pokrenuo je 1962. godine inicijativu za konačno uređenje Kadinjače. Skupštine opština Titovo Užice i Bajina Bašta, u martu 1977. godine, donijele su odluke o usvajanju rješenja (na 15 ha) koje su dali vajar Miodrag Živković i arhitekta Aleksandar Đokić, iz Beograda.

Spomenik, koji je otkrio 23. septembra 1979. godine Josip Broz Tito, sastoji se od tri dijela — amfiteatar Užičke republike, Aleja Radničkog bataljona i Plato Slobode.

Amfiteatar Užičke republike početak je spomeničkog kompleksa. Njegov južni dio je otvoren, a drugi dio je u

središtu skulptorskih elemenata. Izražava ideje Užičke republike i simbolizuje otpor i odbranu.

Aleja Radničkog bataljona čini središnjicu spomenika, između stare piramide i platoa Slobode. Kružnog je oblika sa 21 skulpturom od dva do pet metara.

Plato Slobode zatvara kompoziciju spomenika. Iz najvišeg elementa (14 m) izrasta dinamična figuralna kompozicija boraca, kružnog oblika, kao obilježje ljudskog otpora. Ona je simbol i znak, cvijet i sunce i simbol borbe za slobodu.

Muzej Bitka na Kadinjači upečatljivo svjedoči o ovom događaju.

Pored puta izgrađen je prihvatni centar, sa informativnom službom, prodavnicom suvenira, ugostiteljskim objektom i parkingom.

Spomen-česma, posvećena palim na Kadinjači, podignuta je na samom bojištu pored puta.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

- *Trg partizana*, na mjestu stare užičke Žitne pijace. U jesen 1941. godine na dan oslobođenja, 24. septembra, ovdje su se postrojili partizani — oslobodioci grada; sutra održan je veliki miting, kasnije proslava oktobarske revolucije. U danima Užičke republike tu je zgrada u kojoj su radili prvi organi vlasti. Trgom dominira monumentalni bronžani *spomenik Josipu Brozu Titu*, djelo vajara Frana Kršinića (visok 4,75 m, na postolju od crvenog granita).

Ispred Gradske kule je mozaik od crno-belih mermernih ploča — *plan starog grada i starog trga*. Sjeverna strana trga omeđena je zgradom iz dva dijela — istočni je *Društveni dom* (društvene organizacije i Narodna biblioteka) a zapadni *Narodno pozorište* — na čijim plohamo je mozaično predstavljena revolucionarna prošlost grada. Na zidu stoji ogroman mozaik „Spomenica 1941“, rad Marinka Benzona.

- *Spomen-kompleks „Muzej ustanka 1941“*. — U dvije zgrade su izložbe „Muzeja ustanka 1941“, sa četiri sale i podzemnim trezorima. Upravo ovdje su 1941. godine bili smješteni CK KPJ i Vrhovni štab NOPOJ. Rekonstruisane su radne sobe druga Tita i njegovih najbližih saradnika iz vremena kada se odavde rukovalo ustankom naroda Jugoslavije. U desnom krilu podzemnih trezora konzervirano je odjeljenje fabrike oružja, gdje se 22. novembra 1941. godine dogodila eksplozija. Na kraju trezora stoji

skulptura (rad Nebojše Mitrića), izrađena od deformisanog metala u eksploziji municije. Ispred ulaza je spomenik poginulim prilikom eksplozije (rad Borisa Anastasijevića).

Ispred Muzeja izložen je prvi partizanski tenk, zarobljen od Nijemaca u jesen 1941. godine.

- *Partizansko groblje na Dovarju* sa spomen-kosturnicom, sa spomen-pločom i uklesana 176 imena partizanskih boraca i rodoljuba i posmrtnim ostacima 54 nepoznata borca. Tu je sahranjeno pet narodnih heroja, borci izginuli na Drežničkoj Gradini (18. avgust 1941. g.) i izvestan broj boraca sa Kadinjače.
- *Spomenik „Lomača“*, na padinama Dovarja, na mjestu gdje su krajem 1941. godine spaljeni mrtvi partizanski komandanti Dušan Jerković i Vukola Dabić (rad Milice Ribnikar-Bogunović i Uglješe Bogunovića).

TITOVO UŽICE

Titovo Užice ima oko 50.000 stanovnika. Na raskrsnici je puteva od Beograda prema Crnoj Gori i Jadranu, i iz doline Morave prema Bosni. Središte regiona sa deset opština.

Pod imenom Užice prvi put se spominje u spisu Marva Orbinija 1373. godine. U srednjem vijeku pripada moćnom županu Nikoli Altomanoviću, koji je iznad Đetinje podigao grad-tvrđavu.

Turci ga zauzimaju 1463. godine. Užičani učestvuju u prvom i drugom srpskom ustanku, istjeruju Turke iz tvrđave, ali njihova posada ostaje sve do 1862. godine.

Privredni razvoj počinje da doživljava krajem prošlog vijeka, kada se otvaraju prve fabrike. Družina užičkih radnika osnovana je 1891. godine, a šest godina kasnije Radničko društvo. Socijaldemokratski pokret posebno jača od 1904. godine, a odavde su istaknuti socijaldemokratski prvaci — Dragović, Tucović, Popović i Lapčević. Na opštinskim izborima, 22. avgusta 1920. godine, pobijedili su komunisti, i opštinu vodili gotovo godinu dana. Obznana i zakon o zaštiti države usporili su revolucionarne procese. Uskoro komunisti djeluju sve organizovanije. Kada su njemačke okupatorske jedinice ušle u grad, 15. aprila 1941. godine, dočekaio ih je oružani otpor.

Među najstarijim spomenicima su *ostaci srednjovjekovne užičke tvrđave*. Više puta popravljana, porušena je 1862. godine.

MUZEJ USTANKA 1941.

- Ulica maršala Tita 18. Radi od 9 do 18 h. Tel. (031) 21-360.

INFORMACIJE

- *Spomenik Kadinjača*, na Kadinjači (14 km od Titovog Užica). Radno vrijeme od 7,30—19 h (mart—decembar), 7,30—14,30 h (decembar—maj). Tel. (031) 29-760, 29-761.

TURISTIČKE INFORMACIJE

- *Turistički savez Titovo Užice*, Trg partizana 10, tel. 21-733. Ugoturs „*Sloga*“ — služba prodaje, tel. 22-251.
- *Turist-biro „Raketa“*, M. Tita 64; tel. 21-365.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Zlatibor“* (208 l), A-kategorije, Trg partizana, tel. 29-188
- *Hotel „Turist“* (75 l), C-kategorije, Kej 1300 kaplara, tel. 24-509.
- *U okolini*: Hotel „Palisad“ (750 l), B-kategorije, Partizanske Vode, Zlatibor, tel. (031) 841-151; „Zelenkada“ (108 l) Partizanske Vode, tel. 841-051; Hotel „Lovac“ (110 l), B-kategorije, Vodice, Zlatibor, tel. 841-165; Motel „Zlatiborska noć“, (25 l), Bela Zemlja, na putu za Zlatibor, tel. 21-207; Motel „Jelova gora“ (40 l), u Jelovoj gori, 12 km od Titovog Užica, tel. 21-155.

ŽELJEZNICA

- Informacije: Željeznička stanica, tel. 27-165.

UDALJENOSTI

- Titovo Užice—Kadinjača 14 km; Titovo Užice—Zlatibor 27 km; Titovo Užice—Bajina Bašta 38 km; Titovo Užice—Višegrad 54 km; Titovo Užice—Beograd 204 km; Titovo Užice—Petrovac na moru 316 km.

VIS

Partizanska tvrđava na Jadranu

Vis je od septembra 1943. godine do kraja rata snažno partizansko uporište, prava partizanska tvrđava na Jadranskom moru. Tako su nastavljene revolucionarne tradicije ostrva između dva svjetska rata i otpor naroda italijanskim okupatorima koji su došli aprila 1941. godine.

Januara 1944. godine Vrhovni štab je odlučio da se Vis brani, pa je posebno utvrđen. Dolaskom maršala Tita, Vrhovnog štaba NOVJ, Centralnog komiteta KPJ, Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), AVNOJ-a, ZAVNOH-a i drugih institucija, ostrvo je postalo središte rukovodstva narodnooslobodilačke borbe. Posebno je značajan Titov boravak, koji je trajao 105 dana — vrijeme angažovanja za međunarodno priznanje Jugoslavije. Ovdje je sklopljen sporazum Tito — Šubašić, odavde je Tito otišao u Italiju i tamo se susreo sa britanskim premijerom Čerčilom.

Vis je bio izuzetno važan centar. Preko njega je u prekomorske zbjegove prošlo oko 40.000 ljudi, kao i hiljade ranjenika. Na ovdašnji aerodrom stiglo je preko 70.000 tona savezničke materijalne pomoći. Tu su saveznički komandosi, spuštaju se oštećeni saveznički avioni pri povratku sa akcija nad Evropom... Školuju se kadrovi, rade Tanjug, Kazalište narodnog oslobođenja, osnivaju nove službe; obnovljen je nogometni klub „Hajduk“...

OSTRVO — PARTIZANSKA TVRĐAVA

Između dva svjetska rata na Visu, a posebno u Komiži, snažan je uticaj naprednih snaga. Početkom 1923. godine u Komiži je osnovana partijska organizacija; stvara jedin-

stven Blok radnika, težaka i ribara (BRTR), koji pobjeđuje 1923. godine na izborima i drži opštinsku upravu do šestojanuarske diktature, 1929. godine. Organizacije Komunističke partije, SKOJ-a i sindikata su na udaru režima; šest najistaknutijih ličnosti osuđeno je na robiju. Blok radnog naroda (BRN) formiran je 1935. godine; pobijedio na opštinskim izborima 1940. godine. Početkom 1941. godine djelovalo je osam ćelija Komunističke partije sa 61 članom, oko 80 skojevaca u deset aktiva, uz podršku znatnog broja stanovnika, posebno mladih.

Italijani su okupirali Vis 23. aprila 1941. godine, a dvadesetak dana kasnije proglasili njegovu aneksiju. Mjesni komitet KPH za Komižu organizovao je prikupljanje oružja i formirao ilegalne grupe; krajem juna nastaje partizanski vod. Iz Komiže, 26. avgusta, odlazi ribarskim leutima grupa od 35 omladinaca u Split; namjeravali su da stupe u Splitski NOP odred, ali su bili prinuđeni da se vrate. Na ostrvu djeluju ilegalci i udarne omladinske grupe — pribavljaju oružje, miniraju fabrička postrojenja (u Komiži, 17. oktobar), prate rad neprijateljskih agenata, radnice i žene Komiže demonstriraju 7. decembra . . . Okupator zavodi represalije, hapsi i progoni Višane. Do kraja 1941. godine formirani su odbori Narodne pomoći u svim naseljima, a kao začetnik narodne vlasti 20. decembra i Glavni akcioni odbor. Februara 1942. godine uspostavljene su veze sa partizanskim jedinicama na zadarsko-rogozničkom području. Preko Splita i Hvara do kraja avgusta 1943. godine u partizane je otišlo 238 Višana. Na ostrvu djeluju Kotarski komitet KPH i opštinski komiteti u Visu i Komiži, zatim 64 akciona odbora sa 339 grupa u kojima je 2.033 aktivista, udarna grupa i partizanski vod (likvidirao 11 saradnika okupatora); postoji mreža organa narodne vlasti. Noću 14/15. avgusta 1943. godine borci više Leteće partizanske čete napali su italijansku izviđačko-signalnu stanicu na brdu Hum, zarobili vojničku posadu i zaplijenili oružje i opremu. Dva dana kasnije italijanski okupatori doveli su na ostrvo kaznenu ekspediciju sa oko hiljadu vojnika. Nisu uhvatili ni jednog partizana, ali su za odmazdu strijeljali 20 talaca (po deset iz Visa i Komiže). Nakon kapitulacije Italije, septembra 1943. godine, razoružane su sve okupatorove posade, i formiran Viški bataljon Hvarsko-viškog NOP odreda, a početkom oktobra i Viška flotila Mornarice NOVJ.

„Kad su krajem 1943. godine jedinice 23. dalmatinske divizije i Mornarice NOVJ napustile Dalmaciju i srednjedal-

matinska ostrva i povukle se na Vis, ostrvo se postepeno pretvara u glavnu pomorsku bazu i sjedište Štaba Mornarice NOVJ, oblasnih rukovodstava za Dalamaciju, okružnih rukovodstava za srednjedalmatinska ostrva, Operativnog štaba za odbranu ostrva, stjecište izbjeglica i ranjenika i centar za uspostavljanje veze sa savezničkim snagama u oslobođenom dijelu Italije. Vrhovni štab NOVJ donosi 20. januara 1944. godine odluku da se za odsudnu odbranu ostrva Visa angažuju 26 divizija i osnovne snage Mornarice NOVJ. Pristupilo se utvrđivanju i uređenju odbrane obale i evakuaciji dijela mjesnog stanovništva (ukupno 3.784 lica). Ostrvo je 22. februara proglašeno ratnim garnizonom. Za Vrhovni štab uređene su pećine na Humu (tri linije rovova i mitraljeska gnijezda), a za sanitetsko zbrinjavanje izrađena su u Visu i Potšpilju dva skloništa za 500 ranjenika i podzemno sklonište ispod bolnice u Komizi. Od marta 1944. godine u centralnom dijelu ostrva Vis nalazila se Treća prekomorska brigada, kao divizijska rezerva. U aprilu su počeli radovi na izgradnji aerodroma, koji već od maja služi kao baza savezničkom vazduhoplovstvu, a od ljeta na njemu bazira i dio Prve eskadrile vazduhoplovstva NOVJ. Po odobrenju Vrhovnog štaba u odbrani Visa uzele su učešća i savezničke snage: brigada komandosa (stigla u periodu januar—mart 1944. g.), odred motornih topovnjača i torpednih čamaca (povremeno su u viškim vodama patrolirali i razarači) i vazduhoplovstvo. Istovremeno, Vis se razvio u glavnu pomorsku bazu Mornarice NOVJ, prihvatno-otpremni centar ranjenika i zbjegova (preko ostrva od oktobra 1943. do kraja 1944. g. otpremljeno je u Italiju i logore u Egipat oko 40.000 ranjenika i oko 40.000 izbjeglica), transportno-skladišni centar, zatim centar za snabdijevanje, dotur i evakuaciju velikih količina materijalnih sredstava i borbenih potreba, centar veze i centar obuke političkih i vojnostručnih kadrova. Glavna pomorska komunikacija koja je vodila iz područja Barlete—Bari—Monopili u južnoj Italiji račvala se kod Visa u tri pravca . . . Od Italije do Visa na toj komunikaciji saobraćali su parobrodi i veći motorni jedrenjaci, bez zaštite, a dalje manji brodovi uz zaštitu patrolnih čamaca i naoružanih brodova Mornarice NOVJ.

U periodu januar—maj 1944. g. Štab njemačke 2. oklopne armije odgađao je nekoliko puta planirani vazdušno-pomorski desant (operacija Freischitz), koji je trebalo da izvede njemački 750. lovački puk i pomoćne jedinice 118. divizije uz podršku mornaričkih dijelova i

kompletan SS padobranski bataljon uz podršku bombarderske i lovačke avijacije . . . — Jedinice NOVJ, uporedo sa zadacima na utvrđivanju, ispoljile su odmah po dolasku na Vis ofanzivnu aktivnost protiv njemačkog pomorskog saobraćaja i protivdesantne odbrane na ostrvima i obali. U periodu januar—mart, zajedno sa britanskim komandosima, izvedeno je nekoliko uspješnih diverzantskih prepada na ostrva Hvar, Brač i Šoltu . . .

Poslije desanta na Drvar maršal Tito je sa svojim saradnicima stigao 8. juna na Vis koji, od tada, postaje sjedište Vrhovnog štaba NOV i POJ, Centralnog komiteta KPJ, Nacionalnog komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), AVNOJ-a i drugih centralnih vojnih, partijsko-političkih i državnih rukovodstava, i centar žive diplomatske aktivnosti u borbi za međunarodno priznanje tekovina narodnooslobodilačke borbe i nove Jugoslavije“.

(Vojna enciklopedija)

U periodu juni — polovina septembra 1944. godine na ostrvu je boravilo preko 25.000 boraca, političkih aktivista, pripadnika radnih i omladinskih brigada, slušalaca kurseva i škola.

Za vojne i druge potrebe Višani su 1944. godine dali oko 25.000 hektolitara vina, milion kilograma grožđa, preko 225.000 kg svježe ribe, nekoliko desetina hiljada kilograma usoljene i prerađene ribe. Takođe, oko 3.000 Višana obavilo je najveći dio poslova prihvatanja i otpreme robe, staralo se oko zbrinjavanja ranjenika i bolesnika, dočeka i ispraćaja zbjegova koji su ovuda išli, i radilo na mnoštvu drugih poslova.

Od oko 8.000 stanovnika na Visu poslije aprilskog sloma 1941. godine, njih 1.032 stupilo je u jedinice NOVJ. U borbama su poginula 222 Višana, 22 su ubili Italijani; u fašističkim logorima bilo je 171, a u prekomorskim zbjegovima 3.784 lica.

TITO NA VISU

Nakon neuspjelog njemačkog desanta na Drvar (25. maja 1944. g.) vrhovni komandant Josip Broz Tito odlučio je da dođe na slobodni Vis. Početkom juna avionom se prebacio u Italiju, u Bari. Uveče 6. juna 1944. godine isplovio je iz Barija na britanskom razaraču „Blekmor“ u pravcu Visa, koji prati razarač „Egisford“. Na oba broda su članovi Titove pratnje. Te noći, 7. juna oko dva sata, uplovili su u luku Komiza. Tito i njegova pratnja iskrkali su

se sa razarača oko četiri sata i bez zadržavanja vozilima krenuli do sela Podšpilja a odavde u selo Borovik, gdje su se Tito i njegovi najbliži saradnici smjestili, a ostali članovi Centralnog komiteta KPJ, NKOJ-a, AVNOJ-a i Vrhovnog štaba u obližnjim selima i zaseocima, svi u krugu dva-tri kilometra. Naredna dva dana njemački avioni intenzivnije su vršili izviđanja upravo ovog dijela ostrva, pa čak i mitraljirali sela i zaseoke. Zbog toga, Tito je 9. juna prešao u pećinu Orhovica, udaljenu kilometar od sela Borovik, a u drugu pećinu (špilju) njegovi najbliži saradnici. Tu Tito ostaje sve do kraja avgusta, kada se preselio u vilu „Tramontana“, u samom Visu, gdje su i dr Ivan Ribar, predsjednik AVNOJ-a, i pjesnik Vladimir Nazor, predsjednik ZAVNOV-a. Za vrijeme boravka Vrhovni komandant je obišao gotovo čitavo ostrvo, da ustanovi kako je utvrđeno i spremno za eventualni napad Nijemaca.

Tito je na Visu razvio živu aktivnost. Tako je 13. juna u pećini Orhovica, pod njegovim predsjedništvom, održana sjednica Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) na kojoj se raspravljalo o predstojećim razgovorima sa predstavnicima izbjegličke kraljevske vlade. Sljedećeg dana na Vis je stigao predsjednik izbjegličke vlade dr Ivan Šubašić. Na sastanku u Titovoj pećini 16. juna, kojem prisustvuje deset članova NKOJ-a i Predsjedništva AVNOJ-a, ponovo su razmotreni stavovi za predstojeće razgovore sa dr Šubašićem. Tito je upoznao prisutne sa pismom Vinstona Čerčila, u kojem ga ovaj obavještava da je u pratnji Šubašića britanski ambasador R.S. Stivenson. Istog dana ovdje je održan i prvi zajednički sastanak predstavnika NKOJ-a Josipa Broza Tita, dr Josipa Smodlake, Edvarda Kardelja i dr Vladimira Bakarića sa dr Ivanom Šubašićem, ambasadorom Stivensonom i njihovim saradnicima. Sutradan, 16. juna, potpisan je sporazum Tito — Šubašić, poznat i kao Viški sporazum, značajan kako u pitanjima unutrašnje tako i spoljne politike nove Jugoslavije. Tri dana kasnije dr Šubašić je otplovio iz Komiže za Bari, a sa njime dr Josip Smodlaka i Vladimir Ribnikar.

Po ličnim uputstvima Vinstona Čerčila, komandant Vrhovne komande savezničkih snaga za Sredozemlje general H. Vilson uputio je, 15. jula, poziv Titu da posjeti Italiju. Cilj je bio da se organizuje iznenadni sastanak sa kraljem Petrom i izvrši pritisak za organizovanje jedinstvene vlade od predstavnika NKOJ-a i izbjegličke vlade. Centralni komitet KPJ, 20. jula, razmatra međunarodni položaj narodnooslobodilačkog pokreta, a u okviru toga i Vilsonov

poziv. Odlučeno je da Tito ne ide u Italiju, s obrazloženjem da su pregovori Nacionalnog komiteta i izbjegličke vlade unutrašnja stvar jugoslovenskih naroda. Dva dana kasnije, generalu Vilsonu odgovoreno je da Tito neće posjetiti Italiju jer poziv nije uputila britanska vlada nego komandant jednog savezničkog sektora. Narednih dana vlade SSSR-a i SAD priznale su sporazum Tito—Šubašić. — Britanska vlada ovlasila je 30. jula generala Vilsona da u njeno ime pozove Tita u Italiju. Maršal Tito, sa saradnicima, doputovao je u Italiju 6. avgusta i istog dana sastao se, u Kaserti kod Napulja, sa generalom H. Vilsonom; riješena su mnoga važna pitanja — materijalno snabdijevanje Narodnooslobodilačke vojske, saradnja sa savezničkom avijacijom, liječenje ranjenika, povratak jugoslovenskih brodova, formiranje baze u Italiji za potrebe NOVJ i druga. Sutradan, Tito je obišao front savezničkih armija u Italiji i razgovarao sa komandantom kopnenih snaga generalom Haroldom Aleksanderom. Narednih dana bilo je više razgovora a 13. avgusta Tito se u Napulju sastao sa Vinstonom Čerčilom. Bio je to srdačan susret dvije istaknute ličnosti, ali značajan po tome što je Tito odbio bilo kakvu mogućnost da razgovara sa kraljem Petrom. Čerčil je priznao pravo Jugoslavije na Istru, ali ne i na Trst. Potvrđen je sporazum o materijalnoj pomoći NOVJ. Na Vis Tito se vratio 15. avgusta. Odmah su nastavljeni razgovori sa dr Šubašićem i ambasadorom Stivensonom, koji insistiraju da ih Tito uvjeri kako nema namjeru da poslije rata u Jugoslaviji nametne komunizam.

U ime NKOJ-a, kao njegov predsjednik, Tito 17. avgusta izjavljuje: „... *Narodnooslobodilački pokret jeste u svojoj suštini općenarodni, nacionalni i demokratski. Prema tome, još jedan put podvlačimo da vodjstvo Narodnooslobodilačkog pokreta ima pred sobom jedini i najvažniji cilj — borbu protiv okupatora i njihovih slugu i stvaranje demokratske federativne Jugoslavije, a ne uspostavljanje komunizma, kao što nam neprijatelji podmeću . . . U sporazumu (Viški) su zaštićene nacionalne i demokratske tekovine koje su naši narodi izvojevali u toku više no trogodišnje borbe protiv okupatora i njihovih pomagača. U tim tekovinama imaju naši narodi garanciju da se neće ništa učiniti protiv njihove volje . . .*“

Vrhovni komandant izvršio je 2. septembra smotru Ratnog vazduhoplovstva NOV, a 12. septembra smotru Prve dalmatinske udarne brigade i održao govor iz kojeg je i poznata poruka: „*Mi tuđe nećemo — svoje ne damo . . .!*“

Dva dana kasnije Tito potpisuje naredbu o dodjeljivanju Partizanske spomenice 1941.

Uveče 18. septembra 1944. godine, maršal Tito i grupa saradnika odljetjeli su sovjetskim avionom sa Visa u rumunski grad Krajovu, na razgovore sa maršalom Tolbuhinom.

Tako je proteklo 105 dana, koliko je Josip Broz Tito proveo na Visu, posvećenih širokom angažovanju na mnogim poslovima, a posebno na međunarodnom priznavanju nove Jugoslavije.

Znamenja revolucije

MUZEJ NARODNE REVOLUCIJE

Nalazi se u prizemlju preuređene austrijske tvrđave. U gornjem dijelu zgrade izložena je izuzetno vrijedna zbirka arheoloških nalaza sa Visa.

Prva sala, lijevo, posvećena je Visu i njegovoj istoriji. Postavku otvara opšta informacija o ostrvu. Tu je i telegram iz decembra 1918. godine, kojim Višani obavještavaju Trumbića da su se plebišcitarno izjasnili protiv italijanske okupacije. Slijedi pregled događaja vezanih za Vis — 1811. godina kada su Englezi porazili Napoleona; pokušaj Italijana 1866. godine da zauzmu Vis; italijanska okupacija 1921. godine i drugi. Tu je i hronika o razvoju radničkog pokreta, o uticaju oktobarske revolucije, borba radnika za svoja prava, posebno u tvornicama sardina u Komiži. Izložen je i faksimil lista „Radnik“, glasila radnika Dalmacije (izlazio u Splitu), od 19. oktobra 1935. godine, sa člankom pod naslovom „Pokret najamnih radnika u Komiži“. Predstavljen je uticaj KPJ i organizovanost komunista pred rat. Zatim, italijanska okupacija 23. aprila 1941. godine i otpor stanovništva okupatoru. Na posebnoj karti su putevi odlaska Višana na kopno, u partizanske jedinice. Tokom 1942. godine formirano je osam mjesnih i dva opštinska narodnooslobodilačka odbora; predstavljena njihova djelatnost 1943. godine (dokumenti, pečati). O otporu okupatoru svjedoči i pogibija skojevca Nike Marinkovića — Topa, koji je pao 17. aprila 1943. godine boreći se sa italijanskim vojnicima na ulicama Komiže. Narod je oktobra 1943. godine poslije kapitulacije Italije razoružao ovdašnju posadu. Dat je i pregled partizanskih operacija od oktobra 1943. do januara 1944. godine.

U ovoj sali izložena je i maketa ribarskog broda „Vila“, koji od kapitulacije 1941. godine obavlja mnoge akcije za

višku partijsku organizaciju. U posebnoj vitrini je oružje ilegalaca korišteno za napad na italijansku posadu na Humu.

Sa dosta detalja prikazani su život i razne djelatnosti na slobodnom Visu 1944. godine — kursevi, bolnice, zatim alat iz partizanskog brodogradilišta u Komiži, kinoprojektor montiran na postolje protivavionskog mitraljeza, oružje; predstave Kazališta narodnog oslobođenja; obnova nogometnog kluba „Hajduk“ i drugo. Na karti je dato kretanje zbjegova naroda, koji su iz Dalmacije, preko Visa, odlazili preko mora.

Izložba u drugoj sali, desno, posvećena je djelovanju Josipa Broza Tita, Vrhovnog štaba NOVJ i ostalih institucija narodnooslobodilačkog pokreta za vrijeme boravka na Visu. Mnogo je zanimljivih detalja — odluka o odbrani Visa, pregled partizanskih desantnih akcija sa Visa tokom 1944. godine, faksimil odluke o uvođenju Partizanske spomenice 1941. godine, predaja Ordena narodnog oslobođenja Vladimiru Nazoru, djelovanje organa AVNOJ-a, partizanske mornaričke zastave i niz drugih detalja.

Posebno je data Titova međunarodna aktivnost; odlazak u Italiju i susret sa Čerčilom. Zatim, njegov govor na smotri Prve dalmatinske brigade, 12. septembra 1944. godine.

U sredini sale, uz ostalo, su reljef Visa sa rasporedom institucija narodnooslobodilačkog pokreta 1944. godine, reljef luke Vis, te makete više partizanskih brodova.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

- *Spomenik „Tuđe nećemo — svoje ne damo“* nalazi se u viškoj luci, na mjestu gdje je vrhovni komandant Josip Broz Tito 12. septembra 1944. g. izvršio smotru Prve dalmatinske udarne brigade. Na prednjoj strani je uklesana čuvena Titova poruka, a na drugoj njegove riječi o slavnom putu Prve dalmatinske.
- *Titova pećina*, na brdu Hum, iznad sela Borovik, izgleda kao i u vrijeme kada je tu boravio Tito. Ima tri prostorije — veća za sastanke i dvije manje gdje su Titov radni sto i vojnički ležaj.
- *Spomenik zajedništva*, u Komiži, na mjestu gdje se 7. juna 1944. g. prvi put na ostrvo iskrcao Josip Broz Tito. — Rad Mirka Ostoje.

U Visu su spomen-pločama obilježena mjesta gdje je Tito radio, zatim rad Partijske škole Oblasnog komiteta

KPH za Dalmaciju, početak rada Centralne statistike (prva statistička služba nove Jugoslavije), rad Tanjuga, Kazališta narodnog oslobođenja, obnova nogometnog kluba „Hajduk“ (7. maj 1944. g.). Na zgradi Osnovne škole „Maršal Tito“ je memorijalni zid sa imenima palih Višana. U luci je sačuvano i konzervirano više parola ispisanih ratnih dana, po zidovima — „Živilo oružano bratstvo srpskog i hrvatskog naroda“, „Živio vrhovni komandant drug Tito“, „Živio SKOJ“, „Živila I proleterska divizija“, „Pretvorimo Vis u drugi Kronštat“ i još neke.

I u Komiži je više spomen-ploča — partizanskoj tvornici lijekova, savjetovanju ljekara, zatim na mjestima gdje su bili engleski komandosi i njihova marina.

VIS

Vis spada u grupu srednjedalmatinskih ostrva, a njegov arhipelag čine i Biševo sa svojom čuvenom Plavom špiljom, Svetac (Sv. Andrija), Jabuka, Brusnik i ostrvska grupa Palagruža. Prostire se na 90,3 km²; ima tri brdska lanca (najviši vrh Hum, 585 m) između kojih su plodna kraška polja. Na ostrvu u naseljima Vis i Komiža, živi oko 5.000 stanovnika. Tradicionalno je poznat po vinogradarstvu i čuvenim vinima vugava, plavac i opol, po gajenju južnog voća, te ribarstvu i preradi ribe.

Starija istorija. — Vis je odavno u žiži interesovanja naučnika, posebno arheologa, zbog svoje izuzetno duge i bogate istorije koja seže duboko u neolit (treći milenijum prije naše ere). Taj kontinuitet naseljenosti nikada se nije prekidao. Za arheologe je najprivlačniji antički period, kada ovdje Dionizije Stariji, tiranin sa grčkog ostrva Sirakuze podiže koloniju Issu. Računa se da je to bilo 397. godine prije naše ere. Issa će brzo izrasti u snažan polis (grad), pa i sama podizati svoje kolonije na obali (Trogir, Stobreč, Solin, Lumbarda na Korčuli). Ima svoju vojsku na kopnu i flotu, proizvodi vino, trguje. Zato je često na udaru, posebno dalmatinskih Ilira — 231. godine prije naše ere ostrvo opsjeda kralj Agron I, pa njegova nasljednica kraljica Teuta. Poslije poraza Teute, priznaje vrhovnu vlast Rima, da bi ga na kraju, 47. godine prije naše ere, pokorila flota Julija Cezara. Gubi značaj, a poslije propasti Zapadnog Rimskog Carstva je pod vlašću Gota, pa Vizantije. U 7. ili 8. vijeku naseljavaju se Hrvati i brzo asimiliraju starosjedilačko stanovništvo. Mlečani su ga razorili 997. godine; pod vlašću Hrvatske do 1102. godine, potom do 1358. godine pod

ugarsko-hrvatskim kraljevima. Zatim privremeno u posjedu Napuljske Kraljevine a 1409. godine prodan Mlečanima (Veneciji). Flota napuljskog kralja opljačkala je Vis u septembru 1483. godine. Mirom u Kampoforiju, 1792. godine, Mlečani su ostrvo morali predati Austriji, a ova na osnovu Požunskog mira 1805. godine Francuskoj. U Viškom kanalu, 13. marta 1811. godine, Englezi su porazili Napoleonovu francusko-italijansku flotu. Englezi utvrđuju Vis i ostaju do jula 1815. godine. Ponovo pripada Austriji, do 1918. godine. Italijani u julu 1866. godine bezuspješno pokušavaju da zauzmu odlično utvrđeni Vis. U septembru 1918. godine Italijani okupiraju ostrvo, ali na osnovu Rapalskog ugovora pripojeno je Jugoslaviji. Kao okupator Italija se pojavljuje i 23. aprila 1941. godine i proglašava aneksiju.

Istorija Visa zaista je burna — od helenističkog doba iza kojeg je ostala naša najstarija urbanistička jezgra gradskog tipa i prvi put na ovom dijelu jadranske obale uticaji starogrčke kulture, da bi se nastavila kroz sva stoljeća koja će proteći iza toga.

INFORMACIJE

TURISTIČKE INFORMACIJE

- *Turističko društvo Vis*, tel. (058) 71-032.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Issa“* (100 l), B-kategorije, u Visu, tel. 71-164.
- *Hotel „Biševo“* (60 l), B-kategorije, u Komiži, tel. 71-744

VEZE

- Svakodnevna trajektna veza Split — Vis — Split; u sezoni i na liniji Split — Komiža — Split.

VUKOVAR

Drugi kongres Komunističke partije Jugoslavije Memorijalni park Dudik

U istoriji revolucionarne borbe Vukovar ima svoje mjesto. Obilježava ga Drugi kongres Komunističke partije Jugoslavije održan ovdje, u Radničkom domu, 1920. godine. Tada je Partija dobila i svoje ime i jasno opredjelila svoj program klasne borbe. Na te dane i događaje podsjeća Spomen-muzej Drugog kongresa KPJ uređen upravo u Radničkom domu.

U drugom svjetskom ratu ustaški zlikovci su jednu tihu tratinu na obodu grada pretvorili u stratište. Tu je sada i Memorijalni park Dudik kao sjećanje na nedužne žrtve.

REVOLUCIONARNI PROCESI

Počeci radničkog pokreta u Vukovaru vezani su za 1895. godinu kada je osnovan Klub socijal-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Postojeća socijalna struktura uticala je na ubrzan razvitak radničkog pokreta. Klub je, za dvije godine, rada, naglo razvio djelatnost, što je zabrinulo vlasti i veleposjednike.

U selu Marinci (pripadalo vukovarskom kotaru) buknula je 1897. godine „Marinačka buna“. U ugušenju je sudjelovala regularna vojska; 57 učesnika predano je Sudbenom stolu u Osijeku, a vođa Stevo Veljin osuđen je na tri godine robjije.

Radnici su se borili za priznavanje najelementarnijih uslova za život, za ostvarenje osmosatnog radnog vremena, za veće nadnice i drugo.

Nakon završetka prvog svjetskog rata, veliki uticaj na razvitak radničkog pokreta imala je pobjeda oktobarske

revolucije. Situacija u zemlji bila je teška. Osnovno za radničku klasu Jugoslavije bio je ujedinjenje partijskog i sindikalnog pokreta, čije je članstvo u Hrvatskoj i Slavoniji bilo lijevo orijentisano, dok je partijsko rukovodstvo ostalo vjerno Drugoj internacionali i surađivalo s buržoazijom, o čemu svjedoči i njihovo prisustvo u jugoslovenskoj vladi. Članstvo je bilo protiv takve politike Glavnog odbora, koji je zbog toga sazvaao Zemaljsku konferenciju. Namjera je bila da se rasčisti s revolucionarnim dijelom stranke, koji traži Kongres ujedinjenja i primjenu revolucionarne taktike i metode klasne borbe. Povodom sazivanja ove konferencije u Vukovaru se održava velika javna skupština Socijal-demokratske stranke, kojoj je prisustvovalo oko 1.500 osoba. Izabrano je osam delegata za Zemaljsku konferenciju u Zagrebu. Vukovarski delegati ostali su dosljedni ljevičari. Zajedno sa ostalima formirali su Akcioni odbor, sa zadatkom da radi na ujedinjenju partijskog i sindikalnog pokreta cijele zemlje. Poslije zagrebačke konferencije u Vukovaru je sazvana skupština Socijal-demokratske stranke, na kojoj su delegati podnijeli izvještaj. Usvojeni su stavovi ljevice i izabrano novo rukovodstvo s predsjednikom Pavlom Lukečićem, umjesto Stjepana Gasera (zastupao stavove desnice).

Kongres ujedinjenja održan je u Beogradu od 20—23. aprila 1919. godine. Prisustvovala su i tri delegata iz Vukovara. Na njemu je, između ostalog, osuđena suradnja desnih socijalista s buržoaskim strankama, donesen je Statut, Akcioni program, i prihvaćen novi naziv Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista).

Mjesna partijska organizacija se vrlo brzo uključila u novoosnovanu partiju. Već 1. maja pokreće list „Radnička straža“, koji izlazi sedmično. Ubrzo nakon izlaženja lista uhapšen je glavni urednik Nikola Smoljanović. Od tada počinje aktivno djelovanje Stjepana Supanca (1891 — ubijen 1921. g.).

Radnički dom — Jedan od prvih zadataka bila je kupovina „Grand hotela“ za radnički dom, koji je 1. jula 1919. godine prešao u ruke radnika, postao njihovo vlasništvo pod nazivom Radnički dom.

U njemu su bili smješteni Mjesna partijska organizacija, Mjesno sindikalno vijeće, strukovni sindikati, komunistička knjižnica i čitaonica, uredništva lista „Radnička straža“ i humorističkog lista „Trnje“, te ravnateljstva Zadruga Radnički dom. U velikoj su dvorani održavani sastanci, protestni zborovi, kulturno-zabavne manifestacije.

Idejni vođa i pokretač svih značajnijih akcija u vuko-

varskom radničkom pokretu bio je Stjepan Supanc. Njegova je sposobnost došla do izražaja i u pripremama za izbore za opštinsku upravu. Aktivnost organizacije je bila veoma plodna što su potvrdili izborni rezultati — Komunistička lista je sama dobila 12 zastupničkih mjesta, a dvije ostale zajedno ukupno 12.

DRUGI KONGRES KPJ

Odluku Centralnog partijskog vijeća da se kongres održi u Vukovaru, komunisti s doživeli kao veliko priznanje. Mjesna organizacija SRPJ (k) Vukovara, imala je 1.500 članova, koji su izbornim uspjesima dokazali da su sposobni za tako odgovoran zadatak kao što je organizacija Drugog kongresa SRPJ (k).

U želji da se delegatima osigura normalan rad i izbjegnu moguće provokacije, angažovano je oko dvije stotine „crvenih redara“. Budnost je bila neophodna, kada se zna da su za cijelo vrijeme rada kongresa bile tu, dvije čete vojnika i pedeset žandarma.

Kongres je počeo 20. i trajao do 25. juna. Prisustvovala su 374 delegata i predstavljali više od 60.000 članova SRPJ (k). Delegati domaćina bili su Stjepan Supanc, Jovan Šipoš, Petar Junčec, Josip Ajetić, Franjo Hauptert, Marija Rakić, Julijana Šaban, Elizabeta Magić i Bogomir Herman.

Delegati Drugog kongresa SRPJ (k), i pored pritiska buržoazije, dokazali su snagu revolucionarnog radničkog pokreta. Usvojili su program koji polazi od činjenice da kapitalizam proživljava krizu, i da se KPJ mora boriti za uspostavljanje socijalističkog društvenog uređenja. U želji da istakne svoj budući revolucionarni karakter, SRPJ (k) na kongresu prihvaća novi naziv — Komunistička partija Jugoslavije (KPJ).

Poslije obznane. — Prvi slijedeći važni zadaci na kojima su radili komunisti Vukovara, bili su izbori. Na izborima za opštinsku upravu izabrano je 13 komunističkih zastupnika, i 11 zastupnika građanskih stranaka. Predstavljalo je to veliki uspjeh komunista, koji buržoazija nije mogla prihvatiti, pa su izbori poništeni.

Pod pritiskom buržoazije, koji je uslijedio nakon donošenja obznane, jenjava polet radničkog pokreta. Radnicima je na beskrupulozan način oduzet Radnički dom, a partijska organizacija je prešla u ilegalnost.

MEMORIJALNI PARK DUDIK

Dudik, pred rat utrina sa starim dudovima, danas je urastao u živo tkivo Vukovara. Kroz ovu pitomu širinu plove kamene šajke dnom nekadašnjeg Panonskog mora, spomen prošlosti, ali svojom stamenošću okrenute budućnosti. Uz njih, vitki konusi bakarnim vrhovima streme visinama kupajući sunčane zrake.

Uklesane su riječi: „Putniče koji si u budućnost krenuo, zastani i na ovom izvorištu napoj se bistrinom vode, ljepotom slobode i ljubavlju onih koji za nju dadoše živote.“
— Dudik je bio stratište.

— Nestajali su u sjenci dudova znani i neznani, radnici i seljaci iz Bobote, Iriga, Borova, Iloka, Kuzmina, Petovara-dina, Rume, Kamenice, Vukovara, Sremske Mitrovice, Zemuna i drugih gradova i sela sremskih i slavonskih. Leže tu, pored nas, Petričevići i Petkovići i Tomići, Žarko kojemu nitko prezimena ne zna . . . Mnoga je mladost prestala pod ovim dudovima. Mnoge su želje prekraćene okrutnim rafalima. Zločin je okrutni vladao ovim prostorom. (Milka Planinc, na svečanom otvaranju, 26. juna 1980. g.).

Od tada Dudik je veliko zborište. Ovdje se svake godine u maju održava manifestacija „Sat povijesti“. Njegovu simboliku najljepše je oslikao upravo njegov tvorac arhitekta Bogdan Bogdanović, kazavši: „Hteo sam da obeležim smrt, a to ne umem. Morao sam obeležiti život i zato sam se odlučio za šajke“.

Prvo strijeljanje na Dudiku ustaše su izvršile 31. jula 1941. godine kada je ubijena grupa od 15 ljudi iz sela Bobota, a posljednje žrtve pale su februara 1943. godine.

U Vukovaru je bila osnovana Anketna komisija pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini. Otkopavanje devet kolektivnih grobnica otpočelo je 25. aprila 1945. godine, a ekshumacija i identifikacija leševa završena 4. maja. Prema nalazu komisije pronađeno je 455 žrtava.

Na stratištu Dudik ubijeni su stanovnici iz 61 mjesta.

Poslije aprilskog sloma Jugoslavije 1941. godine ovaj kraj se našao u sastavu takozvane Nezavisne države Hrvatske. Vukovar postaje središte Velike župe Vuka, najveće i ekonomski naj snažnije.

Komuniste u Vukovaru i okolini, inače malobrojne, događaji pred rat i sam rat zatekli su prilično nespremne. Međutim, uspjeli su da 27. marta okupe na stadionu u Borovu oko 5.000 radnika i održe demonstracije protiv pristupanja Jugoslavije fašističkom Trojnom paktu. U te-

škim uslovima nastavljaju političko djelovanje. Pred 1. maj 1941. godine Đoko Patković i desetak omladinaca na stubove i kapije u selu Bobota postavljaju zvijezde petokrake i crvene zastavice. U Borovu su rasturani leci sa odlukama majskog savjetovanja Centralnog komiteta KPJ.

Počinju ustaški progoni, hapšenja i strijeljanja komunisti. Pale su prve žrtve — ubijeno je pet komunista. „Progoni komunista nisu obeshrabrili ljude ovog kraja. Tako je Đoko Patković radio na organizovanju ustanka u Boboti, Pačetinu, Veri, Bršadinu, Borovu i Mikluševcima. Slavka Matić, Stevo Čonić i Đoko Patković su 25. jula 1941. godine, noseći sanitetski materijal, sreli dvojicu ustaša, i tada je Patković ispalio prve hlice i ranio ih. Već drugi dan uslijedilo je hapšenje mještana Bobote. Njih 45 je dovedeno u Vukovar, pred Pokretni prijeki sud. Prema odluci suda, 15 ih je osuđeno na smrt strijeljanjem, a 30 upućeno u logor. Strijeljanje nevinih ljudi sela Bobote izvršeno je 31. jula 1941. godine na Dudiku“.

Otpor naroda prema okupatorima i ustašama bio je sve organizovaniji. Na ovom području djeluje partizanska grupa koja je izvela više diverzantskih akcija.

Polovinom januara 1942. godine u Vukovaru je suđeno grupi od 25 ljudi iz Pazove, od kojih je 14 strijeljano. „Posebno je zapaženo bilo strijeljanje grupe Petrovaradinaca, koje je uslijedilo neposredno poslije strijeljanja mještana Bobote. Među strijeljanima bilo je 16 Hrvata, 12 Srba, dva Nijemca, te po jedan Mađar, Slovak i Rus.“

Srem i Slavonija imali su svoj odgovor — narod je krenuo sve masovnije u partizanske jedinice. A u Berlin je otišao ovakav izvještaj njemačkog okupatorskog funkcionera: „Uprkos višekratnog zasijedanja izvanrednog pokretnog suda u Velikoj župi Vuka, i uprkos mnogim sprovedenim strijeljanjima, širi se komunizam iz dana u dan. Zatvori u Mitrovici, Vukovaru i drugi su prepunjeni“.

Kao jedan vrlo važan vid otpora okupatoru i ustašama bila je borba Slavonaca i Sremaca pod parolom — „Ni zrna žita okupatoru!“ U ovoj akciji veliku ulogu imaće narodnooslobodilački odbori formirani 1942. godine, naravno ilegalno, u vukovarskom kraju.

Po ličnom nalogu Ante Pavelića u Vukovar dolazi za šefa Višeg redarstvenog (policijskog) povjereništva Viktor Tomić, ozloglašeni koljač, koji odmah po dolasku zavodi teror u čitavoj Velikoj župi Vuka. Dovoljno je bilo da pogine jedan Nijemac, ili ustaša, pa da za svakog bude strijeljano deset nevinih ljudi.

„Za vrijeme boravka Viktora Tomića u Vukovaru, i djelovanja Pokretnog prijekog suda, u Dudiku je strijeljano 455 rodoljuba. Među njima Karlo Bernajz i Matija Huđi, članovi Okružnog komiteta KPJ za Srem, Dimitrije Marčetić, član Mjesnog komiteta KPJ za Zemun, Johan Mike, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za Srem, Antun Smaženka, sekretar SKOJ-a i politički komesar Fruškogorskog partizanskog odreda, Dalibor Francisti, skojevac, koji je u ulozi domobranskog satnika (kapetana) snabdijevao oružjem i municijom iz neprijateljskih skladišta partizane u Fruškoj gori“.

Tomić je krajem avgusta prešao sa svojim policajcima u Sremsku Mitrovicu. Prije odlaska sve zatvorenike iz Vukovara poslao je u koncentracioni logor Jasenovac; prva grupa krenula je 26. avgusta, a sačinjavalo je 141 odraslo lice i 24 djece. Koliko je uopšte otpremljeno u Jasenovac nije se moglo utvrditi, jer su ustaše u novembru 1944. godine uništili svu arhivu.

Sremski front. — Formiran je nakon oslobođenja Beograda. Ogorčenim borbama početkom probijene su prve linije, i front se stabilizovao na potezu Sotin-Grabovo-Berak-Orbolik-Otok-rijeka Sava. Osmog decembra jedinice Crvene armije zajedno sa Petom Vojvođanskom brigadom izvršile su desant preko Dunava kod Vukovara. Nakon žestokog obračuna, desantne jedinice su se vratile u Bačku, a oslovođenje Vukovara je odgođeno.

Proboj je uslijedio 12. aprila 1945. godine. nakon jake artiljerijske pripreme. Jedno za drugim oslobođena su sela, a u 18 sati i Vukovar. U toku naredna dva dana, 13. i 14. aprila oslobođena su i sva ostala mjesta na području vukovarske opštine.

Na dijelu fronta koji se nalazi na teritoriji opštine Vukovar, u toku 126 dana borbe, palo je oko 3.000 boraca naše armije, oko 800 boraca Crvene armije, i oko 300 boraca bugarske armije.

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

- *Spomen-kosturnica na Trgu Marka Oreškovića u Vukovaru*, sa posmrtnim ostacima 388 žrtava fašističkog terora iz Dudika, 155 boraca Pete vojvođanske udarne brigade i 62 boraca Crvene armije, koji su poginuli u borbama 8. i 9. decembra 1944. g. na prilazima Vukovara i Borova.
- *Partizansko groblje u Šarengradu.* — Sahranjeno oko 450 boraca Prve i Druge proleterske divizije, 21. srpske, 48.

makedonske divizije Jugoslovenske armije, palih u borbama na sremskom frontu.

- *Spomen-kosturnica boraca Crvene armije u Iloku.* — U njoj je sahranjeno 1.044 boraca Crvene armije palih na području Srijema i južne Bačke.
- *Spomen-kosturnica boraca Bugarske armije u Vukovaru.* — Sahranjeno 1.027 boraca Bugarske armije, pali u završnim operacijama na području sjeverno od rijeke Save.

VUKOVAR

U gradu živi 41.546 stanovnika. Hidrografsku mrežu sačinjavaju rijeke Dunav i Vuka. Cijelo područje je prekriveno izrazito kvalitetnom crnicom (oko 44.500 hektara oranica). Pored izrazitih karakteristika poljoprivrednog područja, opština je i jak industrijski kraj.

Starija istorija. — Područje Vukovara je naseljeno još od vremena mlađeg kamenog doba. O tome svjedoče mnogobrojni arheološki nalazi, sa 150 do sada registrovanih lokaliteta. Najznačajniji je Vučedol, po kome je cijela jedna eneolitska kultura dobila ime „vučedolska kultura“. Datirana je u vrijeme od 2150—1800.g.p.n.e.

Nakon raspada Rimskog Carstva, za vrijeme velike seobe naroda, ovim krajevima su prokrstarili Huni, Goti, Gepidi.

Prvi puta se srednjovjekovna Vukovarska županija spominje 1220. godine, a prvi župan 1221. godine. Sjedište je staro Vukovo. Turci su ga osvojili 1526. godine, a napustili poslije poraza pod Bečom. Vukovar je preuzela carska austrijska komora. Posjednici Vukovara se mijenjaju sve do 1736. godine, kada je vukovarski feud otkupio njemački grof, nadbiskup u Meinzu i knez izbornik, Karlo Filip Eltz.

Revolucionarna kretanja 1848. godine osjetila su se i na vukovarskom području, ali do pobune nije došlo, jer su kmetovi oslobođeni. Preko Vukovara vodili su važni kopneni i vodeni putevi.

KULTURNO-ISTORIJSKI SPOMENICI

Dvor grofova Eltz. — Raskošno zdanje, čiju je izgradnju 1749. godine započeo vlasnik vukovarskog feuda njemački grof Anzelmo Kazimir Eltz. Dvorac je vjerojatno nastao na mjestu tekije (manastira) islamskih derviša Alijanaca. Početkom 20. vijeka dobio je sadašnji izgled, prema nacrtima bečkog arhitekta Siedeka.

Zgrada Županije srijemske. — Izgradnja je započela 1771. a završena 1777. godine. Zadržala osnovne karakteristike klasicističkog stila.

Centar grada. — U starom središtu grada, nalaze se zgrade sa lijepim baroknim lukovima. Među njima su zgrade „Diližansne pošte“ i Magistrata.

Vučedol. — Svjetski poznat arheološki lokalitet, 6 km nizvodno od Vukovara. Vučedol je naseljen u različitim periodima od prethistorije do srednjeg vijeka. Najznačajniji nalazi su iz vremena eneolita kada je ovdje postojala tzv. vučedolska kultura. Trajala je od 2150—1850. g. prije naše ere, a rasprostirala se na području evropskog podunavlja.

INFORMACIJE

MUZEJI I GALERIJE

- *Zavičajni odjel Gradskog muzeja Vukovar* — U zgradi baroknog dvorca iz 18 vijeka; osnovan 1946. godine. U 24 izložbene prostorije prikazan je materijal iz nekoliko zbirki: arheološke, povijesne, etnografske, zbirke radničkog pokreta i drugog svjetskog rata. Izloženo je 2.800 predmeta.
- *Zbirka Bauer i galerija umjetnina.* — Posjeduje 1.200 grafika, slika i skulptura.
- *Spomen-muzej Drugog kongresa KPJ.* — U zgradi Radničkog doma, gdje je Kongres i održan. Djeluje od 1960. godine, uređen neposredno uz kongresnu dvoranu. Dokumentovano su dati događaji koji se odnose na revolucionarni radnički pokret 1919—1920. godine, s posebnim osvrtom na Drugi kongres KPJ.
- *Spomen-muzej nobelovca Lavoslava Ružičke,* — u njegovoj rodnoj kući. U jednoj prostoriji prikazan je životni put, originalne medalje i priznanja, a sve zajedno govori o njegovom plodnom radu u oblasti organske hemije.

STALNE MANIFESTACIJE

- *Sat povijesti u memorijalnom parku Dudik.* — Svake godine, druge subote u maju, uz prigodan kulturno-umjetnički program evociraju se uspomene na pale borbe i žrtve fašističkog terora.
- *Goranovo proljeće.* — Smotra mladih recitatora, najčešće sa pjesmama revolucionarne tematike; krajem februara.
- *Petrovačko zvono.* — Republička smotra stvaralaštva Rusina i Ukrajinaca; druga polovina maja.

TURISTIČKE AGENCIJE

- „*Generalturist*“, poslovnicu Vukovar; Proleterska bb, u hotelu Dunav. tel. 41-680 i 41-626, telex 28004 yu gentur.
- *Turističko društvo „Vučedol“*; M. Pijade 23, tel. 41-565.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Dunav“* (150 l), B-kategorije, Trg Republike bb, tel. (056) 44-544, 33-992; telex 28237 yu hotdu.
- *Hotel „Radnički dom“* (50 l), tel. 44-543. Restoran, pivnica.
- *Motel „Vučedol“* (50 l) na Vučedolu, 5 km od Vukovara, Tel. 44-705, 44-624.

UDALJENOSTI

- Vukovar — Osijek 32 km; Vukovar — Vinkovci — Županja 39 km; Vukovar — Novi Sad 80 km; Vukovar — Beograd 139 km; Vukovar — Zagreb 287 km.

ZAGREB

Grad-heroj

— *Orden narodnog heroja kojeg predajem Zagrebu simbolizira priznanje svim učesnicima revolucionarnih zbivanja, svima koji su doprinijeli našoj pobjedi i izgradnji socijalizma, a posebno onima koji su u toj borbi hrabro i nesebično dali svoje živote* — kazao je Josip Broz Tito na svečanosti 16. septembra 1975. godine.

U tim Titovim riječima sažet je duh i istrajan put radničke klase i komunista Zagreba u borbi za svoja prava između dva svjetska rata, a posebno za vrijeme narodnooslobodilačke borbe.

Zagreb je bio mjesto značajnih zbivanja u djelovanju Komunističke partije Jugoslavije, kada su donošene odluke od istorijskog značaja.

Za grad-heroj proglašen je 7. maja 1975. godine.

TRADICLJE

„Komunistička partija Jugoslavije je od svog osnivanja, 1919. godine, imala u Zagrebu snažnu podršku radničke klase koja se, kroz sindikalne organizacije, jačala, učvršćivala. Zagrebačka partijska organizacija je ispoljila naročitu snagu i revolucionarnost na Osmoj gradskoj konferenciji, 1928. godine, kada se potpuno obračunala s frakcijskim i sektaškim stavovima u rukovodstvu i kada je, pod Titovim rukovodstvom, postala osnovno jezgro za ozdravljenje cijele KPJ. Ona je ujedno označila i početak okupljanja novih snaga u redovima Partije koje su radile na njenoj konsolidaciji, sa zagrebačkom partijskom organizacijom na čelu. Ta

organizacija, koja je u prethodnom razdoblju, s većim ili manjim intenzitetom, brojnim i različitim oblicima aktivnosti, neprekidno sudjelovala u društveno-političkom životu Zagreba i cijele zemlje, od Osme konferencije je, i u organizacionom smislu, izgradila najjaču partijsku organizaciju u Jugoslaviji. Duh Osme konferencije uskoro je počeo da dolazi do izražaja i u tadašnjoj političkoj praksi. Brojne akcije zagrebačkog proletarijata i ostalih progresivnih snaga bile su rezultat pravovremenog reagovanja partijske organizacije u najznačajnijim društveno-političkim zbivanjima ne samo u Zagrebu, već i u Hrvatskoj.

Jedna od najvećih potvrda organizacione i političke zrelosti zagrebačke partijske organizacije uoči drugog svjetskog rata je održavanje nekoliko važnih konferencija u ovom gradu. Peta zemaljska konferencija KPJ, najveći partijski skup koji je u razdoblju ilegalnosti KPJ održan u Zagrebu 1940. godine, bila je značajan dokaz o čvrstini i sigurnosti rukovodstva Mjesnog komiteta Zagreba i Komunističke partije Hrvatske, koji su bili i glavni nosioci tehničkih priprema Konferencije. Rad zagrebačke partijske organizacije jasno je svjedočio da je KP Hrvatske ne samo uspjela da ostvari akciono i političko jedinstvo radničke klase, nego i da u toj klasi stvori snažno antifašističko raspoloženje, na koje će se uspješno osloniti u predstojećoj narodnooslobodilačkoj borbi.

GODINE OKUPACIJE

Njemačke oklopne jedinice ušle su u Zagreb 10. aprila 1941. godine. Pod njihovim okriljem, proglašava se Nezavisna Država Hrvatska. Vođa HSS (Hrvatska seljačka stranka) Maček poziva narod na lojalnost prema novoj „tvorevini“ i okupatorskim vlastima. S okupacijom se na stanovnike Zagreba sručio i nečuveni teror, koji je svom težinom od prvog dana bio usmjeren na komuniste i ostale antifašiste. Na ulicama Zagreba vladala je opšta anarhija, koja se posebno ogleda u progonu i teroru nad nedužnim građanima. Svaki ustaša imao je pravo da hapsi, pljačka i ubija Jevreje, Srbe, komuniste, sindikalne aktiviste i antifašiste. Kasnije se taj teror „sistemizuje“ i organizuje u određene specijalne službe, koje će poslati u smrt desetine hiljada Zagrepčana. Kičmu tog terorističkog aparata čine ustaški elementi iz predratnih proustaških organizacija, naročito sa Sveučilišta, uz ustaške emigrante i bivše pripadnike stare jugoslovenske policije. Pored nekoliko ustaških specijalizovanih organizacija za borbu protiv komunista i oslobodilač-

kog pokreta, u Zagrebu djeluje i ustaška redovna policija, Gestapo i italijanska specijalna policija OVR-a. Mreža zatvora i mučilišta široko se rasprostirala po cijelom gradu. Gradom je u vrijeme okupacije vladao strah. Ustaše su hvatale ljude po ulicama, zlostavljali ih i prije nego što bi ih doveli u zatvore ubijali bi svakog ko se činio sumnjivim. Mnogi zatvorenici bili su „po kratkom postupku“ u policiji odmah strijeljani ili internirani u logore. Pored straha, u Zagrebu u vrijeme okupacije vlada glad.

Prvih dana okupacije u Zagrebu boravi generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito, s članovima CK KPJ, i na njegovu inicijativu održavaju se važni sastanci CK KPJ i CK KPH uz prisustvo sekretara i nekih članova Mjesnog komiteta Zagreba, od 8. do 12. aprila 1941. godine. Ti sastanci, u svjetlu kasnijih događaja, dobijaju historijsko značenje. Na njima je bila analizirana vojna i politička situacija poslije dolaska okupatora i osnivanja ustaške države, donijete odluke o pripremama za oružanu borbu. Svoj stav i program u novoj situaciji KPJ iznosi u proglašima i ostalim partijskim materijalima upućivanim stanovništvu. To se odnosi na proglas CK KPJ od 15. aprila 1941. godine (prvi poslije okupacije), štampan u Zagrebu, u kojem su iznesena osnovna gledišta KPJ i dat jasan kurs za oružani ustanak, zatim prvomajski Proglas u kojem je istaknut program borbe „protiv okupatora i njegovih slugu u zemlji“. O tom zadatku raspravljalo se i na Majskom savjetovanju u Zagrebu, uz isticanje potrebe nepoštodne borbe svih naprednih snaga protiv okupatora, pod rukovodstvom KPJ. Poslije tog savjetovanja, članovi CK KPJ napuštaju Zagreb koji, međutim, i dalje ostaje sjedište CK KPH, do februara 1942. godine. Posljednji plenum CK KPH održan je početkom juna 1941. godine u Zagrebu, i na njemu je, između ostalog, bilo odlučeno da neki članovi ostanu u Zagrebu i pomažu zagrebačkoj partijskoj organizaciji u rješavanju brojnih političkih i drugih zadataka. Poslije osnivanja ustaške države, Zagreb je njeno administrativno-političko središte, u kome su se nalazile sve najviše vojne i upravne ustanove s dobro organizovanim i razgranatim policijskim i obavještajnim službama.

Komunistička partija i SKOJ su nosioci, rukovodioci i organizatori narodnooslobodilačkog pokreta u Zagrebu.

Tokom rata, oni su proširili političku osnovu svog djelovanja osnivanjem novih i jačanjem postojećih antifašističkih organizacija, kao što su Antifašistički front žena, Savez mlade generacije ili Ujedinjeni savez antifašističke

omladine Hrvatske. Rad tih nosilaca narodnooslobodilačkog pokreta izražavao se u rukovođenju oružanim akcijama, rada na mobilizaciji ljudstva i organizovanju kanala kojim se odlazilo iz okupiranog grada na teren, zatim u agitaciono-propagandnoj djelatnosti, organizaciji Narodne pomoći, narodnooslobodilačkih odbora i odbora jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, organizovanju obavještajne službe, stvaranju uporišta u neprijateljskim vojnim jedinicama.

Njemački napad na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. godine, označava usmjerenje cjelokupnog rada zagrebačke partijske i skojevske organizacije na organizovanje oružane borbe. Parola je bila: „Svi za front, svi na front“. Od tog vremena, i revolucionarna borba u Zagrebu dobija nove sadržaje, a zagrebačka partijska organizacija, sa svim svojim rukovodstvima, ćelijama i aktivima, sa svim svojim članovima, simpatizerima i ostalim progresivnim snagama prestaje da bude samo politički organ. Ona sve više postaje i neka vrsta vojnog štaba koji rukovodi cjelokupnom revolucionarnom, oslobodilačkom borbom, što postepeno dovodi do konačne političke pobjede Partije, uprkos gubicima i svim teškoćama kroz koje je u Zagrebu prolazila ne samo partijska organizacija, nego i čitav narodnooslobodilački pokret.

Mjesno partijsko rukovodstvo, od avgusta 1941. godine, svoju aktivnost usmjerava uglavnom u tri pravca: a) organizovanje i izvođenje oružanih akcija i diverzija; b) osnivanje prvih partizanskih odreda u neposrednoj okolini grada i organizovanje puteva i kanala koji su povezali Zagreb sa cijelom Hrvatskom, i c) mobilizacija ljudstva i prikupljanje materijala za partizanske jedinice i za potrebe sve razgranatije mreže organizacija i sektora narodnooslobodilačkog pokreta u samom gradu. Ove aktivnosti, svakim danom, do slobode, postajale su sve bogatije sadržajima. Uprkos teroru, Zagreb je ostao nepokoreni grad. San o slobodi postao je stvarnost 8. maja 1945. godine, kada su jedinice Unske operativne grupe brigada i Desetog zagrebačkog korpusa, poslije trodnevni borbi ušle u Zagreb.

... Gotovo 50.000 ljudi, ili gotovo svaki četvrti stanovnik Zagreba dao je svoj doprinos revoluciji. Više od 8.000 Zagrepčana poginulo je u partizanima, a gotovo 12.000 su žrtve terora, zločina i ratnog pustošenja. Osamdeset devet narodnih heroja i blizu 600 nosilaca Partizanske spomenice 1941. govore o buntovnom i nikad pokorenom gradu“. (Narodni heroji Jugoslavije, knjiga druga).

SPOMEN-OBILJEŽJA NOB

Na području deset opština Zagreb ima preko 200 različitih spomen-obilježja posvećenih revolucionarnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi.

- *Grobnica narodnih heroja*, na Mirogoju. U ovoj spomen-kosturnici sahranjeni su Josip Kraš, Rade Končar, Josip Debeljak, Pajo Marganović, Mijo Oreški, Slavko Oreški, Zlatko Šnajder, Josip Kolumbo, Pero Popović, Đuro Salaj, Kata Pejnović i drugi. Rad arhitekta Đuke Kavurića.
- *Grobnice žrtava fašističkog terora*, na Mirogoju. — Postoji više zajedničkih grobnica, obilježenih posebno, Zagrepčanima koji su pali kao žrtve terora. — Tu su zajedničke, kao i pojedinačne grobnice boraca Desete krajiške proleterske brigade, Prve proleterske divizije palih u operacijama za oslobođenje Zagreba 1945. godine. Uz njih je i nadgrobnni spomenik palim borcima italijanske brigade „Italia“.
- *Spomenik djeci Kozare*, na Mirogoju, gdje je sahranjeno preko 400 mališana umrlih u pogromu 1942. godine. — Rad vajara Steve Luketića.
- *Spomenik ubijenim Židovima*, na Mirogoju. — Rad Antuna Augustinčića.
- *Spomen-groblje i Park revolucije Dotrščina*, u blizini Maksimira, na mjestu jednog od najvećih ustaških gubilišta u neposrednoj blizini grada. Cijeni se da je tu, od kraja juna 1941. do 1945. godine, ubijeno između sedam i deset hiljada ljudi, među kojima je bilo oko 2.000 članova Partije i SKOJ-a. Između ostalih, ovdje su u julu 1941. godine strijeljani i sahranjeni Božidar Adžija, Otokar Keršovani, Ognjen Prica, Avgust Cesarec, Zvonimir Rihtman, Ivan Krndelj, Simo Crnogorac, kasnije grupa boraca partizanskog odreda „Matija Gubec“ i mnogi drugi rodoljubi. — Spomen-park su projektovali arhitekti Josip Seissel i dr Ante Martinović Uzelac; skulptura je rad vajara Vojina Bakića.
- *Spomen-groblje Rakov Potok*, u šumi Stupnički lug, gdje su vršena masovna strijeljanja.
- *Strijeljanje talaca*, spomenik žrtvama fašizma, u Ulici 8. maja 1945. — Reljef je rad vajara Frana Kršinića.
- *Spomenik palim borcima Ciglenica*, na Trešnjevci (park na uglu Selske ceste i Zagorske ulice). Društvo „Ciglenica“, osnovano 1938. godine, radilo je po direktivama KPJ i imalo snažan uticaj u ovom kraju. Na spomen-ploči

upisana su imena 75 članova ovog društva koji su pali kao borci. — Rad Tomislava Ostoje.

- *Spomenik narodnom heroju Radi Končaru* (1911—1942), ispred tvornice „Rade Končar“, u kojoj je radio kao metalac (raniji Siemens).
- *Spomenik Vladimiru Nazoru* (1876—1949), pjesniku i borcu, prvom predsjedniku ZAVNOH-a i Prezidijuma Sabora NR Hrvatske, u Tuškancu; rad Stjepana Gračana.
- *Spomenik Ivanu Goranu Kovačiću* (1913—1943), pjesniku potresne poeme „Jama“, koga su četnici zaklali 1943. godine; u parku Ribnjak, rad vajara Vojina Bakića.

MUZEJI

Muzej revolucije naroda Hrvatske. — Nalazi se na Trgu žrtava fašizma. — Osnovan 1945. godine. — Stalna muzejska postavka počinje sa osnivanjem Komunističke partije Jugoslavije 1919. godine, njenim djelovanjem do obznane i u ilegalnim uslovima do početka drugog svjetskog rata, sa posebnim akcentima na najvažnije događaje. Prikazane su pripreme za ustanak i formiranje prvih institucija ustanka. Takođe su data i zvjerstva okupatora i domaćih izdajnika nad narodom. Slijedi panorama zbivanja tokom narodnooslobodilačke borbe — stvaranje narodne vlasti, nastanak ZAVNOH-a, oslobođenje pojedinih dijelova Hrvatske, slobodne teritorije, organizacija sanitetske službe, Vis kao utvrđena partizanska baza 1944. godine, proboj Sremskog fronta, te konačno oslobođenje zemlje, kao i prvi miting u oslobođenom Zagrebu.

Muzej u svojim fondovima čuva veliki broj eksponata, među kojima su zbirka oko 2.500 originalnih dokumenata, 76.000 fotografija, predmeti (trofejno oružje, zastave i drugo), oko 400 ratnih pečata narodne vlasti i vojnih jedinica. Takođe ima i značajnu zbirku štampanog materijala (novine, proglosti, leci i drugo), među kojima je i oko 500 unikatnih džepnih novina.

Memorijalni muzej Osme konferencije zagrebačke organizacije KPJ. — Uređen je u zgradi (Pantovčak 178a) gdje je noću 25/26. februara 1928. godine održana Osma konferencija zagrebačke organizacije KPJ. Tada je Josip Broz podvrgao kritici rad Mjesnog komiteta KPJ, tražeći likvidaciju frakcionaških borbi i čvršće povezivanje sa proleterijatom. — Muzejska postavka sadrži originalne dokumente, fotografije i druge predmete vezane za ovaj istorijski događaj.

Memorijalni muzej Prve konferencije KP Hrvatske.
— Nalazi se u Ulici Prosinačkih žrtava 205, u zgradi gdje je 25. avgusta 1940. godine održana Prva konferencija Komunističke partije Hrvatske. Prostorija u kojoj je održan ovaj skup hrvatskih komunista ima autentičan izgled, sa originalnim namještajem iz tog vremena. Konferenciji su prisustvovali Josip Broz Tito i Edvard Kardelj. Tada su izabrani novi Centralni komitet i Politbiro KP Hrvatske, a za sekretara Rade Končar.

U kući je za vrijeme rata bila veza za oslobođeno poručje. Iz nje su, decembra 1942. godine, otišli u partizane pjesnici Vladimir Nazor i Ivan Goran Kovačić.

Memorijalni muzej Pete zemaljske konferencije KPJ.
— Zgrada (Ulica Pete zemaljske konferencije KPJ 20) u kojoj je od 19. do 23. oktobra 1940. godine održana Peta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije uređena je kao memorijalni muzej. Rekonstruisan je autentični ambijent, a nizom dokumenata i drugim prikazan je tok konferencije i njene odluke. Postavka ima tri tematska dijela — period između 1937. i 1940. godine kada dolazi do konsolidacije Partije, pripreme za Petu konferenciju, te rad ovog skupa komunista koji je imao značaj partijskog kongresa.

U izvještaju Centralnog komiteta, koji je podnio Josip Broz Tito, istaknuta je opasnost koja prijete zemlji. Kao osnovni zadaci Partije, postavljeni rezolucijom, su — borba protiv imperijalističkog rata i kapitulantske spoljne politike jugoslovenske vlade, oslanjanje na Sovjetski Savez, borba za demokratska prava i slobode, protiv skupoće i špekulacija, za podjelu veleposjedničke zemlje, za jedinstvo radničke klase, za organizaciono jačanje Partije i izgradnju njenih kadrova. Izabran je Centralni komitet KPJ sa 29 članova i devet kandidata za članove Centralnog komiteta i Politički biro CK od sedam članova, na čelu sa Josipom Brozom Titom, kao generalnim sekretarom KPJ.

ZAGREB

Na obodu panonske ravnice, podno Medvjednice, leži Zagreb. Drugi je po veličini grad Jugoslavije (860.000 stanovnika), glavni grad SR Hrvatske, snažan ekonomski, doima se zgusnuto i sračunato sa podignutim starim dijelom koji dodiruje lijevu obalu Save. Tek nedavno prešao je rijeku svojim novim naseljima. Onaj iskonski Zagreb, nenarušena lika, ostao je vezan za Medvjednicu (Zagrebač-

ku goru). Priobalju su pripadala praistorijska naselja i rimska Andautonija (iščezla oko 600. godine za seobe naroda).

Ime mu se spominje 1094. godine. Svaki vremeplov otpočinje kazivanjem o građanskom Gradecu i crkvenom Kaptolu, dva naselja na dva susjedna brda; bila su to dva svijeta oštro podijeljenih interesa. Ta stoljeća su minula, a kada su prestale opasnosti od Turskih najezda, Gradec i Kaptol će se stopiti ujedno, a grad se početi lagano spuštati prema Savi. Gornji grad od Donjeg grada simbolično dijeli poslovna Plica.

Gusto su nanizani događaji, sudbine, bitke za opstanak — od one 1241. godine kada su i Gradec i Kaptol spalili Tatari, od „Zlatne bule“ kojom 1244. godine Bela IV Zagreb proglašava slobodnim kraljevskim gradom... Do 1835. godine i Ilirskog pokreta, borbe za hrvatski jezik i nacionalna prava Hrvata, do buna, protesta, štrajkova.

Današnji Zagreb poznat je podjednako i po mnoštvu muzeja i galerija, kao i po svom Zagrebačkom velesajmu (osnovan 1908. g.), jednoj od vodećih privrednih smotri ove vrste u svijetu.

ŽABLJAK

Durmitorska partizanska republika

Još 1940. godine, kada sam ovdje došao radi Osme partijske konferencije, posmatrao sam ove terene i razmišljao o njima kao mogućoj bazi Vrhovnog štaba, a posebno 1941. godine, kada je trebalo da se krene iz Beograda, da li možda u istočnu Srbiju, prema Homolju, ili prema zapadnoj Srbiji. Odluku da se ide prema zapadnoj Srbiji donio sam upravo zbog toga što sam u ovom kraju vidio dobro zaleđe. — TITO.

Ustanak. — Okupaciju zemlje durmitorski komunisti dočekali su spremni i dobro organizovani. Već početkom jula u srezu je bilo spremno za borbu preko 30 gerilskih grupa sa oko 680 boraca — članova Partije, SKOJ-a i simpatizera.

Direktivu Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak o dizanju ustanka Mjesni (Sreski) komitet KPJ za srez šavnički primio je 16. jula. Noću 16/17. jula održana je proširena sjednica Mjesnog komiteta, u selu Vrtoč Polje, i na njemu donesena odluka da se odmah otpočne sa oružanim ustankom. Ustaniци su prvo oslobodili Goransko i Breznu (19. jula), zatim Žabljak i Njeguvođu (20. jula), Šavnik, Trsu, Pišće i Crkvice (22. jula). Tako je bilo slobodno čitavo durmitorsko područje.

Šest kompletnih divizija, odlično naoružanih i motorizovanih, opremila je fašistička Italija protiv ustanka u Crnoj Gori. Poslije žestokih borbi, 5. i 6. avgusta, na Krnovu, Kruševicama, Miloševićima i Gracu, jake kolone, potpomognute artiljerijom i avijacijom, ušle su 7. avgusta u Šavnik, a 19. avgusta u Žabljak i oviadale naseljima pored

puta Nikšić — Pljevlja. Uz strahovit teror 19 ljudi je strijeljano, više osuđeno na robiju, sela su paljena i pljačkana. No, okupator nije mogao da ovlada durmitorskim prostranstvom. Njegovi garnizoni u Žabljaku i Šavniku ostali su izolovani, a Šaranci i Uskoci i čitava Piva, su i dalje potpuno slobodne teritorije.

Zbog snažnog oružanog pokreta i približavanja zime italijanski garnizoni su sve nesigurniji. Noću 16/17. oktobra, u najvećoj tajnosti, okupatorske jedinice napustile su Žabljak i Šavnik.

OSAM MJESECI SLOBODE

(oktobar 1941. — juni 1942.)

Od polovine oktobra 1941. do juna 1942. godine područje Durmitora je slobodna teritorija. To je doba *Durmitorske partizanske republike*.

Narodna vlast. — Do tada privremeni narodnooslobodilački odbori sada su izabrani glasanjem svih stanovnika starijih od 18 godina. Sreski odbor u Žabljaku objedinjavao je rad šest opštinskih (Šavnik, Boan, Žabljak, Trsa, Krš i Pivski Manastir), a ovi 96 oseoskih.

Durmitorski NOP odred. — Formiran 11. novembra 1941. godine od 1.340 boraca, imao je pet teritorijalnih bataljona.

Odavde, sa Njeguvoškog polja, krenuo je Crnogorski narodnooslobodilački partizanski odred za operacije u Sandžaku, sa oko 3.400 boraca. Pred polazak, na smotri 27. novembra, u tom stroju bila su i tri durmitorska bataljona i jedna četa — preko hiljadu boraca; u bici na Plevljima pala su 73 Durmitorca a 71 ranjen.

Bolnica. — Partizanska bolnica na Žabljaku radila je od 26. novembra 1941. godine. Trebalo je da posluži za potrebe ovog kraja, ali poslije bitke za Pljevlja prva je Centralna partizanska bolnica. Tih dana prihvatila je oko 230 ranjenika.

Ubrzo postaje Centralna bolnica Vrhovnog štaba, koji polovinom decembra ovamo upućuje svoju hiruršku ekipu. Tokom 1941. i 1942. godine ona šest mjeseci neprekidno djeluje na istom mjestu i jedina je stalna partizanska bolnica. U njoj je liječeno oko 540 teških ranjenika.

Organizovanost. — Prostrana slobodna teritorija Durmitorske partizanske republike isticala se vanredno organizovanim životom. Izvršen je popis stanovništva i napravljen pregled imovinskog stanja domaćinstava, što je poslužilo prilikom raspodjele namirnica.

„Viškovi životnih namirnica i stoke uzimani su za potrebe vojske i siromašnog stanovništva bilo za njegovu ishranu bilo za sjetvu. Prema utvrđenim propisima viškovi muzene stoke davani su na korišćenje siromašnom stanovništvu na određeno vrijeme. Za te svrhe vođene su posebne knjige.“ („Durmitorska partizanska republika“).

Postojalo je više radionica gdje se opravljalo oružje, obuća, odjeća, plelo... Nije smio ostati neobrađen ni komad zemlje.

Uspostavljena je sudska vlast, sa odvojenim vojnim i civilnim nadležnostima. Januara 1942. godine počinju da rade neke osnovne škole. Takođe i analfabetski tečajevi u selima.

Umnožavane su i rasturane radio-vijesti. Od kraja 1941. do maja iduće godine u Žabljaku izlazi Bilten Durmitorskog NOP odreda. U martu je pokrenut i list „Durmitorski udarnik“.

U istočnoj Bosni. — Partizani bataljona za Pivske planine držali su stražu na Šćepan Polju. Prvih dana decembra 1941. godine tu je partizanska baza, a ubrzo i u Bastasima i Kosmanu.

Događaji su nalagali da se što brže djeluje u susjednom fočanskom kraju. „Italijani su 5. decembra napustili Foču i otišli za Pljevlja, a iz Srbije stigli četnički bataljoni i udružili se sa bosanskim četnicima, pa vrše pokolje muslimanskog stanovništva.“ (Milorad Marković: „Durmitorski kraj u NOB“).

Štab Durmitorskog partizanskog odreda, čiji se komandant nalazio na Šćepan Polju, odlučio se na hitnu vojničku intervenciju. „Kada su durmitorski partizani toga dana (20. januar 1942. g.) ulazili u Foču, četničke jedinice, koje su izvršile teške zločine nad muslimanskim stanovništvom, harale i pljačkale, nijesu ni pokušale da pruže otpor, već su se razbježale, a njihovi oficiri pobjegli u Čajniče i na Zaborak.“ (M. Marković).

U Foči su se dvjema četama bataljona „Vojvoda Momčilo“ 23. januara pridružili i borci bataljona „Bajo Pivljanin“ (oba iz sastava Durmitorskog NOP odreda). Uveče 24. januara, sa Beogradskim bataljonom Prve proleterske, u Foču je stigao Moša Pijade, a sutradan i Vrhovni štab sa drugom Titom.

Sinjavinski sektor. — „Za slobodno durmitorsko područje nastala je izuzetna opasnost kad su četnici, izdašno potpomognuti okupatorom, u februaru 1942. godine završili zaposijedanje Vasojevića i Kolašina i stigli na granice

Durmitorskog partizanskog odreda. Tada je izvršena opšta mobilizacija, formiran Sinjavinski sektor kao nova veća jedinica, koja je dobila zadatak da onemogući daljni prodor četnika i da ih razbije.“ (M. Šibalić).

Uslovi su bili teški — surova zima sa visokim snjegovima koji su otežavali snabdijevanje, veoma malo municije. Žrtve su bile velike — samo iz Durmitorskog odreda na Sinjavini je palo 80, a ranjeno preko 150 boraca.

U aprilu počinje treća neprijateljska ofanziva, u kojoj je angažovano oko sto hiljada italijanskih vojnika i 12.000 četnika. Zbog jakog pritiska neprijatelja, partizani su prisiljeni da se povuku sa Sinjavinskog sektora. Krajem maja četnici zaposjedaju Žabljak i Šavnik.

Tito na Durmitoru. — Krajem maja i početkom juna 1942. godine, u vrijeme punog zamaha treće neprijateljske ofanzive, partizanske jedinice i bolnice su u Pivi — oko 7.000 boraca i ranjenika. U Durmitorskom NOP odredu bilo je 1.560 boraca. Da bi se onemogućio nenadan prodor italijanskih motorizovanih jedinica iz Pljevalja, 6. maja je djelomično (jedan luk) srušen most na Đurđevića Tari.

Vojno i političko rukovodstvo NOP i drug Tito prelaze 10. maja na područje Durmitorske partizanske republike. Tu ostaju oko mjesec dana.

Tih dana, odlukom Vrhovnog štaba, formirane su tri proleterske jedinice — Treća proleterska sandžačka udarna brigada (5. juna 1942. g. na Šćepan Polju), Četvrta proleterska crnogorska udarna brigada (10. juna, na Zelengori) u koju ulazi i jedan bataljon Durmitorskog NOP odreda, i Peta proleterska crnogorska udarna brigada (12. juna, u Smriječnu, Župa Pivska).

„Zbog sve jačeg nadiranja neprijateljskih snaga sa svih strana ka platou Pive, plan odbrane Vrhovnog štaba je bio da adekvatnim dejstvima svojih snaga onemogući svako plansko nastupanje neprijatelja, a potom obezbjeđujući jake zaštitnice na bokovima, da osigura izbijanje svojih snaga na tromeđu Bosna, Crna Gora i Hercegovina. U tom cilju u prvoj polovini juna 1942. godine otpočela je evakuacija bolnice iz Pive prema Vučevu i Mratinju. Za evakuaciju mobilisana je bila sva omladina sa teritorije Pive. Tada je oko 660 ranjenika evakuisano na pomenutu tromeđu odakle su sa udarnom grupom 24. juna 1942. godine pošli na veliki marš u pravcu zapadne Bosne pod neposrednom Titovom komandom“. („Durmitorska partizanska republika“). Na području Durmitora ostalo je oko 700 boraca.

Teror četnika. — Juni 1942. — april 1943. godine

period je četničkog terora na Durmitoru. Na udaru su se odmah našli svi pripadnici i simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta. U prvom naletu uhapšeno je 250 lista, a mnogi poubijani.

Četnici, pristigli iz drugih krajeva, nisu birali sredstva — ubijali su, pretvarali domove u zgrašita, pljačkali. Njihov prijeki sud izrekao je mnoge smrtne kazne, a dosta ljudi je otjerao u logore. Oteto je preko 5.000 grla stoke.

PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

Težinu pete neprijateljske ofanzive ovaj kraj je posebno osjetio. Bili su to dani odsudnih bitaka koje je vodila Glavna operativna grupa NOV sastavljena od oko 16.000 boraca, sa kojom je i preko 3.500 ranjenika, protiv 127.000 neprijateljskih vojnika. Tito lično vodi sve operacije. Durmitor je veliko ratno poprište, a vrhunac svega su Piva, Sutjeska i Zelengora.

Od 20. do 28. maja na Žabljaku borave drug Tito i Vrhovni štab. Pored Crnog jezera vrhovni komandant donosi odluku da se operativna grupa probije preko Sutjeske u istočnu Bosnu.

Na čitavom durmitorskom području, kao i prema Foči i na okolnim planinama Sutjeske, vode se teški i krvavi bojevi. Neprijatelj nadire sa svih strana, zatvarajući obruč.

Surovo se okupator obračunao sa golorukim narodom Durmitora. Ubijao je, palio domove, sela pretvarao u zgarišta. Tragao je za zbijegovima u planinama, uhvaćene žive palio — 60 u jednoj kući u Plužinama, isto toliko u Bukovcu i drugdje. U Dolima, na pivskoj visoravni, 7. juna 1943. godine izvršen je najsuroviji zločin. Jedinice zloglasne kaznene „Princ Eugen“ SS — divizije izmasakrirale su oko 500 djece, žena i starijih muškaraca iz sela Dub, Bukovac, Rudinice, Miljkovac i Seljani.

Poslije ofanzive. — Već 4. jula održana je u Dobrom Dolu konferencija 200 komunista, skojevaca, boraca sa Sutjeske, rodoljuba i omladine. Tu je i Radoje Dakić, organizacioni sekretar KPJ za Crnu Goru. Proširen je sreski komitet KPJ i formirana udarna četa od 80 boraca, koja u avgustu prerasta u udarni bataljon. Utvrđen je program rada Partije i narodnooslobodilačkih odbora, a tri dana kasnije obrazovan Reonski komitet KPJ za Pivu.

U julu, ni mjesec dana poslije pete neprijateljske ofanzive, durmitorsko područje — izuzev Žabljaka i Šavnika — slobodna teritorija.

Posljednje njemačke zaštitnice napustile su Jezera 17. septembra, a četnici Šavnik 22. septembra. Štab Drugog udarnog korpusa i Četvrta proleterska crnogorska udarna brigada ušli su 23. septembra u slobodni Žabljak.

SPOMENICI NOB

- *Spomenik palim borcima i žrtvama fašističkog terora durmitorskog kraja* u Žabljaku podsjeća na 1.031 palog borca i oko 1.465 žrtava fašističkih zlodjela sa područja bivšeg durmitorskog sreza (sada opštine Žabljak, Šavnik i Plužine). Izgledom je sličan starim planinskim kućama; rad arh. Branka Bona, reljef u unutrašnjosti vajara Radeta Stankovića. Otkriven 13. jula 1963. g.
- *Spomen-ploča* na Crnom jezeru, gdje je 21. maja 1942. g. održano, pod rukovodstvom druga Tita, vojnopolitičko savjetovanje i donesena odluka o nastupanju prema zapadnoj Bosni.
- *Spomen-obilježje* na obali Crnog jezera, u znak sjećanja na boravak druga Tita i članova Vrhovnog štaba (u obližnjoj Titovoj pećini), kao i na Titovu odluku u drugoj polovini maja 1943. g. da se izvrši proboj preko Sutjeske.
- *Spomen-ploča* na hotelu „Durmitor“, u kojem se 1941—1942. g. nalazila prva Centralna partizanska bolnica.
- *Spomen-ploča* na zgradi stare osnovne škole, u znak sjećanja na ratni boravak Moše Pijade — čiča Janka.
- *Spomen-ploča* u selu Kovačka Dolina, gdje je početkom juna 1940. g. u kući Zelena Kovačevića, održana prva konferencija KPJ za šavnički srez i izabran Mjesni komitet KPJ.
- *Spomen-ploča* na zgradi u Žugića Barama, u kojoj je, u prisustvu druga Tita, avgusta 1940. g. održana Osma pokrajinska konferencija KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju.
- *Spomen-ploča* u Njeguvoći obilježava formiranje Crnogorskog NOP odreda za operacije u Sandžaku, odnosno za napad na Pljevlja, 27. novembra 1941. g.
- *Rodna kuća narodnog heroja Radoja Dakića-Brka* (1911—1946), istaknutog revolucionara, organizacionog sekretara PK KPJ za Crnu Goru, u selu Crna Gora. Obnovljena u autentičnom izgledu 1978. g.
- *Spomen-ploča* na zgradi škole u selu Crna Gora, u kojoj je 25. novembra 1941. g. formiran partizanski bataljon „Bajo Pivljanin“.
- *Spomen-ploča* u Dobrom Dolu, gdje su juna 1942. g.

partizanske jedinice, nastupajući za Bosnu, potukle četnike.

- *Spomen-česma* na Crnom jezeru, u znak sjećanja na pale borce u NOR-u iz sela Pitomine i Bosača.
- *Spomen-ploča* u blizini Zminjeg jezera, gdje je poginuo narodni heroj Jakov Ostojić (1878—1942), prvi predsjednik Opštinskog i Sreskog NOO Žabljak (1941. i 1942. g.).
- *Spomen-obilježje inž. Lazaru Jaukoviću* kod mosta na Tari, koji je po naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ 6. maja 1942. g. srušio most. Okupatori i domaći izdajnici strijeljali su ga 2. avgusta 1942. g. na ovom mostu.

NACIONALNI PARK DURMITOR

„Upisivanje Nacionalnog parka Durmitor u Spisak svjetske baštine najviši je rang valorizacije, najveće priznanje kvaliteta, izuzetnosti, univerzalnosti i eminentnosti njegovih prirodnih vrijednosti“. No, Durmitor je dva puta — po dva osnova — ušao u Svjetsku baštinu, što je izuzetnost više. Prvi put to je bilo 17. januara 1977. godine kada su tu počast doživjeli Tara i njen kanjon našli na listi Čovjek i biosfera (prvi iz Jugoslavije, 65. u svijetu). Zatim, 4. septembra 1980. godine Nacionalni park Durmitor kao cjelina dopijeva na listu Svjetske baštine prirodnih dobara UNESCO-a.

Nacionalni park Durmitor prostire se na 390 km², na području opština Žabljak, Pljevlja, Šavnik, Plužine i Mojkovac. Čini ga osam zona: Crno jezero sa okolinom; Sliv Škrčkih jezera i uža kanjonska dolina Sušice; Prašuma jela i smrče u slivu Mlinskog potoka (10 ha); Barno jezero sa užom okolinom, sa specifičnom florom na tresetištu; Crna poda, prašuma crnog bora (*Pinus nigra* Arn), od 20 ha, koji je izrastao na staništu bukove šume; Najuža okolina Zaboljskog jezera; Kanjon Tare, čije litice dosežu visinu od 1.300 metara, drugi u svijetu (iza Kolorada), sa kanjonima pritoka Vaškovska rijeka (kanjon dug 3 km), Draga (dug 7 km) i Sušice koja u svom koritu ljeti stvara Sušičko jezero (nestaje u jesen); Masiv Durmitora. Sve zajedno, to je svijet za sebe — svijet očuvane i iskonske prirode.

Nacionalni park Durmitor svoje djelovanje je usmjerio u tri osnovna pravca — zaštita prirode i historijskih spomenika, zatim valorizacija i unapređenje prirodnih dobara uz naučna istraživanja, a u isto vrijeme i razvoju turizma. Uz sve ovo, istovremeno priređuje splavarenje niz Taru (200

splavova godišnje, plus nekoliko stotina kajakaša). Ima i tri doma za splavare i planinare — pod Bobotovim kukom, na Škrci (sa 40 ležaja) i na Radovan luci (sa 30 ležaja).

INFORMACIJE

- *Turistički biro* Turističkog društva „Durmitorska jezera“, 84220 Žabljak, telefon (084) 88-318.

SMJEŠTAJ

- *Hotel „Jezera“* (260 l), B-kategorija; restoran, kafana, snek-bar, saloni; bazen, sauna; mali sportovi; parking; tel. (084) 88-301.
- *Hotel „Planinka“* (326 l), B-kategorija; restoran, kafana, snek-bar, saloni, bar; kongresna dvorana; tel. 88-346.
- *Hotel „Žabljak“* (71 l), B-kategorija; restoran, kafana, terasa. Radi cijele godine. Tel. 88-300.
- *Hotel „Durmitor“* (143 l), B-kategorija; restoran, kafana, saloni, terasa; tel. 88-278.
- *Bungalovi i savardaci* (42 sobe sa 84 ležaja), pored hotela „Durmitor“.
- *Motel „Gorsko oko“* (50 l), I kategorija; restoran, kafana, tel. 88-276.
- *Kamp*, pored motela „Gorsko oko“, na 3.500 m²; sanitarni uređaji, električna struja. U Nacionalnom parku Durmitor postoji još šest lokacija uređenih za kampovanje.
- *Privatni smještaj* — više stotina ležaja; preko Turističkog biroa.

UDALJENOSTI

- Žabljak — Budečevica (most na Tari, Đurđevića Tara) 26 km; Žabljak — Budečevica — Mojkovac 69 km; Žabljak — Mojkovac — Titograd 160 km; Žabljak — Titograd — Petrovac na moru 215 km; Žabljak — Mojkovac — Titovo Užice 246 km; Žabljak — Beograd 450 km; Žabljak — Pljevlja 68 km; Žabljak — Pljevlja — Goražde — Sarajevo 237 km; Žabljak — Šavnik 38 km; Žabljak — Šavnik — Nikšić 85 km.

Veliki školski čas u Šumaricama, Kragujevac

Spomenik ustanku, Bela Crkva

Spomen-park Krajevo

Mogila nepobjeđenih. Prik

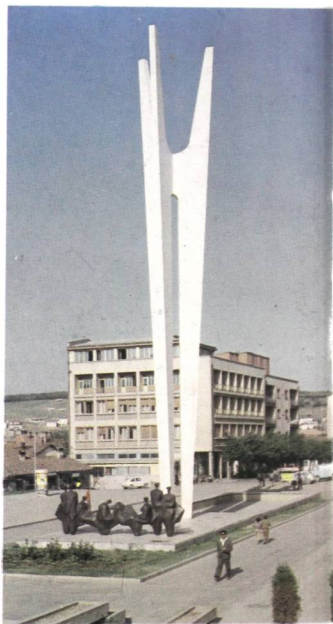

Trg partizana, Titovo Užice

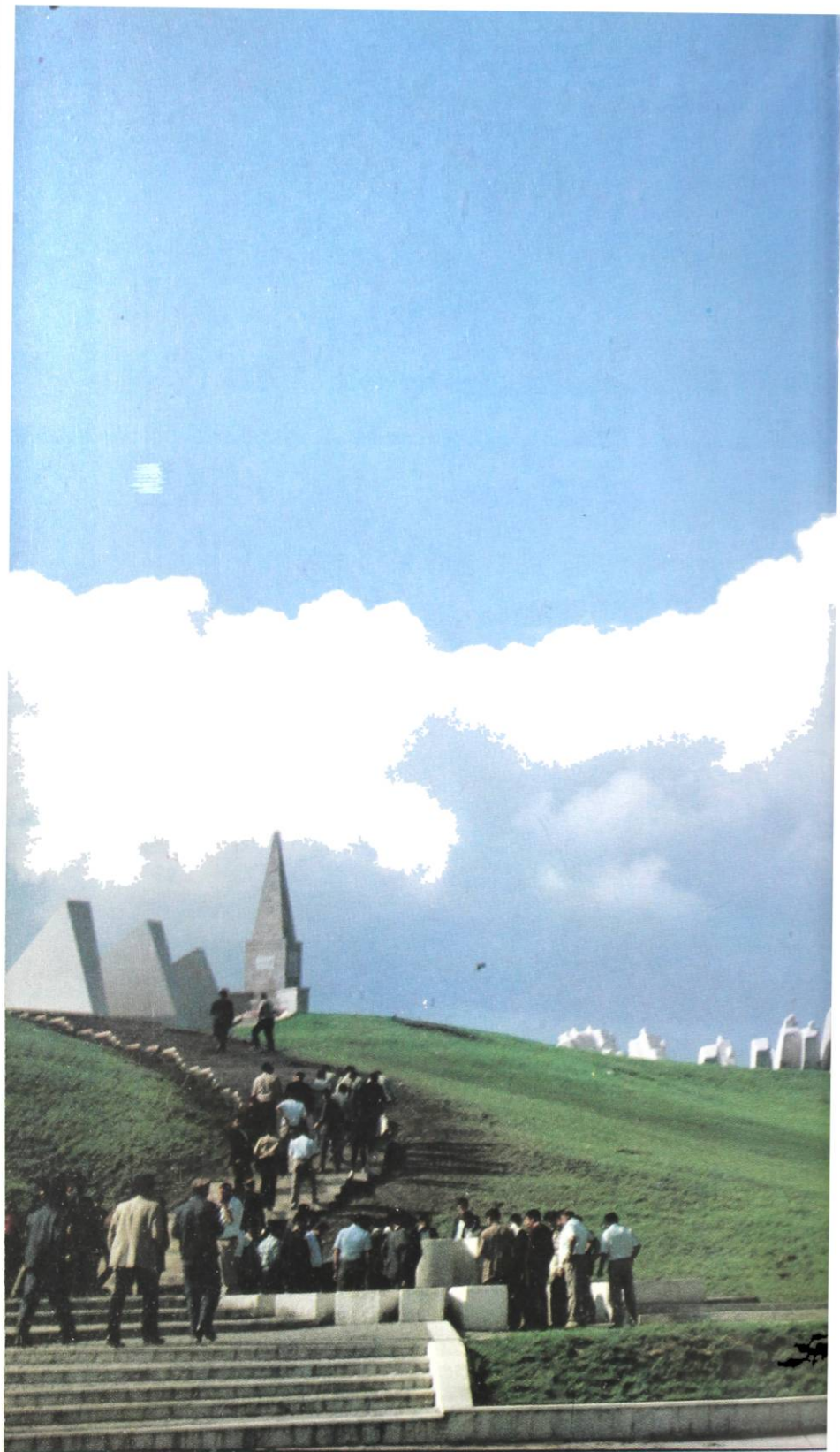
*Spomenik Bori i Ramizu,
Landovica*

*Spomenik bratstva i
jedinstva, Priština*

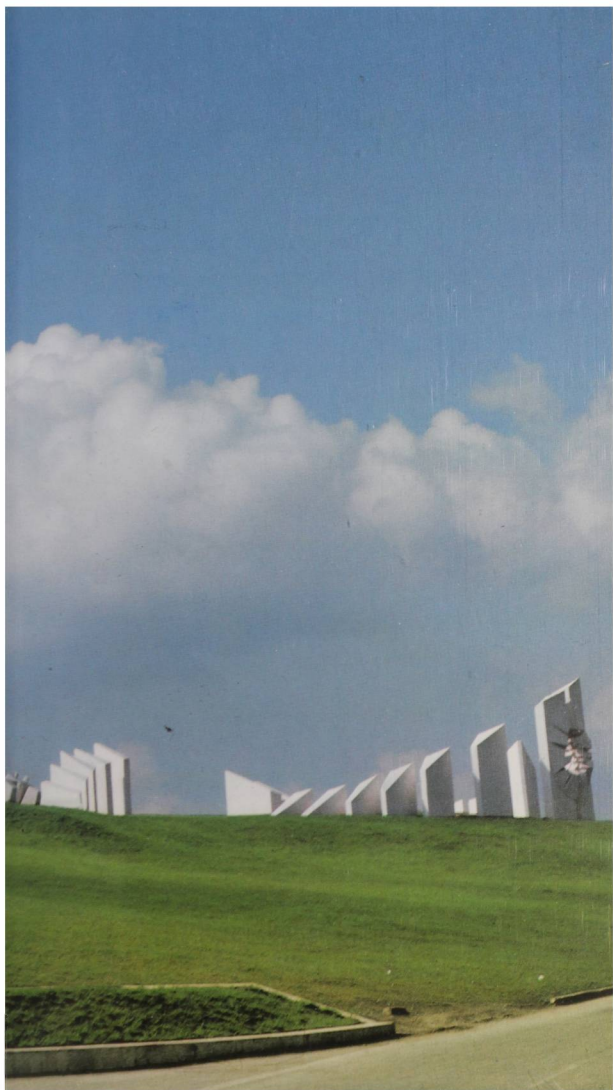

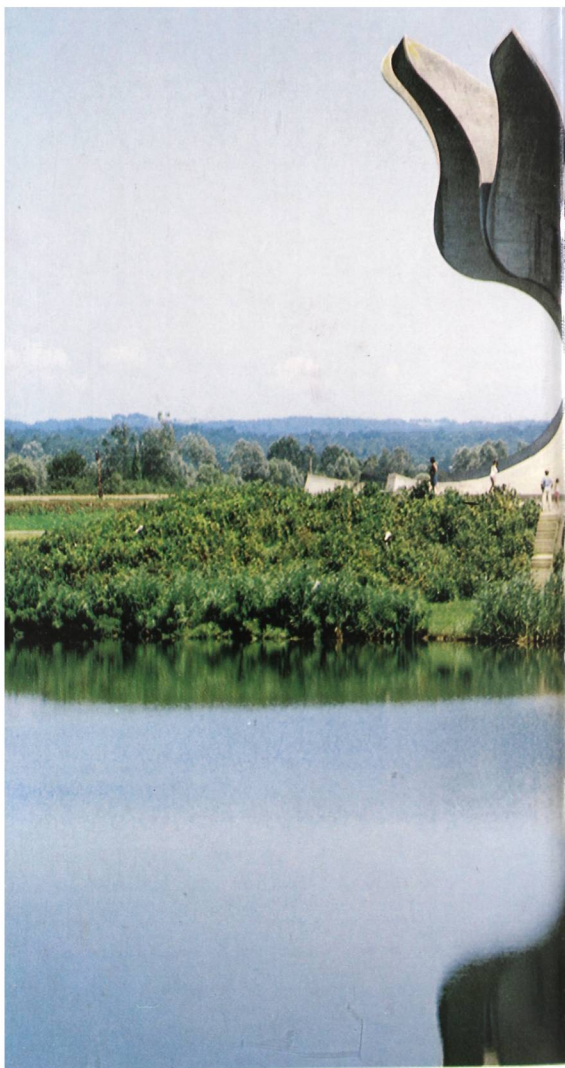
Spomenik revoluciji na Iriškom vencu (Fruška gora)

Spomenik Kadinjača, kod Titovog Užica

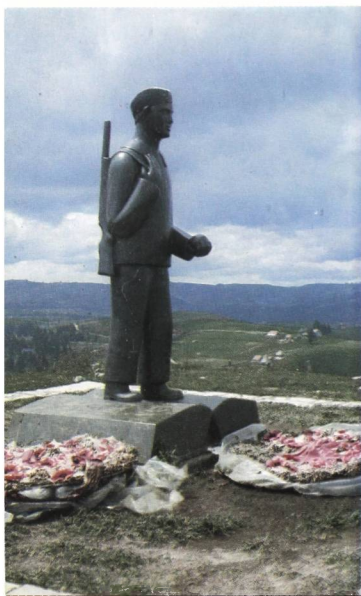

Cvijet života, spomenik na mjestu koncentracionog logora Jasenovac

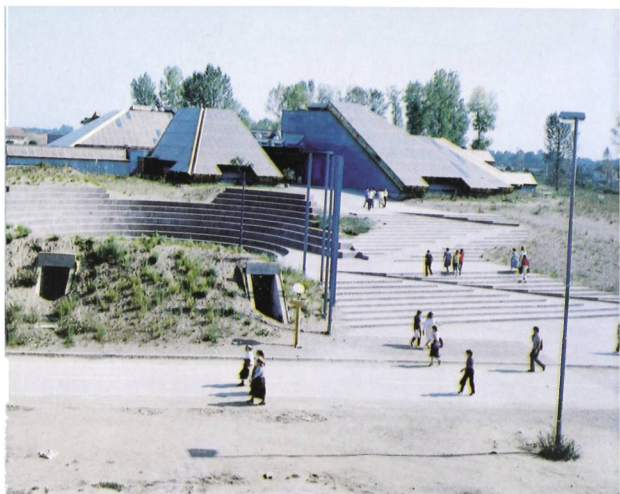

*Spomenik žrtvama fašizma
na Bubnju, Niš
Spomenik Bošku Buhi na
Jabuci (Prijepolje—Pljevlja)*

*Spomenik revoluciji na
Mrakovici, Kozara*

*Spomen-dom „Mitar Trifunović Učo“, Bosanski Šamac
Partizansko groblje, Šekovići*

Spomenik revoluciji na Petrovoj gori (Vojnić)

*Baza 20 u Kočevskom Rogu (Novo Mesto)
Partizanska bolnica Franja, kod Cerknog*

Spomenik revoluciji, Ljubljana

Muzej Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, Mrkonjić-Grad

ВИО ВРХОВНИ КОМАНДАНТ НОВ И ПОЈ ДРУГ ТИТО!

Spomenik Ilindenu i NOB, Kruševo

ANDRIJEVICA

SPOMENIK PALIM BORCIMA I ŽRTVAMA FAŠISTIČKOG TERORA. — Rad vajara Vojislava Vujisića. Andrijevica je 17 km od Ivanograda, a 46 km od Bijelog Polja. — U prvom naletu, 17. jula 1941. godine, 235 ustanika slomilo je otpor italijanskog garnizona i oslobodilo Andrijevicu. Odmah su izabrani i organi narodne vlasti. Ubrzo je bila slobodna i šira teritorija. Ogorčene borbe vođene su početkom avgusta sa italijanskom kaznenom ekspedicijom. Tokom rata palo je oko 700 boraca i oko hiljadu žrtava fašističkog terora.

BANJALUKA

SPOMENIK PALIM BORCIMA BOSANSKE KRAJINE otkriven je 1961. godine na Šehitlucima, brdu iznad Banjaluke (rad Antuna Augustinčića). Na ovom mjestu juna 1941. godine donesena je odluka o podizanju ustanka protiv okupatora. Brda Starčevica i Šehitluci često su i prije rata služila za sastanke banjalučkih komunista i skojevaca. Posebno su bile značajne oblasne partijske konferencije i savjetovanja na Šehitlucima juna i jula 1941. godine. — „Pripreme za organizovanje oružanog ustanka u Bosanskoj krajini započete su na Oblasnoj partijskoj konferenciji na Šehitlucima, 8. juna 1941. godine . . . Đuro Pucar je u svom uvodnom izvještaju prenio odluke i zaključke Majskog savjetovanja CK KPJ u Zagrebu o političkoj mobilizaciji ljudi u borbi protiv okupatora, ubrzanju priprema za oružani dio borbe protiv okupatora, o radu na prikupljanju

oružja i stvaranju diverzantskih grupa. Posebno je ukazao na potrebu očuvanja partijskog kadra, sklanjanju svih onih komunista koji su bili poznati ustaškom redarstvu u duboku ilegalnost . . . Oblasna konferencija na Šehitlucima imala je ogromnog značaja i utjecaja na tok i razvoj daljih događaja u Bosanskoj krajini. Po povratku sa konferencije delegati su u partijskim organizacijama Bosanske krajine razvili široku aktivnost, jačajući i proširujući svoje redove, okupljajući oko sebe simpatizere i rodoljube spremne da se i sa oružjem u ruci bore protiv nasilja, primajući u redove KPJ prokušane borce za radnička prava. Značajnu akciju Partija je preduzela u razobličavanju ustaške politike na razbijanju bratstva i jedinstva naših naroda. Organizovano se pristupilo prikupljanju oružja, municije i obučavanju omladinaca u rukovanju oružjem. Svje kadrove, koji su od ranije bili poznati policiji, Partija je povukla u duboku ilegalnost, odakle su oni i dalje aktivno djelovali". — Član vojnog rukovodstva pri Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu Mahmut Bušatlija, polovinom juna 1941. godine održao je na Šehitlucima sastanak sa članovima Vojnog komiteta pri Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku krajinu. Tada su utvrđeni poslovi koji predstoje, a članovi Vojnog komiteta obišli Bosansku krajinu. — „Oko 10. jula 1941. godine na Šehitlucima je održano šire partijsko savjetovanje koje je sazvao i kojim je rukovodio Mahmut Bušatlija. Savjetovanju su prisustvovali svi komunisti koji su izašli na Starčevicu i Šehitluke. Na ovom sastanku Bušatlija je upoznao prisutne sa odlukom CK KPJ o podizanju opštenarodnog oružanog ustanka protiv okupatora i njegovih sluga. Zaključeno je da se odmah počne sa oružanom akcijom. Članovi Oblasnog vojnog rukovodstva i istaknuti komunisti Banjaluke dobili su zadatak da ove direktive prenesu na partijska rukovodstva i vojne povjerenike Bosanske krajine. Izvršavajući ove zadatke članovi Vojnog komiteta obišli su sve vojne povjerenike. S njima su obavljani razgovori, a na sastancima partijskih rukovodstava, umjesto dotadašnjih vojnih povjereništava, formirani su štabovi vojnih jedinica. Odmah se pristupilo formiranju vojnih odreda, naoružavanju, njihovom organizacionom sređivanju i rasporedu prema neprijateljskim jedinicama . . . Od komunista koji su raspoređeni na područje Banjaluke i centralne Bosne formiran je na Starčevici prvi partizanski odred, koji je brojao oko 60 boraca — komunista i simpatizera Partije; bio je dobro naoružan puškama i jednim mitraljezom. Za prvog komandira ovog odreda

izabran je španski borac Danko Mitrov". (Citat prema knjizi „Šehitluci“, Banjaluka, 1982. g.)

Spomenik na Šehitlucima je monumentalno zdanje, a reljefi na njegovim spoljnim zidovima simbolišu borbu naroda Bosanske krajine koja je dala 64.000 partizanskih boraca. — U gradu postoji više spomen-obilježja, među kojima *Spomen-park* kod Kastela sa bistama istaknutih revolucionara i narodnih heroja, te *Partizansko groblje* sa spomenikom.

BATINA

SPOMEN-PODRUČJE BATINA je na desnoj obali Dunava, kod mjesta Batina; 18 km od Belog Manastira, 39 km od Osijeka, 28 km od Sombora. Zahvata površinu u dužini 15 km, i širini oko 5 km. Između Batine i Osijeka je rezervat ptica Kopačevo.

Centralno mjesto ima monumentalan *Spomenik pobjede*, odnosno Batinskoj bici (rad Antuna Augustinčića), sa uklesanom posvetom „Palim borcima Crvene armije — narodi Jugoslavije“; otkriven 9. novembra 1947. godine. Na mjestu je najžešćih okršaja, izdignutom platou dunavske obale sa kojeg se otvara vidik na vojvođansku ravnicu na drugoj strani rijeke. Visok je 35 m. Bronzana figura žene (8 m), kao simbol pobjede, stoji na vrhu mramornog obeliska, u kojem su pet velikih kamenih skulptura što predstavljaju različite rodove vojske, učesnike ove teške bitke. U podnožju su bronzane figure boraca i dva reljefa (na jednom su prikazane partizanske a na drugom crvenoarmejske jedinice u borbama prilikom forsiranja Dunava). U kripti, ispod spomenika, sahranjeni su posmrtni ostaci 1.297 crvenoarmejskih palih u ovoj bici, ovamo preneseni sa okolnih grobalja.

Pod spomenikom su najteži položaji, stepenasto postavljeni njemački bunker, rovovi i mitraljeska gnijezda. Nešto dalje je Kota 169, prozvana „krvava kota“.

Spomen-dom Batinske bitke, otvoren 4. jula 1979. godine, podignut je akcijom 14 opština Baranje i Slavonije. Ima memorijski dio sa dvoranom za prikazivanje dokumentarnih filmova o završnim borbama za oslobođenje zemlje. Ovdje su izloženi i radovi Baranjske umjetničke kolonije, u kojoj se od 1975. godine okupljaju i rade slikari. U sklopu doma je i restoran sa terasom-vidikovcem.

Baranju sa Vojvodinom, preko Dunava, povezuje

Spomen-most Pedeset prve vojvođanske divizije (dug 632,8 m), pušten u saobraćaj 1974. godine.

Muzej Batinske bitke, na lijevoj obali Dunava kod mosta, sagrađen je na polaznim položajima naših i sovjetskih jedinica; otvoren novembra 1981. godine; u sastavu Gradskog muzeja Sombor. Osmougaona zgrada, zanimljive arhitekture (projekt arh. M. Berbakova), okružena je detaljima (talpe) koji simbolizuju čamce na talasima rijeke, i stazom prkosa; na obali je skulptura kameni cvijet. Trofejno artiljerijsko oružje izloženo je na otvorenom prostoru oko muzeja. Postavka ima tri tematske cijeline. Osnovna je Batinska bitka, koja počinje informativnim panoom gdje su svijetlećim simbolima označeni njeni tokovi, a nastavlja se pojedinačnim objašnjenjima svake od njenih pet faza u periodu od 3. novembra do 10. decembra 1944. godine. Izloženo je naše i sovjetsko oružje, zatim lični predmeti i dokumenti boraca, dok serija fotografija prati sve značajnije momente bitke. — Na spoljnjem zidu centralnog dijela je izložba fotografija o narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji, s akcentom na događajima u Vojvodini. — U sredini muzeja je izdvojen memorijalni dio, umjetnički oblikovan, posvećen 51. vojvođanskoj diviziji; na bronzanim pločama ispisano je 660 imena i prezimena palih boraca iz njenih redova.

Bitka kod Batine spada među najteže u završnim operacijama za konačno oslobođenje zemlje. U njoj sa jedinicama Jugoslovenske armije učestvuju i jedinice Crvene armije. Oslobođenjem Bačke, početkom novembra 1944. godine, jedinice 57. korpusa Crvene armije i 51. vojvođanske divizije zauzele su lijevu obalu Dunava; na suprotnoj strani, kod Batine, bile su koncentrisane jake njemačke snage (puk Brandenburg 35. njemačke SS divizije, 118. lovačka divizija i nekoliko policijskih bataljona), sa kojima su mađarske i ustaško-domobranske jedinice. Ukupan odnos snaga tokom bitke bio je — 75.000 neprijateljskih vojnika prema 45.000 naših i sovjetskih boraca. — „U rejonu Batine i kod Apatina, početkom novembra 1944. godine u okviru operacija Trećeg ukrajinskog fronta u južnoj Mađarskoj jedinice Crvene armije i NOVJ razvile su borbe za forsiranje Dunava. Desnu obalu Dunava sa uporištima kod sela Duboševice, Draža, Batine, Zmajevca i u rejonu Zlatne Grede branila je 35. SS divizija ojačana sa nekoliko policijskih bataljona, ljudstvom njemačke crnomorske flote i slabijim mađarskim jedinicama. Kada su izbile na lijevu obalu Dunava, jedinice 57. armije Crvene

armije i 51. divizije NOVJ pripremile su se za prelaz u Baranju. Planom je bilo predviđeno da 73. i 233. divizija Crvene armije i 51. divizija NOVJ (bez Osme brigade) forsiraju Dunav u rejonu Batine i zauzmu selo, zatim da prošire mostobran ka selima Dražu i Zmajevcu, a da 236. divizija Crvene armije sa Osmom brigadom 51. divizije forsiraju Dunav prema Zlatnoj Gredi, zauzmu i prošire mostobran u pravcu sela Zmajevca i Kneževih Vinograda. — Pred zoru 11. novembra, uz snažnu podršku artiljerije, dva bataljona 233. divizije i bataljon 12. brigade 51. divizije prebacili su se čamcima kod Batine, tu obrazovali uži mostobran a potom napali njemačke položaje Draž, trig. 205 i Zmajevac, pred kojima su zadržani. Popodne toga dana i noću 11/12. novembra prebačeni su na mostobran i ostali bataljoni 12. brigade. Oko podne 12. novembra, 35. divizija je uz podršku tenkova i 20 jurišnih aviona izvršila protivnapad i do mraka potisla 12. brigadu i bataljone 233. divizije na zapadnu ivicu. Teške borbe produžene su i sutradan. Na mostobran je prebačen i 2. bataljon Sedme brigade 51. divizije, a 14. novembra Nijemci su u vrlo oštroj borbi potisli prebačene trupe u istočni dio Batine. U teškim dvodnevničnim uličnim borbama, često prsa u prsa, jedinice Crvene armije i 51. divizije potisnute su 15. novembra iz Batine. U tom kritičnom momentu prebačena je na desnu obalu 73. divizija, a noću 15/16. novembra i ostali bataljoni Sedme brigade — koji su smijenili iznurene bataljone 12. brigade. Sljedećeg dana napadom svih prebačenih snaga, odbačena je 35. SS divizija ka Dražu i Zmajevcu. Uporedo sa razvojem ovih borbi, 18. novembra prešli su Dunav sjeverno od Apatina dijelovi 236. divizije i Prvi bataljon Osme brigade 51. divizije i krenuli prema Monjorošu i Aleksandrovom dvorcu. Do 22. novembra prebačeni su i ostali dijelovi 236. divizije i Osme brigade, a idućeg dana, u opštem napadu svih prebačenih snaga, 73. divizija je u sadejstvu sa 51. divizijom NOVJ zauzela Zmajevac, Osma brigada Monjoroš, a 233. divizija Draž". (Vojna enciklopedija). Uslijedilo je oslobođenje Baranje.

U bici na Batini palo je 648 boraca 51. vojvođanske divizije (istraživanja ukazuju na mogućnost da se taj broj penje na oko 850) i 1.237 crvenoarmejaca (najvjerovatnije oko 1.400). Iz vojvođanske divizije ranjeno je 850 boraca. Neprijatelj je imao 2.500 mrtvih.

Bolmanska bitka vođena je u rejonu sela Bolman (na putu Beli Manastir—Jagodnjak) od 6. do 22. marta 1945. godine. Nijemci su početkom marta planirali veliku opera-

ciju u Mađarskoj kako bi deblokirali Budimpeštu, uspostavljanjem dva mostobrana na Dravi kod Barča (Mađarska) i Bolmana. Vojvođanske jedinice, poslije teških borbi po kiši i blatu, uz znatne gubitke (745 poginulih i nestalih, preko 2.000 ranjenih) razbile su njemački mostobran. — Spomenici palim borcima u ovoj bici podignuti su u Bolmanu i na raskrsnici puteva Petrovac—Bolman.

BEGUNJE

SPOMEN-MUZEJ PALIM RODOLJUBIMA LOGORA BEGUNJE, uređen je u srednjevjekovnom zamku, koji je tokom rata služio kao gestapovski sabirni logor i mučilište partizana, pripadnika Osvobodilne fronte i njihovih simpatizera. Nalazi su blizini Radovljice i Lesce-Bleda, 55 km od Ljubljane.

Već prvih dana poslije okupacije (20. maja 1941. g.) Nijemci su stari zamak (iz prve polovine 14. vijeka) pretvorili u sabirni logor iz kojeg su dalje odvodili rodoljube, a ubrzo u gestapovsku tamnicu najgore vrste. Kroz Begunje je tokom četiri ratne godine prošlo 12.134 zatvorenika, od kojih je preko 5.000 otpremljeno u koncentracione logore. Ovdje je ubijeno 849 talaca; prva četvorica 2. avgusta 1941. godine. Četiri godine iz ćelija su dopirali jauci djece i krici odraslih koji su umirali pod udarcima korbača. Zatočenici su služili često kao žive mete gestapovcima. Partizani su još 1941. godine pokušali da oslobode sužnje Begunja. Pred sam kraj rata, 1. maja 1945. godine, Kokranski partizanski odred opkolio je logor i pozvao posadu na predaju. Tri dana kasnije Nijemci su pokušali da spolja probiju opsadu, ali su odbijeni. Slobodu su dočekala 632 zatočenika.

Muzej, uređen u ćelijama kazamata, autentično je svjedočanstvo o zločinima okupatora. U Arhivu za istoriju radničkog pokreta u Ljubljani čuva se 9.000 njemačkih dokumenata vezanih za ovo mučilište, a u Gorenjskom muzeju u Kranju originalne njemačke zatvorske knjige sa popisima svih zatočenika u Begunju. — U dvorištu zamka uređeno je groblje ubijenih i podignut spomenik.

BEROVO (Mitrašinci)

SPOMENIK PEDESETOJ MAKEDONSKOJ DIVIZIJI u selu Mitrašinci, kod Berova, na mjestu gdje je formirana 17. oktobra 1944. godine. Jedinice ove divizije učestvovala su u borbama za oslobođenje Makedonije, a zatim u

završnim operacijama za konačno oslobođenje zemlje. — Berovo je 45 km od Strumice.

BILEĆA

KONCENTRACIONI LOGOR ZA POLITIČKE ZATVORENIKE u Bileći (135 km od Mostara, 62 km od Dubrovnika) osnovala je januara 1940. godine vlada Cvetković—Maček, po uzoru na one nacističke u Njemačkoj. Cilj je bila izolacija i onemogućavanje djelovanja najistaknutijih komunista. Prvi zatočenici dovedeni su 7. februara. Kroz logor je prošao 81 član Komunističke partije Jugoslavije, a među njima su bila i četiri člana Centralnog komiteta KPJ. Tu su bili zatvoreni Moša Pijade, Ivo Lola Ribar, Ivan Milutinović, Kosta Stamenković, Pepca Kardelj, Todor Vujasinović, braća Baruh, Đorđe Andrejević Kun i mnogi drugi.

Ovdje, u teškim uslovima tamnovanja nastala je čuvena revolucionarna pjesma „Bilećanka“, koju je napisao i komponovao slovenački komunista Milan Apih, a na srpskohrvatski preveo Todor Vujasinović. Riječi „Bilećanke“ („Sred pušaka, bajoneta, sred mrkih straža . . .“) gromoglasno je odjeknula 1. maja 1940. godine između zidina kaznionice. Tog dana omladina i komunisti Bileće pozdravili su cvijećem kolonu zatočenika, kada su ih žandarmi izveli u šetnju.

Pod pritiskom javnosti vlada je novembra 1940. godine rasformirala logor u Bileći, a internirani su prebačeni u druge logore u zemlji.

BITOLJ

SPOMENIK STIVU NAUMOVU (1920—1942), koji je svoju revolucionarnu aktivnost počeo u rodnom Bitolju, a nastavio kao student u Beogradu; 1940. godine sekretar Mjesnog komiteta KPJ Bitolj; organizator ustanka; 1942. godine član Glavnog štaba Makedonije; proslavljeni borac, poginuo 12. septembra 1942. godine u sukobu sa Bugarima kod resenskog sela Bolno. Proglašen za narodnog heroja.

SPOMENIK DEPORTOVANIM JEVREJIMA podignut je kao sjećanje na 7.122 bitoljska Jevreja. Njih su bugarski i njemački fašisti, noću 11. marta 1943. godine, odveli u sabirne centre u Bitolju, Štipu i Skoplju, a odavde deportovali u logore smrti.

Bitoljska partijska organizacija bila je pred rat jedna od najjačih u Makedoniji, sa mrežom partijskih, skojevskih

i masovnih organizacija u gradu i 20 okolnih sela. Partija je vodila mnoge akcije, posebno protiv velikobugarske politike denacionalizacije Makedonaca. Izvršila je opsežne pripreme za ustanak. Na ovom području formirano je više partizanskih odreda.

U samom gradu vladao je teror. Područje Bitolja u toku narodnooslobodilačke borbe odigralo je veoma značajnu ulogu i dalo veliki broj boraca.

BJELOVAR (Veliko Trojstvo)

SPOMEN-MUZEJ JOSIPA BROZA TITA u Velikom Trojstvu (7 km od Bjelovara) uređen je u kući u kojoj je Tito živio od 1921. do 1925. godine, kada je morao da napusti Zagreb poslije donošenja obznane i zabrane Komunističke partije Jugoslavije. U ovdašnjem mlinu zaposlio se kao mehaničar. Nastavljajući revolucionarni rad, povezuje se ilegalno sa bjelovarskim komunistima. Izabran 1923. godine za člana Okružnog komiteta KPJ Bjelovar. Poslije govora na sahrani revolucionara Vaclava Valenta hapsi ga policija (proljeće 1925. g.). — U muzeju su izloženi predmeti, dokumenti i fotografije, koje prikazuju Titov boravak u Velikom Trojstvu.

BOHINJSKA BISTRICA

MUZEJ TOMAŠA GODCA, kožarskog radnika, u Bohinjskoj Bistrici; 23 km od Bleda, 76 km od Ljubljane. — U njegovoj kući, od 15. do 18. marta 1939. godine je održana sjednica privremenog rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije i tada, konstituisan Centralni komitet KPJ na čelu sa Josipom Brozom Titom. U CK KPJ, uz Tita kao generalnog sekretara, izabrani su Edvard Kardelj, Milovan Đilas, Josip Kraš, Franc Leskošek, Miha Marinko i Aleksandar Ranković.

U muzeju, u četiri njegove prostorije, izloženi su dokumenti, fotografije, fotokopije i drugi materijal koji svjedoči o revolucionarnim tradicijama ovog kraja. U ljeto 1919. godine na opštinskim izborima dobija sedam odborničkih mjesta. Uoči rata bilo je 60 članova KPJ i više stotina aktivista. Oko 900 stanovnika učestvovalo je u narodnooslobodilačkoj borbi, a 450 nije dočekalo slobodu; među njima su i istaknuti revolucionari Jože Ažman, Tomaš Godec i Stane Bokal.

U prizemlju muzeja uređena je spomen-soba u kojoj je konstituisan CK KPJ pod Titovim rukovodstvom; nekada je

služila za sušenje kože, jer su se Godčevi tradicionalno bavili kožarskim zanatom. U drugoj sobi prizemlja su dokumenti o narodnooslobodilačkom pokretu u ovom kraju. Na spratu, u jednoj sobi su dokumenti usvojeni za vrijeme konstituisanja CK KPJ. Četvrta prostorija posvećena je životu i radu revolucionara Tomaža Godca.

Povodom 40-godišnjice konstituisanja CK KPJ, 1. maja 1979. godine, u Bohinjskoj Bistrici održana je svečana sjednica Centralnog komiteta SKJ, a predsjedovao je Josip Broz Tito.

BOJNIK

SPOMEN-PARK I SPOMEN-GROBLJE na mjestu zločina bugarskog okupatora. — Bojnik je 24 km od Leskovca. — Ovdje su bugarski fašisti, 17. februara 1942. godine, u jednom danu ubili 476 mještana. Kaznena ekspedicija upala je u Bojnik i počela da sakuplja stanovnike. Kod rijeke su mitraljeskim rafalima dugo kosili po narodu; tek poneko je ostao sasvim slučajno živ. Računa se da je ubijeno preko 500 muškaraca, žena i djece; spaljeno je 1.500 zgrada, opljačkana imovina i stoka. Poslije zločina u Bojniku Bugari su nastavili svoj krvavi put po Pustoj Reci i Jablanici.

BOSANSKI PETROVAC

SPOMEN-KUĆA TITO U BOSANSKOPETROVAČKOM KRAJU, u zgradi u kojoj je Vrhovni komandant boravio od 28. novembra do 20. decembra 1942. godine, u Bosanskom Petrovcu; 54 km od Bihaća, 101 km od Jajca, na Putu AVNOJ-a. Uređena je kao muzej koji prije svega pruža pregled ratnih zbivanja u ovom kraju, nešto šire koncipiran. U prizemlju teče lijepo sročena priča, koja počinje dolaskom proletera iz istočne Bosne u Bosansku krajinu i njihovim dočekom u Bosanskom Petrovcu. Izloženi su oružje Krajišnika, fotosi i dokumenta o organizovanosti života na slobodnoj teritoriji, bolnici na Jasikovcu. Slijedi Titov boravak na Mliništima oktobra 1942. godine, prikaz rada partizanske željeznice koja je tada vozila po slobodnoj teritoriji i Pionirske radne brigade u Suvaji. Naredni dio izložbe posvećen je Titovom boravku na Oštrelju (8. oktobar — 25. novembar 1942. g.), pripremi za Bihaćku operaciju i Prvo zasjedanje AVNOJ-a, Titovom prelasku i radu u Bosanskom Petrovcu, sa nizom zanimljivih istorijskih detalja. Treći dio govori o Titovom boravku u Bihaću, Prvom

zasjedanju AVNOJ-a smotri u Jasenici i završava početkom četvrte neprijateljske ofanzive. Posebno je izložen Titov radni sto i ostali namještaj u sobi u kojoj je boravio.

Na spratu su tri tematske cjeline. U prvoj sali dat je istorijat stvaranja Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba od predstavljanja Titovih pratilaca u ilegalstvu, uspostavljanja Straže VŠ u Stolicama 29. septembra 1941. godine, Prateće čete VS u Foči, do formiranja Pratećeg bataljona u Bosanskom Petrovcu krajem novembra 1942. godine. Prikazana je uloga Pratećeg bataljona u obezbjeđenju vijećnika Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću i Jajcu, borbe na Neretvi i Sutjesci i prilikom desanta na Drvar, dolazak na Vis i put do slobodnog Beograda.

U drugoj sobi su fotografije Tita za vrijeme boravka u Bosanskom Petrovcu i diploma počasnog građanina ovog grada koja mu je dodijeljena 11. maja 1962. godine. Tu su i predmeti koje je dobio na poklon, između ostalih i lovačka puška — Nehruov dar. U posljednjoj sali je izložena Titova maršalska uniforma sa minijaturim odlikovanjima, lični predmeti sa radnog stola, automat i sedlo, a sve završava ciklusom fotografija iz njegovog života.

U centru Bosanskog Petrovca je *Park heroja* sa spomenikom i bistama većeg broja narodnih heroja iz ovog kraja ili su na neki način bili vezani za ratne događaje što su se ovdje odvijali.

Na *Oštrelj* (15 km prema Titovom Drvaru) je izložena lokomotiva „Proleterka“ i vagon partizanskog voza, koji je u jesen ratne 1942. godine saobraćao slobodnom teritorijom. Tim vozom putovao je i Tito sa Vrhovnim štabom.

Na *Jasikovcu* se otkopava partizanska bolnica izgrađena avgusta 1942, razrušena neprijateljskim avionskim bombama 14. februara 1943. godine. Imala je mjesta za 650 ranjenika i za tadašnje uslove bila veoma savremeno opremljena. Dan prije bombardovanja svi ranjenici i osoblje su evakuisani.

U bosanskopetrovačkom kraju uoči rata djelovala je brojna partijska organizacija. Od početka ustanka Bosanski Petrovac je bio praktično u stalnoj blokadi. Slobodan od 26. maja 1942. pa do februara 1943. godine značajan je kao jedan od centara Bihaćke republike. Od 25. do 28. septembra 1942. godine ovdje je održan Prvi kongres partizanskih ljekara, a 6. decembra osnivačka konferencija Antifašističkog fronta žena Jugoslavije. Kraj je dao preko 5.000 boraca, od kojih je palo 1.570; bilo je i oko 2.200 žrtava fašističkog terora.

BOSANSKO GRAHOVO

SPOMENIK POZIV NA USTANAK na Gradini (rad Sretena Stojanovića) podignut je kao sjećanje na 2.700 boraca ovog kraja, od kojih je palo oko 650. — Bosansko Grahovo je 33 km od Titovog Drvara. — Ustanak je ovdje počeo 23. jula 1941. godine kada su naoružane ustaničke grupe, praćene masom nenaoružanog stanovništva, oslobodile Bosansko Grahovo.

BRESTANICA (Krško)

MUZEJ SLOVENAČKIH IZGNANIKA (Muzej slovenskih izgnancev) u Brestanici; 5 km od Krškog, 12 km od Cerklja (skretanje za Krško) na autoputu Zagreb—Ljubljana. — U nekadašnjem trapističkom samostanu, nad lijevom obalom Save, koji je od juna 1941. do avgusta 1942. godine služio kao sabirni logor kroz koji je prošlo oko 45.000 slovenačkih izgnanika, uređen je muzej. Veoma bogatom dokumentarnom građom prikazani su nacistički planovi i pripreme za germanizaciju Slovenije, protjerivanje slovenačkih intelektualaca i ostalog stanovništva od proljeća do jeseni 1941. godine u Hrvatsku i Srbiju, opšte iseljavanje sa područja omeđenog Sutlom, Savom i Krkom, i slovenskog življa iz Koruške. Prikazan je život 36.600 slovenačkih izgnanika po logorima Njemačke, hapšenje i sudbina porodica partizana i ubijenih talaca u Štajerskoj i Gorenjskoj. Muzej, takođe, prikazuje život i položaj izgnanika u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni, njihovo učešće u partizanskim jedinicama, kao i djelovanje onih koji su pobjegli iz njemačkih logora i uključili se u narodnooslobodilačku borbu. Završni dio je izložba likovnih radova o izgnanicima i okupatorskom nasilju.

Raseljavanje Slovenaca nacistički okupatori planirali su kao prvi korak ka uništenju i potpunoj germanizaciji Slovenije. Prve projekcije pripremljene su u Trećem rajhu još prije komadanja Jugoslavije. Prilikom posjete Mariboru, 18. aprila 1941. godine, Hajnrih Himler izdao je smjernice koje su previđale redosljed i brojčane okvire raseljavanja pojedinih kategorija Slovenaca. Za masovne deportacije formirani su posebni štabovi. Od polovine aprila do kraja 1941. godine, po unaprijed pripremljenim spiskovima, vršena su hapšenja i otpremanja u sabirne logore u Mariboru, Rajhenburgu (Brestanica), Begunjama kod Radovljice i Šent Vidu kod Ljubljane. Nacistički štabovi za iseljavanje planirali su početkom juna: u prvoj etapi (do 5. jula) iseliti 5.000

Slovenaca iz Štajerske u Srbiju, a katoličke sveštenike u Hrvatsku; u drugoj etapi (10. juli — 30. avgust) iseliti u Hrvatsku 25.000 Slovenaca koji su došli u Štajersku poslije 1914. godine; u trećoj etapi (15. septembar — 31. oktobar) iseliti u Hrvatsku 80.000 seljaka iz Gorenjske i 65.000 seljaka iz Štajerske. Stvarno je iseljeno: u prvoj etapi (do 10. jula) iz Štajerske i Gorenjske u Srbiju 6.728 i u tzv. NDH 386 ljudi; u drugoj etapi (do 27. septembra) iz Štajerske u Slavoniju oko 9.800 ljudi; u trećoj etapi (24. oktobar — 9. decembar 1941. g. — 53 transporta i 24. januar — 30. juli 1942. g. — devet transporta) iz graničnog pojasa duž Sutle (Štajerska) iseljeno je u Njemačku oko 36.600 Slovenaca. Ustanak i razvoj narodnooslobodilačke borbe omeo je njemačke namjere i prisilio naciste da krajem jula 1942. godine potpuno obustave iseljavanja. Međutim, u periodu mart 1942 — avgust 1944. godine iz Štajerske i Gorenjske deportovano je u njemačke koncentracione logore oko 6.000 lica iz porodica partizana i ubijenih talaca.

Samo iz Posavlja protjerano je oko 43.000 ljudi, približno 83 odsto ukupnog stanovništva.

Cilj je bio u napuštene slovenačke domove i posjede naseliti njemačke seljake. U pojas između Save i Sutle došlo je oko 15.000 Nijemaca. Tu se našlo 12.000 kočevara (davno naseljeni Nijemci na Kočevskom Rogu).

Muzej izgnanika u Brestanici je izuzetno svjedočanstvo o sudbini i stradanju slovenačkog naroda.

BREZOVICA (na Šari)

SPOMENIK ŠARPLANINSKIM ODREDIMA podignut je u Brezovici, na planini Šara — rad vajara Svetomira Arsića i arhitekta Miodraga Pecića. Brezovica je 67 km od Prištine. — Na Šari kod Kaluđerovog kamena, 3. novembra 1942. godine, formiran je Šarplaninski NOP odred. Sredinom decembra, zbog zime i stalnih potjera bugarske policije, dio odreda je rasformiran a drugi prešao na područje Uroševca. Obnovljen je 18. maja 1943. godine, a u njegov sastav ušao je i odred „Emin Duraku“; imao je oko 200 boraca. Šara je služila kao partizanska baza odakle su odlazili borci i politički radnici na Kosovo, u Malesiju, Jablanicu i Makedoniju.

BUGOJNO

MUZEJ TITO U OVOM KRAJU uređen je u vili Gorica, u kojoj je Tito odsjedao za vrijeme svojih boravaka u Bugojnu; 45 km od Jajca, 70 km od Jablanice, 150 km od Sarajeva. Tito je u ovom gradu, od 1968. do 1979. godine, boravio 16 puta; posljednji put od 4. do 26. novembra 1979. godine. Ovdje se odmarao, ali i odlazio u posjete drugim mjestima, vodio svakodnevne poslove, dogovarao se sa saradnicima. Primio je i više stranih državnika — predsjednika vlade Malte Don Mintofa, ministra odbrane Velike Britanije lorda Karingtona, predsjednika Demokratske Republike Vijetnam Fan Van Donga, predsjednika Finske Urha Kekonena, predsjednika Svjetskog jevrejskog kongresa Godmana, predsjednika vlade Turske Bulenta Edževita, ambasadora SSSR u Jugoslaviji Vladimira Stjepakova, ministra vanjskih poslova Šri Lanke Šahula Hamida, ministra vanjskih poslova NR Kine Huang Huoma, ministra trgovine Iraka Hasana Alija i predsjednika parlamenta Danske Andersena.

Ovdje se rado odazvao molbi grupe bosanskohercegovačkih likovnih umjetnika da im pozira za portret. Tako je nastala vrijedna zbirka Titovih portreta izložena u ovom muzeju.

U muzeju u Bugojnu čuvaju se i Titovi lični predmeti, njegovo lovačko oružje i neki od lovačkih trofeja.

CELJE

SPOMENIK RAT I MIR sa grobnicom narodnih heroja, na Šlandrovom trgu, gdje je bila pravoslavna crkva koju su srušili Nijemci. Rad vajara Jake Savinška. — Celje je 73 km od Ljubljane.

SPOMEN-RELJEF STRIJELJANIM TAOCIMA U ZATVORU STARI PISKER (rad arhitekta Dušana Sameca i vajara Petera Černea), zloglasnom nacističkom mučilištu kroz koje je za vrijeme okupacije prošlo oko 16.000 ljudi. Već polovinom aprila 1941. godine u ovaj stari zatvor, tada pretvoren u sabirni logor, dovedeni su prvi zatočenici. Zvjerska su bila mučenja, a strijeljanja su vršena u dvorištu. Od 4. septembra 1941. do 15. avgusta 1942. godine ubijeno je 374 talaca, među njima i 49 žena. Krajem 1941. i početkom 1942. godine nekima od osuđenih na smrt dozvoljeno je da svojim napišu oprostajno pismo. Tih 70 pisama potresna su svjedočanstva o hrabrosti i ljudskim sudbinama. Grupa celjskih aktivista Osvobodilne fronte prodrla je

15. decembra 1944. godine u Stari pisker i oslobodila 127 zatvorenika. Dvorište i nekadašnja mučionica sada su uređeni kao spomen-izložba. Na zidu ispred koga su vršena strijeljanja postavljene su pločice sa imenima ubijenih, pored njih veliki bronzani reljef, a na granitnu ploču uklesane posljednje riječi seljaka Ivana Acama kazane uoči pogubljenja. U spomen-sobi su predmeti iz nekadašnjeg zatvora, dokumenti i fotografije sa strijeljanja talaca 22. jula 1942. godine.

MUZEJ REVOLUCIJE, uređen u staroj Gradskoj kući. Njegova postavka je panorama zbivanja od prvih početaka radničkog pokreta do kraja drugog svjetskog rata. — Nijemci su avgusta i septembra 1941. godine iz Celja iselili u Slavoniju 2.466 ljudi. Početkom avgusta 1942. godine u raciji je uhapšeno 1.260 Celjana, od kojih je preko 960 deportovano u njemačke koncentracione logore.

CRNA TRAVA

SPOMENIK PALIM BORCIMA 1941—1945. — Sjeverno od Vlasinskog jezera, na mjestu zvanom Pavlova gromada, podignut je spomenik palim borcima srpskih, makedonskih i kosovskih jedinica, kao i borcima Trnskog bugarskog partizanskog odreda. — Rad Milenka Stojanovića. Crna Trava je 60 km od Leskovca.

ČAČAK

MAUZOLEJ BORBE I POBEDE, u Spomen-parku borbe i pobjede (36 ha), na blagim padinama planine Jelice, podignut je u slavu 4.650 palih boraca i žrtava fašizma čačanskog kraja. — Rad je arhitekta Bogdana Bogdanovića. Čačak je 67 km od Titovog Užica, a 132 km od Beograda. — U vrijeme priprema za ustanak 1941. godine grad i okrug Čačak imali su 300 članova Partije i isto toliko skojevaca. Po odluci Okružnog komiteta KPJ, 12. jula 1941. godine na Stjeniku (planina Jelica) formiran je Čačanski NOP odred „Dr Dragiša Mišović“ sa 60 boraca; ubrzo će imati oko 500 boraca. Grad je oslobođen 1. oktobra 1941. godine i dio je velike slobodne teritorije Užičke partizanske republike. Oko 2.000 četnika Draže Mihailovića napalo je Čačak 6. novembra, ali su razbijeni. Po novoj okupaciji uhapšeno je 600, u logore odvedeno 272 a strijeljan 121 građanin; 11. decembra 1941. godine Nijemci su objesili Ratka Mitrovića, političkog komesara Čačanskog NOP odreda. I grad, i Odred, biće u teškoj situaciji u vremenu koje slijedi. No,

partijska organizacija nije prekidala rad u gradu. Dolazak Udarne grupe divizija NOVJ u zapadnu Srbiju, u proljeće 1944. godine, označiće oživljavanje akcija i u čačanskom kraju. — Grad je oslobođen 2. decembra 1944. godine.

ČAJNIČE

SPOMEN-DOM DRUGE PROLETERSKE BRIGADE podignut je u Čajničju kao sjećanje na formiranje Druge proleTERSke brigade, 1. marta 1942. godine. Tog dana u stroju pred vrhovnim komandantom Josipom Brozom Titom stajalo je 867 boraca. Borbeni put Druge proleTERSke vodio je, iz bitke u bitku, kroz Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Srbiju, Hrvatsku i druge krajeve, preko Neretve i Sutjeske do Sremskog fronta. U njenim jedinicama borilo se oko 15.000 boraca. Odlikovana Ordenom narodnog heroja. Od 867 boraca iz čajničkog stroja palo je 587. — Čajniče je 20 km od Gorazda.

ČEBINE

MUZEJ KOMUNISTIČKE PARTIJE SLOVENIJE, u kući gdje je 17. i 18. aprila 1947. godine održan osnivački kongres KP Slovenije. Čebine su u blizini Trbovlja i Zagorja (oko 10 km).

Za održavanje osnivačkog, Prvog kongresa slovenačkih komunista, bilo je izabrano malo selo Čebine, u Zasavskom podgorju. U skromnoj kući našli su se, 17. i 18. aprila 1937. godine, Edvard Kardelj, Miha Marinko, Franc Leskošek, Pepca Maček, delegati partijskih organizacija iz Ljubljane, Trbovlja, Jesenica, Kranja, Savinjske doline i Bele krajine. Zastupali su 250 od ukupno 400 slovenačkih komunista. Te istorijske noći vođena je rasprava o stanju partijskih organizacija u Sloveniji, a Edvard Kardelj govorio je o razlozima osnivanja KP Slovenije. U osnovi to je značilo dalje jačanje Komunističke partije Jugoslavije. Kongres je usvojio Manifest Komunističke partije Slovenije; počinjao je stihovima Šrešerna („Neka žive svi narodi/koji čeznu da dočekaju dan/da kuda sunce hodi/ne bude pod njim ropske glave“) a iscrpno je govorio o političkoj situaciji u zemlji i budućnosti slovenačkog naroda.

ČITLUK

MEMORIJALNI MUZEJ U RODNOJ KUĆI IVANA KRNDELJA, u selu Blizanci kod Čitluka; 21 km od Mostara. — Ivan Krndelj (1888—1941), službenik, spada među istaknute ličnosti jugoslovenskog radničkog pokreta između dva svjetska rata. Kao revolucionar i radnički tribun, blizak Titov saradnik, izvršavao je važne partijske i političke zadatke. Svoju djelatnost vezuje za Zagreb. Član Komunističke partije Jugoslavije od 1919. godine; komunistički gradski zastupnik i poslanik za grad Zagreb u Skupštini; sekretar Pokrajinskog sindikalnog vijeća; član Pokrajinskog komiteta KPJ za Hrvatsku i Slavoniju; delegat zagrebačke partijske organizacije na Trećem kongresu KPJ; kandidat na poslaničkoj listi NRPJ za okrug Zagreb 1925. godine; nosilac liste Radničko-seljačko-republikanskog saveza. Uhapšen 1929. godine i protjeran u Krapinu. Ilegalno odlazi u SSSR. U Moskvi je rukovodilac Jugoslovenskog sektora Komunističkog univerziteta nacionalnih manjina Zapada, a zatim radi u aparatu Profinterne. Na rad u CK KPJ prelazi 1936. godine. Vraća se u zemlju 1939. godine; ubrzo uhapšen i interniran u kaznionicu Lepoglava. Pušten, pa ponovo uhapšen 31. marta 1941. godine i zatvoren u Kerestincu. Ustaše su ga strijeljale 17. jula 1941. godine.

DANILOVGRAD

SPOMENIK PALIM BORCIMA. — Rad vajara Drage Đurovića. — Danilovgrad je 20 km od Titograda. — Ustanak je dočekao sa 120 članova Partije i preko 600 skojevaca, sa 33 udarne grupe koje su imale oko 600 boraca. Kada su pukle ustaničke puške na neprijatelja je krenulo 2.000 ustanika. Na udaru je grad, koji je oslobođen 20. jula 1941. godine; razbijen je italijanski garnizon (neprijatelj je imao 14 mrtvih i 70 ranjenih, zarobljeno je 825 vojnika), a plijen je bio ogroman (između ostalog 14 topova, 18 kamiona, hiljadu pušaka). — U toku narodnooslobodilačke borbe iz ovog kraja poginulo je oko 700 boraca, a preko 500 palo kao žrtve fašističkog terora.

SPOMENIK STRIJELJANIM OMLADINCIMA na Lazinama, kod Danilovgrada; rad vajara Drage Đurovića i arhitekta Vojislava Đokića. Posvećen je grupi od 50 mladih koje je neprijatelj ovdje strijeljao 23. jula 1944. godine. Na stratište su izvedeni 27 mladića i 23 djevojke iz Kosovog Luga. Svi su bili članovi Partije i skojevci, a polovina ih nije

imala ni 20 godina života. Umirali su prkoseći u osvit slobode, a njihova poruka: „Nema pobjede bez žrtava, nema slobode bez krvi“, uklesana je u spomenik. Svake godine, 23. jula, na Lazinama se održava svečanost.

DONJA TRNOVA

SPOMEN-KUĆA LISTA „OSLOBOĐENJE“ u selu Donja Trnova uređena je u zgradi gdje su štampana prva dva ratna broja lista „Oslobođenje“, organa Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine; nosili su datume 30. avgust i septembar 1943. godine. Uz ostalo, izloženi su „tigl“, mala štamparska mašina na nožni pogon, i faksimili svih 12 ratnih brojeva „Oslobođenja“. List „Oslobođenje“ od završetka rata izlazi u Sarajevu, kao organ Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine. — Donja Trnova je 15 km od Bijeljine.

DRAGINAC

SPOMENIK ŽRTVAMA NJEMAČKE KAZNENE EKSPEDICIJE, u Dragincu, podignut je u znak sjećanja na 2.950 stanovnika ovog mjesta koje su okupatori poubijali 13. i 14. oktobra 1941. godine; među njima je bilo i 167 djece. — Rad vajara Ostoje Gordanića. Draginac je 17 km od Loznice, a Loznica 55 km od Šapca. — Dogodilo se to u vrijeme prve neprijateljske ofanzive (oktobar—novembar 1941. g.), kada su okupatori počeli pohod na prostranu slobodnu teritoriju Užičke partizanske republike. Istovremeno su počeli masovna ubijanja naroda, odmazdu „sto za jednoga“. Pored Kragujevca, Kraljeva, Šapca i drugih mjesta, i Draginac je bio jedno od tadašnjih velikih stratišta.

DRAKSENIĆ

SPOMEN-GROBLJE u Drakseniću uređeno je uz ruševine pravoslavne crkve u kojoj su ustaše, 14. januara 1942. godine, zvjerski poubijale 208 mještana, najviše djece, žena i starih. Toga dana grupa ustaša iz koncentracionog logora Jasenovac, predvođena Maksom Luburićem, banula je u selo i pokupila sve koji su se zatekli kod kuća, njih oko 400. Jedna grupa povedena je prema logoru Jasenovac, a druga izmasakrirana u seoskoj crkvi. — Tokom prošlog rata u ovom selu ugasilo se 56 domaćinstava, pale 802 žrtve fašističkog terora i poginula 94 borca. — Draksenić je 9 km od Bosanske Dubice, a 8 km od Jasenovca.

DRAŽGOŠE

SPOMENIK BORBI CANKAREVOG BATALJONA podignut je u selu Dražgoše, na padinama Jelovice, gdje su se januara 1942. godine partizanski borci sukobili sa daleko nadmoćnijim neprijateljem. Djelo vajara Stojana Batića, arhitekta Borisa Koba i slikara Ive Šubića. — Dražgoše su 6 km iznad Železniki u Selškoj dolini, a ovi 16 km od Škofje Loke.

Nakon opšteg ustanka u dijelu Gorenjskog decembra 1941. godine i njemačkih napada, oko 200 boraca Cankarevog bataljona sklonilo se početkom januara u Dražgoše, razvučeno selo na strmim padinama planine Jelovice. Očekivao se njemački napad, pa je štab bataljona odlučio da prihvati borbu. Borci su raspoređeni na položaje, a uslovi su bili teški zbog oštre zime i dubokog snijega. Nijemci, njih oko 2.500, uglavnom policijske jedinice, iz pravca Selce-Češnjice izbili su na Dražgoše 9. januara 1943. godine. Silovite napade prva dva dana partizani su uspješno odbijali. Tek trećeg dana, oko 13 sati, uz jaku podršku artiljerijske i mitraljeske vatre, sa boka je prodrila jedna njemačka kolona između zaselaka Jelenšče i Na Pečah, i prisilila partizanski vod da odstupi prema Jelovici. Vještim manevrisanjem i borbama prsa u prsa sa pristiglim Nijemcima, borci Cankarevog bataljona uspjeli su da se održe na položajima. Noću 11/12. januara partizani, sa dijelom stanovništva, povukli su se po snijegu dubokom i do dva metra prema Kališniku na Jelovici.

Po ulasku u Dražgoše Nijemci su strijeljali 41 stanovnika, selo spalili, a u februaru sraznili sa zemljom.

Prema zvaničnim njemačkim podacima imali su 50 mrtvih, a prema izjavama njihovih vojnika 192 mrtva i 300 ranjenih. Cankarev bataljon izgubio je devet boraca, a 11 je ranjeno.

Bitka na Dražgošama i prethodni decembarski ustanak u Gorenjskom, imali su izuzetan značaj i širok odjek. Predstavljali su istinski podvig, jer su, između ostalog, omeli nacističke planove o priključenju Gorenjskog i Štajerske Trećem Rajhu, što nikada nije ni ostvareno.

Na *Spomeniku mučenicima Selške doline*, između Selca i Bukovice (10 km od Škofje Loke) ispisana su imena 19 ubijenih talaca, kao i 307 palih za slobodu iz Selške doline (iz Železniki 59, a iz Dražgoša 57).

ĐAKOVICA

SPOMENIK BRATSTVA I JEDINSTVA, u gradskom parku. — Rad vajara Lojze Dolinara. Đakovica je 84 km od Prištine. — Grad su aprila 1941. godine okupirali Nijemci, pa predali Italijanima, a ovi odmah organizovali kvislinšku vlast i fašističku organizaciju. Italijani koriste nerješeno nacionalno pitanje za učvršćenje vlasti, svaljujući teret okupacije na naseljenike koje protjeruju i čije kuće spaljuju. Odlaskom iseljenika KPJ praktično prekida rad, jer su u njenim redovima pretežno Srbi i Crnogorci. Za obnovu partijske organizacije značajan je povratak naprednih intelektualaca iz Albanije, gdje su prije rata emigrirali i tamo se školovali. Maja 1941. godine osnovana je prva ćelija KPJ, u decembru su radile četiri; Mjesni komitet KPJ formiran je 1942. godine. Uticaj KPJ na Albance do rata je bio mali, ali se stanje tokom okupacije izmijenilo. U oktobru 1942. godine bilo je 25 članova KPJ, a u jesen 1943. godine 40; 1941. okupljeno je 50 skojevaca, 1944. godine preko stotinu. Tokom 1941. i 1942. godine organizovane su demonstracije protiv okupatora; februara 1943. godine demonstriralo se protiv hapšenja rodoljuba, kada su ubijena dva a uhapšeno 200 lica. Poslije nekoliko akcija borci NOP odreda „Emin Duraku“ sklonili su se u kuće simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta; okupator je to saznao, blokirao grad, ali su partizani uspjeli da izađu iz Đakovice. Nijemci su avgusta 1944. godine javno objesili deset pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta.

ĐEVĐELIJA

SPOMENIK SLOBODE simbol je borbe naroda ovog kraja u revoluciji. — Rad Jordana Grabuloskog. Đevđelija je 164 km od Skoplja. — Na planini Kožuf polovinom maja 1943. godine formiran je Đevđelijski NOP odred „Sava Mihajlov“, koji je sa NOP odredom „Dobri Daskalo“ od 28. maja do 12. juna izveo 12 vojnih i političkih akcija po selima Tikveša.

GLINA

SPOMEN-DOM ŽRTVAMA FAŠISTIČKOG TERORA, na mjestu pravoslavne crkve, u kojoj su ustaše 3. avgusta 1941. godine zaklale i 1.200 Srba dovedenih na pokrštavanje iz okoline Gline i Vrginmosta. Ispred doma je bronzana skulptura žene sa djetetom (rad Antuna Augustinčića). --

Zločini ustaša počeli su već u maju, kada je ubijeno 300 Srba. Poslije ustanka, koji označava oružana partizanska akcija noću 23/24. jula 1941. godine, ustaše su za odmazdu likvidirale u Grbovcu, Klasiću i Gradci oko hiljadu žena, djece i staraca. Poslije oslobođenja, 11. januara 1944. godine, centar političkog života; održan Prvi kongres prav- nika Hrvatske i počeo Prvi kongres ljekara Hrvatske. — Glina je 34 km od Siska.

GORNJI MILANOVAC

SPOMENIK BORBE, STRADANJA I POBEDE, u cen- tru grada. — Rad Radomira Stojanovića. Gornji Milanovac je 124 km od Beograda, a 23 km od Čačka. — Partizanske jedinice oslobodile su grad oktobra 1941. godine, i od tada je dio prostrane slobodne teritorije Užičke partizanske republike. U prvoj neprijateljskoj ofanzivi, u novembru, zauzele su ga trupe 717. njemačke divizije i potpuno spalile. Iz takovskog kraja palo je 842 borca i 295 žrtava fašističkog terora.

SPOMEN-PARK BRDO MIRA sa spomenikom na zajedničkoj grobnici 33 pala borca Druge proleterske brigade i Čačanskog partizanskog odreda. — Spomenik na zajedničkoj grobnici 408 crvenoarmejaca.

SPOMENIK JUGOSLOVENSKIM INTERNIRCIMA U LOGORIMA NORVEŠKE, podignut je kao sjećanje na 3.000 Jugoslovena koji su svoj životni put završili u 24 njemačka koncentraciona logora u Norveškoj (rad Ž. Maksimovića). — *Spomenik takovskim internircima u logorima Norveške* gdje su ostala 33 zatočenika iz ovog kraja (rad Ž. Maksimo- vića). — „*Srpska kuća*“ rekonstruisana kuća iz norveških planina u kojoj su prihvatani internirci pobjegli iz koncen- tracionih logora. — U toku je izgradnja *Kuće jugosloven- sko-norveškog prijateljstva* (projekt arhitekta Aleksandra Dokića).

GOSPIĆ (Jadovno)

JADOVNO (17 km od Gospića). — U masivu Velebita nalazio se jedan od prvih ustaških sabirnih logora; postojao 90 dana, od maja do avgusta 1941. godine. Cijeni se da je u kraškim vrtačama (ponikve) našlo smrt oko 35.000 ljudi. U kamenu planine bez i jedne zgrade, logorski prostor bio je opasan četiri metra visokom žicom i obezbijeđen stražari- ma. Mučenja su najsvirepija; zatočenici ostaju ovdje jedva pet dana, a njihovi leševi bacani su u ponore i kraške jame

(Šaranova jama, jama na Grgića brdu, jama Ševića, jama u okolini sela Oštrelj i druge). U početku su dovođeni pretežno muškarci Srbi, Jevreji i komunisti Hrvati, a kasnije i žene i djeca. Drugo stratište je u uvali Slana na ostrvu Pagu, na kojem je ubijeno oko 20.000 ljudi; iz Gospića zatočenici su prevoženi kamionima u Karlobag, pa brodićima prebacivani na Pag. — Logor Jadovno likvidiran je u avgustu 1941. godine, dio preživjelih logoraša prebačen je u Jastrebarsko a zatim u konclogor Jasenovac.

Spomen-ploče postavljene su kod Šaranove jame (2 km od Jadovna) duboke 42 metra, u koju su bacane žrtve. U Gospiću je podignut *Spomenik žrtvama Jadovna* (rad Vanje Radauša).

GOSTIVAR

SPOMENIK PALIM BORCIMA u Beličici kod Gostivara, podignut je palim borcima ovog kraja koji su se borili u Šarplaninskom partizanskom odred. Među njima je poginuo i narodni heroj Todor Cipovski Meržan (Tetovo, 1920 — Beličica, 1944), istaknuti organizator ustanka i partizanskih odreda. — Autor Dimo Todoroski. Gostivar je 65 km od Skoplja.

SPOMENIK PALIM BORCIMA I ŽRTVAMA FAŠISTIČKOG TERORA u selu Leunovo kod Gostivara. Ovo selo, aktivno uključeno u narodnooslobodilačku borbu, okupator je za odmazdu spalio i potpuno uništio. — Autor Tome Serafimovski.

SPOMENIK PARTIZANSKOM ODREDU KORAB u Novom Selu kod Gostivara, podignut je palim borcima ovog odreda i partizanima pogubljenim u zatvoru u Tirani. Odred Korab, formiran marta 1943. godine, vodio je teške borbe protiv italijanskih okupatorskih jedinica i balističkih bandi na teritoriji Tetovo—Gostivar—Kičevo. — Autor Tome Serafimovski.

GRAHOVO

SPOMEN-PARK USTANKA I REVOLUCIJE, na Umcu, sa velikom skulpturom-kompozicijom kojom dominira lik legendarnog komandanta Save Kovačevića. Ovdje su ispisana imena 227 palih boraca i 45 žrtava fašističkog terora, a na malom trgu postavljene biste revolucionara Luke Vujačića, Gojka Samardžića, Nikole Kovačevića i Ilije Milovanovića. — Djelo je vajara Miodraga Živkovića. — Grahovo je 42 km od Nikšića, 48 km od Trebinja, 27 km od

Risna. — Grahovo je još 1920. godine bilo poznato kao mjesto komunista. U obližnjem Nudolu rođen je Sava Kovačević. Pred ustanak imalo je 98 članova Partije i oko 120 skojevaca. Od 4.000 stanovnika ovog kraja u narodnooslobodilačkoj borbi učestvovalo je 600; 84 su nosioci Partizanske spomenice 1941. godine, a devet je proglašeno za narodne heroje.

Memorijalni muzej Nikole Kovačevića (Nudo, 1890 — Beograd 1964), učitelj, član KPJ od 1920. godine. Osnivač KPJ u zapadnom dijelu Crne Gore, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, član Politbiroa CK KPJ 1931/1932. godine. Od 1928. do 1945. godine po zadacima Kominterne i KPJ djelovao je u SSSR, Kini, Austriji, SAD, Kanadi. Za vrijeme rata posebno je značajan njegov politički rad među iseljenicima. Poslije oslobođenja u zemlji obavljao niz istaknutih funkcija. Odlikovan Ordenom junaka socijalističkog rada.

Sava Kovačević Mizara (Nudo, 1905 — Sutjeska, 1943), seljak-radnik, a praktično profesionalni revolucionar. Član KPJ od 1925. godine; 1937. godine član Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju; jedan od rukovodilaca Radničko-seljačke stranke u Crnoj Gori 1937/1938. godine. Hapšen, dva puta izvođen pred sud za zaštitu države. Organizator ustanka 1941. godine u nikšićkom kraju; komandant Nikšićkog odreda; 1942. godine komandant Privremenog operativnog štaba za Hercegovinu, zamjenik komandanta Glavnog štaba Crne Gore; komandant Pete proleterske brigade; juna 1943. godine komandant Treće divizije. Član Vrhovnog štaba NOV i POJ. Bio je neustrašiv borac i proslavljeni partizanski komandant. Pao je 13. juna 1943. godine u odlučnim bitkama na Sutjesci, prilikom pokušaja proboja obruča na Zelengori. Istoga dana na Sutjesci su poginuli Savin otac Blagoje (73 g.), brat Janko (39 g.) i 14-godišnji Dragan, sin brata Nikole koga otac nikada nije vidio. Sava je sahranjen na Krekovima, mjestu gdje je poginuo.

HERCEG-NOVI (Mamula)

SPOMEN-OBILJEŽJE na staroj tvrđavi na ostrvcu Mamula, preko puta Herceg-Novog, postavljeno je kao sjećanje na 1.500 zatočenika ovog zloglasnog kazamata. Zatvorske ćelije bile su stravična mučilišta rodoljuba dovedenih ovamo iz svih krajeva naše zemlje.

IDRIJA

U *MJESNOM MUZEJU*, njegovom Odjeljenju NOB, nalazi se stalna postavka posvećena *Partizanskoj bolnici Pavla*, koja je na Hudem polju djelovala od 1943. do 1945. godine. Na mjestu bolnice je spomen-obilježje, sa porukom da je tu liječeno 954 partizana. U muzeju je zbirka partizanske grafike. Dat je prikaz partizanske kulturne djelatnosti u Primorskoj tokom NOB. Postoji i spomen-soba književnika Franca Bevka. — Idrija je 56 km od Ljubljane.

Kao autentičan spomen-muzej uređena je *Partizanska tiskarna Slovenija* na Vojski (12 km od Idrije). Sagrađena duboko u šumi, radila je od septembra 1944. godine do kraja rata. U njoj je izlazio „Partizanski dnevnik“. Za nepunih osam mjeseci štampano je preko milion primjeraka novina, oko 30.000 brošura, 180.000 letaka i drugo; računa se da je ukupno odavde izašlo oko 1,400.000 primjeraka raznog štampanog materijala. Barake su uređene kao muzejska izložba.

IRIŠKI VENAC (Fruška gora)

SPOMENIK BORBI VOJVOĐANA U OSLOBODILAČKOM RATU I SOCIJALISTIČKOJ REVOLUCIJI 1941—1945. g. nalazi se na Iriškom vencu, na Fruškoj gori. — Spomen-obelisk sa bronзанom figurom žene na vrhu, visok 35 metara, djelo je vajara Sretena Stojanovića. Iriški venac je 20 km od Novog Sada. — U narodnooslobodilačkoj borbi učestvovalo je 18 vojvođanskih brigada sa 40.000 boraca pripadnika svih naroda i narodnosti koji žive u Vojvodini, a za slobodu palo ih je 15.000 boreći se u mnogim krajevima naše zemlje. U drugom svjetskom ratu ukupno je poginulo ili ubijeno 50.000 Vojvođana, a 280.000 bilo internirano.

Za vrijeme narodnooslobodilačkog rata Fruška gora je imala poseban značaj u borbi protiv neprijatelja. U njenim šumama, iako nije visoka planina, formirane su mnoge partizanske jedinice, pa i brigade, nalazili se štabovi odreda iz Srema, Glavni štab NOV i PO Vojvodine, bolnice... Uopšte, bila je važno manevarsko područje za sremske i vojvođanske partizane. Na izvjestan način i simbol, jer su fruškogorski partizani nadaleko bili poznati. Pružala je zaštitu narodu koji je morao da se sklanja pred neprekidnim terorom fašista. Znajući šta u borbi za slobodu predstavlja ova planina, neprijatelj je pokušavao u mnogo navrata da je „očisti“ od partizana. Kako to nije uspijevaao, stalno je vršio pritisak na okolna sela, a neka i kompletna spalio.

Često je poprište borbi, posebno 1942. godine kada je neprijatelj bio odlučio da likvidira Fruškogorski partizanski odred. No, i tada i kasnije, zbog vještog manevrisanja i prave partizanske ratne taktike, napadači nisu uspjeli da ostvare svoje planove.

IVANGRAD

SPOMENIK PALIM ZA SLOBODU, na Jasikovcu, podignut kao sjećanje na 6.600 ljudi ovog kraja koji su pali u revoluciji, među kojima je i 26 narodnih heroja. Ranije Berane 1949. godine prozvano je Ivangradom po narodnom heroju Ivanu Milutinoviću. — Spomenik je djelo arhitekta Bogdana Bogdanovića. Ivograd je 34 km od Bijelog Polja. — Predratno Berane poznato je po revolucionarnom djelovanju naprednih snaga. Tridesetih godina posebno su se svojim aktivnostima isticali mladi. Mjesni komitet KPJ 1935. godine objedinjavao je rad više partijskih ćelija. Uoči rata bilo je preko sto članova Partije i nekoliko stotina skojevaca. Ustanak je otpočelo 15 gerilskih odreda sa 400 boraca i udarna grupa u gradu sa 45 boraca. Poslije žestokih trodnevnih borbi ustanici su 19. jula 1941. godine oslobodili grad, savladavši italijanske okupatore. Odbor narodnog oslobođenja, formiran 21. jula 1941. godine u Beranama, prvi je organ narodne vlasti uopšte u toku narodnooslobodilačke borbe. Ratne godine koje slijede bile su izuzetno teške zbog stalnih borbi sa okupatorima i četnicima. Grad je konačno oslobođen 15. septembra 1944. godine kada su jedinice Sedme i Devete crnogorske brigade razbile 3.500 četnika i 200 Nijemaca.

KALNIK

SPOMEN PODRUČJE KALNIK nalazi se između Koprivnice, Križevaca i Varaždina, u vrijeme rata području jakih neprijateljskih uporišta. Na Okružnoj konferenciji KP Hrvatske za Bjelovar održanoj 5. juna 1941. godine u ateljeu slikara Josipa Vilića (vodio dr Pavle Gregorić) odlučeno je da otpočne ustanak u ovom kraju i izabran Okružni komitet KPH za Bjelovar. Krajem avgusta stvara se prva oružana partizanska grupa. Sa Kalnikom stalne veze održavaju partijske organizacije Zagreba i Varaždina. Od 56 boraca, koje je uputio Okružni komitet KPH za Varaždin, formiran je 1942. godine Kalnički partizanski odred, koji se poslije borbi sa ustašama utvrđuje na Kalniku. Dolaskom partizanskih jedinica iz Slavonije nastaje, sredinom 1943. godi-

ne, slobodna teritorija. Maja 1943. godine uređena je prva partizanska bolnica u šumi kod sela Stupe; otkrile je ustaše i ubile 15 ranjenika. Kasnije, bolnica je u predjelu Gabrinovica. Između Ivaneca i Duge Rijeke, 4. septembra 1943. godine, formirana je brigada „Braća Radić“, izrasla iz Kalničkog odreda. Na slobodnom Kalniku borave Štab Druge operativne zone Hrvatske i Štab Desetog korpusa NOVJ; tu je osnovan Oblasni komitet KPH za zagrebačku oblast.

Kalnik se uređuje kao spomen-područje na prostoru od oko 12 km (Ludbreški Ivanec, Gabrinovac, Stupe, Jasenovo brdo, Vratna). — U Gornjoj Rijeci je spomenik djeci iz Podkozarja dovedenoj u ovdašnji dvorac iz jasenovačkog logora Uštica. Od 400 djece tu je umrlo 200, oko sto otpremljeno u Jasenovac, a ostala su umrla u Zaraznoj bolnici u Zagrebu.

KAMENSKA

SPOMENIK POBJEDI REVOLUCIJE NARODA SLAVONIJE, kod Kamenska, na raskrsnici puteva Slavonska Požega Pakrac — Voćin; 47 km od Nove Gradiške, 18 km od Slavonske Požege. Posvećen je borbi za slobodu. Stoji na stjecištu mnogih partizanskih staza koje su vodile između Psunja i Papuka (rad Vojina Bakića).

Kod spomenika je *grob narodnog heroja Nikole Demanje* (Vlahović, Glina, 1919 — Slavonska Požega, 1944). Duž puta Dvanaeste slavonske brigade, koji povezuje Kamensku i Zvečevo, više je spomen-obilježja.

KAVADARCI

SPOMENIK SLOBODE simboliše borbu naroda tikveškog kraja, značajnog žarišta narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji. Na ovom području formirani su Tikveški partizanski odred „Dobri Daskalov“, bataljon „Strašo Pindžur“, Druga makedonska udarna brigada i 42. makedonska divizija. Kavadarci su tokom čitavog rata bili mjesto snažnog otpora okupatoru. Posebne zasluge za širenje ustanka u ovom kraju ima Strašo Pindžur (Vataša, Kavadarci, 1915 — Skoplje, 1943), pravnik, član pokrajinskog partijskog i vojnog rukovodstva; krajem 1942. godine, zajedno sa Mirčetom Acevim, hapsi ga u Velesu bugarska policija i ubija poslije višednevnog mučenja; narodni heroj. — Rad Petra Palavičinija. Kavadarci su 108 km od Skoplja.

SPOMEN-KOSTURNICA podignuta je kao sjećanje na 270 boraca Kavadaraca i okoline koji su pali u narodnooslobodilačkoj borbi. — Rad Petra Miličkoskog.

SPOMENIK STRIJELJANIM OMLADINCIMA u Vataši, kod Kavadaraca. Poslije neuspjele ofanzive protiv partizanskih jedinica bugarski okupatori su za odmazdu, 16. juna 1943. godine, strijeljali omladince i aktiviste narodnooslobodilačkog pokreta ovog sela. Oko spomenika je Park mladosti. — Rad Jordana Grabuloskog.

KIČEVO

SPOMEN-KOSTURNICA podignuta je kao sjećanje na preko 400 palih boraca i žrtava fašističkog terora ovog kraja. — Rad Jordana Grabuloskog. Kičevo je 67 km od Prilepa. — Kičevo je jedan od prvih oslobođenih gradova u Makedoniji (12. septembra 1943. g.) i centar prve veće slobodne teritorije. Tu djeluju Centralni komitet KP Makedonije, Glavni štab i druge institucije. Na ovom području počela je rad prva škola u kojoj je nastava držana na makedonskom jeziku. Ovdje je bila i štamparija Centralnog komiteta KP Makedonije.

KIKINDA

SPOMENIK KIKINDSKOM PARTIZANSKOM ODREDU koji je formiran između 20. i 25. jula 1941. godine od Kikindske desetine. — Rad vajara Rudolfa Matutinovića. Kikinda je 55 km od Zrenjanina, a 102 km od Novog Sada. — Odred je imao oko 25 boraca; opkolili su ga Nijemci, 4. avgusta 1941. godine, na Simićevom salašu; iz obruča se poslije višerasovne borbe probilo samo pet boraca, a ostali su izginuli. — Početkom okupacije u gradu je djelovalo oko 50 članova Partije i oko 200 skojevaca. U ustanku formirani su Mokrinjski i Kikindski odred, a poslije njemačkog napada na Simićev salaš Mokrinjsko-kikindski odred. Tokom čitavog rata djelovala je partijska organizacija, iako su mnogi komunisti i skojevci pohapšeni i ubijeni. Teror je bio žestok; samo 3. i 9. januara 1942. godine obješeno je 66 rodoljuba. U borbama protiv neprijatelja i kao žrtve fašističkog terora palo je 648 stanovnika ovog grada.

KNJAŽEVAC

*SPOMENIK PALIM U OSLOBODILAČKIM RATOVI-
MA 1804, 1912—1918. i 1941—1945. g.* u gradskom parku.
— Rad arhitekta Bogdana Bogdanovića. Knjaževac je 63 km
od Niša. — Zahvaljujući istrajnim borbama Timočko-
zaglavskog partizanskog odreda borba protiv neprijatelja
nije prestajala od početka ustanka 1941. godine pa sve do
kraja rata. — U oslobodilačkim ratovima, kojima je ovaj
spomenik posvećen, poginulo je 6.000 stanovnika Timočke
krajine.

KOSMAJ

*SPOMENIK KOSMAJSKOM PARTIZANSKOM
ODREDU* nalazi se na vrhu planine Kosmaj. — Rad vajara
Vojina Stojića i arhitekta Gradimira Medakovića. Kosmaj je
10 km od Sopota, a Sopot od Beograda 65 km; Kosmaj je 15
km od Mladenovca. — Kosmajski NOP odred formiran je
31. jula 1941. godine od boraca kosmajskih četa Kosmaj-
sko-posavskog NOP odreda (formiran 1—2. jula 1941. g.
na Kosmaju) i novih boraca. U početku je imao dvije čete
sa oko 95 boraca, već sredinom avgusta četiri čete, a u
septembru oko 250 boraca. Uspješno je dejstvovao na
samom Kosmaju, kod Smedereva i u neposrednoj okolini
Beograda; vršio diverzije na željezničkim prugama Beograd
— Velika Plana i Beograd — Lajkovac. Dio Odreda
nastradao je, 8. i 9. avgusta, kada je 15.000 njemačkih
vojnika blokiralo Kosmaj; bila je to prva veća okupatorska
akcija protiv partizana uopšte u zemlji. Krajem septembra
poginuo je pomoćnik komandanta Odreda Rade Jovanović,
pa Odred od tada nosi njegovo ime. U toku prve neprija-
teljske ofanzive, poslije borbi kod Obrenovca i drugih
mjesta, povukao se u Sandžak. Po naređenju Vrhovnog
štaba, u januaru 1942. godine oko 110 boraca dolazi južno
od Valjeva, a zatim prelazi na Kosmaj. Poslije teških borbi
sa Nijemcima i četnicima kod sela Mirosaljci, Tulež i
Prkosava, 22. februara 1942. godine, razbijen je na manje
grupe. Ponovo je formiran 6. maja 1943. godine kod sela
Kovačevac, od boraca Kosmajске čete Prvog šumadijskog
NOP odreda i Gročansko-podunavske čete. Tokom ljeta,
broj boraca je naglo narastao, pa je dio otišao u druge
jedinice, kao i u aprilu 1944. godine. U drugoj polovini
septembra 1944. godine prerastao u Kosmajsku brigadu.

KRUŠEVAC

SPOMEN-PARK SLOBODIŠTE uređeno je na brdu Bagdala (10 ha), gdje su zajedničke grobnice rasinskih partizana i žrtava terora, spomen-biljezi, vatre i prostor za manifestacije. — Rad arhitekta Bogdana Bogdanovića. Kruševac je 35 km od Paraćina, a 192 km od Beograda.

Slobodište ima tri glavna dijela — Predvorje sa humkama, Dolina živih i Dolina pošte. U Predvorju, prema Bagdali, je Humka partizana u čijoj su kripti posmrtni ostaci 42 borca Rasinskog partizanskog odreda, među njima i narodnih heroja Miloja Zakića i Branka Perišića, na kojoj se pali Partizanska vatra u vrijeme Svečanosti slobode; nad Humkom streljanih pali se Prometejska vatra. Kroz Kapiju sunca ulazi se u unutrašnjost spomenika, prema Dolini pošte, posvećenju izginulim borcima i rodoljubima, gdje 12 kamenih ptica svojim letom simbolišu neuništivost života; tu je Plamenik živih. Najveći dio Slobodišta je Dolina života i služi kao gledalište za vrijeme svečanosti. Ovdje je i stari vodenički kamen sa porukom: „Hleb i sloboda isto su nama“. Velika pozornica podsjeća na pticu raširenih krila; ispod nje je stalna izložba „Slobodište i Svečanosti slobode“ i vajarski oblikovana Povelja „U ime živih“. Stratište je zapadno od Doline pošte, ispod zemljanog bedema koji je prije rata služio kao grudobran za vježbe vojnika u gađanju puškom. Ovamo su okupatori dovodili zatočenike iz zatvora i logora, i ubijali; u kamenu je uklesan tekst: „Ovde su nemački fašisti streljali oko hiljadu rodoljuba 1941—1944“.

Svoju osnovnu ideju o veličini žrtve za revoluciju i humanizam, ideju o neuništivosti života, Slobodište manifestuje posebnim umjetničkim programom *Svečanosti slobode*, svake godine od 28. juna do 7. jula. Postoji Memorijalni dio, gde se na Slobodištu pale partizanske i prometejske vatre, odaje pošta palim borcima i rodoljubima, kazuje Povelja „U ime živih“ i daje program pod nazivom Poezija slobode; sve se događa prvog dana, 28. juna. U drugom dijelu izvodi se više scenskih djela slobodarskog sadržaja i humanih ideja. Na Svečanostima slobode okuplja se redovno po 20.000 ljudi.

Kruševac u svojoj istoriji nosi revolucionarne tradicije — radnički pokret se počeo razvijati pod uticajem ideja Vase Pelagića i Svetozara Markovića; Radničko društvo je osnovano 1902. godine; 1903. godine učvršćuje se socijaldemokratska organizacija; 1910. godine osnovano je kulturno-umjetničko društvo „Abrašević“; odlaze delegati na Kongres ujedinjenja i Vukovarski kongres KPJ; komunistički

kandidat Stojan Milošević izabran je za poslanika Ustavotvorne skupštine, 1920. godine. Poslije obznane i Zakona o zaštiti države, partijska organizacija je obnovljena 1934. godine, a u međuvremenu štrajkovi su glavno sredstvo borbe radničke klase. Masovne su martovske demonstracije 1941. godine protiv pristupanja Trojnom paktu.

Poslije izbijanja ustanka, već 22. jula 1941. godine, na brdu Belović (8 km od Kruševca) formiran je Rasinski partizanski odred, a skojevci počinju diverzantske akcije u gradu. U Odred se javilo preko 200 ljudi, ali je većina vraćena zbog nedostatka oružja. Izuzetno je živa aktivnost partijske i skojevske organizacije u gradu, koje nastoje da okupe što više ljudi za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Rasinski partizanski odred, u vrijeme privremenog sporazuma, zajedno sa Rasinskim četničkim odredom, napao je 23. septembra 1941. godine njemačke snage u Kruševcu; borbe obustavljene poslije tri dana, jer je Nijemcima u pomoć došao Pećanac sa svojim četnicima. Zima koja slijedi bila je posebno teška, kao i čitava 1942. godina. Zavladao je teror. Pod Bagdalom su počela strijeljanja. Najmasovnija odmazda bila je noću 28/29. juna 1943. godine kada je za poginule njemačke vojnike u sukobu sa partizanima kod sela Čelije, u Kruševcu ubijen 324 a na Banjici 251 taoc. Rasinski partizani najveći uspjeh su ostvarili sa Drugom i Trećom južnomoravskom brigadom — 13. aprila 1944. godine. U borbi u selu Lomnica (10 km od Kruševca) ubijeno je oko 200 njemačkih padobranaca koji su se tu pripremali za desant na Drvar. — Kruševac je oslobođen 14. oktobra 1944. godine.

KUMANOVO (Prohor Pčinski)

MEMORIJALNI MUZEJ PRVOG ZASJEDANJA ASNOM, u manastiru Prohor Pčinski, gdje je 27. i 28. februara 1944. godine održano vojno-političko savjetovanje, a 2. avgusta Prvo zasjedanje Antifašističkog sobranja (vijeća) narodnog oslobođenja Makedonije. Uređen je u autentičnom ambijentu, u manastirskom konaku, a svojim eksponatima predstavlja ovaj istorijski događaj. — Manastir Prohor Pčinski je 34 km od Kumanova, a 33 km od Vranja.

Na osnovu odluke Centralnog komiteta Komunističke partije Makedonije formiran je Inicijativni odbor za osnivanje Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije, koji je obavio čitav niz prethodnih poslova na stvaranju organa narodne vlasti, kao i oko samog zasjedanja. Na Prvo zasjedanje u manastir Prohor Pčinski stiglo je 116

delegata iz čitave Makedonije. Na ovom istorijskom skupu odlučeno je da se ASNOM konstituiše u vrhovno, zakonodavno i izvršno tijelo Makedonije kao ravnopravne federalne jedinice Demokratske Federativne Jugoslavije. Zatim, da se makedonski jezik uvodi kao službeni jezik, što je prvi put u istoriji ovog naroda. — Konstituišući se kao najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo ASNOM je, u svom Manifestu, suverenu volju makedonskog naroda da nacionalni život izgrađuje i razvija u svojoj nacionalnoj državi, izrazio sljedećim riječima: „Iz teških se borbi i prolivene krvi najboljih makedonskih sinova, danas, pojavljuje Prvo narodno sobranje, koje je simbol tvoje slobode i nosilac tvoga suvereniteta... Vjekovni ideali makedonskog naroda su se obistinili. Po prvi put u svojoj istoriji, makedonski je narod stvorio svoju sopstvenu državu, po prvi put će se makedonski narod osjetiti u Makedoniji kao u svojoj kući, po prvi put on postaje slobodan narod u slobodnoj državi. To je najviši domet u istoriji našeg naroda izvojevan u gigantskom antifašističkom frontu, krvlju najboljih sinova Makedonije i pomoću drugih naroda Jugoslavije. „Zakonodavni akti i objavljene deklaracije na osnovu suverene volje makedonskog naroda izrazili su njegovo pravo na samoopredjeljenje. Kao akti ustavno-pravnog značaja oni su bili donijeti u saglasnosti sa odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a. — Prvo zasjedanje predstavljalo je vrhunac oružane borbe makedonskog naroda, a obilježilo je početak postojanja sadašnje Socijalističke Republike Makedonije. Tako su potvrđeni politički ciljevi narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Zasjedanje u Prohoru Pčinjskom imalo je izvanrednog odjeka, a njegove odluke, primljene u narodu sa oduševljenjem, bile su poziv na opštu mobilizaciju za borbu do konačne pobjede. — Drugo zasjedanje ASNOM-a održano je u Skoplju 28—31. decembra 1944. godine, a na Trećem zasjedanju (16. april 1945. g.) ASNOM je prerastao u Narodno sobranje Makedonije koje tada imenuje prvu vladu federalne Makedonije.

SPOMENIK REVOLUCIJI (rad Kosta Angeli Radovani) i *SPOMEN-KOSTURNICA* (rad Sreten Stojanović) podignuti su u Kumanovu, kao sjećanje na oslobodilačku borbu stanovnika ovog kraja dugih revolucionarnih tradicija. Ovdje je 12. oktobra 1941. godine formiran Kumanovski NOP odred. Kasnije, bataljon „Orce Nikolov“ vodio je žestoke borbe sa Bugarima i četnicima. Tu je stvorena Treća makedonska udarna brigada. Za slobodu živote je dalo oko 750 boraca i rodoljuba ovog kraja.

LABIN

LABINSKA REPUBLIKA proglašena je poslije pobune rudara Raše protiv terora i eksploatacije italijanskih fašista, 3. marta 1921. godine; ugušena 6. aprila, uz pomoć 800 italijanskih vojnika. Nešto ranije, 2/3. februara, u susjednoj Proštini pobunili su se seljaci. (Proštinska buna) zbog izrabljivanja i čestih upada fašističkih grupa; ugušila je vojska 5. aprila 1921. godine. — Od početka ustanka 1941. godine Labinština je značajno partizansko uporište.

Nekoliko spomen-obilježja podsjeća na istorijske događaje. — Labin je 42 km od Pule, a 64 km od Rijeke.

LEPOGLAVA

U KAZNIONU LEPOGLAVA, poslije Bombaškog procesa 1929. godine, doveden je Josip Broz, osuđen na pet godina. Ovdje su na robiji bili Moša Pijade, Rodoljub Čolaković, Đuro Pucar, Ivan Milutinović, Marko Orešković, dr Pavle Gregorić, Božidar Adžija, Ognjen Prica, Otokar Keršovani, Zlatko Šnajder i mnogi drugi komunisti. Među političkim zatvorenicama organizovan je ilegalni Crveni univerzitet za obrazovanje partijskih kadrova. — Tokom prošlog rata tu su i dalje politički zatvorenici. Partizani su 13/14. juna 1943. godine razbili neprijateljsku posadu i oslobodili oko 700 zatvorenika, od kojih je odmah oko stotinu političkih otišlo u partizanske jedinice; ostali su pušteni kućama, a kriminalci vraćeni u kaznionu. Aprila 1945. godine ustaše su oko 1.300 zatočenika prebacile iz Lepoglave u Jasenovac, i tamo ih poubijale.

Uređene su ćelije u kojima su izdržavali kazne Josip Broz Tito i Moša Pijade. U osnovnoj školi je stalna izložba „*Robija — škola revolucionara*“. — Lepoglava je 30 km od Varaždina.

LESKOVAC

SPOMENIK PALIM 1941—1945. podignut je kao sjećanje na 8.843 pala borca i žrtava fašističkog terora Leskovca, Porečja, Jablanice, Puste Reke, Pomoravlja, Vlasotinaca i Crne Trave. — Rad arhitekta Bogdana Bogdanovića. Leskovac je 44 km od Niša. — Snažna partijska organizacija odmah po okupaciji grada počela je sa pripremama za ustanak, a posebno je u to vrijeme djelovala u okolini. Kukavički (leskovački) NOP odred formiran je 10. avgusta 1941. godine na planini Kukavica (Jasička dolina), krajem

septembra Babički NOP odred, a Jablanički NOP odred 21. oktobra u selu Spance. Vodeći neprekidno borbe odredi su stvorili prostranu slobodnu teritoriju, tako da je Leskovac praktično bio u blokadi. Odredi stalno jačaju; krajem februara 1943. godine formiraju zajednički Prvi južnomoravski NOP odred, koji je u oktobru prerastao u Prvu južnomoravsku brigadu. Uz stalne borbe sa neprijateljima brigada je izvela i nekoliko smjelih akcija; 13. januara 1944. godine njeni dijelovi upali su u Leskovac i iz bolnice odnijeli troja kola sanitetskog materijala za partizansku bolnicu u selu Dobra Voda. Borci Jedanaeste srpske brigade napali su, 25. maja 1944. godine, aerodrom kod Leskovca; ubili 50 a zarobili pet njemačkih vojnika; uništeno sedam aviona, hangari, radionice, 32 kamiona i skladište sa 500.000 litara benzina. — Leskovac je oslobođen 11. oktobra 1944. godine.

LIPLJAN

SPOMEN-KOSTURNICA u Lipljanu. — Rad arhitekta Miodraga Pecića. Lipljan je 15 km od Prištine. — Ovdje su sahranjeni narodni heroji Aleksandar Urdarevski Stanko (Čučer kod Skoplja, 1920—1943), komandir Karadačkog NOP odreda, i komesar Odreda i član Biroa OK KPJ za Kosovo Vojislav Lakičević Bara (Ulcinj, 1913—1943); obojica su pala u neravnopravnoj borbi sa neprijateljem, 3. februara 1943. godine, kod obližnjeg sela Gradsko. U spomen-kosturnici su i ostaci 43 pala borca.

LIVNO

ZAVIČAJNI MUZEJ „HASAN BRKIĆ“, u Livnu; 81 km od Donjeg Vakufa, 92 km od Splita. — Stalna postavka nosi naziv „Livanjski kraj u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji“. Muzej raspolaže sa oko hiljadu predmeta, fotografija, publikacija, proglašenja i drugog materijala koji se odnosi na period od kraja prvog svjetskog rata do 1946. godine; više od polovine ovog fonda je izloženo.

Dokumenti govore o nastanku i razvoju revolucionarnog pokreta u livanjskom kraju između dva svjetska rata. Od 1930. godine intenzivno radi partijska organizacija i njenom zaslugom 36 Livnjaka otišlo je da se bori u redovima Španske republikanske vojske, od kojih je 14 palo na ratištima Španije.

U selu Sajkoviću 26. jula 1941. godine odjeknule su prve ustaničke puške. Od tada Livno i čitav livanjski kraj

važan su centar narodnooslobodilačke borbe. Tri puta su partizanske jedinice oslobađale grad, a četvrti put definitivno 10. oktobra 1944. godine. Livanjski kraj dao je oko 4.500 učesnika NOR, od kojih je 800 palo u bitkama; bilo je i preko 1.300 žrtava fašističkog terora. Šest boraca proglašeno je za narodne heroje.

Muzej čuva uspomene na te dane, na boravak Tita i Vrhovnog štaba; prve ratne susrete proleterskih jedinica iz Dalmacije, Srbije, Crne Gore i Bosanske krajine sa livanjskim partizanima 1942. godine; na osnivanje Prve partizanske vazduhoplovne baze u jesen 1943. godine; na vijećnike Drugog zasjedanja AVNOJ-a iz Dalmacije i Slovenije koji su ovdje boravili i druge događaje.

Posebnost u muzeju je primjerak Livanjskog partizanskog bukvara, prve početnice koja je uopšte nastala 1942. godine. Izvučen je na šapirografu u po 30 primjeraka na latinici i ćirilici.

Dio muzejske izložbe posvećen je revolucionaru Hasanu Brkiću, po kojem i nosi ime i koje je ovdje rođen 1913. godine, tu odrastao i školovao se. Poslije završene gimnazije u Banjaluci 1932. godine i prvih revolucionarnih saznanja, otišao je u Beograd na studije prava. Na beogradskom Pravnom fakultetu izrastao je u istaknutog komunistu i revolucionara, čija životna staza vodi od ilegalnog rada, preko narodnooslobodilačke borbe, do izgradnje slobodne domovine. Umro je 1965. godine u Sarajevu, kao predsjednik Izvršnog vijeća SR Bosne i Hercegovine.

LJUBELJ

SPOMENIK NA MJESTU KONCENTRACIONOG LOGORA LJUBELJ, na jugoslovensko-austrijskoj granici; 9 km od Tržiča. Rad arhitekta Borisa Koba.

Nijemci su 1942. godine na Ljubelju počeli, sa prinudno dovedenim radnicima, da grade drumski tunel kroz Karavanke. Dovođenjem prve grupe od sto zatočenika, jula 1943. godine, ovdje otvaraju ispostavu zloglasnog koncentracionog logora Mathauzen; postoji do 7. maja 1945. godine. Bio je opasan bodljikavom žicom, a čuvalo ga je 120 esesovaca i 80 žandarma sa dresiranim psima. Kroz logor je prošlo između 600 i hiljadu zatvorenika, najviše Francuza, nešto Poljaka, Rusa i Jugoslovena. Radili su na krčenju šuma i izgradnji šumskih puteva. Ne zna se koliko je logoraša umrlo od iscrpljenosti i poubijano. U logoru je postojao krematorijum, a u ambulanti su obavljani različiti opiti nad

zatvorenicima. Nekim logorašima uspjelo je da pobjegnu. Pripadnici Osvobodilne fronte iz Tržiča, u septembru 1943. godine, pokušali su da pomognu zatvorenicima. Esesovci su posljednju grupu, 6. maja 1945. godine, odveli u logor s druge strane Karavanki.

MATIĆ POLJANA

HISTORIJSKA STAZA na Matić Poljani, nedaleko od Mrkoplja (15 km od Delnica, 23 km od Vrboskog), sa 26 kamenih stubova podsjeća na pogibiju isto toliko boraca Druge brigade 13. primorske divizije (rad Z. Sila). Borci su 22. februara 1944. godine, za šeste neprijateljske ofanzive, krenuli pravcem Tuževič-Drežnica—Bjelolasica—Mrkopalj. Na Matić Poljani kolonu, koja se probijala kroz visoki snijeg, zahvatila je snježna vijavica. „Bijela smrt“ odnijela je 26 boraca, a 88 teško je promrzlo. — Svake zime ovdje se održava „Memorijal 26 smrznutih partizana“.

LUKOVDOL, nedaleko od Vrboskog, rodno je mjesto pesnika „Jame“ Ivana Gorana Kovačića (1913 — maj 1943, Vrbnica, Sutjeska). Rodna kuća je uređena kao memorijalni muzej; podignut spomenik Goranu (rad Vojina Bakića).

MARIBOR

SPOMENIK NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI na Trgu slobode; rad vajara Slavka Tiheca. — Grad je prije rata centar radničkog pokreta ovog dijela Slovenije. Komunisti su već 29. aprila 1941. godine izvršili prvu diverzantsku akciju protiv okupatora. Ovuda su išle partizanske kurirske veze, odavde otišli prvi partizani na Pohorje. Djelovanje komunista i aktivista Osvobodilne fronte nije se prekidalo tokom čitavog rata, iako su uslovi bili izuzetno teški zbog terora njemačkih okupatora. U Mariboru je sjedište Gestapoa za Štajersku. Sredinom aprila 1941. godine počela su masovna hapšenja naprednih ljudi, po unaprijed pripremljenim spiskovima. U Meljskoj kasarni bio je sabirni logor za iseljavanje, odakle je od 20. juna do 4. jula 1941. godine iseljeno u Srbiju oko 4.350 štajerskih Slovenaca. U policijskim racijama, u julu, u Mariboru i okolini uhapšeno je preko 4.700 ljudi, pa deportovano u Slavoniju. Zimi 1941/1942. godine u njemačkim skladištima umrlo je od teškog rada i zlostavljanja oko 2.000 zarobljenih crvenoarmejaca. Masovni teror dostigao je vrhunac 1942. godine. Sudski zatvori postali su mučilišta, a u njima je do 10. marta 1943. godine strijeljano 662 taoca, a nepoznat broj

odveden u njemačke koncentracione logore, odakle se mnogi nisu vratili. Ilegalci su bili neprekidno na udaru — prva velika provala bila je u ljeto i jesen 1941. godine, a 15. jula 1944. godine Nijemci su uništili Okružni komitet KP Slovenije. U nacističke ruke palo je preko 270 rukovodilaca i aktivista partije i Osvobodilne fronte, koji su poubijani. Tokom rata saveznici su oko 50 puta bombardovali grad, uz ljudske žrtve, uništeno je 400 a oštećeno 2.200 zgrada.

MUZEJ NARODNOG OSLOBOĐENJA (Muzej narodne osvoboditve) prikazuje u svojim stalnim postavkama, i povremenim izložbama, događaje iz perioda 1918—1941. godina, odnosno napredna revolucionarna kretanja. Izložba Maribor 1941—1945. godine posvećena je narodnooslobodilačkoj borbi ovog kraja.

TITOVA ČELIJA u bivšoj Kaznionici uređena je kao stalna muzejska izložba; obnovljena i autentično rekonstruisana. Josip Broz Tito prebačen je ovamo iz kaznionice u Lepoglavi, i tu ostaje od 1931. do 1933. godine. Prvo je zatvoren u samici broj 42, a zatim u zajedničkoj sobi. Među inicijatorima je da se, iako u surovim uslovima, organizuje marksistički univerzitet, koji je vodio Đuro Đaković. U mariborskoj kaznionici robijalo je 120 komunista; među njima Boris Kidrič, Rodoljub Čolaković, Slavko Šlander, Miloš Zidanšek, Trajko Stamenković, Zvonimir Brkić, Radomir Vujović, Upravo ovdje Rodoljub Čolaković preveo je „Finansijski kapital“ Rudolfa Hilferdinga, a Radomir Vujović završio prevod Engelsovog „Antidiringa“.

NEGOTIN

SPOMENIK PALIM SKOJEVCIMA 1941—1945. na Trgu Moše Pijade. — Rad vajara R. Stojanovića i arhitekta M. Mitrovića. Negotin je 59 km od Zaječara, a 250 km od Beograda (preko Požarevca). — Mladi komunisti, skojevci bili su najpožrtvovaniji borci Boljevačkog, Zaječarskog i Timočkog NOP odreda koji su vodili borbe u Timočkoj krajini.

NEGOTINO

SPOMEN-KOSTURNICA uređena je kao sjećanje na 156 palih boraca. Sa ovog područja u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske učestvovalo je 1.186 boraca. Tu su formirani partizanski NOP odred „Dobri Daskalov“, bataljon „Strašo Pindžur“ i Druga makedonska udarna brigada

koja je ušla u sastav 42. divizije NOVJ i učestvovala u završnim operacijama za oslobođenje zemlje. — Negotino je 96 km od Skoplja.

NIKŠIĆ

SPOMENIK PALIM BORCIMA na Kapinom polju kod Nikšića; rad arhitekta Slobodana Vukajlovića. Nikšić je 55 km od Titograda. — Od prije rata poznat kao centar naprednih snaga koje je predvodila Komunistička partija. Od prvih dana u svim tokovima revolucije, dobro organizovanim ilegalnim radom u snažnom neprijateljskom garnizonu. I sam okupator ocijenio je da je „Nikšić bio i ostao centar komunističke aktivnosti“. Nikšićki NOP odred formiran je 29. oktobra 1941. godine. Kako je grad imao važan strateški centar i bio polazište za mnoge akcije neprijatelja, često se sukobljava sa Nikšićkim odredom, koji grad u dva navrata (za Italijana i Nijemaca) drži u dužoj blokadi. — Boreći se u partizanskim jedinicama poginuo 1.241 Nikšićanin, a palo je i 570 žrtava fašističkog terora.

OHRID

SPOMENIK BRATSTVU I JEDINSTVU u selu Belčište kod Ohrida. — Autori Jordan Grabuloski i Fedor Vencler. Ohrid je 185 km od Skoplja. — Debarca su žarište ustanka i neprekidne borbe protiv okupatora. U proljeće 1943. godine boravi vojno i političko rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Makedonije. Istovremeno, stvorena je veća slobodna teritorija, na kojoj nastaju organi narodne vlasti, rade škole, i uopšte odvija se dobro organizovan život. Na području Debarca, u selu Slivovo, formirana je Prva makedonsko-kosovska proleterska udarna brigada (11. novembar 1943. g.). U početku je vodila stalne borbe za očuvanje slobodne teritorije. Februara 1944. godine izvela je poznati Bogomilski marš, a u proljetnoj ofanzivi vratila se ovamo i vodila teške borbe sa njemačkim jedinicama i balistima. — Poslije široke neprijateljske ofanzive Debarca su ponovo, od decembra 1943. do aprila 1944. godine, izložena zvjerstvima okupatora i balista.

SPOMENIK PARTIZANSKOJ BOLNICI u selu Slatino kod Ohrida. — Rad Save Strezovskog. — Tokom 1943. godine ovdje je Partizanska bolnica Glavnog štaba NOV i PO Makedonije. U Slatinom je Glavni štab odlučio o polasku Prve makedonsko-kosovske udarne proleterske brigade na pohod prema Egejskoj Makedoniji.

OPUZEN

SPOMENIK STJEPANU FILIPOVIĆU, sa spomen-parkom (rad M. Vuca i S. Gračana), podignut je kao sjećanje na predratnog komunistu i partizana. Filipović, rođen u Opuzenu 1918. godine, gimnaziju je pohađao u Mostaru, a električarski i bravarski zanat u Kragujevcu. Zbog revolucionarnog rada osuđen na godinu dana robije. Aprila 1941. godine vratio se u Kragujevac. Po zadatku odlazi u Valjevo, učestvuje u pripremama ustanka i borbama Valjevskog partizanskog odreda. Kao komandant bataljona zarobljen 24. februara, a 22. maja 1942. godine obješen u Valjevu. Njegove uzdignute pesnice i poklič ispod vješala postali su simbol borbe za slobodu. U Valjevu mu je podignut spomenik. — Opuzen je na Jadranskoj magistrali, 20 km od Metkovića.

OTEŠEVO

SPOMENIK PRESPANSKOM SAVJETOVANJU u Oteševu kod Resena. — Resen je 40 km od Ohrida. — U Oteševu je Centralni komitet Komunističke partije Makedonije, 2. avgusta 1943. godine, na proširenom sastanku (Prespansko savjetovanje) donio odluku o formiranju većih vojnih jedinica i slobodne teritorije, o sazivanju Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM), te odluke o stvaranju viših organa narodne vlasti i osnivanju Narodnooslobodilačkog fronta (NOF).

PANČEVO (Jabuka)

SPOMENIK NA STRATIŠTU kod Pančeva, podignut je kao sjećanje na preko deset hiljada rodoljuba koje su Nijemci ovdje poubijali od 1941. do 1944. godine. Simboliše brazde u zemlji natopljenoj krvlju i zaorane ljudske kosti. — Rad arhitekta Nebojše Delje. — Stratište se nalazilo između Pančeva i sela Jabuka, u ritu što se prostire od puta do rijeke Tamiš. Nijemci su odabrali ovo mjesto, a prva masovna pogubljenja počela su u oktobru 1941. godine. Od tada, gotovo svakodnevno, dva mjeseca su pristizali kamioni sa žrtvama. Prethodno su bili iskopani rovovi dugi 15—20 metara, široki tri i duboki metar. Nijemci su privodili grupe po 20 ljudi do ivice rake i ubijali. Najvjerovatnije da je samo za ovo vrijeme likvidirano oko 5.000 ljudi. Žrtve su dovođene pretežno iz Beograda, a među njima je bilo partizana, političkih zatvorenika, talaca, mnogo Jevreja,

Roma, pa čak i nedužne djece. U aprilu 1944. godine Nijemci su, u namjeri da zametnu tragove zločina, počeli da otkopavaju grobnice i spaljuju leševe — tri mjeseca se nad Stratištem dizao crni dim, a uporedo su ubijane nove grupe zatvorenika.

PAPUK (Zvečevo)

SPOMEN-PODRUČJE KAMENSKO — ZVEČEVO prostire se od Bučkog Kamenskog, preko Zvečeva na Papuku, do Voćina. U ovom dijelu Slavonije vođene su teške borbe, a likvidacijom nekoliko neprijateljskih uporišta 1942. i 1943. godine stvorena je slobodna partizanska teritorija. Na Papuku su boravili Povjerenstvo KPH za Slavoniju, oblasni komiteti KPH, SKOJ-a i USAOH-a, Oblasni narodnooslobodilački odbor za Slavoniju, Oblasni odbor AFŽ, Agitprop i tehnika, Redakcija i štamparija lista „Glas Slavonije“; podignut čitav sistem bolnica i ambulanti, radionica i zemunica. U selu Zvečevo održana je Prva partijska konferencija za Slavoniju, sa 180 delegata (25—29. decembar 1943. g.). Septembra 1943. godine u Voćinu su održani Konferencija prosvjetnih radnika sa oslobođene i neoslobođene teritorije Slavonije (preko sto učesnika), savjetovanje Narodnooslobodilačkog odbora Slavonije na kojem je izabran Oblasni NOO Slavonije, te Prva oblasna konferencija žena Slavonije.

U Zvečevu je *Spomen-dom Treće operativne zone Slavonije*, a na čitavom području postoji niz spomen-obilježja posvećenih događajima iz narodnooslobodilačke borbe.

PARTIZANSKA DREŽNICA

SPOMEN-PODRUČJE PARTIZANSKA DREŽNICA (17 km od Jezerana na putu Karlovac—Žuta—Lokva—Senj, 40 km od Ogulina) spada među značajna poprišta narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj. Tu, na slobodnoj teritoriji postojali su partizanski logori, radionice, djelovali štabovi i narodna vlast, štampane novine, radilo pet bolnica koje je objedinila Vojno-partizanska bolnica broj 7 na Javornici, vođene mnoge bitke . . . Ovaj kraj je dao 2.500 boraca (polovina stanovništva) od kojih je palo 225 kao i 529 žrtava fašizma i 80 tifusara. — Na mnogim, od ukupno 78 istorijski značajnih mjesta, postoje spomen-obilježja. U Drežnici je *Spomenik ustanku*; pred osnovnom školom spomen-park sa pločama na kojima su ispisana imena palih

boraca i žrtava terora i sa bistama narodnih heroja; na Javornici spomen-obilježje na mjestu Vojno-partizanske bolnice broj 7 i spomen-kosturnica. — *Spomen-dom u Drežnici* imaće više namjena — u jednom dijelu radiće škola, drugi je memorijalnog karaktera, treći će služiti za prihvata posjetilaca (60 ležaja), a postojaće i dvorana za priredbe i sport.

Drežnica je pred rat imala jaku partijsku organizaciju. Sredinom aprila 1941. godine ustaše uspostavljaju svoju vlast i odmah počinju sa progonima i pokrštavanjima srpskog stanovništva. Komunisti organizuju otpor ustašama, pozivaju narod da se sklanja u šume pred terorom i stvara seoske straže. O podizanju ustanka dogovoreno je na sastanku Mjesnog komiteta KPH početkom jula. Izvršene su prve diverzije. U Tomićima je centralni, a postoje još tri partizanska logora, gdje je krajem avgusta oko 60 naoružanih boraca. Italijani, početkom septembra, imaju garnizon u Drežnici. Novi Mjesni komitet KPH izabran je na konferenciji, 19. septembra, kada je dogovoreno i o narednim akcijama. Poslije nekoliko većih partizanskih akcija, italijanska posada napušta Drežnicu 9. oktobra. Sutradan je održan veliki narodni zbor, sa oko 600 učesnika, izabran Narodnooslobodilački odbor (nazvan Mjesno vijeće) i Agrarni odbor kao njeov organ. Odlukom operativnog rukovodstva Okružnog komiteta KPH za Karlovac formiran je Drežnički bataljon Primorsko-goranskog partizanskog odreda. Počinje da izlazi list „Drežnički partizan“. Dijelovi italijanske divizije Lombardija dolaze u Drežnicu 20. oktobra, a tri dana kasnije napadaju centralni partizanski logor; pohvatali su 600 do 700 stanovnika, od kojih su 20 strijeljali a 62 otjerali u konclogor na Rijeci. U novembru i decembru obnovljeni su partizanski logori i porastao broj boraca. Početkom februara 1942. godine u Drežnici je izabran Kotarski komitet KPH za Ogulin, održana kotarska konferencija SKOJ-a, a uskoro su formirani Opštinski i 15 seoskih narodnooslobodilačkih odbora.

U zaseoku Tomići od februara 1942. godine borave Centralni komitet KPH i Glavni štab Hrvatske sa štabovima partizanskih jedinica Like, Korduna, Gorskog kotara i Hrvatskog primorja. Ovdje je štampan prvi broj „Vjesnika“, organa CK KPH, na slobodnoj teritoriji, zatim organ PK SKOJ-a za Hrvatsku „Mladost komunista“ i „Omladinski borac“. U aprilu je održan narodni zbor, kojem prisustvuje 2.000 ljudi. Drežničko područje slobodno je do septembra 1942. godine, kada prodiru italijanske jedinice. Fašisti su u

ovoj ofanzivi pohvatali oko 3.000 ljudi, i otpremili ih u koncentracione logore u Bakru i Kraljevici, spalili sva naselja, pa se povukli. Uz pomoć narodne vlasti, vojnopoza-dinskih ustanova i boraca, obnovljen je dio naselja i bolnice. U Drežnici su formirane prve dvije primorsko-goranske bri-gade — Šesta 12. oktobra, a Četrnaesta 26. novembra 1942. godine. Za vrijeme bitke na Neretvi na kratko su prodrli Italijani. Drežnica je slobodna do oktobra 1943. godine, kada je zauzimaju Nijemci. Do kraja rata vođene su teške borbe. Konačno oslobođena oktobra 1944. godine.

PAZIN

SPOMEN-PLOČA postavljena je na mjestu gdje je Okružni narodnooslobodilački odbor za Istru, 13. septembra 1943. godine, donio odluku o priključenju Istre Hrvatskoj i Jugoslaviji. To je potvrđeno na skupštini, održanoj ovdje 25. septembra 1943. godine, kada je izabran Pokrajinski narodnooslobodilački odbor za Istru, zatim ukinuti svi fašistički zakoni i priznata sva politička prava italijanskoj narodnosti. — Pazin i Pazinština su od 1941. godine glavno uporište narodnooslobodilačke borbe u Istri. — Pazin je 49 km od Pule.

PEĆ

SPOMENIK REVOLUCIJE, na Karagaču, podignut je kao sjećanje na pale borce i žrtve fašističkog terora, a njihovih 2.302 imena uklesana su u kamene ploče. — Rad vajara Ante Gržetića i arhitekta V. Blagojevića. Peć je 81 km od Prištine.

MUZEJ NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE uređen je u kući narodnog heroja Miladina Popovića. — *Miladin Popović* (1910—1945) spada u red najistaknutijih revolucionara Kosova. Njegovo djelovanje počelo je gimnazijskih dana u Peći, pa nastavljeno za vrijeme studija na Beogradskom univerzitetu. Organizator je mnogih akcija KPJ na Kosovu, prije rata. Pripremio je, 1937. godine, osnivačku konferenciju na kojoj je izabran Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju, a on za sekretara. Policija ga progoni i hapsi. Učestvovao je na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ. Neumorno radi na pripremanju ustanka 1941. godine; tokom rata djeluje među komunistima u Albaniji. Sa Visa, septembra 1944. godine, vraća se na Kosovo, za političkog sekretara Oblasnog komiteta KPJ. Pao kao žrtva atentata balista.

SPOMEN-OBELISK u Vitimirici (6 km od Peći), selu čije gotovo sve stanovništvo je bilo uključeno u narodno-oslobodilačku borbu. — Rad vajara Radoslava Miketića.

U Peći je prije rata sjedište Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju. Ovdje, na Crnom vrhu, 25. jula 1937. godine održana je Prva oblasna konferencija KPJ za Kosovo i Metohiju, na kojoj je prihvaćen Titov kurs djelovanja i izabran prvi Oblasni komitet. — Prva partijska organizacija u Peći nastala je ubrzo poslije osnivanja Komunističke partije Jugoslavije; njen sekretar, učitelj Milić Šćekić bio je na izborima 1920. godine kandidat na listi Komunističke partije. U periodu između 1924. i 1937. godine partijski rad nije prekidan; u izvještaju Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku, Kosovo i Metohiju, upućenom 1932. godine Centralnom komitetu KPJ, navodi se da u Peći postoji Okružni komitet KPJ, da radi 11 ćelija i da ima 38 članova Partije. Prve veće demonstracije komunisti organizuju 1935. godine — u februaru povodom ubistva Marka Srzentića i isključenja učenika iz gimnazije; u septembru protiv dolaska njemačkih studenata nacionalsocijalista sa berlinskog Univerziteta i njihovih istomišljenika sa Beogradskog univerziteta, koje je dočekala ogromna masa povcima „Ua fašisti . . .“ (onemogućena njihova priredba, došlo i do fizičkog obračuna). Za 12. juli 1936. godine bilo je zakazano svečano puštanje u saobraćaj željezničke pruge Kosovo Polje — Peć, na koje je došao tadašnji ministar saobraćaja Mehmed Spaho; komunisti su svečanost pretvorili u demonstracije. Krajem 1937. godine formirana je Oblasna omladinska komisija . . . U Peći je održana i Druga oblasna konferencija KPJ za Kosovo i Metohiju, 7. i 8. avgusta 1940. godine. Uopšte, izuzetno je mnogo akcija što ih vode komunisti, među kojima su Miladin Popović, Boro Vukmirović, Ramiz Sadiku i drugi. Krajem 1940. godine partijska organizacija u Peći ima 128 članova.

Za vrijeme okupacije grad je u sastavu tzv. Velike Albanije, sa jakim garnizonom. Protjerivanjem naseljenika i paljenjem sela, smanjen je broj članova KPJ, ali je organizacija brzo obnovljena i krajem 1941. godine od ukupno oko 150 članova KPJ na Kosovu i Metohiji polovina je živila u Peći; oktobra 1942. godine bilo je 30 članova KPJ i 590 skojevaca. U teškim uslovima okupacije Mjesni komitet KPJ je djelovao neprekidno. — Grad je oslobođen 17. novembra 1944. godine.

PLITVICE

SPOMEN-DOM ŠESTE LIČKE PROLETERSKE DIVIZIJE „NIKOLA TESLA“, na Plitvicama, nalazi se u centralnoj zoni Nacionalnog parka Plitvička jezera; pored puta Zagreb—Karlovac—Titova Korenica—Jadran. Ima memorijalni dio, prostore za društvenu i kulturnu aktivnost, galeriju, univerzalnu dvoranu za priredbe i sport, manju salu, biblioteku sa čitaonicom, prodavnicu suvenira, diskoteklu, kafanu, kao i ljetnju pozornicu i sportske terene na otvorenom. — Muzej Šeste ličke proleTERSKE divizije uređen je veoma savremeno, oplemenjen umjetničkim radovima (duborez, vitraži, keramika). Na samom početku su Titov ratnički lik (skulptura A. Augustinčića), ratne zastave i odlikovanja jedinica Šeste divizije, među kojima su i tri Ordena narodnog heroja kojima su odlikovane njegove tri brigade. Izložba hronološki prikazuje prilike u Lici pred rat i narodnooslobodilačku borbu i prati stvaranje i ratni put Šeste ličke divizije, koja je nosila ime naučnika i rodoljuba Nikole Tesle, rođenog u ličkom selu Smiljanu.

Prva dva dijela osvjetljavaju zbivanja u Lici između dva svjetska rata, uticaj Komunističke partije Jugoslavije, pripreme za ustanak i ustanak, partizanske akcije 1941. i 1942. godine. Ovdje su oružje i lični predmeti boraca, alat i proizvodi partizanskih radionica, sanitetska oprema i drugo. Slijedi borbeni put Šeste ličke divizije, formirane 22. novembra 1942. godine na osnovu naredbe vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita; imala je 4.200 boraca u tri brigade (Prva, Druga i Deveta brigada, kasnija Treća brigada), uglavnom prekaljenih ratnika od prvih dana ustanka; sa snažnim osloncem u Lici i slovila kao prava narodna vojska. Formiranje je zateklo sve tri brigade van Like (Bihaćka operacija, Kordun, Banija). U decembru kompletna vodi borbe oko Gradačca i prema Gospiću sa Italijanima i četnicima. Na redu je četvrta neprijateljska ofanziva, čije udare prima na području Like; borbe su bez predaha, po hladnoći i visokom snijegu, traju mjesec i po, no prodor neprijatelja prema Bosanskoj krajini uspješno je zaustavljen. U proljeće, sukobljava se sa ustašama, četnicima i Italijanima, i oslobađa čitavu Liku (osim Gospića); stvorena je velika slobodna teritorija, centar značajnih zbivanja, između ostalog i Prvog zasjedanja ZAVNOH-a u Otočcu i na Plitvicama, juna 1943. godine.

Novembra 1943. godine Šesta divizija, kod Bugojna, ulazi u sastav Prvog proleTERSkog korpusa, i dobija zadatak

da obezbjeđuje Jajce u vrijeme Drugog zasjedanja AVNOJ-a. U šestoj neprijateljskoj ofanzivi učestvuje u borbama oko Šujice i Mrkonjić-Grada, i banjalučkoj operaciji. Zatim, šest mjeseci je na širem području Drvara, gdje obezbjeđuje Vrhovni štab, Centralni komitet KPJ, Predsjedništvo AVNOJ-a, savezničke misije i druge ustanove. Vrhovni štab, 19. marta 1944. godine, daje joj naziv Šesta proleterska udarna divizija „Nikola Tesla“; poslije Prve i Druge proleterske divizije treća je partizanska jedinica koja je ušla u porodicu proleterskih divizija. U njemačkom desantu na Tita i Drvar, Šesta divizija, posebno njena Treća brigada, imale su značajnu ulogu. Na početku napada Treća brigada bila je na 20 km od Drvara, ali je za dva sata stigla na poprište bitke i prihvatila borbu sa njemačkim padobrancima oko pećine u kojoj je bio Tito; kasnije, uz podršku Prvog bataljona Prve brigade, uspješno se tukla cijelu noć sa Nijemcima utvrđenim na Šobića glavici. Desant je razbijen i osujećen njemački pokušaj da se uništi vojno i političko rukovodstvo na čelu sa Titom. Ovaj poduhvat ličkih proletera prikazan je u muzeju velikom maketom Drvara i Drvarske kotline, sa naznakom svih događaja 25. maja 1944. godine.

Sredinom ljeta 1944. godine Sedma divizija je krenula iz Bosne u Srbiju. Na tom putu, preko surovih terena (Jahorina, Zelengora, Maglić, Durmitor), gdje se godinu dana ranije odvijala peta neprijateljska ofanziva, imala je teške okršaje sa jakim neprijateljskim snagama koje je prate u stopu. Pohod je završen dolaskom na Zlatibor. Na redu su nove borbe za oslobođenje Užičke Požege i Valjeva, razbijanje četnika na Ravnoj gori, i bitka za oslobođenje Beograda. Poslije predaha i popunjavanja novim borcima, januara 1945. godine odlazi na Sremski front, i tu ratuje naredna tri mjeseca. Nakon proboja fronta nastavlja sa borbama za oslobođenje Slavonije i Moslavine, napredujući prema Zagrebu, koji je oslobođen 9. maja 1945. godine.

U Zagrebu završava ratni put Šeste proleterske divizije „Nikola Tesla“, dug 12.000 km. Kroz nju je prošlo preko 20.000 boraca iz svih krajeva zemlje; palo ih je 3.984. Dala je 36 narodnih heroja i blizu 40 generala i admirala JNA.

O svemu tome, o hrabrosti i heroizmu, samoprijegoru boraca, upravo kazuje izloženo u Muzeju Šeste divizije.

U blizini Plitvica su *Končarev kraj* sa memorijalnim muzejom u rodnoj kući revolucionara Rade Končara, a između Titove Korenice i Donjeg Lapca Spomen-područje Bijeli Potoci—Kamensko.

PLUŽINE (Doli)

SPOMEN-KOSTURNICA u Dolima kod Plužina, podignuta je kao sjećanje na zvjerski pobijene rodoljube 7. juna 1943. godine. Rad vajara Luke Tomanovića i slikara Aleksandra Prijića. — Plužine su 60 km od Nikšića, a 52 km od Foče. — Tokom pete neprijateljske ofanzive neprijatelj je krenuo da uništi područje oko rijeke Pive. Ubijali su sve živo — dojenčad u rukama majki, djecu, majke i očeve na očigled djece, starce. Niko nije bio pošteđen. Nijemcima su kao vodiči služili četnici i ustaše. U nekoliko desetina slučajeva zatvarali bi ljude u kuće, polivali benzinom i spaljivali, istovremeno pucajući u plamen. Samo u Dolima pokosili su rafalima oko 400 duša, među kojima je bilo i stotinak djece. Tih dana u Župi Pivskoj ubijeno je ili spaljeno oko 910 ljudi, a oko 170 na Planini pivskoj; spaljeno više od 1.200 kuća i 2.000 staja u 53 pivska sela.

PLJEVLJA

SPOMENIK PALIM BORCIMA, na Stražici podignut je kao sjećanje na pale borce u bici za Pljevlja 1. decembra 1941. godine, kao i na Pljevljake koji su dali život za slobodu u narodnooslobodilačkoj borbi. — Autori vajar Drago Đurović i arhitekta Vojislav Đokić. Pljevlja su 32 km od Prijepolja, a 66 km od Goražda. — Bitka za Pljevlja najveća je partizanska operacija u prvoj godini rata. U napadu na veoma jak italijanski garnizon učestvovao je združeni Crnogorski odred sa 3.690 boraca. Italijani su bili obaviješteni da se sprema napad i organizovali odbranu. Uprkos ubitačne vatre i jakog otpora odred je uspio da prodre u pojedine dijelove grada, ali ipak nije uspio da razbije garnizon. Jedan od razloga bio je i u tome što nije imao teško naoružanje. Vrhovni štab se nije bio složio sa ovim poduhvatom.

PODGARIĆ

SPOMENIK NARODA REVOLUCIJE MOSLAVINE u Podgariću (25 km od Popovače, 18 km od Garešnice), gdje je bila jedna od značajnih baza narodnooslobodilačkog pokreta u sjevernoj Hrvatskoj. Tu su se nalazile mnoge partizanske ustanove i dvije bolnice.

Kod spomenika (rad Dušana Džamonje) je spomen-kosturnica u koju su preneseni ostaci oko hiljadu partizana umrlih u obližnjim bolnicama Stara i Nova konspiracija.

POHORJE (Osankarica)

SPOMENIK POHORSKOM BATALJONU kod Osankarice, zaseoka na Pohorju, podignut je kao sjećanje na herojsku pogibiju 69 partizana; rad vajara Slavka Tiheca. Tu je i *spomen-izložba* posvećena ovom događaju, uređena je u Domu Pohorskog bataljona. — Dolazi se od Maribora, odnosno Hoča; oko 30 km.

Na Tri žebli, u blizini Osankarice, Pohorski bataljon je polovinom decembra 1942. godine podigao svoj zimski logor. Uređeno je 26 zemunica, koje su opasane rovovima i bunkerima za kružnu odbranu. Nijemci su doznali za ovaj partizanski bivak, i na ovo područje prebacili sedam četa policije, žandarmerije i vojske, kao i bataljon Vermaševaca. Ujutro 8. januara 1943. godine oko 3.000 neprijateljskih vojnika opkolilo je 70 boraca Pohorskog bataljona. Napad je počeo oko podne, a neravnopravna borba trajala je dva i po sata. Poginulo je 69 partizana, a jednog teško ranjenog Nijemci su zarobili i kasnije strijeljali kao taoca. Nijemci su imali 19 mrtvih i 31 ranjenog.

Tu na Osankarici pao je čitav Pohorski bataljon. Među njih 70 bilo je deset djevojaka i dvadesetak mladića starih manje od 20 godina. Pao je Alfons Šarh, zvani „Pohorski lav“, sa svoja tri sina koji su imali 14, 15 i 16 godina. Bila je to izuzetno teška bitka — Pohorski bataljon se borio srčano, do zadnjeg daha. Nijemci su zvanično naveli da su imali 19 mrtvih, no savremenici bitke tvrde da su njihovi gubici mnogo veći, možda i preko 200 mrtvih.

O uništenju Pohorskog bataljona Nijemci su odmah obavijestili Hajnriha Himlera u Berlinu, a ovaj Hitlera, naglašavajući da je ovaj bataljon slovenačke Štajerske izveo 106 napada, šest većih akcija i zapalio devet objekata.

Iz Pohorskog bataljona za narodne heroje proglašeni su njegov politički komesar Jože Menih, komandir ženskog voda Katarina Mode, komandir čete Lojze Vresk, bataljonski ljekar Dušan Mravljak i Alfor Šarh.

POKLJUKA

SPOMENIK BORCIMA TREĆEG BATALJONA PREŠERNOVE BRIGADE, u dolini Goreljek na Pokljuki, u znak sjećanja na 79 partizana koji su u sukobu sa Nijemcima pali 15. decembra 1943. godine, podignut na temeljima spaljenog hotela „Šport“. Jednostavan, podsjeća na kozolce, a originalan je po tome što je centralni dio napravljen od pravog

oružja i kaciga njemačkih vojnika. U blizini je groblje na kojem su sahranjeni poginuli partizani.

Borci Trećeg bataljona Prešernove brigade stigli su ovamo rano ujutro 15. decembra 1943. godine. Željni predaha smjestili su se u napušteni hotel, a štab pedesetak metara dalje. Oko podne stražar je javio da ih opkoljavaju Nijemci maskirani u bijela odijela. Partizani su se ubrzo našli u obruču. Oko 500 Nijemaca otvorilo je snažnu vatru na 82 partizana u zgradi. Neravnopravna borba trajala je pet sati. Malo ko se usudio probiti, a poslije bitke Nijemci su spalili hotel.

POLJANA PRI MEŽICI

SPOMENIK POSLJEDNJOJ BICI ZA OSLOBOĐENJE podignut je u Poljani pri Mežici; Ravne na Koroškem. — Zapadno od Prevalja, na putnom raskršću Poljana, odigrale su se posljednje bitke drugog svjetskog rata. Njemačka armija Grupe E, koju je vodio general-pukovnik Aleksandar Ler, zajedno sa ustašama i četnicima, probijajući se od Zagreba i Celja, namjeravala je da kod Dravograda pređe u Austriju. Partizanske jedinice su im presjekle put: Tomšičeva brigada zaustavila je neprijateljsku kolonu 13. maja 1945. godine. Tri dana ranije jedinice NOVJ prisilile su Lera da u Topološčici potpiše predaju. Međutim, neprijatelj to nije uradio, pa je 15. maja došlo do bitke na Poljani u kojoj su učestvovali borci Treće armije NOVJ (51. divizija). Tek poslije toga oko 11.000 neprijateljskih vojnika položilo je oružje.

POPINA (Trstenik)

SPOMEN-PARK POPINA. — Rad arhitekta Bogdana Bogdanovića. Popina je 10 km od Trstenika. — Spomen-park i spomenik su na mjestu gdje su se 13. oktobra 1941. godine, borci Vrnjačko-trsteničkog partizanskog odreda i Dragosinjačke čete Kraljevačkog odreda „Jovan Kursula“ suprotstavili daleko snažnijem neprijatelju, braneći istočne granice Uzičke partizanske republike. Oko 300 partizana borilo se sa preko hiljadu do zuba naoružanih njemačkih vojnika. Poslije nekoliko sati borbe partizani su bili prisiljeni da odstupe. U ovoj bici pala su 44 borca.

POŽAREVAC

MEMORIJALNI KOMPLEKS I SPOMEN-GROBNICA na brdu Čačalici. — Rad arhitekta B. Stojanovića i vajara S. Mišića. Požarevac je 80 km od Beograda. — U memorijalnom kompleksu, na 28 hektara, za vrijeme rata stratištu, nalaze se grobnice 3.000 pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta koji su poubijani upravo na ovom prostoru; takođe i spomen-kosturnica sa posmrtnim ostacima 441 crvenoarmejca, palih u borbama za oslobođenje Požarevca, Mladenovca, Smedereva i Velike Plane. — Uoči rata partijska organizacija u gradu imala je 22 člana i 14 kandidata (u okrugu 70 članova), dok je Okružni komitet SKOJ-a objedinjavao rad 150 mladih komunista. Od prvih dana okupacije počinju diverzantske akcije u gradu, a u okolini nekoliko partizanskih četa i odreda djeluju od početka avgusta. Polovinom septembra 1941. godine formiran je Požarevački NOP odred sa preko 800 boraca u sedam četa; ubrzo je stvorio veću slobodnu teritoriju a u oktobru Požarevac je duže u blokadi. Neprijatelj je zaveo vanredno stanje i surovo se obračunao sa svakim na koga se sumnjalo da saraduje sa narodnooslobodilačkim pokretom; brdo Čačalica pretvoreno je u stratište. — Požarevac je oslobođen 14. oktobra 1944. godine.

PROKUPLJE

SPOMENIK PALIM BORCIMA U NOB, podignut je kao sjećanje na 130 Prokupčana palih u borbama. — Rad vajara S. Bičića. Prokuplje je 30 km od Niša. — Od početka ustanka u narodnooslobodilačku borbu uključena je čitava slobodarska Toplica, a u svemu tome odigrala je značajnu ulogu partijska organizacija Prokuplja. — Na Hisaru je zajednička grobnica, na čijoj su ploči ispisana 144 imena palih boraca Topličkog NOP odreda i ostalih partizanskih jedinica i ilegalaca koji su djelovali u gradu.

PULA

MUZEJ NARODNE REVOLUCIJE ISTRE nalazi se u staroj tvrđavi Kaštel, što dominira nad gradom (za Rimljana tu je akropola; sagradili je Mlečani u 17. vijeku, dograđivali Francuska i Austro-Ugarska). Opasana visokim nasipom-bedemom, ima četiri kule-bastiona, dva ulaza, u dvorištu veliki rezervoar za vodu. Od osam kazamata četiri su

uređena za stalnu postavku, dva za povremene izložbe, a ostala dva za potrebe muzeja.

Muzejska izložba prikazuje istorijska kretanja u Istri od šezdesetih godina prošlog vijeka, pa sve do 1954. godine, odnosno Londonskog sporazuma kojim je riješen granični spor između Jugoslavije i Italije. Početak postavke je u prvom kazamatu, sa fragmentarnim uvođenjem u istorijske procese od neolita, preko Ilira, Rimskog Carstva i srednjeg vijeka, do buđenja nacionalne svijesti istarskih Hrvata u prošlom stoljeću (Matko Laginja, osnivanje hrvatskih društava i škola Družbe sv. Ćirila i Metodija, gimnazije u Pazinu). Zatim slijede počeci radničkog pokreta na smjeni prošlog i ovog stoljeća i prvi svjetski rat. U svemu se izdvajaju borba za nacionalna prava i prava radnika pod okupacijom Italije, koja počinje 1918. godine, generalni štrajk proletera januara i krvoproliće kod Sergijevog slavoluka 1. maja 1920. godine: zabrana hrvatskih novina, raspuštanje hrvatskih škola, nasilno mijenjenje hrvatskih imena i prezimena; proces Vladimiru Gortanu i drugima koji su 1929. godine pokušali spriječiti izbore; pobuna žena Istre 1931. godine; djelatnost istarske emigracije u Jugoslaviji. U drugom kazamatu prikazana je aktivnost Komunističke partije Italije (zabranjena 1926. g.) u Istri prije rata; njene najjače organizacije su u industrijskim centrima Pula, Labin i Rovinj. Fašisti vode evidenciju Hrvata za koje smatraju da nisu odani režmu; 5.000 „politički sumnjivih“ lica prebačeno je 1940. godine, prije italijanskog napada na Jugoslaviju, u južnu Italiju. Pripreme i početak ustanka vodili su Istrani, članovi Komunističke partije Jugoslavije, koji su se iz emigracije vratili na rodno tle. Uslovi su posebno teški zbog oštre kontrole fašista. Prva istarska partizanska četa formirana je 1942. godine, a njena najznačajnija akcija je diverzija na željezničkoj pruzi kod Rijeke 27/28. oktobra 1942. godine. Djeluje sve više skojevskih i omladinskih organizacija, i narodnooslobodilačkih odbora. Prilikom kapitulacije Italije, 8. septembra 1943. godine, narod je oteo oružje i za nekoliko dana oslobodio cijelu Istru (osim Rijeke, Pule i Vodnjana). Formirane su dvije partizanske brigade i dva odreda koji se bore protiv Nijemaca.

Treći dio muzejske izložbe (treći kazamat) govori o snažnoj njemačkoj ofanzivi u Istri, oktobra 1943. godine; palo je 2.000 partizanskih boraca i još toliko civila. Na redu je formiranje 14 četa koje tokom 1944. godine prerastaju u bataljone i brigade (Prva, Druga i Treća brigada, pa 43.

istarska divizija; u sastavu Prve brigade je italijanski partizanski bataljon „Pino Budicin“). Stalne su borbe sa Nijemcima, koji u Istri drže 190 garnizona. Bitke završavaju 1. maja 1945. godine oslobođenjem Trsta. Predstavljen je i borbeni put 43. istarske divizije. — Istra je dala 28.000 partizanskih boraca, od kojih je palo 5.000; 5.800 je žrtava fašizma; u fašističke konclogore odvedeno je 21.500 stanovnika; spaljeno je 14.500 zgrada.

Tema završnog dijela muzejske postavke su angloamerička uprava Pule i Vojna uprava Jugoslovenske armije (1945—1947. g.); podjela Istre na Zonu A (Pula—Trst) pod angloameričkom upravom, i Zonu B pod upravom Jugoslovenske armije. U Zoni A praktično se nastavlja borba; italijanski iredentisti u Puli demontiraju industrijska postrojenja, čemu se odupro narod i 3. januara 1947. godine dolazi do krvoprolića. Istovremeno se Zona B obnavlja. Pula je pripala Jugoslaviji 27. septembra 1947. godine, Trst ostao kao Zona A, a Zoni B granica pomjerena na rijeku Mirnu (Buje i Koper). Londonskim ugovorom 1954. godine riješeno je pitanje granica između Jugoslavije i Italije.

RAB

LOGOR KAMPOR kao koncentracioni logor osnovali su italijanski okupatori jula 1941. godine, a nešto ranije logor za Jevreje. Čuvalo ga je oko 2.000 fašističkih vojnika. Kroz logor je prošlo oko 15.000 ljudi, antifašista iz Slovenije, Gorskog kotara i Hrvatskog primorja, od kojih je umrlo oko 4.400. U logoru je djelovala organizacija Osvobodilne fronte sa 400 aktivista. Prilikom kapitulacije Italije bilo je 4.390 zatočenika, koji su 8. septembra 1943. godine razoružali logorsku posadu, a sa Rabljanima i sve ostale italijanske posade na ostrvu. Sutradan je formirana Rabska četa sa oko 900 naoružanih interniraca, koja deset dana kasnije preko Bakra odlazi u Sloveniju. — U Kamporu je podignut spomenik i uređeno spomen-groblje žrtava logora.

ROBAJE

SPOMEN-MUZEJ u kući Sekule i Desanke Bojinović, u selu Robaje, gdje se 18. septembra 1941. godine Josip Broz Titovog dolaska, i sam njegov dolazak na slobodnu teritoriju. Treća soba, u kojoj je Tito boravio dvije noći, — Robaje su 12 km od Valjeva, na pitomim obroncima Maljena. — U dva odjeljenja kuće izloženi su dokumenti,

fotografije i karte koje prikazuju događaje u vrijeme Titovog dolaska, i sam njegov dolazak na slobodnu teritoriju. Treća osoba, u kojoj je Tito boravio dvije noći, opremljena je onako kako je izgledala u to vrijeme. Oko dvorišta je obnovljen plot, a u njemu su čardak, mljekara, magaza i furuna. Na dnu voćnjaka, pred kućom, napravljena je pozornica.

ROGAŠKA SLATINA (Knežec)

SPOMEN-DOM dra *FRANCA I BORISA KIDRIČA* na Kneževcu kod Rogaške Slatine. O ocu i sinu Kidriču postavljena je izložba u prizemlju, a u preuređenom potkrovlju prikazana je narodnooslobodilačka borba na Kozjanskom.

Boris Kidriče Peter (Beč, 1912 — Beograd, 1953), istaknuti politički radnik, član Komunističke partije Jugoslavije od 1928. godine; član Pokrajinskog komiteta KP Slovenije od 1932. godine; od 1935. godine kandidat za člana CK KPJ i sekretar CK SKOJ-a. Godine 1929. osuđen na godinu dana zatvora u Mariboru. Kasnije prinuđen da emigrira u Beč, Prag i Pariz, gdje je nastavio sa revolucionarnim radom. Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ izabran za člana CK KPJ. Jedan od istaknutih organizatora narodnooslobodilačke borbe i Osvobodilne fronte u Sloveniji. Tokom rata obavljao niz važnih funkcija, a na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu predvodio slovenačku delegaciju. Poslije rata, kao teoretičar i naučni radnik, posebno se bavio privrednim razvojem Jugoslavije; bio je predsjednik Planske komisije i Privrednog savjeta Jugoslavije. Generalpotpukovnik JNA; nosilac Ordena narodnog heroja i Ordena junaka socijalističkog rada. Član Slovenske akademije nauka i umjetnosti.

Dr Franc Kidrič (Radanska Vas kod Rogaške Slatine, 1880 — Ljubljana, 1959), književni historičar; od 1920. godine profesor istorije književnosti na Univerzitetu u Ljubljani. Tokom prošlog svjetskog rata interniran u Italiji i Austriji. Po oslobođenju predsjednik Slovenske akademije nauka i umjetnosti. Objavio oko 400 naučnih radova iz oblasti istorije slovenačke književnosti, osvjetljavajući kompleksno ovu problematiku, posebno prešernovo razdoblje.

ROMANIJA

PARK HEROJA u Sokolcu (40 km od Sarajeva) uređen je kao sjećanje na deset narodnih heroja, čije su biste ovdje postavljene — legendarni Slaviša Vajner Čiča, Pavle Goranin Ilija, Danilo Đokić, Vitimir Milanko, Jovo Janković, Milan Šarac Proleter, Marko Ečimović, Mihajlo Bjelaković, Pero Kosorić i Grujo Novaković. — Sedamnaestog jula 1941. godine na Romaniju je iz Sarajeva došao inž. Slaviša Vajner, koga će narod ubrzo prozvati Čiča, a za njim ostali članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Četiri dana kasnije održano je savjetovanje, na kojem su bila i 24 komunista iz romanijskih sela. Tada, 21. jula, odlučeno je da otpočne ustanak i formiran je štab čete, koja 18. avgusta prerasta u bataljon, a 5. oktobra formiran je Romanijski NOP odred. Romanijski partizani izveli su niz akcija, a odred je u jesen brojao 1.200 boraca. Širila se slobodna teritorija, a odred obezbjeđuje djelovanje Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu i Oblasnog štaba za sarajevsku oblast. Istovremeno stvara uslove za dolazak Vrhovnog štaba i Prve proleterske brigade. Zbog četničke izdaje, 21. januara 1942. godine na Pjenovcu kod Han Pijeska gine legendarni komandant Romanijskog NOP odreda Slaviša Vajner Čiča. — Na području Romanije postoji više spomen — obilježja.

SLAVONSKI BROD

RODNA KUĆA ĐURE ĐAKOVIĆA u Brodskom Varošu, kod Slavenskog Broda, uređena je kao spomen-muzej. — Revolucionar Đuro Đaković rođen je ovdje 30. novembra 1886. godine. U potrazi za poslom 1904. godine odlazi u Sarajevo i tamo radi kao metalac. Djeluje među radnicima, a 1912. godine izabran je za člana uprave Glavnog radničkog saveza Bosne i Hercegovine. Organizator je mnogih štrajkova u Sarajevu i širom Bosne: 1920. godine izabran je kao komunistički narodni poslanik u Ustavotvornu skupštinu. Sudjeluje u pripremama za Kongres ujedinjenja, a na Vukovarskom kongresu postaje član Centralnog vijeća KPJ. U Moskvi je delegat KPJ na Trećem kongresu Kominterne. Poslije donošenja obznane radi ilegalno; hapšen više puta. Na Četvrtom kongresu KPJ, 1928. godine, izabran za organizacionog sekretara CK KPJ. U policijskoj raciji, u Zagrebu, uhapšen 20. aprila 1929. godine, zajedno sa sekretarom Crvene pomoći Nikolom Hećimovićem. Poslije četiri dana mučenja sprovedeni su na jugoslovensko-

-austrijsku granicu i, prema saopštenju policije, ubijeni pri „pokušaju bjekstva“. Posmrtni ostaci Đure Đakovića preneseni su, 1949. godine, u Grobnicu heroja, na Kalemegdanu, u Beogradu.

SLOVENJ GRADEC

MUZEJ NARODNE REVOLUCIJE (Muzej ljudske revolucije), na Glavnom trgu, prikazuje razvoj revolucionarnog radničkog pokreta između dva svjetska rata, te događaje i razvoj narodnooslobodilačke borbe u Mislinjskoj, Mežiškoj i gornjoj Dravskoj dolini; takođe i antinacističku borbu koruških Slovenaca u Austriji. Muzej posjeduje bogatu memorijalnu i dokumentarnu građu o narodnooslobodilačkom pokretu. — Slovenj Gradec je 50 km od Celja.

SKOPLJE

SPOMENIK PALIM BORCIMA u centru grada; rad Ivana Mirkovića. — *MEMOERJALNI KOMPLEKS* u Butelu je i partizansko groblje u kojem su sahranjeni pali borci; rad Dušana Pecoskog i Jordana Grabuloskog.

Revolucionarne tradicije Skoplja su duge i teku od početka ovog vijeka. Osnovna obilježja borbe su nacionalna i socijalna. Prodiru socijalističke ideje, a postepeno se stvara radnička klasa. Obučarski radnici formirali su svoj sindikat 1908. godine, a godinu dana kasnije nastaje i Mješoviti sindikat koji okuplja radnike različitih struka. Skopska organizacija socijalista počinje 1910. godine da izdaje list „Socijalistička misao“. Situacija je posebno teška i prije i poslije prvog svjetskog rata, jer je Makedonija, pa i Skoplje, pod stalnim pritiskom vlastodržaca čiji je osnovni cilj denacionalizacija. Međutim, pred opštinske izbore 1920. godine Komunistička partija je imala preko hiljadu članova i znatno više simpatizera. Oko izbora vršene su manipulacije — od 50.000 stanovnika pravo glasa je dobilo samo 6.656 građana; na dan izbora, koji su zakazani sa četiri mjeseca zakašnjenja; oko 2.400 građana onemogućeno je da glasa za komuniste. Na energičan zahtjev komunista Državni savjet je morao da poništi izbore; na novim izborima, dva mjeseca kasnije, komunisti su dobili ogromnu većinu, preuzeli gradsku vlast i formirali Crvenu opštinu, čiji je rad prekinula obznana.

Komunistička partija i SKOJ posebno razvijaju svoju djelatnost od 1937. godine, iako u teškim ilegalnim uslovima. Grad je zahvatio talas štrajkova. Na konferenciji u

Skoplju, 8. septembra 1940. godine, izabran je Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju. Svoje raspoloženje i opredjeljenje grad je pokazao i masovnim izlaskom na martovske demonstracije 1941. godine. Uoči rata skopska partijska organizacija bila je u velikom usponu i jačanju. Početkom okupacije imala je 21 ćeliju sa 156 članova i 53 kandidata a skojevska 282 člana.

Skoplje su u drugoj polovini aprila 1941. godine okupirali Bugari, u njemu postavili štab svoje Pete armije. Tu su i neke njemačke jedinice. Okupator je zaveo teror, prave represalije. U gradu se nalazilo vojno-političko rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Makedonije. U isto vrijeme komunisti su se odlučno razračunali sa stavovima sekretara Pokrajinskog komiteta M. Šatorova, koji je organizacije makedonskih komunista priključio Bugarskoj partiji; prihvaćeni su stavovi Centralnog komiteta komunističke partije Jugoslavije o nužnosti oružane borbe protiv okupatora. Skopski diverzanti izvršili su niz uspješnih akcija — sredinom juna 1941. godine usred grada uništen njemački kamion; zapaljen njemački transportni avion JU-52; na zgradi štaba bugarske divizije usred grada, 1. maja, istaknuta crvena zastava; ispisivane su parole, sakupljano oružje. U avgustu su diverzantske grupe izvele dvije akcije u obližnjem rudniku Raduša i zaplijenile više od 800 kg eksploziva. Mjesni komitet je pripremio demonstracije za 2. avgust kao odgovor bugarskim okupatorima koji su svojim svečanostima htjeli da ilindenski ustanak makedonskog naroda 1903. godine iskoriste u velikobugarske ciljeve. U proljeće 1942. godine Mjesni komitet počinje da izdaje list „Vjesnik“ . . .

U blizini Skoplja krajem avgusta formiran je Skopski NOP odred. Nešto kasnije, 17. aprila 1942. godine, nastaje Drugi skopski NOP odred.

Režim bugarskih okupatora izuzetno je surov — stalna su hapšenja, puni zatvori, izriču se smrtne kazne. Među ostalima u zatvoru su mučeni i ubijeni član Politbiroa Pokrajinskog komiteta Cvetan Dimov, član Biroa PK Mirče Acev, član Glavnog štaba Strašo Pindžur. Na sahrani Cvetana Dimova, kojoj je prisustvovala ogromna masa ljudi, partijska i skojevska organizacija organizovale su demonstracije. Odmazda za ubistvo Dimova bila je likvidacija na ulici jednog zloglasnog bugarskog agenta; to je učinila grupa skojevaca po odluci Mjesnog komiteta. Bugari su prisilno iz grada iselili veliki broj ljudi. Uz sve to, narodnooslobodilački pokret poprimao je sve šire razmjere, a

1944. godine obuhvatio je najveći dio stanovništva grada i okoline.

Skoplje su oslobodile 13. novembra 1944. godine jedinice 42. divizije NOVJ i 16. makedonske brigade Kumanovske divizije. Veliku pomoć u borbama pružile su udarne grupe pretežno formirane od omladinaca i naoružani građani. — Na putevima borbe za slobodu palo je preko 4.600 Skopljanaca.

SPLIT

MUZEJ NARODNE REVOLUCIJE, Ulica Ivana Lučića Lavčevića 15. — U veoma bogatim fondovima i zbirkama je 1.700 predmeta, 60.000 fotografija, mnoštvo dokumenata, štampanog materijala i umjetničkih djela. Uređen je u zgradi nekadašnje Gradske bolnice, u samom centru grada, gdje su stalna muzejska postavka i prostori za povremene izložbe. — Muzejska izložba nudi široku panoramu zbivanja, s akcentom na revolucionarne procese u Dalmaciji od kraja prošlog stoljeća do završetka drugog svjetskog rata, uz kratak pregled poslijeratnog razvoja Dalmacije i izbora prvog radničkog savjeta u Jugoslaviji, u Solinu.

U uvodnom dijelu prikazani su prvi koraci radničkog i socijalističkog pokreta, borba za nacionalno oslobođenje, osnivanje Socijaldemokratske stranke Dalmacije 1903. godine i njena glasila, štrajkovi (tromjesečni štrajk splitskih tipografa 1914. g.), demonstracije (1912. i 1914. g.), kao i odjeci oktobarske revolucije 1918. godine. Sljedeća tema, u nastavku, bavi se događajima poslije prvog svjetskog rata — socijalisti nastavljaju svoje djelovanje; učešće Dalmatinaca na Kongresu ujedinjenja u Beogradu i Vukovarskom kongresu Komunističke partije Jugoslavije; izbori za opštinsku upravu i Ustavotvornu skupštinu na kojima komunisti imaju značajnu ulogu; rad u ilegalnosti poslije donošenja obznane, progoni i robijašnice. Posebno je prikazan dolazak Josipa Broza Tita na čelo KPJ i rad komunista Splita i Dalmacije do ustanka 1941. godine.

Nova cjelina su slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine, italijanska okupacija, fašistički teror, pokušaji masovne italijanizacije i otpor naroda, strijeljanja rodoljuba, diverzije, početak ustanka; sastanak Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, 7. avgusta 1941. godine, na kojem je odlučeno da se formiraju partizanski odredi. Tu su oružje i lični predmeti ustanika. Izložene su i tri makete — zgrade u Splitu u kojoj je radila ilegalna tehnika PK KPH, podzemnog bunkera u Splitu za čuvanje oružja, i zemunice

u Solinu za ranjenike. Izloženi su dokumenti iz 1942. godine o razvoju narodnooslobodilačke borbe, partizanskim odredima i njihovim akcijama, razvoju narodne vlasti, brizi o ranjenicima, i partizanske zastave. Na velikom reljefu Splita označena su mjesta diverzija, sabotaža, skladišta i skloništa, održavanja skupova, ilegalnih kanala, kao i sistema bunkera i bodljikave žice kojom su italijanski okupatori opasali grad.

U 1943. i 1944. godini dominiraju teme — stvaranje partizanske mornarice u Podgori, Dalmatinci na Neretvi i Sutjesci, kapitulacija fašističke Italije, prvo oslobođenje Splita, jačanje Narodnooslobodilačke vojske i narodne vlasti, Tito na Visu i svi događaji vezani za ovo ostrvo, te konačno oslobođenje Dalmacije i čitave zemlje.

Split, grad dugih revolucionarnih tradicija, dao je oko 20.000 partizanskih boraca, od kojih je palo 1.700 u bitkama širom zemlje. U koncentracione logore odvedeno je oko 15.000 stanovnika. — Podignuto je više obilježja posvećenih borbi za slobodu — *Spomen-kosturnica*, *Spomenik palim lučkim radnicima*, *Spomenik palom mornaru*, *Spomenik političkim zatvorenicima*, *internircima i deportircima*, zatim *Spomen-svjetionik* (visok 54 m); postavljen je velik broj spomen-ploča, među kojima i ilegalnoj umjetničkoj izložbi za vrijeme italijanske okupacije, otvorenoj 6. aprila 1943. godine, koju je posjetilo 2.000 aktivista NOP (zgrada u Ulici Prvoborca 15), kao i formiranju prve Narodne vlade Hrvatske, 14. aprila 1945. godine (zgrada Etnografskog muzeja.)

SRB

Srb u Lici, na putu Bihać-Knin, mjesto je gdje je počeo narodni ustanak u Hrvatskoj, 27. jula 1941. godine. Prvih dana juna komunisti su formirali Revolucionarni odbor u Srbu. Oko 20. juna ustaše počinju sa zločinima nad srpskim stanovništvom. Od 20. do 26. juna, nakon uspostavljanja veze sa Okružnim komitetom KPJ za Drvar, formirano je osam gerilskih odreda; 27. jula razbijeni su ustaše i žandarmi u Srbu i okolini; Srb je prvo oslobođeno opštinsko središte u Hrvatskoj. Ustanak se brzo proširio na cijelu južnu Liku; oslobođen je Donji Lapac i stvorena znatna slobodna teritorija. — 27. juli proglašen je za Dan ustanka naroda i narodnosti Hrvatske. — Podignut je *spomenik Ustanak*, visok 15,5 m (rad Vanje Radauša); sagrađen Spomen-dom boraca, sa muzejom i dijelom za društvene aktivnosti. — Srb je na putu Donji Lapac — Bihać.

SREMSKA MITROVICA

SPOMEN-GROBLJE je uređeno kao sjećanje na 7.950 ljudi i žena koje su neprijatelji ovdje poubijali od 1941. do 1944. godine. — Rad arhitekta Bogdana Bogdanovića. Sremska Mitrovica je 74 km od Beograda, pored auto-puta Beograd-Zagreb. — Postavljena je i *memorijalna izložba*. — Na ovom mjestu, nekadašnjem pravoslavnom groblju, prva strijeljanja rodoljuba izvršena su u januaru 1942. godine. Bio je to početak odmazde ustaša i Nijemaca u buntovnom Sremu, koji je krenuo u narodnooslobodilačku borbu. Teror je posebno žestok od avgusta 1942. godine kada ovamo dolazi zloglasni ustaški policajac Viktor Tomić; prešao je iz Vukovara gdje je od Dudika već bio napravio stratište. Otpočele su racije po selima, a posebno na Fruškoj gori, a iza svega su stajali njemački okupatori. Tomićev Prijeki sud objavljuvao je oglase o „presudama“ ali je na njima samo dio imena. Strijeljanja su pretežno obavljana noću, često u grupama od nekoliko stotina ljudi. Među ubijenim je i istaknuti slikar Sava Šumanović, doveden ovamo iz Šida. Teror je samo još više podsticao otpor naroda i narodnooslobodilačku borbu.

Na groblju je sahranjeno i 308 boraca NOVJ i 20 crvenoarmejaca. Takođe i narodni heroji Janko Čmelnik, Stanko Paunović Veljko, Boško Palkovljević Pinki i Slobodan Bajić Paja.

SUBOTICA

SPOMENIK „BALADA O VEŠANIMA“ podignut je na mjestu gdje je obješeno 15 komunista. — Rad vajara Nandora Glida. Subotica je 86 km od Novog Sada. — Tokom 1941. i 1942. godine mađarski okupatori pohapsili su 118 članova Partije, skojevaca i simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta; petnaestorica su osuđena na smrt, a ostali na vremenske kazne i upućeni u zatvore i logore u Mađarskoj.

ŠAMARICA

SPOMEN-PODRUČJE BRATSTVO-JEDINSTVO, Šamarica (35 km od Petrinje, 48 km od Siska), nalazi se na Zrinjskoj gori, u Baniji, oko koje su Petrinja, Glina, Dvor i Bosanska Kostajnica, a na domak Petrova gora i Kozara. Put presjeca Zrinjsku goru, pravcem Petrinja-Dvor. Na

Čavića brdu (615 m/m) nalazi se *Spomen-dom Bratstvo-jedinstvo*. U njegovom memorijalnom dijelu je muzejska izložba, koja nizom predmeta, dokumenata i fotosa daje sliku ustanka i tokove narodnooslobodilačke borbe na području Banije i Siska; uz Titovu, su i biste narodnih heroja Vasilija Gaćeše, komandanta Banijskog partizanskog odreda, i Vlade Janića Cape, komandanta Sisačkog odreda. Drugi dio doma služi za prihvatanje gostiju; hotelskog je tipa, sa 80 ležaja, restoranom, kafanom, prostorom za skupove i neke sportove.

Na Šamarici je spomen *Zakletva* (rad Zdenka Kolacija) na mjestu gdje su borci, 28. septembra 1941. godine, prvi put polagali partizansku zakletvu; u unutrašnjosti polukruga ispisan je njen tekst, tada izgovoren. Simbolično su obilježeni mjesto Gaćešinog logora 1941. godine, kao i partizanska bolnica, mlin, pilana, radionica, prvo stražarsko mjesto, kuhinja i trpezarija.

Početkom rata narod Banije se od terora ustaša sklanjao u Šamaricu, ovamo dolaze i članovi KPJ i skojevci koji moraju da se sklone iz gradova. Na Kalinama, Anđelijinoj kosi i Prolomu jula 1941. godine niču partizanski logori i stvaraju se mali odredi, a akcije počinju 23/24. jula napadom na Banski Grabovac. Ustaše, da zatru ustanak, kreću ovamo sa jakim snagama i terorišu sela. Srpsko stanovništvo još masovnije bježi u Šamaricu. Početkom avgusta formiran je partizanski odred Šamarica sa 120 boraca, čiji je komandant Vasilije Gaćeša. Polovinom septembra u zbjegovima je oko 5.000 djece, žena i staraca. Život u ovim šumama teče organizovano; zbjegovi biraju narodnooslobodilačke odbore; radi niz radionica; brine o ishrani. Novembra 1941. godine od tri odreda formiran je Banijski partizanski bataljon, u kojem se zajedno bore Srbi i Hrvati; ubrzo je jezgro Banijskog odreda. Okružni narodnooslobodilački odbor rukovodi čitavom mrežom mjesnih odbora, a organizuje proizvodnju, snabdijevanje i ishranu naroda i jedinica. Formiran je i Okružni komitet KPH za Baniju.

Iz njedara Šamarice izrasla je Sedma banijska udarna divizija, formirana Titovom naredbom 22. novembra 1942. godine. Prošla je najžešće bitke četvrte i pete neprijateljske ofanzive, prije toga (januar 1943. g.) štitila od napada Nijemaca zbijeg od 20.000 ljudi sa Banije koji je krenuo prema Bosni. — Od 15.000 partizanskih boraca Banije i Siska palo je 7.000; bilo je i 17.000 žrtava fašističkog terora. Odavde su i 42 narodna heroja.

ŠIBENIK

PARK STRIJELJANIH, na Šubićevcu iznad grada, uređen je na mjestu gdje se nalazilo stratište italijanskih fašista. Sačuvano je 13 autentičnih stubova za koje su vezivane žrtve prije ubijanja. Tri kamena obilježavaju strijeljanje tri grupe rodoljuba i komunista — sedam Šibenčana 19. avgusta i 13. oktobra 1941. godine; deseterice mještana iz okolnih sela, 19. maja 1942. godine; 25 komunisti iz Splita, među kojima je i Rade Končar, 22. maja 1942. godine. Šubićevac je memorijalni park sa spomenikom, stubovima stratišta, bronzanim bareljefima, sa nekoliko platoa, sav u cvijeću i zelenilu (rad K. A. Radovanija i Z. Kolacija).

Organizacioni sekretar Centralnog komiteta KP Hrvatske Rade Končar i grupa splitskih komunista osuđeni su na smrt, 21. maja 1942. godine, pred fašističkim italijanskim sudom u Šibeniku. Poslije presude, ne otkrivajući svoje pravo ime, Končar je na ponudu da traži pomilovanje odgovorio: „Milost ne tražim, niti bih vam je dao!“. Svi su strijeljani 24 sata kasnije na Šubićevcu, a Končar, kada su pošli da ga vežu licem prema stubu, viknuo je: „Kukavice, zar se bojite pucati u grudi, zar se bojite naših pogleda!“. — Rade Končar Brka rođen je u Končarevom kraju, blizu Plitvica, u Lici, 1911. godine. Od 1937. godine u Zagrebu; 1939. godine postaje politički sekretar CK KP Hrvatske; za člana Politbiroa CK KPJ izabran na Petoj konferenciji KPJ; učesnik Majskog savjetovanja 1940. i Savjetovanja u Stolircama 1941. godine. U Splitu ranjen u sukobu sa Italijanima, 17. novembra 1941. godine, i zarobljen od fašističke policije; pokušao pobjeći iz zatvora.

Na više mjesta obilježeno je učešće Šibenčana u NOB. Od 3.500 boraca palo je 720, a samo na Sutjesci 465.

ŠID

SPOMEN-PARK SREMSKOM FRONTU, na 104. kilometru puta Beograd—Zagreb, kod mosta na Bosutu. Radovi na njegovom uređenju počeli su u aprilu 1985. godine. — Bitke na Sremskom frontu vođene su od 22. oktobra 1944. do 14. aprila 1945. godine. Spomen-park kod Šida biće posvećen probouju Sremskog fronta i svima onima koji su učestvovali i pali u ovoj najvećoj ratnoj operaciji u narodnooslobodilačkoj borbi.

ŠTIP

SPOMEN-KOSTURNICA podignuta je u znak sjećanja na 814 palih boraca i žrtava fašističkog terora. — Grad je tokom rata, pod izuzetnim terorom okupacionih vlasti, bio žarište otpora. Česte provale posebno su otežavale ilegalan rad; u drugoj polovini avgusta 1943. godine bugarska policija pohapsila je grupu od 80 članova Partije, skojevaca i simpatizera koja se spremala da ode u partizane. U borbi sa bugarskim policajcima u gradu, 17. avgusta, poginuo je član Oblasnog komiteta KPM Slavčo Stojmenski (Štip, 1921—1943), student; narodni heroj. — Štip je 95 km od Skoplja.

TACEN

SPOMENIK USTANKU NARODA SLOVENIJE na Pašniku, u Tacenu, pod Šmartnom gorom. — Područje Ljubljana-Šiška; ide se iz centra Ljubljane Celovškom cestom do Šentvida, zatim desno kroz Vižmarje i Brod do sela Tacen. Rad arhitekata Jožeta Valentinčiča i Franca Čizmana.

Ustanak naroda Slovenije otpočeo je 22. jula 1941. godine, kada su partizani šmarnogorske grupe u šumi Paštnik, na putu između Tacena i Šmartno, teže ranili jednog izdajnika — bivšeg jugoslovenskog žandarma koji je okupatoru izdao sve komuniste u Šentvidu i Šmartnom. — Pripreme za ustanak tekle su od ranije u čitavoj Sloveniji, posebno u Ljubljani. Događaj u šumi Paštnik slavi se kao Dan ustanka naroda Slovenije.

TETOVO

SPOMENIK POBJEDI. — Rad Borke Avramoske. Tetovo je 40 km od Skoplja. — Grad je bio pod italijanskom okupacijom, ali sve vrijeme imao je značajnu ulogu u narodnooslobodilačkoj borbi u zapadnoj Makedoniji. Mjesni komitet Partije izveo je mnoge akcije, u početku vršeci pripreme za ustanak a kasnije čitav niz drugih poduhvata.

U najstrožijoj ilegalnosti, 13. marta 1943. godine, u Tetovu je održan sastanak grupe istaknutih komunista. Organizaciono učvršćenje partijske organizacije u Makedoniji, uspjesi postignuti u oružanom ustanku, omogućili su da se realizuje odluka o *osnivanju Komunističke partije Makedonije*, što je urađeno na ovom sastanku. Formiran je Centralni komitet, za sekretara izabran Lazar Koliševski, a Mara Naceva za organizacionog sekretara.

TITOGRAĐ

SPOMEN-MAUZOLEJ PARTIZANU BORCU, na brdu Gorica, podignut je u spomen palima za slobodu. U njegovoj kripti su posmrtni ostaci 67 narodnih heroja i dvojice zaslužnih nosilaca Partizanske spomenice 1941. godine. U Trinaestojulskom ustanku 1941. godine učestvovao je svaki deseti stanovnik Crne Gore, a mnogi od njih nisu dočekali dan pobjede. Zato ovaj spomenik nosi poruku — „Oni su voljeli slobodu više od života“. — Otkriven 13. jula 1957. godine; djelo vajara Drage Đurovića i arhitekta Vojislava Đukića.

Do rata Podgorica je bila sjedište Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, a od 1940. godine i za Kosovo i Metohiju. Ovdje je djelovalo oko 340 komunista koji su se pripremali za ustanak (prikupljene 1.344 puške, 42 puškomitraljeza, osam mitraljeza, 575 bombi i oko pola miliona metaka; formirano 28 gerilskih odreda sa oko 700 boraca). U Piperima, 8. jula 1941. godine, Pokrajinski komitet KPJ donosi odluku o podizanju ustanka naroda Crne Gore. Na ovom području prve ustaničke akcije počele su 14/15. jula dejstvima gerilskih odreda — napad na karabinjerijsku stanicu u Bioču, porušeni su putevi prema Kolašinu, Nikšiću i Cetinju, razoreno 350 metara željezničke pruge Podgorica—Plavnica. Podgorička partizanska četa formirana je 19. jula. Tih dana vode se žestoke borbe sa Italijanima.

Posebno tešku sudbinu doživio je grad. Italijani, a kasnije i Nijemci, pretvaraju ga u svoje najjače odbrambeno uporište u Crnoj Gori. Utvrđuju ga bunkerima, rovovima, opasuju žicom i stalno dovode nove snage. Zaveden je najteži teror — stanovništvo se odvodi na gubilišta i u logore. Najtragičnije je između 5. maja i 19. septembra 1944. godine, kada je Podgorica pretvorena u njemački okupatorski bastion. To je vrijeme kada su se na grad 72 puta sručili čitavi arsenali avionskih bombi. Na meti savezničkih aviona bili su vojnici njemačke okupatorske sile, ali je stradao jedan čitav grad, od koga ni kamen na kamenu nije ostao.

Predratna Podgorica imala je 16.000 stanovnika, a kada je oslobođena u nju se vratilo oko 6.000, i to pretežno žena i djece. Porušeno je 92 odsto građevina. Poznati pisac Ilija Erenburg, govoreći 1946. godine vjerovatno sa tada jedinog balkona u Podgorici, kazao je: „Ovdje ne podižite grad! Tražite novo mjesto“. Pred njim su ležale ruševine

grada na koji je u drugom svijetskom ratu, poslije Volgograda i Varšave, bačeno najviše bombi. Zaista, teško je ko mogao vjerovati da će nešto uopšte moći nići iz pepela tih zgarišta.

Podgorica je imala oko 5.000 žrtava rata, ali i ta brojka sigurno nije konačna. Sa područja današnje titogradske opštine u narodnooslobodilačkom ratu palo je 1.406 boraca u bitkama širom zemlje, a među njima 34 narodna heroja od ukupno 56 boraca koji su ponijeli ovo najviše ratno odlikovanje.

TITOVA MITROVICA

SPOMENIK REVOLUCIJI I SPOMEN-GROBNICA, na Partizanskom brdu, obilježavaju prvi i drugi štrajk rudara Trepče 1936. i 1939. godine, i uspomenu na revolucionare. — Rad arhitekta Bogdana Bogdanovića. Titova Mitrovica je 37 km od Prištine. — Grad, koji se ranije zvao Kosovska Mitrovica, danas nosi Titovo ime — *Titova Mitrovica*.

Socijaldemokratska organizacija osnovana je marta 1919. godine; 1920. godine prihvata program Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista); imala je tada 323 člana. Uz pomoć Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju 1934. godine formirana je partijska organizacija. Na osnovu odluke Mjesnog komiteta KPJ, 14. maja 1936. godine u Trepči je počeo štrajk 2.180 rudara; traje 19 dana; traženi su bolji uslovi rada, veće zarade i druga prava. Uspjeh štrajka donio je još više ugleda komunistima. slijedila je serija štrajkova u drugim preduzećima; organizovano više demonstracija. Drugi veliki štrajk u Trepči, koji su vodili Mjesni i Oblasni komitet KPJ, počeo je 19. jula 1939. godine i trajao 47 dana. Vlasti su zavele represalije, ali rudari nisu odustajali od svojih zahtjeva. — Poslije aprilskog sloma 1941. godine Mjesni komitet KPJ je organizovao bjegstva oko 1.500 zarobljenih jugoslovenskih vojnika. Počele su pripreme za ustanak i formiranje Kopaoničkog NOP odreda.

Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju dobio je, početkom jula, od Centralnog komiteta KPJ direktivu da se onemogući proizvodnja u Trepči. Odlučeno je da se minira žičara za transport rude od Starog Trga od flotacije. Mjesni komitet KPJ taj zadatak povjerio je organizacionom sekretaru Dani Brkljaču, kopaču rude. Formirana je grupa u kojoj su, uz Brkljača, bili Jovo Jovanić, Pero Đurica, Rade Milićević, Nikola Labus, Miloš Labus i Nikola Krtinić, svi

trepčanski rudari. Kasno uveče 30. jula 1941. godine krenuli su, sa rancima punim dinamita i naoružani, prema Orahovu; minirali su stub broj 17 na žičari, čijim je rušenjem obustavljena proizvodnja u rudniku. Eksplozija u Trepči označila je početak ustanka na Kosovu i Metohiji. Hrabra grupa otišla je u Kopaonički NOP odred, gdje je formirana Rudarska četa; petorica ginu u prvim akcijama Odreda. Nikola Krtinić i Rade Milićević stajali su u stroju u Rudom, u Rudarskoj četi, kada je formirana Prva proleterska brigada. Krtinić je poginuo sutradan kod Gaočića, u prvom okršaju proletera; Rade Milićević, narodni heroj, pao je na Zlatnom Boru za vrijeme pete neprijateljske ofanzive, kao politički komesar Rudarske čete.

Ratne godine u Kosovskoj Mitrovici bile su teške, posebno zbog stalnih sukoba oko prevlasti između albanskih i srpskih kvislinga. Sjedište je jakog njemačkog garnizona. Protiv narodnooslobodilačkog pokreta odavde je djelovalo devet njemačkih obavještajnih centara i jake kvislinške i obavještajne snage. Iako je u četiri navrata uhapšeno 198 pripadnika NOP (80 strijeljano), Mjesni komitet KPJ je za cijelo vrijeme okupacije organizovao akcije; 1943. godine formirao je Ibarski NOP odred; ubrzo razbijen; obnovljen avgusta 1944. godine, kada nastaje i Šaljski NOP odred; oba djeluju na ovom području. — Koncentracioni logor Trepča (Prvi tunel) postoji od 1. septembra 1942. do 22. decembra 1944. godine; kroz njega je prošlo 1.560 zatvorenika, a zbog teških uslova umrlo 190 ljudi. — Grad je oslobođen 23. novembra 1944. godine. Jedinice NOVJ morale su i dalje da vode teške borbe protiv kontrarevolucionarnih četničkih i vulnetarskih bandi. Vulnetari su u januaru 1945. godine napali grad, a poslije toga potpuno su razbijeni.

TITOV VELES

SPOMENIK REVOLUCIJI na simboličan način evocira sjećanja na revolucionarne tradicije ovog grada i njegovo učešće u narodnooslobodilačkoj borbi. — Titov Veles je 54 km od Skoplja. — Poslije bugarske okupacije komunisti su odlučili da otpočnu sa akcijama, koje su sve brojnije od kraja jula 1941. godine, kada su upoznati sa pismom Centralnog komiteta KPJ upućenog sa Majskog savjetovanja. Maja 1942. godine formiran je Veleški NOP odred, i do januara izveo niz akcija protiv bugarskih okupatora. Kasnije, ovdje se odvijaju mnogi važni događaji, među kojima je

najznačajniji Bogomilski pohod (februara 1944. g.). Tokom 1944. godine na ovom terenu boravilo je vojno i političko rukovodstvo Makedonije. Istovremeno, akcije protiv neprijatelja preduzimali su partizanski odred „Dmitar Vlahov“ i Osmo veleška brigada. Veles je oslobođen 9. novembra 1944. godine. — Krajem oktobra 1946. godine ovaj grad dugih revolucionarnih tradicija donio je odluku da ponese Titovo ime, da bude Titov Veles.

SPOMEN-KUĆA KOČE RACINA (Veles, 1908 — Lopušnik, Bistra planina, 1943), pjesnika i revolucionara. Kamenorezački i grnčarski radnik; rano pristupa radničkom pokretu; član KPJ od 1924. godine; učesnik Četvrtog kongresa KPJ. Hapšen, a 1934. godine osuđen na četiri godine robije koju je izdržao u Sremskoj Mitrovici. U narodnooslobodilačkoj borbi učestvuje od početka ustanka. Poginuo je 13. juna 1943. godine u Lopušniku gdje je bila baza Centralnog komiteta KPM. Njegovo književno stvaralaštvo karakterišu socijalni motivi. Racinu, čije je pravo prezime Solev, pripada značajno mjesto u makedonskoj literaturi.

SPOMENIK BOGOMILSKOJ EPOPEJI, u Bogomili kod Titovog Velesa, podignut je kao sjećanje na marš Prve makedonsko-kosovske udarne proleterske brigade, koja je 31. januara 1944. godine krenula od Meglenskog u Egejskoj Makedoniji u centralnu Makedoniju. Za 14 dana — probijajući se kroz snjegove i mećave, vodeći neprekidne borbe sa daleko nadmoćnijim neprijateljem — brigada je prešla 260 km.

TOPOLA

SPOMENIK DARINKI RADOVIĆ I NJENIM KĆERIMA, sa uklesanim tekstom: „Majkama i kćerkama Šumadije. Darinka, Radmila i Stanka“. — Rad vajara Ante Gržetića. Topola je 10 km od Aranđelovca, a 76 km od Beograda. — Darinku Radović i njene dvije kćeri, četrnaestogodišnju Stanku i dvadesetogodišnju Radmilu, četnici su zvjerski mučili, jer nisu htjele da odaju gdje je zemunica u kojoj su čuvale ranjene partizane. U crkvenom dvorištu prvo su zaklali pred majkom i starijom sestrom, Stanku, zatim Radmilu i na kraju i Darinku. Sve tri su ostale nijeme, nisu odale zemunicu. Dogodilo se to noću, 23. maja 1943. godine. — Darinka Radović (rođena 6. januara 1896. g. u selu Kloka) udala se u selo Rajkovac, kod Topole. Nikada se nije bavila politikom, već živjela skromno.

Vidosav, njen muž, otjeran je u njemački zarobljenički logor, a ona ostala sama sa djecom. Tokom 1942. godine u njenu kuću počeli su da svraćaju partizani, a ona im je pomagala da se okrijepe i odmore. Tako je saznavala i o ciljevima borbe za slobodu, a sa kćerima okupila još neke žene, sa željom da pomažu borce. Kao kurir odlazila je u okolna sela. Njen dom uvijek je bio sigurno sklonište za ranjene i bolesne partizane, kurire i istaknute organizatore narodnooslobodilačke borbe u Srbiji. Proglašena je za narodnog heroja.

TOPUSKO

Topusko (40 km od Karlovca, 31 km od Siska) je oslobođeno 16. avgusta 1943. godine, i od tada jedan od centara narodnooslobodilačke borbe, gdje rade visoke vojne, političke i partijske ustanove — Centralni komitet KP Hrvatske, Glavni štab NOV i PO Hrvatske, Štab Šestog korpusa i drugi, kao i savezničke misije.

Ovdje je 8. i 9. maja 1944. godine održano Treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH, nazvano i Sabor u Topuskom). Tada se ovo tijelo konstituše u „državni sabor Hrvatske, koji postaje naviša zakonodavna i izvršna vlast, najviši organ državne vlasti federalne Hrvatske“. Zasjedanje je završeno usvajanjem Deklaracije o pravima naroda i građana demokratske Hrvatske.

Početkom maja 1944. godine otvorena je izložba radova slikara partizana. U zgradi Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a, Zlatko Prica sa saradnicima naslikao je veliku fresko sliku, jedinstvenu po svojim vizionarskim porukama.

Od 25. do 27. maja 1944. godine održan je Prvi kongres kulturnih i javnih radnika Hrvatske. U aprilu osnovana Kazališna družina ZAVNOH-a. Od ostalih skupova najznačajnija je konferencija predstavnika političkih stranaka i grupa istaknutih javnih radnika izvan stranaka, 18. maja, na kojoj je osnovan Jedinstveni narodnooslobodilački front Hrvatske (JNOFH) i izabran Izvršni odbor. Slijede Kongres partizanskih ljekara Hrvatske, Konferencija novinara i Prva konferencija Crvenog krsta Hrvatske. U septembru formirano prvo sportsko društvo „Partizan“.

Zgrada Trećeg zasjedanja proglašena je za *Dom ZAVNOH-a*. U parku je *Spomenik palim borcima i Trećem zasjedanju ZAVNOH-a* (rad Vanje Radauša). Obilježena su sva mjesta vezana za pojedine događaje.

Nedaleko od Vrginmosta, u šumi *Abez*, je spomenik na mjestu gdje je 19. jula 1941. godine održano savjetovanje, kada su Rade Končar i Josip Kraš prenijeli direktivu CK KPJ o podizanju oružanog ustanka predstavnicima kotarskih komiteta KPH za Glinu, Vrginmost i Vojnić.

Nadomak Topuskog je Memorijalni park Petrova gora, udaljen oko 15 km.

TRBOVLJE

MUZEJ NARODNE REVOLUCIJE (Revirski muzej ljudske revolucije), u Trbovlju; 59 km od Ljubljane. — Prikazuje početke i razvoj naprednog radničkog pokreta u ovom rudarskom kraju, sa svim njegovim manifestacijama i ulogom Komunističke partije. U posebnom dijelu nizom dokumenata govori se o narodnooslobodilačkoj borbi, o Revirskoj partizanskoj četi i Prvom štajerskom bataljonu, koji su u najvećem broju činili borci iz ovog kraja. Posebno masovan odlazak rudara u partizane bio je 1944. godine. Sa ovog područja u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske bilo je oko 6.000 boraca, od kojih je približno trećina pala u bitkama.

TUZLA

SPOMENIK RUDARIMA kod Radničkog doma u Kreki; *PARTIZANSKO GROBLJE* na Slatini. — Tuzla je, zbog svojih rudara i dosta rano počete industrijalizacije, već prije prvog svjetskog rata bila poznata po revolucionarnim radničkim procesima. Tada, kao i poslije prvog svjetskog rata ovdje djeluje istaknuti radnički tribun Mitar Trifunović Učo, stvarajući snažna i dobro organizovana sindikalna i partijska uporišta među radnicima. Snažan talas radničkih i seljačkih protesta bio je zahvatio 1920. godine Kraljevinu SHS, zbog teških uslova života. Vlast je u tome vidjela „opasnost od boljševizma“, pa je pojačala teror, što je na kraju donijelo obznanu, odnosno zabranu rada Komunističke partije Jugoslavije. Zbog malih nadnica i loših uslova rada počeo je 21. decembra 1920. godine štrajk rudara Kreke, koji se ubrzo pretvorio u generalni štrajk zahvativši Zenicu, Kakanj, Brezu, Mostar, Banjaluku. Pregovori koje su vodili radnički predstavnici sa vlastima u Sarajevu ostali su bez uspjeha, odnosno odbijeni su njihovi zahtjevi o povećanju izuzetno malih dnevnica. Tako se štrajk u Kreki pretvorio u Husinsku bunu, primjer otpora golorukih ljudi vojnoj i policijskoj sili. Posebno uzbuđenje

među štrajkašima izazvala je odluka Okružnog načelstva u Tuzli da se protjeraju svi rudari „stranci“, mahom Slovenci koji su ovamo stigli u potrazi za poslom. Komorati su pokazali svu solidarnost sa svojim drugovima, naročito kada su „strance“ žandarmi izbacivali iz kuća gdje su stanovali, odvozili su u svoja sela. Organizovane su štrajkaške straže. Na obližnje rudarsko selo Husino krenula je kaznena ekspedicija od dva bataljona pješadije, baterija topova, odred od 50 žandarma i 20 pripadnika ozloglašene „bijeke garde“. Otpor gotovo bespomoćnih ljudi lako je skršen, 32 rudara su ubijena i dosta teško ranjeno. I sa rudarske strane planuo je hitac: husinski rudar Jure Kerošević smrtno je ranio jednog od žandarma. Počeo je teror i odmazda. U zatvore je odvedeno oko 500 rudara, a suđeno im je tek poslije godinu dana. Kerošević je osuđen na smrt, a ostali na vremenske kazne od jedne od pet godina. Smrtna presuda Keroševiću izazvala je proteste jugoslovenske i međunarodne javnosti, pa mu je 1922. godine kazna izmijenjena na 20 godina robije. Književnik Miroslav Krleža napisao je, između ostalog, u časopisu „Nova evropa“ (decembar 1922. g.): „On je branio minimum svoje egzistencije i u toj borbi je nastradao. U jednoj atmosferi gdje se batinaju po planu i sistemu čitave provincije i cijela zemlja, gdje se iz parlamenta bacaju čitave partije, razaraju organizacije stotinama tisuća siromaka, u krvavoj magli u kojoj gotovo svako jutro viču kolporter i seljačkim revoltima, o vješalima, o smrti, o lešinama — u toj atmosferi Jure Kerošević uzeo je u ruke pušku i pucao“!

Iako je Tuzlom i tuzlanskim bazenom zavladao teror Komunistička partija je nalazila nove puteve za svoje djelovanje. U gradu su radile brojne partijske i skojevske organizacije, Mjesni i Okružni komiteti KPJ. Na periferiji grada 25. maja 1941. godine održano je oblasno savjetovanje i dogovoreno kako djelovati na pripremama za borbu protiv okupatora. Jedan dio komunista otišao je u Birač, a drugi su stvarali jaku ilegalnu mrežu u samom gradu. Prikupljan je sanitetski materijal, oružje i značajne informacije, iako su uslovi rada biti teški u ovom jakom neprijateljskom garnizonu. Ilegalci su pružili znatnu pomoć prilikom napada Prvog bosanskog korpusa čije su jedinice uništile neprijateljski garnizon (650 mrtvih i 2.170 zarobljenih) i 2. oktobra 1943. godine oslobodile grad. Narodnooslobodilački pokret doživio je za vrijeme slobode snažan polet u Tuzli. Neprijatelj je 7. novembra napao velikim snagama Tuzlu, odbijen,

ali su partizanske jedinice kasnije napustile grad. Tuzla, definitivno oslobođena 17. septembra 1944. godine, postala je centar istočne Bosne. Grad i bliža okolina dali su oko 2.570 boraca, od kojih je poginulo u borbama oko 820; bilo je i oko 270 žrtava fašističkog terora.

UROŠEVAC

SPOMENIK BRATSTVA I JEDINSTVA, na gradskom trgu, podignut je palim borcima Šarplaninskog NOP odreda, odreda „Zejncl Ajdini“, Kosmetskih brigada, komunistima i rodoljubima. Uz Titove riječi, upisano je: „U spomen 256 palih boraca u NOB i 109 žrtava fašističkog terora“.

SPOMENIK ODREDU „ZEJNEL AJDINI“, kod sela Ramljane (10 km od Uroševca), na mjestu gdje je 27. septembra 1942. godine formiran ovaj partizanski odred, sastavljen pretežno od boraca albanske nacionalnosti. Dobio je ime po Zejnelu Ajdiniju (Tupalu, Medveđa, 1910.-Gazdinski Rid, 1942), organizatoru ustanka i istaknutom partizanskom borcu; narodni heroj. — Spomenik su izradili seoski majstori.

SPOMEN-ČESMA u Crnoljevskoj klisuri (20 km od Uroševca prema Prizrenu), na mjestu gdje je partizanski odred „Zejncl Ajdini“, 3. januara 1943. godine, napao italijansku motorizovanu kolonu. U okršaju je ubijen 21 italijanski vojnik; poginuo borac Abdulah Šabani.

Poslije okupacije 1941. godine Nijemci su Uroševac ustupili Italijanima i tzv. Velikoj Albaniji. Albanski kvislinzi provode nasilje prema naseljenicima, a ovi organizuju samoodbranu svojih sela. Oktobra 1941. godine osnovana je prva ćelija KPJ; januara 1943. godine formirane su dvije ćelije u gradu i dvije u selima, u maju izabran Mjesni komitet KPJ, a nešto kasnije Mjesni komitet SKOJ-a. Krajem 1942. godine u okolini djeluje partizanski odred „Zejncl Ajdini“. Mjesni komitet KPJ organizovao je više akcija, među kojima i atentate na dvojicu špijuna.

VALJEVO

SPOMENIK STJEPANU-STEVI FILIPOVIĆU, narodnom heroju, koji je 22. maja 1942. godine obješen u Valjevu, kličući pod vješalima: „Živjela oslobodilačka borba, dolje Hitler, dolje fašizam!“ (detaljnije pod — Opuzen). — Rad vajara Vojina Bakića. Valjevo je 88 km od Beograda. — U Valjevu je uoči rata djelovalo 19 partijskih organizacija, Okružni komitet KPJ i brojni skojevci. Početak okupacije

još više je aktivirao rad komunista. Okružni komitet KPJ za Valjevo donio je odluku, 25. juna 1941. godine, da se stvori odred i odredio njegov štab. Valjevski NOP odred formiran je 11. jula 1941. godine sa Kolubarskom, Tamnavskom, Podgorskom i Azbukovačko-rađevskom četom, i oko sto boraca. Rađevska partizanska četa izvela je 7. jula akciju na saboru u Beloj Crkvi, gdje je Žikica Jovanović Španac ispalio prve ustaničke hlice u Srbiji. Valjevski odred imao je 28. avgusta preko hiljadu, a krajem septembra oko 1.800 boraca. Stvaranjem velike slobodne teritorije u jesen 1941. godine, odnosno Užičke partizanske republike, Valjevo — u kojem je neprijateljski garnizon sa 12.000 vojnika — našlo se u potpunoj blokadi. Partijska organizacija, nekoliko puta provaljivana, djelovala je tokom rata pod izuzetno teškim uslovima. Na udaru terora domaćih izdajnika i njemačkih okupatora posebno su bili mladi, u više navrata otpremani u logore Smederevska Palanka i Mathauzen. — U borbama od 14. do 17. septembra 1944. godine Prva i Šesta proleter-ska divizija su oslobodile grad. Od 15. do 17. oktobra iz Barija su ovamo došli Prezidijum AVNOJ-a, Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) i Vrhovni štab NOV I POJ, i ostali do 23. oktobra.

VIRPAZAR

SPOMENIK PALIM BORCIMA. — Rad vajara Mirka Ostoje. Virpazar je 30 km od Titograda. — U Trinaestojul-skom ustanku 1941. godine to je prvo gradsko naselje koje je oslobođeno. Gerilski odredi razbili su italijansku posadu; poginulo šest, 15 ranjeno a zarobljen 51 italijanski vojnik, zapaljeno kompletno naoružanje i ratna oprema. U toku narodnooslobodilačke borbe palo je 460 rodoljuba.

VUKMANIĆ

MUZEJ PORODICE RIBAR je u Vukmaniću (nedaleko od Karlovca) u rodnoj kući dr Ivana Ribara (21. januar 1881 — Zagreb, 1968). Kao student uključio se u politički život, pripadao naprednoj omladini. Između dva svjetska rata istaknuti lider Demokratske stranke; snažno utiče na stvaranje demokratske ljevice, koju 1938. godine povezuju sa Narodnim frontom. U narodnooslobodilačkom pokretu od 1941. godine. U Bihaću i Jajcu, na Prvom i Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) biran za predsjednika. Novembra 1945.

godine predsjednik Prezidijuma Ustavotvorne skupštine, a od naredne godine predsjednik Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ (do 1953. g.). General-major JNA. — U muzeju je rekonstruisan ambijent doma porodice Ribar, izloženi mnogi vrijedni dokumenti, lični predmeti dr Ivana Ribara i njegovih sinova Jurice i Ive Lole Ribara.

VUKOSAVCI

SPOMEN-MUZEJ PRVOG MAJEVIČKOG PARTIZANSKOG ODREDA uređen je u selu Vukosavci kod Lopara (25 km od Tuzle). Ovdje na podnožju monumentalnog *spomenika* (rad Drage Tršara) ispisano je 765 imena palih boraca. U *spomen-kosturnici* su i posmrtni ostaci 12 narodnih heroja; šest članova Štaba Prvog majevičkog partizanskog odreda — komandanta Ivana Markovića Irca, komesara Fadila Jahića Španca, Pere Čuskića, Albina Herljevića, Slaka Mičića i Strajka Mitrovića; te Krste Bjeletića Krcuna, Duje Rikića, Milana Tešića Mikelje, Veljka Milovanovića, Muharema Merdžića i Dojčina Lukića. — Vukosavci, majevičko selo, mjesto su mnogih pohoda mladih i boraca, časova istorije, susreta.

U julu 1941. godine na Majeveci je formirano nekoliko partizanskih grupa, a pripreme za ustanak vodio je Oblasni vojni štab za Tuzlu. U avgustu je stvorena šira slobodna teritorija, oslobođene su Lopare, formiran Majevički NOP odred, nastali organi narodne vlasti. Na Majeveci i u Semberiji četnici vode svoju akciju, ali ne nailaze na podršku naroda. Uz pomoć ustaša napadaju Majevički NOP odred i, 20. februara 1942. godine, poslije žestoke borbe ubijaju oko 30 istaknutih rukovodilaca narodnooslobodilačkog pokreta.

ZAJEČAR

SPOMENIK NA KRALJEVICI, gdje su njemački okupatori za vrijeme rata vješali rodoljube. — Rad arhitekta V. Veličkovića. Zaječar je 96 km od Niša. — Sredinom maja 1941. godine partijska organizacija stvara Okružni vojni komitet za pripremu ustanka. Krajem juna Okružni komitet KPJ donio je odluku da se formiraju Boljevački, Krajinski i Zaglavski NOP odred. Boljevački partizanski odred sačinjavaju pretežno borci iz Zaječara. U gradu organizovano djeluje grupa od oko sto simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta — objavljujane su radio-vjesti, ispisivane parole, prikupljani obavještajni podaci. Prva hapšenja pri-

padnika narodnooslobodilačkog pokreta su juna 1941. godine, a teror neprijatelja sa ciljem da uguši borbu naroda, bio je sve žešći; Nijemcima i Bugarima se pridružuju na ovom poslu i četnici. Zbog približavanja jedinica Crvene armije odbranu grada preuzima oko 1.500 njemačkih vojnika, a pomažu im 800 ljotićevaca, 200 pripadnika Poljske državne straže i oko 3.000 četnika. Borci 23. divizije 14. korpusa NOVJ prodrli su 7. septembra 1944. godine u grad, ali su morali da ga napuste poslije dva dana pod njemačkim pritiskom. uz sadejstvo jedinica Crvene armije Zaječar je oslobođen 8. oktobra 1944. godine. — Na groblju, u jednoj kripti, sahranjeni su borci 14. korpusa NOVJ pali u borbama u Timočkoj krajini, a u drugoj 1.265 crvenoarmejaca palih septembra-oktobra 1944. godine; kripte su obilježene zajedničkim spomenikom.

ZRENJANIN

SPOMENIK STRELJANIM KOMUNISTIMA, na Bačglašu, podignut je na mjestu gdje su 31. jula 1941. godine fašisti pogubili 90 komunista, među kojima je bila i narodni heroj Sonja Marinković, — Zrenjanin je bio snažno uporište narodnooslobodilačke borbe. Krajem aprila 1942. godine ovamo su prešli Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu i Pokrajinski komitet SKOJ-a, juna i Štab partizanskih odreda Vojvodine. Grad je imao jaku partijsku i skojevsku organizaciju, a više od hiljadu ljudi bilo je u vojnim desetinama, udarnim i diverzantskim grupama. Juna 1942. godine formiran je logor kroz koji je prošlo desetak hiljada pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta. Nijemci su u četiri navrata strijeljali ukupno 522 pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta.

ŽABALJ

SPOMENIK PALIM BORCIMA I ŽRTVAMA FAŠISTIČKOG TERORA, pored puta Žabalj—Zrenjanin. — Rad vajara Jovana Soldatovića. Žabalj je 21 km od Novog Sada, a 26 km od Zrenjanina. — Na ovom mjestu borci Prvog šajkaškog partizanskog odreda vodili su, početkom januara 1942. godine, žestoku bitku protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja. U Odredu su bili Srbi, Mađari, Rusini i drugi rodoljubi sa područja Šajkaške i južne Bačke.

PUTOVANJA

Na kraju gotovo svih od preko 40 tema u knjizi koje se šire bave memorijalima i memorijalnim kompleksima, dat je najuži izbor bitnih informacija, tek za prvu pomoć onima koji putuju, ili namjeravaju da putuju . . . Dalje, odnosno šire informacije traže se ili u drugim, detaljnijim turističkim vodičima pojedinih lokaliteta i mjesta, ili na licu mjesta.

Međutim, kao osnovno, biće nabrojane mogućnosti kontakta za prethodne dogovore u pojedinim mjestima, odnosno u memorijalima — bilo da je u pitanju samo posjeta i obilazak, ili obezbjeđivanje smještaja i ostalih usluga. Razumljivo, uz prve informacije, to je i prilika da se bude upućen i na druge izvore. Adrese i telefoni već su dati uz pojedine teme, pa neće biti ponavljani. Za neke centre, kao što su Beograd i Zagreb, samo po sebi se podrazumijeva da su izbor i turistička ponuda veliki, a putevi obavještavanja uobičajeni.

Što se tiče radnog vremena, u većini memorijala — po pravilu — posjetioci se prihvataju svakog dana; posebno se pripremaju i organizuju u vrijeme praznika i velikih manifestacija kada se u tim mjestima okuplja veći broj ljudi. U principu, ipak je dobro unaprijed provjeriti kada se radi, a za grupe uvijek je moguće zakazati i poseban termin posjete.

Nešto drugačija je situacija sa muzejima. U većim gradovima oni su otvoreni po već uobičajenim šemama radnog vremena (najčešće zatvoreni ponedjeljkom). Naravno, to ne važi i za muzeje u memorijalima.

Među memorijalne komplekse gdje je najorganizovanija briga o posjetiocima spadaju Memorijalni spomenik Bela

Crkva i Memorijalni spomenik Stolice (Krupanj); Memorijalni centar „Josip Broz Tito“, u Beogradu; Nacionalni park i spomen-područje Brioni; Muzej Prvog zasjedanja AVNOJ-a, u Bihaću; na Grmeču — Memorijalna zona Korčanica (Lušci Palanka—Sanski Most), i Muzej Podgrmeč u NOB, u Jasenici (Bosanska Krupa); Muzej Bitka na Neretvi, u Jablanici; Muzej Drugog zasjedanja AVNOJ-a, u Jajcu; Spomen-područje Jasenovac, u Jasenovcu; Nacionalni park Kozara, čiji je memorijalni kompleks na kozarskom vrhu Mrakovica; Spomen-park Kragujevački oktobar, u Kragujevcu; spomen-kompleks posvećen Ilindenskom ustanku i NOB, u Kruševu; Spomen-park Kumrovec, u Kumrovcu; Memorijalni park Petrova gora, kod Vojnića; Spomen-park Vraca, u Sarajevu; Nacionalni park Sutjeska, na Tjentištu; Muzej „25. maj 1944. g.“, u Titovom Dravu; Spomenik Kadinjača, na Kadinjači kod Titovog Užica.

Zapravo, briga o posjetiocima ovisi od toga koliko su, uz memorijalna obilježja, razvijeni oni prateći elementi (turističke) ponude — vodička služba, prodaja suvenira i publikacija, ugostiteljske usluge, smještaj i drugo. To je različito od memorijala do memorijala, što je opet diktirano specifičnošću uslova u kojima se radi. Na primjer, Spomen-park Kragujevački oktobar oslanja se na kompletnu strukturu grada Kragujevca, ali je zato Nacionalni park Sutjeska upućen na to da bude sopstvena zaokružena cjelina zbog relativne izdvojenosti svoje lokacije.

PRVE INFORMACIJE

Najčešće, bitan je prvi kontakt, ona prva informacija. Dalje sve ide lakše.

BATINA. — Pored spomenika, na desnoj obali Dunava, nalazi se Spomen-dom Batinske bitke, odakle se polazi na obilazak. Na suprotnoj obali je Muzej Batinske bitke. I u Spomen-domu, i u muzeju postoji vodička, odnosno kustoska služba.

BELA CRKVA. — U Memorijalnom spomeniku Bela Crkva, kao i u Memorijalnom spomeniku Stolice, postoji vodička služba. Objedinjuje ih Narodni univerzitet „Ustanak“, u Krupnju.

BEOGRAD. — Uobičajeni način informisanja kao u svim velikim gradovima. Turistički savez Beograda ima svoj Informativni centar u podzemnom prolazu kod palate „Albanija“, a u sezoni informativne punktove na svim glavnim putnim prilazima gradu.

MEMORIJALNI CENTAR „JOSIP BROZ TITO“, u Beogradu. — Ima stručnu vodičku službu u svim objektima i muzejima.

BIHAĆ. — Muzej Prvog zasjedanja AVNOJ-a ima kustose koji vode kroz postavku. Ostale informacije u Turističkom birou Pounjeturist (u blizini muzeja) i turističkim agencijama.

BLJELI POTOCI-KAMENSKO. — Sve informacije daje uprava Memorijalnog prirodnog spomenika i rezervata prirodnih predjela Bijeli Potoci-Kamensko, u Titovoj Korenici. Turističke informacije, posebno o smještaju, u službama obližnjeg Nacionalnog parka Plitvička jezera, odnosno u hotelima na Plitvicama.

BOSANSKI PETROVAC. — Informacije u Spomen-kući Tito u bosanskopetrovačkom kraju, recepciji hotela „Grmeč“, te Galeriji Jovana Bijelića.

BOSANSKI ŠAMAC. — Svi kontakti idu preko Spomen-doma „Mitar Trifunović Učo“, u Bosanskom Šamcu.

BRIONI. — Poslove oko prihvatanja i boravka posjetilaca obavlja poslovica Nacionalnog parka i spomen-područja Brioni, koja se nalazi u Fažani (11 km od Pule).

CERKNO. — O mogućnostima posjete Partizanskoj bolnici Franja informiše Turističko društvo Cerkno.

CETINJE. — Uobičajeni način informisanja u pojedinim muzejima, ili na recepciji hotela Grand.

FOČA. — Informacije o obilasku u Muzeju Fočanskog perioda NOB; ostale informacije u agenciji Unis-turist i na recepciji hotela „Zelengora“.

GLAMOČ. — Obratiti se Spomen-domu „Ivo Lola Ribar“.

GRMEČ. — O obilasku centralnog spomen-obilježja na Grmeču informisati se u Memorijalnoj zoni Korčanica, u Korčanici kod Lušci Palanke (Sanski Most); u Jasenici (Bosanska Krupa) o Muzeju Podgrmeč u NOB. Korčanica i Jasenica blisko sarađuju, pa se sva obavještenja mogu dobiti u oba mjesta.

JABLANICA. — Obavještenja u Muzeju Bitka na Neretvi, koji brine o spomen-kompleksu u Jablanici i na Makljenu.

JABUKA. — Informacije u Memorijalnom prostoru „Boško Buha“, odnosno Turističkom centru na Jabuci, zatim u Turističkom savezu u Prijepolju, agenciji Putnik u Prijepolju, te na recepcijama hotela u Pljevljima i Prijepolju.

JAJCE. — Za posjete obratiti se Muzeju Drugog zasjedanja AVNOJ-a; za ostalo Turističkom birou Pelva i agenciji Unis-turist, te recepcijama hotela u gradu i na Plivnim jezerima.

JASENOVAC. — Sve informacije daje Spomen-područje Jasenovac, u Jasenovcu. Stalna vodička služba; filmske projekcije.

JASTREBARSKO. — Svi kontakti preko Pionirskog centra „Bratstvo-jedinstvo“.

KOČEVSKI ROG. — Informisati se u agencijama u Novom Mestu. Još bolje, u Zdravilištu Dolenjske Toplice (10 km), odakle se ide u Kočevski Rog i Bazu 20. Postoji vodička služba.

KOLAŠIN. — Informacije daju Spomen-dom Prvog zasjedanja ZAVNO Crne Gore i Boke, Turistički biro Turističkog društva Bjelasica i recepcije hotela.

KOZARA. — Čitav posao oko prihvatanja posjetilaca obavlja Nacionalni park Kozara, čije je sjedište u Prijedoru, a njegov Informativni punkt na Mrakovici, kod muzeja. Vodička služba; časovi istorije kod spomenika i u Memorijalnom zidu; filmske projekcije u muzeju.

KRAGUJEVAC. — Sve informacije daje Spomen-park Kragujevački oktobar, u Kragujevcu. Vodička služba; časovi istorije. Najznačajnija manifestacija je Veliki školski čas, svakog 21. oktobra.

KRALJEVO. — Svi kontakti ostvaruju se preko Spomen-parka Kraljevo, u Kraljevu.

KRUŠEVO. — Informacije daje Istorijski muzej, odnosno službe Spomenika Ilindenu i NOB; takođe recepcije hotela.

KUMROVEC. — Sve informacije u Domu boraca NOR i omladine Jugoslavije, gdje su centralna recepcija i uprava Spomen-parka Kumrovec. Takođe u Starom selu, i u Informativnom centru na ulazu u Kumrovec. Vodička služba; filmske projekcije.

LJUBLJANA. — Uobičajen način informisanja turista u velikim gradovima (turistički biro i agencije).

MAKARSKA-PODGORA. — Informacije u Muzeju revolucije, u Makarskoj; o smještaju, boravku i drugom u Turističkom birou Makarske rivijere.

MOSTAR. — Turistički biro, kod Starog mosta.

NIŠ. — Turistički savez opštine Niš, agencije i muzeji.

NOVI SAD. — Muzej socijalističke revolucije Vojvodine je prvi kontakt; ostale informacije agencije i recepcije hotela.

PETROVA GORA. — Sjedište Memorijalnog parka Petrova gora je u Vojniću. Kod spomenika na Petrovcu i u Centralnoj bolnici su informativni punktovi i vodička služba.

RUDO. — Muzej Prve proleterske NUO brigade je u sastavu Narodnog univerziteta Rudo.

SARAJEVO. — Za obilazak obratiti se Spomen-parku Vraca. Ostale informacije u Turist-birou Turističkog saveza Sarajevo (Ulica JNA, kod hotela „Evropa“) i u agencijama.

SUTJESKA. — Nacionalni park Sutjeska, čije je sjedište na Tjentištu (kod Foče, na putu Foča—Bileća—Dubrovnik), organizovano prihvata posjetioce. Vodička služba u Muzeju Bitka na Sutjesci i u Spomen-kući Bitke na Sutjesci; časovi istorije kod spomenika u Dolini heroja; filmske projekcije. Omladinski centar; Sportsko-rekreativni centar. Izleti u prašumu Perućica. Smještaj u hotelima različitih kategorija.

ŠEKOVIĆI. — Sve informacije daje Narodni univerzitet „Stanko Menjić“, u Šekovićima.

TITOV DRVAR. — Kontakti se ostvaruju preko Muzeja „25. maj 1944. g.“, u Titovom Drvaru. Vodička služba; časovi istorije.

TITOVO UŽICE. — U gradu se informiše u Muzeju Ustanka 1941. g. Kod Spomenika na Kadinjači postoji informativni punkt sa vodičkom službom; časovi istorije.

VIS. — Informacije Muzej narodne revolucije i Turističko društvo Vis.

VUKOVAR. — Informacije o posjeti Spomen-muzeju Drugog kongresa KPJ i Memorijalnom parku Dudik, preko Gradskog muzeja Vukovar.

ZAGREB. — Uobičajen način informisanja u gradovima koji su istovremeno i veliki turistički centri.

ŽABLJAK. — Uprava Nacionalnog parka Durmitor, u Žabljaku.

KUDA PUTOVATI

Postoji mnogo kombinacija kuda i kako putovati — od kratkih jednodnevnih izleta, do itinerera (putnih pravaca) koji povezuju i desetak mjesta, odnosno memorijalnih spomenika.

Najčešće se, ipak, odlazi u obilaz Memorijalnog centra „Josip Broz Tito“ u Beogradu, na Sutjesku (gdje je minule decenije bilo deset miliona posjetilaca), u Kumrovec (godišnje pola miliona posjetilaca), na Kozaru, u Jasenovac,

Bihać, Jajce, Titov Drvar, na Petrovu goru, na Kočevski Rog u Bazi 20, u Kruševo, Titovo Užice i na Kadinjaču... Svakog vuče vlastita znatiželja, nekog da se podsjeti, nekog da nauči...

Neki pravci već bi se mogli nazvati i klasičnim. Gotovo da je najčešći onaj na relaciji Jasenovac—Kozara—Bihać—Titov Drvar; ili, vezuje Neretvu i Sutjesku; ili, Titovo Užice i Kadinjaču sa Fočom i Sutjeskom; ili, Kumrovec sa Kočevskim Rogom i Petrovom gorom; ili...

Uobičajena su uglavnom velika putovanja (itinereri), koja traju po više dana. Iako izgledaju duga, pa i naporna, zbog svoje univerzalnosti mogu se prekinuti bilo gdje, nastaviti nekom drugom prilikom, a moguća su i uključenja gdje se to poželi.

Evo kako izgledaju:

- *Beograd — Kragujevac (131 km) — Kraljevo (50 km) — Titovo Užice (100 km) — Kadinjača (12 km) — Višegrad — Goražde — Foča (139 km) — Sutjeska — Tjentište (26 km) — Sarajevo (84 km) — Kladanj — Šekovići (98 km) — Zvornik — Valjevo (100 km) — Beograd (88 km).*
- *Zagreb — Novo Mesto — Dolenjske Toplice — Kočevski Rog—Baza 20 (97 km) — Karlovac — Vojnić — Petrova gora (86 km) — Bihać (89 km) — Bosanski Petrovac — Oštrelj — Titov Drvar (80 km) — Bosanski Petrovac — Mrkonjić-Grad (103 km) — Jajce (24 km) — Banjaluka — Kozarac — Kozara—Mrakovica (138 km) — Prijedor — Draksenić — Jasenovac (71 km) — Zagreb (112 km).*
- *Novi Sad — Batina (123 km) — Vukovar (112 km) — Bosanski Šamac (49 km) — Jasenovac (158 km) — Draksenić — Prijedor — Kozarac — Kozara—Mrakovica (71 km) — Bosanska Krupa — Jasenica (110 km) — Korčanica (30 km) — Sanski Most — Bosanski Petrovac — Oštrelj — Titov Drvar (90 km) — Bosanski Petrovac — Bihać (80 km) — Zagreb — Kumrovec (230 km) — Zagreb — Šid (352 km) — Novi Sad (67 km).*
- *Zagreb — Karlovac — Vojnić — Petrova gora (79 km) — Split (236 km) — Vis (brodom) — Split — Makarska (77 km) — Podgora — Opuzen (Kardeljevo) — Mostar (100 km) — Jablanica (46 km) — Sarajevo (81 km) — Jajce*

(143 km) — Banjaluka — Kozarac — Kozara—Mrakovi-
ca (130 km) — Prijedor — Draksenić — Jasenovac (71
km) — Zagreb (112 km).

- **Beograd** — Kragujevac (131 km) — Kraljevo (50 km) —
Priština (186 km) — Landovica (Prizren) — Skoplje (88
km) — Prilep (132 km) — Kruševo (30 km) — Skoplje —
Niš (330 km) — Beograd (237 km).
- **Sarajevo** — Jajce (143 km) — Mrkonjić-Grad (24 km) —
Bosanski Petrovac (77 km) — Oštrelj — Titov Drvar (34
km) — Bosanski Petrovac — Bihać (80 km) — Bosanska
Krupa — Jasenica (55 km) — Bosanska Krupa —
Prijedor — Kozarac — Kozara — Mrakovića (96 km) —
Jasenovac (71 km) — Bosanski Šamac (142 km) — Tuzla
— Šekovići (130 km) — Sarajevo (96 km).

Međutim, uz ove, postoje i mnoge druge varijante, a polazne tačke praktično su svugdje, što je stvar ličnog opredjeljenja, bilo da je u pitanju pojedinac, grupa ili školska ekskurzija . . . Na primjer, iz Skoplja se može otići u Prilep i Kruševo, a sve to povezati sa prijatnim boravkom u Ohridu, na obali Ohridskog jezera. Ili, iz Beograda na Frušku goru, u Novi Sad i Vukovar, a vratiti se preko Bosanskog Šamca. Ili, otići u Titovo Užice i na Kadinjaču, a u povratku svratiti u Valjevo i Robaje. Iz Ljubljane, na primjer, u Kočevski Rog, pa preko Karlovca na Petrovu goru i do Plitvica i Plitvičkih jezera, pa i u obližnju Titovu Korenicu i spomen-područje Bijeli Potoci—Kamensko. Ili, isto takvo putovanje započeti od Zagreba . . . I tako redom.

Praktično, izbor je neiscrpan. No, kada se planira ne treba izgubiti i neka manja mjesta (uslovno tako nazvana) i lokalitete, kao što su, na primjer, Podgarić, Garešnica, Bosanski Petrovac sa Spomen-kućom Tito u bosanskopetrovačkom kraju. Niti samo projuriti, žureći u Titov Drvar, kroz Oštrelj gdje stoji partizanski voz. Isto važi i za Draksenić, na putu između Kozare i Jasenovca. Prilikom odlaska u Cerčno, u Partizansku bolnicu Franja, dobro je ići preko Dražgoša, gdje je impozantan spomenik Dražgoškoj bici, a u povratku obići muzej u Idriji . . . Upravo zbog toga, u ovom turističkom vodiču predstavljeni su spomenici, spomen-obilježja i muzeji, pored 44 veće teme, u preko sto mjesta širom Jugoslavije.

IZDAVAČ

NIŠRO TURISTIČKA ŠTAMPA, Beograd, u saradnji sa
suizdavačima:

Narodni univerzitet „Ustanak“, Krupanj

Muzej Prvog zasjedanja AVNOJ-a, Bihać

Memorijalni prirodni spomenik i rezervat prirodnih predjela Bijeli
Potoci—Kamensko, Titova Korenica

Spomen-dom „Mitar Trifunović Učo“, Bosanski Šamac

Nacionalni park i spomen-područje Brioni, Brioni

Muzej Fočanskog perioda NOB, Foča

Memorijalna zona Korčanica, Korčanica (Lušci Palanka), Sanski
Most

Muzej Podgrmeč u NOB, Jasenica, Bosanska Krupa

Muzej revolucije BiH — Muzej Bitka na Neretvi, Jablanica

Muzej Drugog zasjedanja AVNOJ-a, Jajce

Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac

Krka-Zdravilišća, Novo Mesto—Dolenjske Toplice

Nacionalni park Kozara, Prijedor

Spomen-park Kragujevački oktobar, Kragujevac

Spomen-park Kraljevo, Kraljevo

Istoriskiot muzej — Spomenikot na NOB i Ilindenskoto vostanije,
Kruševo

Spomen-park Kumrovec, Kumrovec

Centar za kulturu općine Makarska — Muzej revolucije, Makarska

Narodni univerzitet „Đuro Pucar Stari“ — Spomen-muzej Prvog
zasjedanja ZAVNOBiH-a, Mrkonjić-Grad

Turistički savez opštine Niš, Niš

Memorijalni park Petrova gora, Vojnić

Turistički savez Kosova, Priština

Narodni univerzitet Rudo, Rudo

Nacionalni park Sutjeska, Tjentište

Narodni univerzitet „Stanko Menjić“, Šekovići

Muzej „25. maj 1944. g.“, Titov Drvar

Muzej Ustanka 1941. g. — Spomenik Kadinjača, Titovo Užice

SIZ za kulturu općine Vukovar, Vukovar

Nacionalni park Durmitor, Žabljak

Spomen-područje Partizanska Drežnica, Partizanska Drežnica

Spomen-dom Šeste ličke proleterske divizije „Nikola Tesla“,
Plitvice

Gorenjska, pri Gorenjski turistični zvezi, Kranj — Biro za publici-
stiku i primijenjenu umjetnost, Sarajevo

BIGZ — Beogradski izdavački grafički zavod, Beograd

Redaktor
Kosta RAKIĆ

Tehnički urednik
Lazar OPINČAL

Naslovna strana i vinjete
mr Dimitrije ČUDOV

Fotografije
TURISTIČKA ŠTAMPA

Korektura
Gordana KARAPANDŽIĆ
Dušan DORĐEVIĆ

Tiraž
6.000 primjeraka

Štampa
oktobar 1986. g.

Karta (prilog)
GEOKARTA, Beograd

КАТАЛОГИЗАЦИЈА У ПУБЛИКАЦИЈИ (CIP)

725.94:940.53 (497.1) (036)

ЈОКИЋ, Гојко

Jugoslavija — Spomenici revolucije : turistički vodič / Gojko Jokić ; vinjete Dimitrije Čudov. — Beograd : Turistička štampa, 1986 (Beograd : BIGZ). — 448 стр. : илустр. ; 22 см. — (Biblioteka Spomenici revolucije ; turistički vodiči)

Registar.

YU ISBN

I Jokić, Gojko

ПК: а. Народноослободилачка борба,
1941–1945—Споменици—Југославија—Водичи

Обрађено у Народној библиотеци Србије, Београд

